

Pray György *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I.
regibus Hungariae gestarum* című műve
(bevezető tanulmány és szövegközlés)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudományok tudományágban

Írta: Báthory Orsolya, okleveles latin nyelv és irodalom-, valamint történelem szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok doktori iskolája
(Klasszika-filológia programja) keretében

Témavezető:
Dr. Havas László, DSc

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200.....

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200.....

"Én XY teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletbentartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és az nem utasították el"

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Pray, a <i>historiographus regius</i>	7
1. A <i>Historia Regum Hungariae</i>	7
1.1. Megbízás a <i>historia statistica</i> megírására.....	13
1.2. Skerlecz Miklós a <i>historia statistica</i> ról.....	23
1.3. A kor statisztika fogalma.....	25
1.4. A <i>Historia regum Hungariae</i> keletkezésének körülményei	31
1.5. <i>Historia regum Hungariae – Notitiae praeviae</i>	44
1.6. A mű fogadtatása.....	58
2. Az <i>Epitome</i>	62
2.1. A kézirati példányok leírása	63
2.2. Pray élete, művei – az utolsó évtized.....	65
2.3. Az <i>Epitome</i> példányainak története	68
2.4. Pray forrásai.....	71
2.5. Az <i>Epitome</i>	80
2.6. A szövegközlés alapelvei.....	103
Függelék	106
Szövegközlés	114
Tárgyi jegyzetek.....	266
Magyar és angol nyelvű összefoglaló.....	289
Felhasznált irodalom	292
Melléklet	301

Bevezetés

A magyar historiográfiával foglalkozó szakirodalom a kritika igényével fellépő, tudományos történetírás „születési évét” egybehangzóan 1761-re teszi.¹ Ebben az évben jelent meg ugyanis Pray György (1723–1801) tudománytörténeti szempontból is meghatározó őstörténeti munkája, az *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Pray György élete és munkássága méltán számíthatna nagyobb figyelemre akár a történettudománnyal, akár az irodalomtörténettel foglalkozó utókor részéről. Az adatok gyűjtésében, a források kritikájában és azok történeti elbeszéléssé formálásában kiváló Pray érdemeiről rendre megfélekedzünk, noha kutatásainak sokszor mai napig időtálló eredményeit időről időre felhasználjuk.

Személyének és munkásságának elkötelezett méltatója Hóman Bálint volt, aki több historiográfiai tanulmányában mutatott rá a Pray-életmű fontosságára a magyar történettudomány fejlődése szempontjából.² Az életmű egy-egy elemével (őstörténeti tanulmányok, a kínai rítusvita, finnugor nyelvrokonság kérdése, Pray költészete) Szőrényi László foglalkozott behatóan.³ Legutóbb Szabados György vette sorba Praynak a magyar őstörténetre és középkorra vonatkozó eredményeit egy átfogó, magyarországi historiográfiára fókuszáló munka részeként.⁴ A mai napig egyetlen, a Pray életét és műveit tárgyaló monográfia Lischerong Gáspár (1889–1972) műve. A szintén jezsuita szerző ugyan igen nagyszámú forrást vizsgált meg és dolgozott fel, a biográfia és az életmű bizonyos részei azonban megkívánják az alaposabb kifejtést és ismertetést.⁵ A Pray-biográfiát és -oeuvre-t a teljesség igényével, részleteiben feltáró monográfia nem kis feladatot róna az arra vállalkozóra. A további levél- és kéziratári kutatások mellett – az életmű hiteles és értő feltárása érdekében – Pray forrásainak, valamint olvasmányainak (újbóli) beható tanulmányozására is sort kellene keríteni.

Dolgozatom tulajdonképpen apropója Pray György kéziratban maradt, *Epitome rerum sub Josepho II., Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* (a továbbiakban

¹ Az 1761. év „historiográfiai mérőöldkő” voltára legutóbb Szabados György egy tanulmánya hívta fel a figyelmünket. Vö. SZABADOS György, *Katona István történetírói időszerűségéről*, ItK CXII (2008)/5-6, 698.

² HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925 (A magyar történettudomány kézi könyve, I. 3/A), illetve HÓMAN Bálint, *A történelem útja = Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar történelmi Társulat, 1938.

³ SZŐRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, ItK, CI/1-2 (1997), 16–24; SZŐRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások, Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. Sulyok Elemér, Varga Mátyás, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2006, 221–235; SZŐRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete = Classica, mediaevalia, neolatina, acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYÉY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 199–207.

⁴ SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről*, Bp., Balassi, 2006.

⁵ LISCHERONG Gáspár SJ, *Pray György élete és munkái*, Bp., 1937.

Epitome) című írása, melyet Szörényi László volt szíves figyelmembe ajánlani. A disszertáció lényegi részét a mű szövegének közlése, valamint az azt kísérő kritikai apparátus és a tárgyi jegyzetek képezik. A szövegkiadás bevezetésül szolgáló tanulmány két nagy egységet foglal magában. Az első részben Pray *Historia regum Hungariae* című háromkötetes magyar történelmének keletkezési körülményeit, lényeges tartalmi elemeit és az olvasóközönség fogadtatását kívántam bemutatni. A szerző halálának évében megjelent mű a honfoglalástól Mária Terézia haláláig terjedő időszak történetét öleli fel. A művel (főként az azt bevezető *Notitiae praeviae*vel) kapcsolatos vizsgálódásokat egyfelől indokoltá tette, hogy a Prayval foglalkozó szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozik a témával. A *Historia regum Hungariae* keletkezésének körülményeit (a bécsi udvar felkérését, Izdenczy József államtanácsos segédkezését és felügyeletét a munka során stb.) ugyanis Lischerong Gáspár már említett Pray-monográfiája és Strada Ferenc tanulmánya nagy vonalakban feltárta ugyan, de az adatok összerendezése, illetve újabb források alapján történő kiegészítése eleddig elmaradt.⁶

Pray ezen rövid királyságtörténetének alaposabb vizsgálatát az is szükségessé tette, hogy az *Epitome* a *Historia regum Hungariae*val, a történetírói szándékban és a szövegszinten megmutatkozó kapcsolatban van. A történetírói szándék alatt azt értem, hogy már Pray korában is igény mutatkozott egy, a teljes magyar történelmet a jelennel bezárólag felölelő munkára. Pray az *Epitomé*val vélhetőleg a *Historia regum Hungariae*ban időlegesen lezárt történelmi eseményfolyamot kívánta folytatni még akkor is, ha valószínűleg tisztában volt azzal, hogy írása a cenzúra rostáján fennakad majd. A két írás közötti kapcsolat szövegszerűen is kimutatható; sok más mellett ez is a bevezető tanulmány második, magával az *Epitomé*val foglalkozó tematikus egységében kerül tárgyalásra. Ez utóbbi részben térek ki a mű példányaira, azok történetére, a mű keletkezési körülményeire, a Pray által idézett forrásokra is. A mű rövid tartalmi bemutatása után a szövegközlés alapelveit, illetve az annak során felmerült problémákat ismertetem.

A bevezető értekezésekhez kapcsolódó szövegek egy részét a lapalji jegyzetekben idéztem, négy eddig ugyancsak nem közölt kéziratot pedig a Függelék című részben adtam közre.

Jelen dolgozat írója is kutatásainak nem kis hányadában a Lischerong Gáspár által hivatkozott forrásokat nézte át ismét, és igyekezett azokat az újonnan felfedezettekkel együtt a témához kapcsolódóan, összefüggéseikben ismertetni. A dolgozatban átnézett, illetve (ha nem szolgált negatív eredménnyel) felhasznált források a következő lelőhelyekről származtak: a

⁶ STRADA Ferenc, *Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja*, A gróf Klebelsberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, Bp., 1940, 54–149.

MOL Regnicolaris levéltárából a József nádor bizalmas természetű iratai közé sorolt (*Archivum palatinale secretum archiducis Josephi*, N 22) *Epistolae officiosae*, illetve *Miscellanea officiosa* anyagokat néztem át. Azt reméltem ugyanis, hogy ezekben nyomára bukkanok a nádor és Pray kézirat- és könyvhagyatékának kezelője, Schönvisner István (1738–1818) és a nádor közti adásvételnek. A *Historia regum Hungariae*, illetve az *Epitome* keletkezési körülményei után kutatva néztem át az ugyancsak az Országos Levéltárban lévő, a Helytartótanács közoktatási ügyosztálya (*Departamentum litterario-politicum*, C 67) iratanyagának évekre bontott, a pesti egyetem könyvbeszerzésére, könyvtárára vonatkozó, 1790 és 1802 közötti darabjait. Az ELTE Egyetemi Levéltárának az Egyetemi Könyvtárra vonatkozó – és vélhetőleg már nem először kutatott, de az „alap-szakirodalom” által sajnos igen hiányosan hivatkozott⁷ – iratállományát is átnéztem, témámra nézve negatív eredménnyel.

A kéziratári források terén mindenekelőtt az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának anyagába vethettem reményeket. A Pray által az *Epitoméban* felhasznált egykorú művek után kutatva mindenekelőtt a köteles példányok katalógusát és a gyarapodási naplót, valamint a tiltott, túrt és engedélyezett könyvek jegyzékeit néztem át.⁸ Az ún. *Tudós levelezésbe* beosztott Pray-leveleket szintén bevontam a vizsgált anyagok közé. Emellett több, elsősorban a *Collectio Prayanába*, valamint a szakrendbe sorolt kéziratost forrást néztem át, illetve dolgoztam fel.⁹

A legtöbb, dolgozatomban anyagához hasznos forrás mégis az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában található. Itt olvasható több Pray-mű, többek között az *Epitome* letisztázott autográf példánya, illetve az arról készült másolat. Praynak a *Historia regum Hungariae*hoz írott tervezete, az országgyűlések történetét bemutató rövid írása, az 1790-ben összegyűjtött rendi sérelmekre (*gravamina*) adott felelete.¹⁰

Az életrajzhoz, valamint az *Epitome* keletkezéséhez adalékokat Schönvisner István Pray-biográfiájában (Fol. Lat. 3818), illetve Paintner Mihály Révai Miklóssal való levelezésében találtam (Quart. Lat. 2225. fasc. 1.). Emellett átnéztem a Marczali Henrik

⁷ Az egyébként ezidáig legrészletesebb Egyetemi Könyvtár-történetben a levéltári és kéziratári források feltüntetése meglehetősen szórványos. TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561 – 1944)*, Bp., 1982.

⁸ *Catalogus Accessionalis, sive elenchus librorum, qui pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis successive procurati eidemque effective incorporati sunt, ordine chronologico confectus ab anno 1780*, J 29; *Catalogus librorum ab Excelso Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico ad Universitatis Regiae Bibliothecam submissorum ab anno MDCCXCIII*, J 44; *Protocollum librorum jussu regio toleratorum, admissorum, permissorum, prohibitorum (1790–96)* J 79.

⁹ Coll. Pray. Tom. 65., 66., 68., G 127, G 128

¹⁰ "Conspectus historiae statisticae regni Hungariae et provinciarum adnexarum auctore Georgio Pray –Quart. Lat. 304, 345, 346. ; Reflexiones aliquot ad non nulla gravamina, et postulata Angeli Pacis de veteri languore regni Hungariae, salvo altiorum iudicio conscriptae ab A.B.C. [Georgio Pray] 1790 – Quart. Lat. 422.; Brevis commentatio historica de initio, et progressu comitiorum regni Hungariae a Georgio Pray inedita. – Quart. Lat. 425.;

hagyatékát (elsősorban az 1790-91 évi országgyűlésről szóló monográfiájához készült jegyzeteit),¹¹ valamint Thallóczy Lajos feljegyzéseit (Fol. Hung. 1628.), ez utóbbit negatív eredménnyel.

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban különféle Pray-leveleket, valamint Paintner Mihály Pray-életrajzát tanulmányoztam.¹²

Dolgozatom írása során nagy segítségemre volt és külön köszönettel tartozom témavezetőmnek, Havas Lászlónak, aki nagy türelemmel terelgetett a cél felé. Egyúttal itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetemet fejezzem ki Szepessy Tibornak, Ajkay Alinkának, Ásványi Ilonának, Baranyai Eszternek, Császtvay Tündének, Emődi Andrásnak, M. Nagy Ilonának, Maczák Ibolyának, Magyar Lászlónak, Molnár Andreának, Szabados Györgynek, Szörényi Lászlónak, Takács Lászlónak, akik információval, tanáccsal, ötlettel, támogatással vagy akár egy baráti beszélgetéssel vittek közelebb a dolgozat befejezéséhez.

¹¹ OSzKK, Fol. Hung. 1894.

¹² PFK 118 E 35, 119 B 3, 119 B 4, 119 B5.

Pray, a *historiographus regius*

1. A *Historia Regum Hungariae*

Mária Terézia és II. József uralkodása idején, az 1760-as évektől figyelhető meg, hogy a kormányzat saját politikai érdekeinek szolgálatába állított bizonyos tudományágakat és azok művelőit. Az állam szerepének a felvilágosult abszolutizmus rendszerében történő megnövekedése, az állam működésének hatékonyabbá tételére való igény elsősorban a praktikus, közvetlen haszonnal járó tudományok fejlesztését és művelését állította előtérbe. Ennek megfelelően a természettudományok (a tananyagában igen széles spektrumú bányamérnöki képzés), az ún. kamerális tudományok (számviteli, gazdasági, mérnöki szakképzés), valamint a jogi tudományok (hivatalnokképzés) szerepe nőtt meg, és ezek oktatása kiemelt fontossággal bírt az állam számára. Ezen stúdiumok, illetve a bennük jártas szakemberek elsősorban az állam modernizációját célzó átalakítások gyakorlati megvalósításában bírtak fontos szereppel. A kormányzatnak azonban szüksége volt olyan tudományokra is, melyek önnön rendszerének, illetve az említett reformoknak az ideológiai és jogi igazolását tették lehetővé.

Ezen tudományok közé tartozott például a diplomatika. A Jean Mabillon (1632–1707) kezdeményezésére megszületett új diszciplína a 18. század első felében Magyarországon is követőkre talált Pray Györgyön kívül Hevenesi Gábor, Timon Sámuel, Kaprinai István és Katona István személyében. Az oklevelek, nemcsak mint a történetírás forrásai nyertek megbecsülést, hanem élő jogokat biztosítottak, és így szerepük volt ezek megvédésében és fenntartásában. Az államhatalom igyekezett összegyűjteni a legfontosabb jogait magukba foglaló okleveleket; Mária Terézia 1749-ben ezzel a céllal vetette meg a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv alapjait. Magyarországon a lappangó királyi jogok felderítésére a Magyar Kamara mellé 1738-ban Rajcsányi Ádám személyében külön levéltárnokot neveztek ki, majd megszervezték a kamara levéltárát.¹³

A bécsi udvar azonban nem állt meg a jogbiztosító források intézményesített gyűjtésének és archiválásának állami támogatásánál. A nagyrészt okleveles anyagra épülő, kritikai szemléletű történettudományt is segítségül hívta. Ahogyan Dümmerth Dezső fogalmaz: „Az Európa-szerte ható felvilágosodás racionalizmusának és az abszolút uralkodói törekvéseknek következménye az, hogy a levéltár köré csoportosított, kiválasztott örök, a forrásokat megbízhatóan használó történetkutatók a tudományos kutatást is az állami

¹³ SINKOVICS István, *Pray György diplomatikája*, Levéltári Közlemények, XLIV–XLV, 526.

abszolutizmus szolgálatába állítják.”¹⁴ Így például 1771-ben Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) Benczur Józseffel (1728–1784) és Rosenthal udvari levéltárossal együtt arra kapott megbízást, hogy keressen történeti érveket Lengyelország felosztására vonatkozóan.¹⁵ Mind Kollár, mind Benczur munkásságában az ún. publicisztikai (közjogot érintő) írások szerepelnek szép számmal, mely művek elsősorban a kormányzati igényeket voltak hivatva kiszolgálni.¹⁶

Hasonló szerep várt a történetírás terén Pray Györgyre is, akit a jezsuita rend feloszlata (1773) után Mária Terézia a *historiographus regius* címmel tüntetett ki.¹⁷ Ezzel az uralkodó nemcsak egy hangzatos titulussal ajándékozta meg a történészt, de kijelölte azt az irányvonalat, melyet Pray a munkáival a továbbiakban követett. Mária Terézia még ritkán vette igénybe a királyi történész Pray szolgálatát. Mindössze a Szent Jobb hazahozatalakor rendelt tőle egy, az ereklje történetét feldolgozó művet.¹⁸ 1778 decemberében pedig az udvari kancellár (Esterházy Ferenc töltötte be ezt a tiszteket 1762 és 1785 között) kérésére az ősmagyarok zenei és tánckultúráját igyekezett megvilágítani.¹⁹

Pray királyi történetírói szolgálata azonban II. József uralkodása alatt nyerte el tényleges értelmét. A császár egyfelől külügyi, területszerző politikájának szolgálatba kívánta állítani, másrészt a Habsburg Birodalom központosítására és egységesítésére irányuló törekvéseinek történeti megalapozásában szánt szerepet Praynak.

Az Oszmán Birodalom II. Szulejmán halálát (1691) követően lassan hanyatlásnak indult. A 18. század utolsó harmadára a területi veszteségek következményeként elveszítette nagyhatalmi pozícióját. Napirenden volt a birodalom felosztása, melyből II. József is ki akarta venni a részét. 1781 májusában egyezséget kötött II. Katalin orosz cárnővel annak érdekében, hogy a Török Birodalom feldarabolása esetén megszerezze a monarchia számára a szabad terjeszkedés lehetőségét Szerbiában és Boszniában, valamint délnyugaton, ami Velence elfoglalását jelenthette.²⁰ A fegyveres megszállás önmagában azonban nem volt elegendő, bizonyítani kellett a területi igények jogos voltát a történelmi iratok tükrében.

¹⁴ DÜMMERTH Dezső, *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében*, Filológiai Közlemények, 1966, 404.

¹⁵ *Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswiciensem et Zatoriensem ducatus praeviae explicatio* (Vindobonae, 1772), melyet Kollár fordított le németre *Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreichs Hungarn auf Klein- oder Roth-Russen und Podolien* (Wien, 1772) címmel.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül néhány műcím Benczurtól: *Commentatio juridica critica de haereditario jure serenissimae domus Austriae in apostolicum regnum Hungariae*, Viennae et Lipsiae, 1771. *De dominio eminenti apostolici regis Hungariae et iuribus cum eo connexis*, Francofurti et Lipsiae, 1784. *Jus publicum Hungariae*, Viennae, 1790. Kollár Ádám Ferenc átfogó munkája a magyar közjog alakulásáról: *Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates*, I-II, Vindobonae, 1873.

¹⁷ LISCHERONG Gáspár SJ, *Pray György élete és munkái*, Bp., 1937, 94.

¹⁸ *Dissertatio historia critica de Sacra Dextera divi Stephani primi Hungariae regis*, Vindobonae, 1771.

¹⁹ OSZKK, Quart. Lat. 1834., vol. 1. 76r–80r. LISCHERONG, i. m., 94.

²⁰ MARCZALI Henrik, *Magyarország története II. Józsefkorában*, II, Bp., 1888², 351.

1783-ban egy ismeretlen szerző a magyarok Dalmáciára vonatkozó jogáról emlékiratot terjesztett be a Magyar Kancelláriához.²¹ Ez utóbbi a memorandumot az Államkancelláriához tette át. Az államkancellár, Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) Prayt kérte fel – igaz, nem hivatalosan – a memorandum tanulmányozására és véleményezésére.²² Pray 1785 folyamán ki is dolgozott egy tervezetet *Ius regum Hungariae in Dalmatiam et Mare Adriaticum ex triplici capite adumbratum* címmel.²³ Ennek kimunkálásához Praynak okleveles forrásanyagra volt szüksége, ezért azzal a kéréssel fordult Balassa Ferenc kincstartóhoz, hogy ő és Cornides Dániel kapjanak engedélyt a kamarai levéltárban lévő okmányok tanulmányozására és felhasználására.²⁴ A jóváhagyást ugyan csak hosszas huzavona után kapta meg, de a mű 1786 márciusára elkészült.²⁵

II. József még 1786-ban utasította a Magyar Kamarát, hogy gyűjtsék össze a levéltárból azokat az okleveleket, amelyek igazolják a korona jogát Szerbiára, Boszniára és Bulgáriára, és küldjék azokat a titkos levéltárba. A következő évben pedig felkérte Prayt, hogy dolgozzon ki egy-egy, a jogigényt bizonyító értekezést Szerbiára, Boszniára és Bulgáriára, illetve Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára vonatkozóan.²⁶ Az előbbi az előszó tanúsága szerint 1786 decemberében, az utóbbi 1787 júliusára lett kész.²⁷ Minthogy az Államkancellária nem tartotta célszerűnek kinyomtatásukat, kizárólag kéziratban maradtak fenn 1837-ig, amikor Fejér György kiadta őket.²⁸

²¹ Anonymi *Dalmatae De iure Hungarorum in Dalmatiam. Dissertatio ex sua manuscripto historia Seniensis Ecclesiae synoptica excerpta atque cum notulis in lucem edita*. THALLÓCZY Lajos, Pray György, *s a Magyar Korona melléktartományai*, Száz, XXII(1888), 523; LISCHERONG, *i. m.*, 97.

²² Pray ezen megbízást hozva fel ürügyül hagyja abba oklevéltani tankönyvének írását. A befejezetlen kézirat címe: *Diplomatica in usum scholarum Universitatis Pestiensis* (OSzKK, Quart. Lat. 116). Vö. SINKOVICS, *i. m.*, 537.

²³ A tervezet szövegét lapalji jegyzetekben közli THALLÓCZY, *i. m.*, 524–527.

²⁴ Az engedéllyel kapcsolatos elhúzódozó levelezést, és a gátló körülmények ismertetését lásd THALLÓCZY, *i. m.*, 525–527; LISCHERONG, *i. m.*, 96.

²⁵ *A Commentatio historica, qua regibus Hungariae jus in Dalmatiam et mare Adriaticum competere ostenditur*. A művet bevezető *Monitiuncula* végén az 1786. március 24-ei dátum szerepel. Eredeti kézírata Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Handschriftenabteilung, W 0512. A Böhm-féle katalógusban a 1011. szám alatt található. Vö. Constantin Edler von BÖHM, *Die Handschriften des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, Wien 1873; THALLÓCZY, *i. m.*, 529–530. A mű fogalmazványai az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában találhatóak meg. EKK, Coll. Pray. Tom. 68. 3. köteg.

²⁶ MARCZALI, *i. m.*, III, 456; LISCHERONG, *i. m.*, 98.

²⁷ *Commentatio historica de Jure Regum Hungariae in Bosniam, Serviam et Bulgariam conscripta a Georgio Pray, universitatis Pestiensis bibliothecario anno 1786*. (HHStA, Handschriftenabteilung, W 0179, másik példánya MOL I 7, 67. kötet). *Commentatio historica de Jure Regum Hungariae in Valachiam, Moldoviam et Bessarabiam anno 1787. conscripta a Georgio Pray, universitatis Pestiensis bibliothecario*. (HHStA, Handschriftenabteilung, W 0180). Vö. THALLÓCZY, *i. m.*, 530–531.

²⁸ Az említett bécsi titkos levéltári példányok mellett, további kézirati példányok találhatóak az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. A G 127 jelzet alatt Schönvisner másolatában a fentebbi két mű teljes egészében, illetve a már említett Coll. Pray. Tom. 68. 3. kötegében a fogalmazványaik. Fejér György kiadása: *Commentarii historici de Bosniae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae cum regno Hungariae nexu quos scripsit Georgius Pray, historiographus Regni, edidit diplomatibus auctos Georgius Fejér bibliothecarius*, Budaë, 1837.

Egy másik, vélhetőleg ugyancsak II. Józseftől származó, ám a Prayval foglalkozó szakirodalom által nem említett megbízás nyomára bukkanhatunk, ha a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárának szakrendbe sorolt állományából fellapozzuk a G 127 jelzetű kéziratos kötetet. A 35r–36v oldalakon Pray autográf fogalmazványát találjuk a következő címmel: *Quaeritur utrum rex Hungariae possit plures comitatus conjungere sub unius administratione, absque consilio et consensu Statuum?* A befejezetlen írásmű címében szereplő kérdés egyértelműen II. Józsefnek a magyarországi vármegyerendszer megszüntetésére irányuló reformintézkedésére utal. A császár hatalomra kerülésétől kezdve a megyei igazgatásban és ügyintézésben jelentkező súlyos hibák megszüntetésére törekedett. Kezdetben az ügymenet gyorsítását, a tisztviselők moráljának emelését rendelkezésekkel, utasításokkal próbálta elérni. Az igazgatási hibák továbbélése, a rendeletek hatástalansága azonban arra kényszerítette az uralkodót, hogy változtasson módszerein.²⁹ Így 1784-ben az egységesen német nyelvű adminisztráció érdekében kiadta a nyelvrendeletet, majd a következő évben hozzáfogott a kerületi főispáni rendszer megteremtéséhez. Ezek a lépések II. József egyik fő törekvését, a központosított és racionalizált államszervezet megvalósulását célozták meg. Átfogó közigazgatási reformjának egyik első lépése volt az ország tíz kerületre történő felosztása, és ily módon az igazgatás vármegyékre épülő rendszerének felszámolása. Az egyes kerületekbe több megye tartozott, melyek között volt egy-egy kiemelt fontosságú, ún. székhelymegye, melyről a kerület a nevét kapta. Az uralkodó szerette volna kiküszöbölni az addigi főispáni rendszer hiányosságait (például a főispánok állandó távollétét, illetve, hogy feladataikat egyáltalán nem, vagy nem megfelelően látták el), ezért a kerületek élére királyi biztosokat (*commissarii regii*) neveztek ki. Ezek elsődleges feladata a királyi parancsok végrehajtása volt.³⁰ A király a merőben új igazgatási struktúra elfogadtatásának egyik lehetséges módját ismét annak történeti alapú igazolásában láthatta, ezért adott vélhetőleg megbízást Praynak a fentebbi munka megírására. Minthogy, amint az fentebb jeleztem, a szakirodalom nem említi ezt a vállalkozását, sem az annak nyomát őrző kéziratos töredéket, indokoltnak vélem ez utóbbi ismertetését.

A címben feltett kérdésre, hogy ti. a magyar király összevonhat-e több megyét egy közigazgatás alá az ország karainak megkérdezése és jóváhagyása nélkül, Pray igennel felel, és ennek alátámasztására a következő érveket hozza fel. 1. A vármegyerendszer Magyarországon már a kezdet kezdetén kizárólag Szent István hatalmából és akaratából jött létre. Noha az ország hercegekből, bárókból, ispánokból, katonákból és köznemesekből álló

²⁹ HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1982, 101. (A továbbiakban: HAJDU 1982).

³⁰ HAJDU 1982, 184–185.

karai már megvoltak, mégis egyszerűen az ő akaratából és hatalmából jöttek létre a vármegyék, ahogy Dekrétumainak második könyvének előszavában írja: "a régi és mostani császároknak példájokra, tanácsi elmélkedésből szabtuk módot a mi népünknek." Ugyanebben a könyvben, az 5. fejezet említi: "királyi hatalmunknál fogva végeztük" stb.³¹ István saját megfontolásból és királyi méltóságából ispánokat is állított a vármegyék élére, és nem kérte ki a karok véleményét vagy beleegyezését.³²

2. A többi király is így járt el, mikor az ország új tartományra tett szert. Így például Szent László, mikor elfoglalta Szlavóniát, a zágrábi, varasdi és a körösi vármegyéket 1093-ban, vagy Kálmán 1103-ban Szlavónia további részének, valamint Horvátországnak és Dalmáciának elfoglalása után, a podgori és zágori vármegyéket a karok véleménye és egyetértése nélkül alapították. Így III. Béla 1175-ben [helyesen 1172-ben – B.O.] megszerezve a királyságot, uralkodása alatt hat vármegyét hozott létre. Ugyanezt tette Imre, III. Béla fia, aki Havasalföld elfoglalása után szervezett új megyéket.³³

3. Minthogy kizárólag a király megfontolásából és hatalmából szervezték a megyéket, ugyanezen megfontolásból és hatalomból azokat meg lehet változtatni vagy összevonni, mert kinek lehetne inkább jogosultsága azok megszüntetésére vagy összevonására, mint annak, aki alapította azokat. II. András idején létezett önálló Doboka vármegye, Kun László alatt megvolt a szolgagyőri várispánság. László halála után sem Doboka megyéről, sem a szolgagyőri várispánságról nincs említés. Ez azt bizonyítja, hogy a vármegyék a királyok akaratából jöttek létre, és ha a szükség úgy kívánta, össze is vonhatták őket. Így Dobokát Szolnok megyével vonták egybe, és ezért van ma is Külső- és Közép-Szolnok. Hasonlóan egykor a két Pozsony vármegye is szét volt választva: az egyik a kisebb, a másik a nagyobb volt. Amaz a Csallóközben volt, amelynek élén a várban

³¹ *Magyar Törvénytar, 1000–1526. évi törvénycikkek*, ford., jegyz. NAGY Gyula, Bp., Franklin, 1899, 19, 23.

³² 1. Quia prima Hungariae comitatum Institutio jam inde ab exordio regni solius Sancti Stephani potestate, beneplacito et voluntate est facta. Nam in ejus decretis in quibus mentionem facit. Principum, Baronum, Comitum, Militum et Nobilium, ex quibus Regni Status tunc componebantur, nusquam meminit se horum consilio aut consensu quidquam statuisset, sed simpliciter sua potestate et auctoritate, ut in *Decreti Libri II. Praefatione* antiquos et modernos imitantes Augustos decretali meditatione nostra statuimus genti nostrae etc. Rursum eodem *Decreti* libro cap. 5. Decrevimus regali nostra potentia etc. Qui sua meditatione et regali potentia Comites praefecit Comitibus, multo magis censendus est ipsos Comitatus sua meditatione et potentia regali, quae statibus communicari non potest, instituisse, qui statuum ad id requiretur vel consilium vel consensus.

³³ 2. Quia tunc morem ceteri reges tenuerunt, cum nova provincia ad regnum accessit. Ita Sanctus Ladislaus Slavoniam occupans Zagrabiensem, Varasum et Chryseum Comitatus anno 1093. Colomanus anno 1103, qui reliquam Slavoniam cum Croatia et Dalmatia occupavit, Comitatus Podgorinensem et Zagoriensem sine statuum consilio et consensus instituerunt. Sic Bela III. anno 1175 regnum capessens tempore regiminis sui sex Comitatus sine statuum consilio et consensu instituit in Servia: nempe Coviensem, qui a Belgrado versus fluvium Moravam tendebatur, Machoviensem, qui inter Savum et Morava jacuit Cöviensi contiguus, Orbaczensem inter Savum et Drinum fluvios situm. Item unum nempe Zebernekiensem in Bosnia, duos item Vinodoliensem et Severiensem in Confuio Dalmatiae versus Istriam. Idem fecit Emericus Belae III. filius, dum occupata Valachia Comitatus Zenoriniensem ad <>idera pontis Trajani, et Naromensem circa plagam ad Orsovam condidit, qui Statuum propterea requireret consilium, aut eorum consensus fuerit necessarius.

székelő pozsonyi ispán állt, aki egyben a katonaság vezetője is volt. A nagyobb azt a vidéket is magában foglalta, amely a Csallóközön kívül volt, de ez is a pozsonyi ispánnak volt alárendelve a külső ellenséggel szembeni védelem érdekében. Ezek a megyék is azonban, (bizonytalan, hogy mikor), a király akaratából össze lettek vonva, ahogyan az az esztergomi káptalan egyik 1494-es okleveléből kiderül.

Hasonlóan jött létre Hont vármegye is, mert magyarul Kis-Hont és Nagy-Hont vármegyéknek nevezik ezeket. Solt is Fejér megye egykori járása és Pest a pilisi vármegye járása a királyok szándékának megfelelően váltak önálló megyékké.³⁴

Ezekből a példákból világosan kitűnik, hogy a magyar király egyedüli elhatározásából és hatalmából több megyét összevonhat, és azok élére egy főispánt állíthat, mert az oklevelek vizsgálata ezt világosan megmutatja.

Ennek még az sem mond ellent, hogy az ország rendjei egykor kérték a királyt, hogy ne hagyja, hogy több megye legyen egy főispán alá rendelve. Ez még ugyanis abban az időben történt, amikor a bandériumokat az ellenség ellen a főispánok vezették, akiknek a távollétében az igazságszolgáltatás szünetelt, amely veszély mára már elhárult.

Az sem lehet akadály, hogy az ország karai döntöttek arról az 1647. évi országgyűlésen, hogy Csongrád megyét ideiglenesen Heveshez csatolják. Erről ugyanis nem önhatalmúlag határoztak, hanem, ahogyan a törvény elején áll: „A legalázatosabban könyörögvén előttünk, hogy az összes cikkelyeket, és az azokban foglaltakat együtt és egyenként helyeseknek, tetszésünkre és kedvünkre levőknek tartván, és azokhoz királyi

³⁴ Quia qui sua solius auctoritate et potestate Comitatus instituit, debet posse eadem auctoritate et potestate illos aut mutare aut conjugere, cum qui plus potest <...>se consequuntur in eodem genere posse etiam minus multo a <...>is est comitatus abolere et conjugere, quam instituere. Firmo id exemplis regum nostrorum sub Andrea II. exstabat Comitatus Dobokiensis ad montes Transilvaniae nobis citeriores, sub Ladislao Chuna fuit Comitatus Szolgagyőriensis, deserte enim diplomati anni 1273, subscriptus est Renoldus Comes Szolgagyőriensis, ut citeriorum Comitatum Comites, et tum post Ladislai Chuni supra nuspiam memoria veniret seu Comitatus Dobokiensis seu Szolgagyőriensis, quod indicio est, arbitrio regum, a quibus pro temporis ratione instituti erant, pro dicta ratione temporis necessitate vicinis fuisse conjunctos. Ita Dobokiensis veri similiter conjunctus fuerit cum Zolnokiensi, et ideo hodie adhuc datus Zolnok exterior et mediocris. Sic olim quoque erant duo Comitatus Posonienses seuncti: alter minor, alter major. Ille fuit in Csallóköz, cui praefuit Comes Posoniensis in arce residens, et una militiae Praefectus, qui ordinarie diplomatibus postremo loco subscribi solebat. Patet id ex Stephani III. litteris anni 1165. qui aliquot pagi Nyék in Csallóköz incolae, a servitute castris Posoniensis liberat, eosque inter ejusdem castris Proceres seu Nobiles Emerici filii *Sancti* Stephani reponit. Alter fuit major plagamque complexus fuit, quae est extra Challocköz, eidem Comiti Posoniensi pro tuendo contra hostes extremos regno subjectus. Et tamen Comitatus hi incertum, quo tempore, inter se regis voluntate conjuncti sunt, ut liquet ex Strigoniensis capituli litteris anni 1491. ubi haec inter cetera leguntur: quod quia superiori, quo videlicet bonae memoriae Dominus Mathias rex abiisset, praefatus quondam Sigismundus grof (de Bozyn) genitor dicti Thomae Comitatus certa vasa vinorum decimalium numero ut puta nonaginta novem, ad instar vasorum Posoniensium in valore duorum millium et prope 200 florenorum auri, nec non capetias frugum in maiori et minori Comitatus Posoniensibus --- ad usus suos converti fuisset etc. Idem cum Hontensi Comitatu videtur esse factum, cum adhuc supersit nomenclatio patria Kiss-Hont, et Nagy-Hont Vármegye. Solth etiam olim processus Albensis Comitatus, et Pest processus Pilisiensis Comitatus, regum arbitrio conversi sunt in Comitatus, et cum Pilisiensi sunt copulati. Nuspiam enim in vetustis diplomatibus occurruntur Supremi Comites Pestiensis aut Solthensis, sed Comes de Pylis vel ut sub Bela IV. scribebatur de Pyls.

beleegyezésünket adván, királyi hatalmunknál fogva kegyesen elfogadni, jóváhagyni és megerősíteni méltóztassunk.”³⁵ Vagyis a törvény a jogerejét gyakorlatilag a királyi tekintélytől kapja, a karoknak viszont hatalmukban áll, hogy a királlyal közösen megvitassák az ország számára hasznos törvényeket. A törvénycikkek címében is az áll, hogy a prelátusok stb. jóváhagyott törvényei, továbbá, hogy az országgyűlési törvénycikkelyeket megerősítés végett terjesztik a király elé. A törvény szövegének a címben foglaltakhoz kell igazodnia. A király azt a jogát, hogy a törvényeket karok elé bocsájtja megvitatásra, megfontolásra és jóváhagyásra, nem a karoktól kapja, hanem az királyi hatalmának teljességénél fogva az övé.³⁶ Ez pedig azért van, hogy a karok által jóváhagyott és a királytól megerősített törvényt még az alattvalók életében kinyomtassák. Pray a témát a királyi adományokkal kívánja megvilágítani, amelyekben olykor szó esik a prelátusok, bárók stb. tanácskozásáról, ritkábban az egyetértésükről, mindenestre nem nyer bizonyítást, hogy a birtokadományozásra vonatkozó királyi illetékesség a karok beleegyezéstől függött volna.

Itt ugyan véget ér a fogalmazvány, de sejteni lehet, hogy Pray további, az eddigiekhez hasonló, vagyis II. József közigazgatási reformját igazoló érveket sorakoztatott fel az írás elveszett vagy még lappangó lapjain.

1.1. Megbízás a *historia statistica* megírására

Annak érdekében, hogy jobban megvilágítsuk, mi volt a célja annak a megbízásnak, melynek végeredménye a *Historia regum Hungariae* három kötete lett, hosszabban el kell időznünk a kor – közelebről a 18. század második fele – Habsburg uralkodóinak a vezetésük alatt álló birodalommal kapcsolatos politikájánál. A Habsburg Birodalom

³⁵ 1647. évi CVIII. törvénycikk. *Magyar Törvénytár, 1608–1657. évi törvénycikkek*, ford., KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin, 1900, 495.

³⁶ Ex his perspicuum fit Hungariae regem posse suo unius arbitrio et potestate plures Comitatus inter se conjungere, iisque unum Comitem Supremum praeponere, quod observationes diplomatum luculenter ostendunt. Neque obest primo quod regni ordines aliquando regem oraverint, ut ne pateretur plures Comitatus uni Supremo Comiti subesse. Nam id eo tempore fiebat, quo supremi comites banderia contra hostem ducebant, in quorum absentia juris dicendi ratio magnopere neglecta fuit, cujus nullum hodie periculum est. Nec obest secundo, quod regni status decreti anni 1647. art. 108. dicuntur decernere, ut Comitatus Chongrediensis ad tempus comitatu Hevesiensi adjungatur. Nam hoc loco illud decernunt improprie, constat ex ipso decreti exordio, in quo rex ita: supplicantes nobis humillime, ut universos articulos etc. auctoritate nostra regia clementer acceptare, approbare et confirmare etc. digneremur. Quin ergo et robur articulus practice ab auctoritate regia habet, status autem ex communicatione regia potestatem deliberandi de regno utilibus articulis: ut ipsa rubrica indicat, in qua diserte dicitur: Articuli *Dominorum* Praelatorum etc. 1606. conclusi: item articulos diaetales pro confirmatione praesentant. Hinc textus legis ad sensum Rubricae accomodari debet. Nam id ipsum, quod rex Statibus committat, ut de articulis opportunis inter se consulant, ac deliberent, et concludant, rex non a statibus, sed a plenitudine potestatis regiae habet, et ea solum de causa fit, ut lex a Statibus conclusa et per regem confirmata magis subditorum annis imprimatur. Illustro rem a donationibus regiis Bonorum, in quibus aliquando mentio fit, de consilio, imo etiam sed rarius de consensu Praelatorum, Baronum etc nemo tum huic arguet regiam potestatem donandi Bona pendere a consensu Statuum.

„súlypontja” a 16. és 17. században a Lajtától nyugatra fekvő területeken nyugodott. A spanyol örökösödési háború (1701–1714) lezárulása után azonban a dinasztia számára végleg elvesztek a spanyol, és azzal együtt a tengerentúli birtokok; mindössze Dél-Németalföldet (lényegében a mai Belgium területét) és az itáliai tartományokat sikerült megtartania. Újabb, az európai peremterületekben bekövetkező veszteséget jelentett az 1733-tól tartó lengyel örökösödési háborút lezáró 1735-ös bécsi béke. Ennek értelmében Ausztria Nápolyt és Szicíliát elcserélte Parmára és Toscanára. A Habsburgok ezáltal elveszítették az addigi birodalmi politikában oly nagy súllyal bíró, Európa peremén lévő birtokaikat; az általuk vezetett világbirodalom lényegében megszűnt.³⁷ A dinasztia a jövőben főleg az örökös tartományokra (*provinciae haereditariae*, illetve Erbländer, vagyis Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Tirol, Voralberg, valamint Cseh- és Morvaország) támaszkodhatott.³⁸ A keleten elért katonai sikerek (a török kiűzése Magyarországról, Havasalföld és Olténia elfoglalása) némileg kárpótolták a Habsburgokat a nyugaton elszenvedett kudarcokért, és biztosították számukra a nagyhatalmi pozíciót Európában. A birodalom súlypontja azonban végérvényesen a Duna mellékre helyeződött át, és a távlati cél az volt, hogy az ottani tartományokból egy egységes állam kovácsolódjék.³⁹ Ez utóbbihoz egységes államigazgatásra és központosított irányításra volt szükség. A birodalom egységét célzó államigazgatási reformokat Mária Terézia utasítására kezdték el bevezetni az örökös tartományok területén. Az újítások szervezett végrehajtása érdekében a tartományokat közigazgatási kerületekre osztották. Az összes köz- és kamarai ügyet a *Directorium in publicis et cameralibus* intézte Christian August von Haugwitz (1752–1832) elnöklete alatt. Az igazságszolgáltatást leválasztották a közigazgatásról, és külön hatóságot (*Oberste Justizstelle*) hoztak létre annak ellátására. A cseh és osztrák kancelláriát egyesítették; rendi tisztviselők helyett most már császári hivatalnokok, a kerületi kapitányok igazgatták az egyes vidékeket.⁴⁰ Mindezek betetőzésekként 1760-ban felállították az Államtanácsot (*Staatsrat*), melynek hatásköre az egész monarchiára kiterjedt, bár Magyarország névleg ki volt véve alóla. A legfelső kormány szervnek három arisztokrata államminiszter (Kaunitz, Haugwitz, és Leopold von Daun) és három köznemesi államtanácsos (Heinrich von Blümecken, Ägid von Borié és Anton Stupan von Ehrenstein) tagja volt.⁴¹ Az Államtanács kizárólag tanácsadói, nem pedig végrehajtó szervként

³⁷ GONDA Imre, NIEDERHAUSER Emil, *A Habsburgok. Egy európai jelenség*, Bp., Pannonica, 1998⁶, 102–103.

³⁸ EMBER Győző, *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában*, Száz, LXX(1936)/7–8, 241.

³⁹ STRADA Ferenc, *Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja*, A gróf Klebelsberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, Bp., 1940, 55.

⁴⁰ MARCZALI Henrik, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711–1815)*, Bp., 1898, 277.

⁴¹ NIEDERHAUSER Emil, *Mária Terézia élete és kora*, Bp., Pannonica, 2004, 48.

működött, és minden ügy, amelyeket az alsóbb hatóságok felterjesztettek, ez elé került.⁴² Összességében a reformok hatására az örökös tartományok korábbi feudális államapparátusát egy viszonylag modern, hatékonyabb szervezet váltotta fel. Ennek jótékony hatása az állami bevételek növekedésében is megmutatkozott. Az éves jövedelem emelkedése nagyrészt annak is köszönhető volt, hogy mindenfajta adómentességet megszüntettek. A papi és a nemesi birtok után is fizettettek adót, igaz csak fele annyit, mint a jobbágytelek után. Az egyenes adók mellett a fogyasztási adók és a vámok is jelentős mértékben gyarapították a kincstár bevételét.⁴³ A Mária Terézia által szorgalmazott, fentebb említett államigazgatási reformok a magyar korona országainak feudális államszervezetét nem érintették.⁴⁴ Magyarország, Horvátország és Erdély megőrizte a birodalmon belüli különállását, és minthogy az örökös tartományok önmagukban nem voltak elegendőek a nagyhatalmi követelmények kielégítésére, az államtanácsban ülő politikusok figyelme ezek, köztük is elsősorban a Magyar Királyság, felé fordult. Úgy vélték, a töröktől visszafoglalt Magyarország gazdasági forrásaival, haderejével és (ha a nemesek adóznának) adóival jelentősen hozzájárulhatott volna a monarchia bevételeihez. Borié báró, államtanácsosként egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a monarchia Magyarország nélkül összeroppan a porosz és török kettős nyomás alatt, Magyarországra támaszkodva viszont Európa valamennyi államánál erősebb lehet.”⁴⁵ Az ugyancsak államtanácsos Stupan szerint Magyarország szervezete rossz, nem illik a monarchia keretei közé. Noha Magyarország területben és természeti kincsekben felülmúlja az örökös tartományokat, ez utóbbiak mégis másfélszer több adót fizetnek.⁴⁶ Az örökös tartományok államigazgatása ugyanis megfelel a kor követelményeinek, míg Magyarországé elavult. Vagyis Magyarország államberendezkedését is az örökös tartományok mintájára kell átalakítani, azonban mindezen, a magyarok számára is nagy haszonnal járó változtatások – véli Stupan – a rendiség hatalmán buknak el. A „szerencsétlen magyar alkotmány, (...), azaz inkább a magyar nemzeti szellem, a régi jogokhoz és szokásokhoz való vak ragaszkodás megghiúsítja a legüdvösebb rendelkezéseket is.”⁴⁷ Kaunitz is így ír egy államtanácsi votumában: „Ha a nagy és áldott magyar királyság helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne, s a bölcs kormányzás a legszebb gyümölcsöket nevelhetné.

⁴² STRADA, *i. m.*, 56.

⁴³ MARCZALI *Magyarország története III. Károlytól ...*, *i. m.*, 278.

⁴⁴ GONDA – NIEDERHAUSER, *i. m.*, 118.

⁴⁵ Idézi: EMBER, *i. m.*, 244.

⁴⁶ EMBER, *i. m.*, 245. Karl Zinzendorf 1773-ban mint az udvari legfőbb számvevőszék tanácsosa kimutatta, hogy a Monarchia terhehez »Magyarország kisebb hozzájárulása nem egyéb, mint előtélet.« Számításai szerint Magyarország a leggazdagabb Csehországnál is nagyobb terhet viselt. Vö. H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987, 76. (H. BALÁZS 1987).

⁴⁷ EMBER, *i. m.*, 246.

Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel, és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi [!] örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják.”⁴⁸ A problémára a bécsi politikusok egyetlen megoldást láttak: Magyar Királyság különállását meg kell szüntetni, és az országot be kell olvasztani a monarchiába.

A beolvasztás mellett érvelt az államtanács legfelvilágosultabb tagja, Ägid Valentin von Borié (1719–1793) is. Borié Marburgban a felvilágosodás és a természetjogi fejlődés eredményeit egyesítő Christian Wolff (1679–1754) előadásait hallgatta.⁴⁹ Borié felfogását nagyban befolyásolta a közjóra vonatkozó tanítás, mely a wolffi eszmerendszer alapelemének számított. Eszerint az állam a közjó őrzője, és mint ilyenek nemcsak joga, de egyenesen kötelessége az állam minden területét felügyelet alatt tartani.⁵⁰ Borié szerint az örökös tartományok és Magyarország élén álló uralkodó nem fókuszálhat kizárólag az egyik részre, mivel kötelessége az egész állam javát szem előtt tartani. Magyarországot éppen ezért nem szabad különálló tartománynak tekinteni, hanem a monarchia részének. Borié és – amint láttuk – Kaunitz is Magyarországot eleve örökös tartománynak tekintették.⁵¹

Az osztrák és cseh tartományokkal ellentétben Magyarországon létezett egy erős köznemesi bázis a Habsburgok támogatta főnemesség mögött. Noha az államigazgatás mindhárom alapvető feladata (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás) az uralkodó kezében összpontosult, a középfokú igazgatást ellátó nemesi vármegyék, minthogy ezek közgyűlései választották az országgyűlési követeket, súlyos akadályt gördítettek a modern adminisztráció kialakítása elé. Mária Terézia még jobbnak látta, ha kísérletet sem tesz a nemesi intézményrendszer felszámolására, nem beszélve a magyar alkotmány megváltoztatásáról.⁵² A királynő, noha tisztában volt azzal, hogy feladata Magyarországon is a rendi kiváltságok megnyirbálása, a hatékonyabb adminisztráció kiépítése, az ország birodalomba való tagozása lenne, mégis saját belátása szerint és esküjéhez híven, inkább a rendekkel való kompromisszumra törekedett. Így az ő uralkodása kezdetén is – ahogyan III. Károly idejében – a szatmári békében foglaltak alapján újból törvénybe iktatták a nemesség adómentességét, a nemesi hadba vonulás kötelezettséget valamint a különféle vámok és illetékek fizetése alóli felmentést is. Az udvar szerette volna legalább korlátozni a nemesi kiváltságokkal élők körét, ezért háromszor is (1723, 1732, 1754) elrendelték a nemesség

⁴⁸ Idézi: H. BALÁZS 1987, 67–68.

⁴⁹ James Van HORN MELTON, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 202.

⁵⁰ H. BALÁZS 1987, 30.

⁵¹ EMBER, *i. m.*, 246–247.

⁵² Ifj. BARTA János, *A tizenhetedik század története*, Bp., Pannonica 2000, 110.

összeírását, amely kifejezetten a kiváltságosok rétegének felülvizsgálatát és szűkítését irányozta elő, azonban ezek nem hozták meg a kívánt eredményt.⁵³

II. József a türelmetlen racionalitástól hajtva fogott hozzá az államreformok megvalósításához. Úgy gondolta, az egységesítés és központosítás az örökös tartományokban már eljutott bizonyos fokig, és azt mindenekelőtt a többi országra és tartományra, így Magyarországra is, ki kell terjeszteni. A nyelvrendelet kibocsátása (1784), majd az ország területének tíz körzetre való felosztása (1785) ezt a célt szolgálták. A császár távlati céljai között szerepelt a magyar államjog és a »*vitiosa constitutio*«, azaz a rendi alkotmány (pontosabban: az annak tekintett sarkalatos törvények) megváltoztatása. Végső soron ugyanis ez akadályozta őt reformjainak keresztülvitelében, és egy jogi, államigazgatási szempontból egységes birodalom megteremtésében.⁵⁴ József uralkodásának első öt éve során a gyakorlatban szerzett érvényt azon elvének, miszerint az uralkodót nem korlátozhatják a törvények, ha országának jobbra tételéről van szó. Nem koronáztatta meg magát, mivel szerinte a felségjogok gyakorlásához ez szükségtelen volt; hatalmának legitimitásához a dinasztikus öröklési rendet elegendőnek tartotta. A rendek megkérdése nélkül döntött több, nagyhorderejű ügyben, mint például a szerzetesrendek eltörlése, a megyerendszer megszüntetése, a birtokösszeírás, vagy a német hivatalos nyelvvé való tétele. Ezen intézkedéseinek meghozatalakor még csak felfüggesztette a régi alkotmányt, helyébe újat nem állított. Uralkodásának második féltizedében egyebek mellett ezt tűzte ki célul. Az alkotmány megváltoztatása azonban önmagában nem volt elegendő: véleménye szerint az államéletet szabályozó jogok összessége, vagyis a magyar közjog is megérett a változtatásra.

A döntéshozók különféleképpen közelítették meg a probléma megoldását. Borié abból a szempontból vizsgálta a magyar közjogot, hogy az lehetővé teszi-e a közjó érvényre jutását, vagy inkább akadályozza. Az államtanácsos úgy vélte, a modern államjog alapja a közjó, »*das allgemeine Wohl*«, ebből ered az uralkodó joga, és ez szabja meg cselekvésének irányát.⁵⁵ A királynak, akár a rendi korlátokat is áthágva, boldoggá kell tennie népét. A rendi felfogás azonban akadályozta az uralkodót, hogy ebbéli királyi feladatának eleget tegyen. Borié áttanulmányozta a *Corpus Iuris Hungaric*it, és úgy találta, hogy a királynak régen sokkal szélesebb volt a jogköre. Meg kell tehát változtatni a közjogot Magyarországon. Az ifjakat arra kell oktatni, hogy a rendi kiváltságokat csak addig lehet megtartani, amíg azok nem kerülnek ellentétbe a közjóval. Ehhez azonban megfelelő

⁵³ Ifj. BARTA, *i. m.*, 49.

⁵⁴ Vö. MARCZALI III, 65. Ez utóbbira támaszkodva: LISCHERONG, *i. m.*, 107.

⁵⁵ STRADA, *i. m.*, 60.

tankönyvek kellene, melyek a törvényeket a közjó szempontjából magyarázzák.⁵⁶ (Ugyanerre a gondolatra jutott később Izdenczy József is, akit II. József 1785-ben nevezett ki a magyar ügyekért felelős államtanácsossá.). Ez az elképzelés jól illeszkedett II. József tanügyi reformjának egyik célkitűzéséhez, miszerint az egyetemek jogi fakultásainak legfőbb feladata az állami tisztviselők képzése, nevelése, amelynek természetesen egyik kritériuma a megfelelő tankönyvek használata.⁵⁷ A hivatalnokképzésre irányuló reformok szellemi hátterét eredetileg Joseph von Sonnenfels (1732–1817) dolgozta ki 1785-ben. Memoranduma (csakúgy, mint a jozefinista újítótörekvések mindegyike) a Habsburg Birodalom egészében gondolkodott, így a bécsi egyetem jogi karán tanuló leendő állami tisztviselőknek a magyar közjog és a magyar történelem terén is némi jártasságra kellett szert tenniük.⁵⁸ Az uralkodó az új magyar közjogi tankönyv elkészültéig megtiltotta, hogy előadásokat tartsanak e tárgyból a pesti egyetemen.⁵⁹ 1785-ben Petrovics Józsefet Bécsbe hívatta, hogy a kancellária ellenőrzése mellett tankönyvét az utasítások alapján átfogalmazza egy javított kiadás érdekében.⁶⁰ Petrovics beterjesztett vázlatát az uralkodó a kidolgozás alapjául elfogadta. Elrendelte azonban, hogy bevezetést kell írnia hozzá általában a közjog, különösen a magyar közjog forrásairól. Kiváltképp az alábbi kérdések kifejtését tartotta kívánatosnak: Ki hozza az alaptörvényeket? Mikor hoztak ilyeneket, és melyek azok? Az Aranybulla alaptörvény-e?⁶¹

Petrovics 1785 végére elkészült tankönyvtervezetével, mely gróf Pálffy Károly kísérő jegyzékével és a Van Swieten vezette udvari tanulmányi bizottság (*Studienhofkommission*) véleményével az államtanács elé került. Ez utóbbi nemtetszésének adott hangot, minthogy Petrovics nem követte az udvar által megjelölt irányelveket.⁶²

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története 1667-1935* (A királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem története, II. kötet), Bp., 1936, 154.

⁵⁸ ECKHART, *i. m.*, 155. A memorandum címe: *Über die Einrichtung der Studien in den kk. deutsch-böhmischen und hungar. Erbländern*, 1785.

⁵⁹ MARCZALI, III, 65.

⁶⁰ LISCHERONG, *i. m.*, 107. Petrovics József (1751–1818) 1777 és 1782 között volt az akkor még Budán működő egyetem természet-, általános közjog, nemzetközi és magyar közjog tanára, majd ezt követően a zágrábi akadémia igazgatói posztját töltötte be. ECKHART, *i. m.*, 150.

⁶¹ ECKHART, *i. m.*, 150.

⁶² Az irányelveket II. József saját maga foglalta össze egy, az államtanácshoz intézett levelében. (MARCZALI, III, I. Függelék, 571). Ezek között szerepelt például, hogy a tárgyalás módjának szigorúan tudományosnak kell lennie. Minden állítást kizárólag történeti források alapján lehet megfogalmazni. Ki kell rekeszteni a vizsgálat köréből az előítéleteket és az ostoba népi hiedelmeket, mint például a korona szentsége. A felségjogok bárminemű korlátozását az alaptörvény vagy szerződés világos szövege alapján kell bizonyítani. A bevételek tárgyalásánál különös figyelemmel kell lenni a *lucrum cameraera* (kamara haszna), vagyis, hogy ki vethette ki, ki fizette, és hogyan szűnt meg. (Vö. MARCZALI, III, 66–67; ECKHART, 150. Petrovics munkája 1790-ben átdolgozva megjelent *Introductio in jus publicum regni Hungariae Viennae* címmel.) A *lucrum camerae* – illetve a helyette I. Károly által bevezetett kapuadó, majd Mátyás idejétől kezdve a királyi kincstár adója – országos adók voltak, mindenkinek fizetnie kellett ezeket, még a nemeseknek is. Ezen kívül beszédésükhöz nem kellett az országgyűlés jóváhagyása. Nyilván ezen előnyei miatt érdekelte olyannyira az udvart ez a fajta adó.

A Petrovics-féle *Jus publicum* bírálatát lényegében Izdenczy József (1727 k.–1811) végezte el. Ehhez kénytelen volt ő is elmélyedni a *Corpus Iuris Hungariciben*, és összehasonlítani az abban olvasottakat a párhuzamos magyar történelmi eseményekkel. Ha ezt nem tette volna meg – írja később –, biztos ő is Werbőczy híve lett volna. A helyes történelmi és közjogi felfogás érdekében már 1786-ban sürgette a megfelelő tankönyvek kidolgozását. A feladatra két embert talált alkalmasnak: Lakics György Zsigmondot (1739–1814) a közjogi tankönyv, illetve Prayt egy államtörténet megírására. II. József 1788-ban Izdenczy javaslata szerint döntött.⁶³ Pray tehát megbízást kapott egy *historia statistica* (*Staatsgeschichte*) megírására, és munkáját az az Izdenczy „felügyelte,” akinek végső soron a megbízást köszönhette.

A korban a közjogi kérdések állnak az érdeklődés középpontjában, a magyar érdekek a bécsi felfogással általában ezen a téren kerülnek összeütközésbe, és főleg a történelmi értelmezésén vitáztak. Izdenczy is nagy figyelmet szentelt ezeknek, hiszen ő maga is jogi végzettséggel rendelkezett. Minthogy a *Corpus Iuris Hungarici* tanulmányozása során a magyar történelemben is elmélyedt, feljogosítva érezte magát, hogy az államtanásban felmerülő aktuálpolitikai kérdésekben a magyar történelemre hivatkozva igazolja az udvar álláspontjának helyességét.⁶⁴ Különösen a magyar alkotmány érdekelte, mellyel jogi értekezéseiben terjedelmesen foglalkozott. Ezen traktátusok a kor szokása szerint röpiratokként láttak napvilágot.⁶⁵ Strada Ferenc tanulmányában ezen röpiratok, valamint államtanási votuma alapján ismerteti Izdenczynek az alkotmányról vallott nézeteit. Izdenczy alkotmány-magyarázatának kiindulópontja az ősi társadalmi szerződés, a vérszerződés. A vérszerződést alaptörvénynek tekinti, melyet kizárólag az először 1746-ban kiadott, Anonymus-féle *Gesta hungarorum* említ. Anonymus művét rendkívül nagyra becsüli a magyar közjog szempontjából, helyes képet a magyar alkotmányról, szerinte, csak ebből nyerhetünk. A vérszerződésből szerinte két fontos dolog következik. Először is, minthogy a vérszerződést Álmos vezérrel a hét fejedelem kötötte, tehát annak érvényessége csak rájuk vonatkozik. „A nemességre nem terjed ki, mert ezeket nem is engedték oda az eskükhöz.” A nemesség ugyanis nem a hét fejedelmi személy leszármazottja, mert ezek kihaltak, amikor Gyula fellázadt István ellen. A fejedelmek jogai az uralkodóház hercegeire szálltak át.⁶⁶

⁶³ STRADA, *i. m.*, 78 ; ECKHART, *i. m.*, 156.

⁶⁴ STRADA, *i. m.*, 85.

⁶⁵ Strada Ferenc felsorolja azokat a röpiratokat, melyek biztosan Izdenczytól származnak, (STRADA, *i. m.*, 69) köztük az *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes, und von den Rechten ihrer Könige* (Wien, 1790) címűt is. Erről Wiemmer Éva Robert Gragger műve (*Preussen, Weimar und die ungarische Krone*, Berlin, Leipzig, 1923) alapján állítja, hogy az Joseph Grossing írása. WIEMMER Éva, *Joseph Grossing kéziratok szótárjai az Egyetemi Könyvtárban*, MKSz, 1986/1, 20.

⁶⁶ Az *Antworten der Wahrheit...* röpirat alapján STRADA, *i. m.*, 70.

Ugyancsak a vérszerződésből következik, hogy Magyarország kezdettől fogva olyan ország volt, melynek uralkodója öröklés révén kerül hatalomra, nem pedig választás útján, vagyis a magyar állam kormányformája mindig is abszolút monarchia volt. Az országot ugyanis az uralkodó magának hódította meg, nem az alattvalóinak.⁶⁷ Ugyanezt bizonyítja az is, hogy Ázsiában is egyetlen kormányzati formát, az abszolút monarchiát ismerték, amely Attila uralmát is jellemezte. Ezért a hét vezér megismerve ennek a kormányformának az előnyeit, lecserélték az addigi arisztokratikus kormányformát, amiben az őshazát elhagyó szkíták éltek. Mindezt Izdenczy Anonymusnak ebből az egyetlen mondatából vezeti le: „*Tunc ipsi VII principes persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant.*”⁶⁸

A vérszerződés bizonyítja, hogy trónöröklési joga van Álmos nőági leszármazóinak is, így választásra nem kerülhet sor, míg élnek az ő férfi vagy nőági utódai. Ezek szerint 1526-ban I. Ferdinánddal a Habsburg-ház is az örökösödés jogán került a magyar trónra, nem pedig pusztán az 1491. évi házassági szerződéssel.

Ez alapján Izdenczy arra a következtetésre jut, hogy a magyar alkotmány és az alaptörvények feljogosítják a királyt a korlátlan uralkodásra. Továbbá egyenesen kötelessége a nemességet megfosztani összes olyan kiváltságaitól, melyek nincsenek összhangban az abszolút monarchiával, mivel más jogaik a nemeseknek törvény szerint nincsenek, csak amit minden ember a természet rendje szerint bír.⁶⁹

Abból, hogy a magyar királyok örökösödési jogon kerültek a trónra, az is következik, hogy a koronázás puszta szertartás, és mint ilyen felesleges. Werbőczy állítása hibás, miszerint a koronázás nélkül a király nem gyakorolhatja hatalmát. A fejedelmek sem voltak megkoronázva, mégis gyakorolták a hatalmat a nemesség felett. Szent István pedig Álmostól örökölte a jogokat, nem pedig a rendekkel kötött szerződés alapján birtokolta azokat.⁷⁰

Izdenczynek a koronázási hitlevélről és a királyi esküről is van véleménye. Szerinte felesleges az eskü, mert érvénytelen, minthogy ellenkezik a király legfőbb kötelességével, a köz javának előmozdításával, és az eskü csak a nemesség, vagyis a nemzet kisebbségének érdekeit tartja szem előtt. A vérszerződésben is a hét fejedelem tett esküt Álmosnak, nem pedig fordítva.

⁶⁷ STRADA, *i. m.*, 70–71.

⁶⁸ *P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, praefat, rec. Aemilius JAKUBOVICH, annot. Desiderius PAIS, Budapestini, 1937 (Scriptores Rerum Hungaricarum, I), 40.

⁶⁹ STRADA, *i. m.*, 71.

⁷⁰ *Uo.*

Egy másik fontos kérdés, hogy az uralkodó hozhat-e törvényeket a rendek megkérdezése nélkül, és a rendeknek van-e joguk részt venni a törvényhozásban.⁷¹ Mivel ez a jog is *Tripartitum*on alapul, természetesen nem. Nem lehet bizonyítani ugyanis, hogy a rendek biztosítottak maguknak részt a törvényhozásban a vérszerződés idején. Az Aranybullában sincs benne a nemességnek ez a joga, noha bele kellett volna kerülnie a sarkalatos jogaik közé. A királyság első – ahogy Izdenczy fogalmaz – „periódusában”, vagyis az Árpád-kor elején, a királyok rendelték el a törvényeket, országgyűlések nem voltak, a rendekkel legfeljebb jószántukból tanácskoztak törvényhozáskor. A második periódusban valóban joguk volt a nemeseknek az országgyűlés tartását kívánni, de ebből még nem következik, hogy a törvényhozói hatalom meg lett volna osztva a király és a rendek között. A harmadik periódusban már valóban az országgyűléseken hozták a törvényeket a rendek beleegyezésével, de a törvényhozás joga Szent István idejében mindenképpen kizárólagos felségjog volt, és a rendek későbbi szerződésekkel nem tudják bizonyítani, hogy abból részt kaptak volna.⁷²

Izdenczy a magyarok közötti egyenetlenkedés okát abban látja, hogy helytelenül értelmezik alkotmányukat, amely két okra vezethető vissza. Az egyik, hogy az államéletben részt vevő nemesek nem kielégítő módon ismerik hazájuk történelmét. Ez azonban nem az ő hibájuk: nem voltak megfelelő emberek a történelmi események hiteles lejegyzésére. A zavaros történelmen alapuló államtudomány sem lehet más, csak zavaros. A helytelen alkotmány-magyarázat másik oka, hogy a közjogi ismeretekkel rendelkező nemesek is legfeljebb a patvariából és Werbőczy *Tripartitum*ából tájékozottak, és még a *Corpus Iurist* sem ismerik.⁷³ Ezen a bajon csak a magyar államtörténet és a magyar közjog megfelelő tanításával lehet segíteni, melyhez azonban megfelelő tankönyvek kellene. Ezen a ponton elérkezünk Izdenczy gondolatmenetének végéhez, amely egyben a *Historia regum Hungariae* megírásának kezdetét is jelenti. Az államtanácsos szándéka az volt, hogy az új államtörténeti tankönyv a fentebb ismertetett nézeteinek szócsöve legyen. Nem meglepő tehát, hogy kiemelt figyelemmel kísérte annak születését a tervezettől egészen a megjelenéséig, sőt azután is.⁷⁴

Pray elvállalta a feladatot, vagyis mint *historiographus regius* forrásait, tudományos kutatásait és történetírói képességét az udvar érdekeinek szolgálatába állította. Nem először

⁷¹ STRADA, *i. m.*, 72.

⁷² STRADA, *i. m.*, 73.

⁷³ STRADA, *i. m.*, 76.

⁷⁴ Az OSzK Kézirattárában találhatóak Izdenczynek az 1801-ben már megjelent *Historia regum Hungariae*val kapcsolatos észrevételei. Anmerkungen des Staatsraths Izdenczy über die Vorerinnerungen [Notitiae praeviae] des Geschichtschreibers Domherrn Pray in Ansehung der von selben auf höchsten Befehl abgefassten hungarischen Staatsgeschichte. 1802. (OSzKK, Fol. Germ. 187.).

történt ez meg, hiszen – amint azt fentebb említettem – II. József balkáni törekvéseinek igazolására már írt ún. publicisztikai (közjogi) értekezéseket. Ez alkalommal viszont az udvarnak a magyar alkotmánnyal szembeni lépéseit kellett történetileg alátámasztania, ráadásul az Izdenczytól elvárt, meglehetősen tendenciózus módon.

Tudomásunk van arról, hogy Pray csaknem húsz évvel azelőtt az udvarhű Kollár Ádám Ferenc segítségét elutasította. A bécsi udvari könyvtár első őre abból az alkalomból írt Praynak, hogy nem sokkal azelőtt az *Annales* utolsó kötete is megjelent, melyben I. Ferdinánd halálával (1564) a magyar történelem ismertetését végleg lezárja. Az előszóban megírja ennek okát: az okleveles anyag korlátozottan állt rendelkezésére, a teljes állományba való betekintés nélkül nem folytathatja tovább művét. Kollár Ádám Ferenc olvasván a bevezetőt, minthogy bizalmi állása révén neki szabad bejárása volt az archívumokba, a már említett levélben felajánlotta oklevélgyűjteményét, segítségét és barátságát Praynak. Mindezek mellett a versenytársak és a rosszakarókkal szembeni védelmét is kilátásba helyezte. Pray Kollárnak adott válasza nem ismert, de mivel nem folytatta nagyszabású művét, sejtethető, hogy nemet mondott az ajánlatra. Egy későbbi megnyilatkozásából kiderül, miként vélekedhetett a „bértollnokokra” jellemző történetírásról. Akimas szervita provinciálisnak ugyanis, aki szintén az *Annales* folytatására buzdította, így válaszolt: „Hiába unszolsz évkönyveim folytatására, inkább akarok hallgatni, mint olyasvalamit írni, amit felfogásommal és szabadságommal össze nem egyeztetetek.”⁷⁵

Tizenhét évvel később azonban Pray már nem mondott nemet, igaz, a körülmények is megváltoztak. Mindenekelőtt Pray már *historiographus regius* volt, vagyis kötelessége volt a király és az udvar történeti-közjogi munkák iránti igényét megfelelő módon kielégíteni. A visszautasítás ellen szólt az is, hogy 1788-ban, amikor felkérték a *historia statistica* írására, Pray ugyan már betöltötte a hatvanötödik életévét, de még mindig nem érezhette magát kellő anyagi biztonságban. Amint azt Lischerong Gáspár írja, míg „többen egykori rendtársai közül előkelő egyházi állásokban élvezték munkájuk megérdemelt jutalmát,” (így Palma Károly Ferencet kalocsai püspökké, Csapody Lajost veszprémi és Makó Pált váci kanonokká nevezték ki), róla mintha rendre megfeledeztek volna az egyházi pozíciók és javadalmak odaítélésekor. 1784-ben már kérelmezett a királynál egy kanonoki stallumot, ami nemcsak hogy összeegyeztethető lett volna könyvtárnoki állásával, de annak megbecsülése is nőtt volna ezáltal mások szemében.⁷⁶ Akkor nem kapta meg a kért kanonokságot; így döntésében,

⁷⁵ Idézi DÜMMERTH, *i. m.*, 400.

⁷⁶ Lischerongnál olvasva Pray érveit, melyeket kérésének indoklásául sorolt fel, igazat kell adnunk az idős történésznek: jogosan érezhette úgy, hogy nem kap kellő megbecsülést. Kérelmének benyújtása idején Pray már 22 nyomtatásban megjelent művel büszkélkedhetett. Amint írja, negyven éve foglalkozik a magyar történelemmel, és rendes könyvtárnoki teendői mellett a második könyvtárőr helyettesítését is elvállalta. Pray nem említi, de folytathatnánk itt a sort diplomatikai, szfragsztikai munkásságának külföldön is elismert

hogy – a legjobb jóindulattal is legfeljebb amatőr történelembúvárnak nevezhető Izdenczy felügyelete és eszmei útmutatása mellett – megírja a magyar államtörténetet, vélhetőleg a stallum elnyerésének reménye is közrejátszhatott.⁷⁷ Valószínűleg az államtanácsos Izdenczy befolyása járult hozzá, hogy 1790-ben Prayt kinevezték nagyváradi kanonoknak, noha a Helytartótanács gróf Csáky László gróf jelöltségét támogatta.⁷⁸

Prayra tehát mint királyi történetíróra az uralkodó alkotmánymódosító törekvéseit történetileg alátámasztó államtörténeti tankönyv megírásának feladata hárult. Az udvar egy ún. *historia statistica*t, vagy Staatsgeschichtét várt tőle.⁷⁹ A bő egy évtizeddel később megjelent háromkötetes *Historia Regum Hungariae*hoz – noha tartalmát tekintve nem nevezhető státustörténetnek – olyannyira hozzátapadt a „statistica” jelző, hogy 1802-ben egy rendelet érkezett a pesti egyetem jogtudományi karára, mely előírta Pray György nagyváradi kanonok „*Historia Statistica Hungariae*” című munkájának használatát a statisztika előadásokon.⁸⁰

1.2. Skerlecz Miklós a *historia statistica*ról

Pray valószínűleg nem lévén tisztában azzal, milyen megközelítést kíván a *historia statistica*, vagyis egy az állam kialakulását, részterületeinek és intézményeinek fejlődését szem előtt tartó történeti munka megírása, Skerlecz Miklóshoz fordult tanácsért.⁸¹ A jogi

eredményeivel, illetve annak a hatalmas munkának említésével, amit az egykori jezsuita kollégiumi könyvvállomány feldolgozása és kiválogatása jelentett. LISCHERONG, *i. m.*, 115.

⁷⁷ 1789 márciusára Pray elkészült a *historia statistica* tervezetével.

⁷⁸ Vö. LISCHERONG, *i. m.*, 116.

⁷⁹ LISCHERONG, 107. *Historia statistica* címmel Bajtay Antal (1717–1773) már írt egy művet, melyet tanítványának, II. Józsefnek, szánt tankönyvvül. A mű kizárólag kéziratban maradt fenn, viszont több példányban. (OSzKK, Quart. Lat. 254., 255., 609.) A *Historia Statistica Hungariae Regnorumque eidem adnexorum* lényegében Magyarország négy könyvre osztott politikai földrajza. Az első rész az ország és a kapcsolt tartományok, vidékek természeti földrajzát mutatja be. A második a népesség etnikai, nyelvi összetétele mellett, a rendiség kialakulásával, a rendek, városok jogi állapotával, valamint a társadalom egyes rétegeivel foglalkozik. A harmadik könyv a felekezeteket, illetve az akkori vallási állapotokat mutatja be. A negyedik rész lényegében az állam felépítésének ismertetése. Kitér annak közjogi alapjaira (vagyis a törvényekre, alaptörvényekre), az uralkodó család jogaira, az országgyűlésekre, az igazságszolgáltatás, valamint a végrehajtás, vagy inkább a kormányzat szerveire. Bajtay írása főleg jelenkorának viszonyaira fókuszál, az állami területek, a társadalom kialakulásának története, inkább mellékesen, a lényegre szorítkozva, „könnyen emészthető” stílusban kerül tárgyalásra. A műről hosszabban lásd: MISKOLCZY István, *Bajtay J. Antal*, Bp., 1914, 116–118.

⁸⁰ ECKHART, *i. m.*, 234.

⁸¹ Berényi Pál, Skerlecz műveinek fordítója és kiadója kötetének előszavában a horvát származású politikus részletes életrajzát közli. Lomnicai Skerlecz Miklós (1729–1799) Zágrábban született. Egerben, Bécsben és Bolognában végezte tanulmányait. Pesten szerzett ügyvédi képesítést, majd Zágrábban nyitotta meg irodáját. Ezt 1754-ben cserélte fel a báni tábla jegyzői állásával, ezt követően már 1755 folyamán kormánytanácsosi titkárrá választották, és ugyanebben az évben a protonotáriust is helyettesítette. Vagyonának visszaszerzéséért indított per kapcsán fogott bele a zágrábi irattár anyagának rendezésébe, melynek során betekintést nyert számos Horvátországra vonatkozó dokumentumba. A varasdi tartománygyűlés 1763-ban elhunyt bátyja, Péter helyébe ítélőmesternek választotta. Az 1764-i országgyűlés előkészítésében a horvát bán mellett a Horvátországot érintő közjogi, történelmi kérdések szakértőjeként működött közre. 1776-tól 1779-ig királyi helytartótanácsi tanácsos volt. 1782-től haláláig Zágráb vármegye főispánja, a horvát, szlavón és dalmát területeken lévő iskolák

végzettségű és közgazdasági érdeklődésű Skerlecz hét hosszú levélben fejtette ki a magyar állam kialakulására és berendezkedésére vonatkozó meglátásait.⁸² Számunkra főleg a levelezés első darabja lehet érdekes, minthogy Skerlecz ebben összegzi, ő mit várna el egy államtörténettől, mely kérdéseket kell feltétlenül érintenie egy ilyen munkának.⁸³ Skerlecz előre bocsátja, hogy természetesen nem kívánja kioktatni Prayt, mindössze az „emlékezetét szeretné felfrissíteni”. Tisztában van azzal, hogy ehhez a fajta munkához a törvényekben foglaltak fáradságos összegyűjtésére és összeillesztésére van szükség, de mert Pray nem végzett jogi tanulmányokat, ezt senki nem várja el tőle. Mert ő azzal tesz eleget a kötelességének, ha az oklevelekben lévő, a tárgyhoz kapcsolódó [vagyis alkotmány- és államtörténeti szempontból jelentős] momentumokat az egyes királyokhoz följegyzi. Skerlecz úgy véli, hogy az államtörténet a közjogtól annyiban különbözik, hogy a történetíró a közjoghoz tartozó kérdéseket – milyen alapokra épült kezdetben az ország? ezek hogyan és mikor változtak? – tárgyal történeti vonatkozásban. A közjoggal foglalkozónak (*publicista*) csak az adott kor érvényben lévő törvényeiről kell írnia. A *historia statisticának*, ha egészen a modern korig vezetik azt, a közjog alapjául kell szolgálnia. Ezért aki *historia statisticát* ír, annak bizonyos szempontokat figyelembe kell vennie az egyes királyok idejében történtek ismertetésénél. Skerlecz ezután felsorolja azokat a témákat és altémákat, melyeket egy státusztörténetben feltétlenül érinteni kell.

Az első szempont, ami alapján ajánlatos vizsgálni az államot, az az alkotmánya. Azon belül ezen kérdésekre szükséges megadni a választ: mi a kormányzati formája? Mi a trónutódlás rendje? Ki kell térni az uralkodó jogaira, jogosítványaira a vallás, a külügy, a bányászat, pénzverés, adókiivetés, birtok- és méltóságadományozás, valamint az igazságszolgáltatás terén.

főigazgatója (1784). 1785 nyarán II. József Bécsbe rendelte, hogy a legfelső kormányzat előtt adhassa elő véleményét a politika és igazságszolgáltatás hatóságainak szétválasztásáról. Még az év novemberében a császár a báni tábla alelnökévé és egyben valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki. Jóllehet elfogadta mindezen tisztségeket, II. József olykor alkotmánysértő reformjaival nem értett egyet. Nem sokkal később szembetegségére hivatkozva nyugdíjazták. Valójában a nyelvrendelet miatt volt kénytelen lemondani hivataláról. (Vö. H. BALÁZS Éva, *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz*, Száz, XCVII(1963)/6. 1198). 1790 áprilisában ismét visszahelyezik főispáni jogaiba. Az ünnepélyes beiktatásakor elmondott beszédében az alkotmányos rend visszaállítását, a törvényhozói hatalom rendekkel való megosztását sürgette. 1790–1791-i országgyűlésen a nemesi mozgalom egyik vezető alakja volt. 1791 és 1793 közt a kereskedelmi bizottság munkálataiban Podmaniczky József mellett, Skerlecznek volt igen nagy szerepe. Törekvései Magyarország gazdasági önállóságának biztosítására, az ipar fejlesztésére, külön vámterület biztosítására és új vámszabályzat kidolgozására irányultak. Vö. SKERLEcz Miklós báró *Művei*, ford. BERÉNYI Pál, Bp., 1914, 3–34. Skerlecz főbb művei: *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relata ad commercium (...)*, Posonii, 1802; *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum (...)*, Posonii, 1826.

⁸² EKK, Coll. Pray. Tom. 66., ff. 49r–71v. A levelek a kötet elején lévő, Paintner Mihály által összeállított tartalomjegyzékben a következő cím alatt szerepelnek: Skerletz Nicolaus: Animadversiones ad Historiam Statisticam Hungariae ad Georgium Pray in septem Epistolis.

⁸³ A levél szövegét lásd: 1. számú függelék.

A következő nagy téma a társadalom szerkezete, annak kialakulása az évszázadok során. Ismertetni kell az országgyűlés felépítését, kialakulását, résztvevőit, menetét.

Ezt követi a másik nagy témakör, a gazdaság. Itt ki kell térni a királyi bevételekre, melyek az adókból, a pénzverésből, a bányászatból, kereskedelemről stb. származtak. Ismeretnie kell adónemek változásait, illetve a különféle pénzfajtákat.

A honvédelem a következő téma, melyre egy államtörténeti műnek feltétlenül érintenie kell. Ezen belül az altémák a nemesi felkelés, a hadvezetés, a vár- és határvédelem, valamint a zsoldos haderő.

A közigazgatás kialakulásának és változásának bemutatása hasonlóan elengedhetetlen a leendő műben Skerlecz szerint. Ebben a témában elsősorban a vármegyerendszer, a vármegyei tisztviselők feladatkörének kialakulását kell nyomon kísérni. Ezt követően az ország legfőbb méltóságainak így a nádor, az országbíró, a kancellár, a tárnokmester, a kincstartó, a királyi személynők jogosítványait és kiváltságait kell bemutatni.

A vallásüggyel kapcsolatban azt kell kifejteni, milyenek voltak az egyházi viszonyok volt az egyes korokban a pápák és legátusaik, a király, és a papi rendek és birtokhasználat vonatkozásában.

A bíraskodással kapcsolatban a hivatalok megszervezéséről, és koronkénti változásáról, a törvénykezési rend származásáról kell szót ejteni.

Végezetül az egyes királyok tárgyalásakor be kell mutatni az ország helyzetét a népesség, szokások, viseletek, az ipar, a kereskedelem, valamint a tudományok terén.

Skerlecz, a szempontok felsorolását követően Michael Ignaz Schmidt *Geschichte der Deutschen* című, (1808-ra 22 kötetesre duzzasztott) történeti munkáját ajánlotta Pray figyelmébe.⁸⁴ Mint írja, Schmidt mindezeket a fentebb felsorolt tényezőket, amennyire az időben való visszatekintés ezt lehetővé tette, szem előtt tartotta a mű megírása során. Ez a fajta történetírás azonban nemcsak a német földön ismert: angoloknál és a franciáknál is született hasonló *historia statistica*.

1.3. A kor statisztika fogalma

A Skerlecz által fentebb részletezett szempontok lényegében a korban elterjedt „statisztikai” művekével azonosak. A statisztika ezen művek esetében még nem feltétlenül azonos azzal az önálló tudománnyal, melynek kezdetét hazánkban Schwartner Márton,

⁸⁴ Michael Ignaz SCHMIDT, *Geschichte der Deutschen*, Bände 1-5, Ulm, 1778–1783; Bände 6-11. *Neuere Geschichte der Deutschen*, Wien 1785–1793. A művet Joseph Milbiller folytatta: Bände 12-22, Ulm, Wien 1800–1808.

Statistik des Königreichs Ungarn című művének első kiadásától (1798) számítjuk. A statisztika, csakúgy mint a politikai földrajz, valamint az állam- és közjogtörténet, a 18. század elején német földön kialakult államismeret „szisztematizáló tudományából” vált ki. Az államtörténeti iskola a kor értékrendjében fontos szerepet betöltő politikai ésszerűségre és hasznosságra törekvést tűzte ki céljául, „vezérelvként a »közjó« előmozdítását tartva szem előtt.”⁸⁵

A kor statisztikai művei tehát az államismereti irodalom körébe tartoztak, és lényegében országleírások voltak. Mivel nem támaszkodtak valós adatfelvételre, ezért nem is dolgoztak fel népességi és gazdasági számadatokat, vagyis következtetéseket sem vontak le.⁸⁶ Statisztika⁸⁷ alatt jó ideig az egyes államok fő alkotó elemeivel (föld, népesség, termékek), alkotmányával és közigazgatásával foglalkozó írásokat értették, melyek sokszor az illető ország történelmét és földrajzát is tárgyalták.⁸⁸ Schwartner Márton a statisztikát egyenesen az államtannal („Staatskunde, present state, connoissance politique”) azonosítja, mely kapcsolatban van az államtörténettel (*Staatsgeschichte*) és a politikával (*Staatsklugheit*).⁸⁹

A statisztika a praktikus célokat szolgáló államismeretek körébe tartozott, melyek az ún. kamerális tudományokkal (pénzügytan) együtt a felvilágosult abszolutizmus természetjogi irányzatának hatása alatt fejlődött ki. Az állam szerepének megnövekedése, tevékenységének kiszélesedése ösztönözte az új tudományok létrejöttét, úgyis mint a politikai földrajzét, a közjogét vagy a statisztikáét. Az új természetjogi államismeretek jórészt német földön fejlődtek ki, és a 18. század második felére a Habsburg birodalomban is az uralkodó által támogatott, a bécsi, majd a pesti egyetemeken is oktató tudományokká váltak. Az államtudomány három részt foglalt magában, az ökonómiát (természeti adottságok, mezőgazdaság produktumai illetve igazgatása), ún. Polizeitudományt (a városok gazdasági és egyéb igazgatását), és a financiát (az állami kincstár,

⁸⁵ HÓMAN Bálint, *A történelem útja = Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 13.

⁸⁶ RÉNYI Zsuzsa, *Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartner Márton Statistik des Königreichs Ungarn című művében*, Száz, CXXII (1988)/3, 385.

⁸⁷ A statisztika szó létrejöttét Láng Lajos magyarázza statisztika-történetében. „A barbár szavak gyártásában nagy tökélyre emelkedett XVIII. században mind inkább szokásossá vált az olaszból visszafelé faragni latin szavakat. Így alakult az olasz *stato* szóból az állam értelmével felruházott latin *status*, mely szóval a klasszikus nyelv egészen más fogalmat kötött össze. Így keletkezett az olasz, majd latin *statista* szó, annak a férfinak a jelölésére, aki államügyekkel foglalkozik, (...) és ebből keletkezett a *statistica* mint azon tudomány, mely a statista céljaira szolgáló ismereteket foglalja magában.” LÁNG Lajos, *A statisztika története*, Bp., é.n., 34–35.

⁸⁸ KOSÁRY Domokos, *A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén = A magyar hivatalos statisztika történetéből, Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és referátumai*, Bp., Statisztikai Kiadó, 1968, 69.

⁸⁹ Martin v. SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest, 1798, 3. (A továbbiakban: SCHWARTNER 1798).

valamint az egész állam igazgatását).⁹⁰ Az ezeket a részterületeket érintő oktatás az állami hivatalnokképzéshez nyújtott praktikus és korszerű tudásanyagot.⁹¹

Az államismereti irányzattól fejlődött ki végül a tudományos értelemben vett leíró statisztika. Az államismeret megalapítójának Hermann Conringot (1606–1681), a helmstedti egyetemen oktató, univerzális műveltségű tanárt tekintik. Ő tette le a későbbiekben nagy érdeklődésre számottartó államismeret vagy államtan (*Staatenkunde*) alapjait, a több európai, ázsiai és afrikai államot, társadalmi, földrajzi, gazdasági, államszervezeti, kormányzati szempontból bemutató művében.⁹² Conring nyomán számos hasonló indíttatású munka született, főleg Németországban, melyek címében sokszor a *Notitia rerum publicarum* szavak szerepeltek, és Conringéhez hasonló elnevezések (*forma, materia, finis, efficiens*) alatt foglalták össze az államokra vonatkozó ismereteket.⁹³

A statisztika kialakulásának következő kiemelkedő állomását Gottfried Achenwall (1719–1772) munkássága jelenti. A göttingai egyetemen természetjogot és politikát tanító Achenwall még nem választja le a történelmet és a földrajzot az államismereti vizsgálódásoktól, így híres, *Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten Europäischen Reiche und Republiken* (1749)⁹⁴ című művében a következő hat tényező alapján tárgyalja az egyes európai államokat. Az első az állami változások bemutatása, ami lényegében történelmi áttekintést jelent. Ezt követi az országok éghajlatának, határainak, tartományaiknak és terményeiknek bemutatása, majd harmadikként a lakosok számának és természetének ismertetése. A közjogi viszonyok vizsgálata a következő téma, ideértve az alaptörvényeket, felségjogokat, rendeket. Az uralkodói udvar jellemzése és a kormányforma (ezen belül a bíróságok, a pénzügy, a katonaság, a gazdaság) az ötödik szempont. Végül az egyes államok bemutatását az államérdek kifejtése zárja le.⁹⁵ Ezek az államot jellemző sajátosságok Achenwallnál az alapján kerülnek kiválasztásra, hogy azok előmozdítják vagy akadályozzák az állam fő célját, a közjó megteremtését. Achenwall ezeket „államnevezetességeknek” (*Staatsmerkwürdigkeiten*) nevezi. Ezek összessége adja az állam tágabb értelemben vett szervezetét (*Staatsverfassung*). Egy vagy több egyenként vizsgált állam szervezetéről szóló tan a statisztika vagy államrajz (*Staatsbeschreibung*). Az

⁹⁰ HORVÁTH Róbert, *Hatvani István professzor (1718–1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963, 19.

⁹¹ Vö. HORVÁTH Pál, *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*, Bp., Gondolat, 1974, 70.

⁹² Műveit jóval Conring halála után jelentette meg Johann Wilhelm von Göbel *Hermanii Conringii Opera* címmel (Göttingen, 1730) hét foliókötetben. Vö. LÁNG, *i. m.*, 29.

⁹³ LÁNG, *i. m.*, 32. Bél Mátyás (1684–1749) is nagy államismereti szintézisének a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* címet adta. Ennek öt, a felvidéki megyékkel foglalkozó kötete Bécsben jelent meg 1735 és 1742 között.

⁹⁴ A következő kiadások már a *Staatsverfassung der Europäischen Reiche im Grundrisse*, (Göttingen, 1752) címmel jelentek meg.

⁹⁵ LÁNG, *i. m.*, 35.

államszervezet előnyeinek és hátrányainak bemutatása Achenwall szerint nem elég: ki kell fejteni ezek okait, és nyomon kell követni az ezeket érintő változásokat, különös tekintettel az alkotmány-és a kormányformák változásaira. Éppen ezért az európai államok statisztikája a leghasznosabb ismeretek egyike, amit minden jogásznak és állami alkalmazottnak ismernie kell.⁹⁶

Achenwall tanítványa, majd 1769-től utódja a göttingeni egyetemen, August Ludwig Schlözer (1735–1809) bár ragaszkodott tanára elnevezéseéhez, az állami nevezetességek (Staatsmerkwürdigkeiten) köréből kizárta a történelmet, a közjogi és közigazgatási fejlődés állomásait.⁹⁷ Az Achenwall-féle, fentebb ismertetett hatos felosztás helyett az állam négy alaperejét (ember, terület, termékek, pénz) tette meg az államrajz alapjául. A leírás konkretizálása és hitelessége érdekében szorgalmazta a hivatalos állami adatgyűjtések elindítását. Schlözer a statisztika módszertanát is kiszélesítette az angol területen kifejlesztett kutató statisztikai iskola újításával, az ún. politikai aritmetikával.⁹⁸ Schlözer ezáltal a minőségi leírást kiegészítette a számszerű leírással, így indítva el a statisztikát azon az úton, mely a mai értelemben vett önálló tudománnyá váláshoz vezetett. A magyarországi statisztikairodalom első művelője, Schlözer statisztikai és politikai előadásainak hallgatója, Schwartner Márton is az Achenwall-Schlözer-féle irányvonalat követte.⁹⁹

Ahogy az államismereti művek az egyes országok leírásakor kitértek azok történelmére,¹⁰⁰ úgy a 18. századi történetírás körében is találni olyan műveket, amelyek az államismeret szempontjait tartva szem előtt mutatják be az adott országot, illetve nép történelmét. Ez utóbbiakat nevezhetjük *historia statisticáknak*, *Staatsgeschichtéknek*, vagy magyarul államtörténeteknek. Ez utóbbi eredetileg ugyancsak a statisztika részét képezte, később vált a történetírás egyik önálló válfajává, azáltal, hogy az egyes történetírók a statisztikában alkalmazott módszereket, kategóriákat használták fel egy állam, úgymond „pragmatikus történetének” megírásához.¹⁰¹

Skerlecz Miklós levelének fentebb idézett részletében Michael Ignaz Schmidt *Geschichte der Deutschen* című művét sorolja a *historia statisticák* közé, mivel a német nép történelmét a már ismertetett államismereti (vagyis statisztikai) munkákra jellemző

⁹⁶ ECKHART Ferenc, *i. m.*, 97–99.

⁹⁷ HORVÁTH Róbert, *i. m.*, 20.

⁹⁸ LÁNG, *i. m.*, 41, H. BALÁZS 1963, 1194.

⁹⁹ A göttingeni egyetem szellemiségének Schwartner Mártonra gyakorolt hatásához lásd RÉNYI *i. m.*, 385–386.

¹⁰⁰ A magyar államismereti irodalomból még Bél Mátyás fentebb említett *Notitiáját*, valamint Karl Gottlieb Windisch *Politisch- geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn* (Pest, 1772), és Korabinszky János Mátyás *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* (Pest, 1786), valamint Horváth Mihály *Statistica Regni Hungariae et partium eidem adnexarum* (Pest és Buda, 1794–1795, 1802) című művét emelhetjük ki. Ezeknek a műveknek is fő célkitűzése az ország leírása, melynek egyik részét képezi a történelmének bemutatása.

¹⁰¹ A pragmatikus államtörténet (die specille pragmatische Geschichte eines Staats) kifejezést Schwartnernél olvasható. Vö. SCHWATNER 1798, 4.

szempontok szerint tárgyalja.¹⁰² Ha szemügyre vesszük az első kötet fejezeteit, látjuk, hogy a szerző az ókori Németország természeti adottságainak, klímájának, flórájának és faunájának ismertetése után, a germánok jellemét és szokásait, illetve az általuk művelt tudományokat, művészeteket és a kereskedelmet mutatja be. Kitér a germán népek politikai berendezkedésére, igazságszolgáltatására, társadalmuk felépítésére, valamint a hadvezetésre stb. A továbbiakban, a német állam kora középkori történelmét tárgyalva, a hűbéri rendszer kialakulását, a társadalom rétegzettségét és az egyházszervezet kialakulását vizsgálja. Az állam és az egyház szervezetének, illetve a feladataik ellátására hivatott szervek, intézmények változását a következő négy kötetben is nyomon kíséri a történelmi események ismertetése mellett.¹⁰³

Schmidt német történelmével egy időben jelent meg a göttingeni egyetem jogi professzorának, Johann Stephan Pütternek (1725–1807) a Német-római Birodalom történetét feldolgozó műve a *Teutsche Reichgeschichte in ihrem Hauptfaden entwickelt*. (Göttingen, 1778). Pütter Schmidthez hasonlóan a birodalom földrajzi leírásával, lakosainak jellemzésével kezdi művét, majd az ókortól egészen jelenkoráig mutatja be az alkotmány és az államszervezet változásait a főbb történelmi események ismertetése mellett.

Schwartner Márton a *Staatsgeschichte*t írók közé David Hume-ot, William Robertson, Edward Gibbon, Ludwig Spittler, Johann Müllert, illetve a fentebb említett Michael Ignaz Schmidtet sorolja.¹⁰⁴

A *historia statistica* megírására készülő Prayt tehát két oldalról, két, egymástól nagyon eltérő indíttatású személy igyekezett befolyásolni. A szabadkőműves Skerlecz Miklós, aki kora egyik legmodernebb gondolkodású emberének számított, tisztán szakmai szempontoktól vezérelt, elfogulatlan, az állam egyes területeinek változásait bemutató munka megírására ösztönözte Prayt. A *historia statistica* megírását azonban mégiscsak Izdenczy József kezdeményezésére rendelte meg az udvar egy olyan államtörténetre tartva igényt, amely támaszt jelent abban, hogy az abszolutista kormányzásra törekvő uralkodó és a szabadságukat és kiváltságaikat megőrizni kívánó rendek közötti közjogi viták az előbbi javára dőljenek el.

¹⁰² A fentebb említett Horváth Mihály statisztikai művének is egyik fő forrása volt Schmidt munkája.

¹⁰³ Schmidt történetírására William Robertson (1721–1793) skót történész két, igen népszerű műve, a *The History of Scotland 1542-1603* (1759) és a *The History of the Reign of Charles V* (4 volumes, 1769) is hatással volt. Egy állam leírásához szükséges sajátosságok (*Merkwürdigkeiten*) igen hasonlóak azokhoz a kategóriákhoz, melyeket Robertson alkalmaz saját, ún. *stadiális* történetírásában. „A stadiális történetírás az emberiség fejlődését termelési és fogyasztási struktúrák (»a létfenntartás módja«) és az erkölcsök, szokások, érintkezési formák (»modor«), a kultúra, jogrendszer és a politikai intézmények ezekkel és egymással szoros összefüggésben alakuló, egymásra következő szakaszainak összefüggésében fogta fel.” Vö. KONTLER László, *William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában*, Korall, 2006/23, 135.

¹⁰⁴ SCHWARTNER 1798, 3. Schwartner *Statisztikájának* második, 1809. évi kiadásában a névsort kiegészíti Jacques-Auguste de Thou, Claude-Carloman Rulhière, Joseph von Hormayr nevével.

Izdenczy egy olyan státusztörténetet várt, amelyben a közjogi szempontból „kritikus” történelmi és az államtörténeti események oly módon kerülnek előadásra, illetve olyan magyarázatot kapnak, hogy abból a királyi hatalom szélesebb körben történő gyakorlása kerüljön igazolásra.

A magyar történelem közjogilag „kritikus” pontjainak számítottak a vérszerződés, az Aranybulla, illetve 1715-től a királyi hitlevelek, melyekre a rendek mint az uralkodó által betartandó társadalmi szerződésekre tekintettek.¹⁰⁵ Az országgyűlések összehívásának kezdete, eredeti célja, létjogosultsága, végső soron a törvényhozói hatalom megosztásának (az uralkodóra nézve kötelező) érvényének jogos vagy nem jogos volta is állandó vita tárgya volt. A szent koronát illető jogok is azon eszmék egyike volt, amivel kapcsolatban a Habsburgok jó néven vették volna, ha az kikerül a rendek közjogi érvrendszeréből. A bécsi kormányzat, a fentebb említett új közjogi tankönyv mellett, egy, az ugyancsak aulikus érdekeket szolgáló magyar történelmi munkában látta ezeknek a vitáknak a lezárását, végső soron a királyi hatalom a jelenben végrehajtandó intézkedéseinek múltbéli igazolását. A történelmi igazolás hitelességét nem kis mértékben szolgálta volna, ha a munka szerzője egy olyan nemzetközileg is elismert tudós, mint Pray. Mellette szólt az is, hogy noha a királyi történetíró címmel tüntették ki, mégsem volt az udvar igényeit kiszolgáló ún. „bértollnok”, és így munkásságát a magyar rendek is respektálták.

Ez volt tehát a megbízás eredeti, aktuálpolitikai célja. Skerlecz Miklós fentebb ismertetett véleménye és tanácsadása révén azonban a vállalkozás historiográfiai jelentőséget is kaphatott volna, már ha Pray követte volna a történetírás új módszerét. Skerlecz a kor történetírásának egyik recens irányzatát ajánlotta Pray figyelmébe. Az angol közvetítéssel német földön kibontakozó újfajta történetírás a történelmi események kronologikus előadásán túl az államszervezet kialakulásának körülményeire, változásának okaira is fókuszált, és törekedett azokat összefüggő folyamat részeként bemutatni.

Pray végül is nem lépett ki az annalisztikus történetírás kereteiből, nem tudta, vagy nem akarta alkalmazni ezt az új történelemszemléletet. Az 1801-ben megjelent *Historia regum Hungariae* nem *historia statistica*, amennyiben az állam részterületeinek változásait nem követi nyomon a történeti események folyamában. Az államszervezet fő összetevőinek kialakulását és változásait a 155 oldalnyi terjedelmű bevezetés, a *Notitiae praeviae* van hivatva bemutatni. Ezt követően azonban a mű nem más, mint Magyarország rövid, összefoglaló történelme 1780-ig.

¹⁰⁵ A korban elevenen élt az a nézet, amely az uralkodó és a nemzet viszonyát egyfajta társadalmi szerződésben gyökerezettette, és melyet a király és a rendek egyaránt hivatkozási alapnak tekintettek, persze a saját érdeküknek megfelelően magyarázva azt. Az általuk hangoztatott társadalmi szerződésnek persze vajmi kevés köze volt az eredeti, Rousseau-féle *Contrat sociale*-hoz. A témában újabb szakirodalmat lásd PRUZSINSZKY Sándor, *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2001, és annak bibliográfiája.

1.4. A *Historia regum Hungariae* keletkezésének körülményei

Pray a megbízástól számítva viszonylag hamar, 1789 márciusára, el is készített egy tervezetet, melyből egy példányt a Helytartótanácsnak, egy másikat, némi változtatással, a bécsi udvarnak küldött el.¹⁰⁶ A *Conspectus Historiae Statisticae Regni Hungariae, et provinciarum ei adnexarum* címet viselő plánum nagy részét az a *Notitiae praeviae* teszi ki, melyet majd később az 1801-ben megjelenő háromkötetes *Historia Regum Hungariae* első könyvében, annak bevezetőjeként jelentetett meg.¹⁰⁷

Az udvarnak küldött tervezetpéldány mellé egy kísérőlevelet is írt 1789. április 14-ei keltezéssel. A levél vélhetőleg Izdenczy Józsefnek szól, ahogyan az ezt követő, a Weszerle-gyűjtemény (OSzKK) egyik kötetében fennmaradt, további négy misszilis is. A címzett személye az alapján valószínűsíthető, hogy az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában megtalálható Izdenczynek egy Prayhoz írt levele, amely lényegében válasz az előbb említett 1789. április 14-ei kísérőlevélre.¹⁰⁸ Ez utóbbiban Pray megemlíti, hogy a Helytartótanácsnak („*consilio regio*”) már március közepe előtt átadta az írást, de néhány nappal a levél írása előtt Tersztyánszky királyi tanácsos kérte, hogy juttasson el egy példányt Bécsbe is.¹⁰⁹ A *Notitiae praeviae* felvet bizonyos közjogi vonatkozású kérdéseket – írja Pray. Ezeket, minthogy a státusztörténet szorosabban kapcsolódik a közjoghoz, nem kerülhette meg, hiszen az államtörténet ezeken a közjogi alapokon nyugszik.¹¹⁰ Ezen közjogi kérdésekről (úgyis mint a trónöröklés, nemesi kiváltságok stb.)¹¹¹ már az *Annales* megírásakor is a lelkiismeretének megfelelően vélekedett, de akkoriban félt közreadni véleményét attól való félelmében, hogy [ausztriai jezsuita] rendtartományát ezáltal irigységnek és gyűlölködésnek teszi ki.¹¹² Most viszont attól tart, hogy minden gyűlölet kizárólag feléje irányul majd. Előre látja ugyanis, hogy némelyek szabadságuk

¹⁰⁶ Pray levele Izdenczyhez, 1789. április 14-én. OSzKK, Quart. Lat. 1834., vol. 1., 81r.

¹⁰⁷ A tervezet három példányban is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Az OSzKK, Quart. Lat. 304. jelzet alatti példány, melyet az online katalógus egykorú másolatként tüntet fel, nagy valószínűséggel autográf. A két másolat egyikét Miller Jakab Ferdinánd készítette 1810-ben. Címe: *Conspectus Historiae Statisticae regni Hungariae et provinciarum adnexarum auctore Georgio Pray*. (OSzKK, Quart. Lat. 345). A másik kópiát Jankovich Miklós kapta Schönvisner Istvántól ajándékba. (OSzKK, Quart. Lat. 346).

¹⁰⁸ 1789. július 8-ai dátummal. EKK, Coll. Pray. Tom. 65., 279r–282v.

¹⁰⁹ Tersztyánszky Dániel (1730–1800) a bécsi udvari kamara levéltárnoka. Ürményi Józseffel és Makó Pállal együtt részt vett a *Ratio educationis* kidolgozásában. 1779-től a Magyar Kamara tanácsosa. Pray 1789. január 22-én kelt levél kíséretében küldte el a *Historia regum* tervezetét (*Conspectus*). OL C 67, 1789. F 18, 2288/218 sz. irat.

¹¹⁰ OSzKK, Quart. Lat. 1834., vol. 1, 81v. Etsi autem sint quaedam in Notitiis praevis, quae ad jus publicum pertinent, tamen cum Historia Statistica ex sese illigata sit saepius juri publico, praeterire ea non debui, quod his fundamentis historia statistica tamquam in cardine nitatur.

¹¹¹ LISCHERONG, *i. m.*, 108

¹¹² Atque de his quidem non adulationis studio, sed secundum conscientiae meae dictamen, ita sentio, sensique jam tum, cum Annales meos scriberem, veritus tamen tunc fui sensum meum prodere, ne provinciam, cujus et ego olim pars fui, popularium meorum invidiae, et odio exponerem, quorum inveteratae aliquot opiniones in hac materia penitus ex his fundamentis convelluntur.

felforgatójának tekintik majd, és mindent elkövetnek, hogy, ha esetleg remény volna bármiféle javadalomra, azt ne kapja meg. Márpedig hetvenedik évéhez közel, ha egyszer alkalmatlanná válik a közszolgálatra, egyetlen lehetősége a nyugodt, zaklatásoktól mentes életre egy javadalom lesz.¹¹³ Emellett kéri Izdenczyt, hogy ezt a példányt juttassa vissza, de már a változtatási, javítási javaslatait tartalmazó megjegyzéseivel kiegészítve.¹¹⁴ Ezt Izdenczy a fentebb említett 1789. július 8-án kelt levelében meg is teszi. Igyekszik megnyugtatni Prayt, hogy semmi oka az aggodalomra: államtörténet-tervezete elnyerte az uralkodó tetszését.¹¹⁵ A levél bevezető sorai után következnek a tervezetre vonatkozó észrevételei. Annak érdekében, hogy egyértelmű legyen, Pray *Conspectus*ának mely passzusára hivatkozik, A-tól G-ig terjedő jelölést használt a kézirat margóján,¹¹⁶ ezért szerepelnek a megjegyzések egyes pontjai előtt a L. A., Lit. B, Lit. C. stb. rövidítések. Az Izdenczy által A-val jelölt szövegrész még a *Conspectus* bevezetőjében van. Pray mindjárt az első mondatával elnyerte Izdenczy szimpátiáját és egyetértését.¹¹⁷ Magyarország kormányzattörténetének alapját a fejedelmek korában (vagyis a honfoglalás korában) lezajlott eseményekben kell megtalálni – ez a gondolat bizonyosan nagyon tetszett Izdenczynek, aki az állam alkotmányos alapjait Álmos és a hét vezér (Anonymus nyomán „a hét fejedelmi személy”) közti hatalmi viszonyból eredeztette. Pray műve révén a sötétben tévelygők számára is világossá lesz – írja Izdenczy –, hogy a kormányzat jellege akkoriban arisztokratikus volt, míg Attila uralma alatt, ahogyan azt a [Kínai] évkönyvek kortárs írói írják, abszolút monarchia létezett.¹¹⁸ Ez, a levélben latinul, meglehetősen tömörséggel

¹¹³ Quo magis mihi nunc metuendum esse intelligo, ne in me unum omnis invidia, et odium redundet. Praeideo enim, quibus me oculis, tamquam libertatis suae eversorem, populares mei sint notaturi, daturique omnem operam, ut, si fortasse spem impetrandi alicujus beneficii, quo hactenus post tot labores meos careo, haberem, ab eo penitus excludar, quo tamen prope jam septuagenarius, si semel publico serviendi ineptus fuero, me ab omnium infestatione tutus possem recipere.

¹¹⁴ Conspectum operis judicio Illustratis vestrae penitus relinquo, unaque oro, ut exemplar hoc rehabeam, sed cum adnotationibus, quid in eo correctum, quid mutatum, addendum, demendumve Illustritis Vestra desideret, [...]

¹¹⁵ Remitto cum debita gratiarum actione sciagraphiam mihi amice communicatam, quam comitantur observationes meae, eatenus facta animo explendi desideria admodum Reverendissimae Dominationis Vestrae. Augustissimus eandem sciagraphiam sibi praelegi jussit, et candorem Praelegantissimae Dominationis Vestrae probavit. Non est igitur, cur de quapiam sibi creanda molestia anxio sit animo, cum Sua Majestas veritatem sectantibus, eandemque in lucem ponere intentis, praesidio semper sit futura, eos vero, qui contrarium agere attentaverint, et filios lucis persequi veriti haud fuerint, ad officium revocare, et in eodem modis opportunis continere nusquam intermittet. Qui ceteroquin debito cum officiositatis cultu persevero.

¹¹⁶ Az A, B, C stb. jelölések a *Conspectus* fentebb említett három, az OSzK Kézirattárában található példánya közül az autográf Quart. Lat. 304. és a másolt Quart. Lat. 346. jelzetűekben van. Egyedül a Miller Jakab Ferdinánd-féle kópiában nem szerepelnek a betűk.

¹¹⁷ A továbbiakban természetesen az autográf példányból idézek. (OSzKK, Quart. Lat 304.) 1r „Cum totius Gubernationis fundamentum in Hungaria innitatur Historiae Ducum, qui cum gente ex Asia prodierunt, hanc velut Notitias praevias ad Historiam statisticam Hungariae praemittendam esse censeo, sic tamen, ut quae ad constituendam rei publicae formam faciunt, paulo latius, bellicae autem procursiones in hosticum, in quibus Duces fere aetatem contriverant, paucis attingantur.”

¹¹⁸ EKK, Coll. Pray. Tom. 65. 282r Huic ideae plene consentio, inde enim prima lux in tenebris versantibus suppeditabitur, Aristocraticum fuisse eo tempore regimen, quod Attila rerum summa potente, absolute Monarchicum fuisse, coaevi Annalium Scriptores cumulatissime perhibent.

megfogalmazott (és fentebb már ismertetett) vélemény németül, és valamivel hosszabban Izdenczy egy államtanácsi votumában is kifejtésre került.¹¹⁹

Az, hogy B jelzetű szövegrészhez írt megjegyzése Pray melyik gondolatára reflektál, nehezen dönthető el. Pray ebben, a még mindig a bevezetőben lévő passzusban a *Conspectus* szerkezetét, jegyzetelési módját ismerteti. Konkrét történeti megállapítást, adatot nem ír.¹²⁰ Izdenczy megjegyzése ehhez a szövegrészhez a következő: „Meggondolatlanság lenne a tudományos körökben elismert történetíró kioktatása vagy annak akarása, hogy valamit jobban tudjunk nála. Tisztelem, és mindig is tiszteltem a tudósokat, és önteltségből sohasem vetemednék arra, hogy ostoba és kártékony magamutogatás okán a szakterületükben jártas férfiak okos tanácsait semmibe vegyem, semmi sem olyan ártalmas az állam számára, mint a számunkra nem megfelelően ismert dolgokról való (és gyakran téves) véleményalkotás.”¹²¹

Izdenczy következő észrevétele már egy konkrét tárgyhoz, az elsőszülöttség jogához kapcsolódik. Pray a *Notitiae praeviae* második paragrafusában írja, hogy a fejedelmek Álmost választották vezérnek, és a választás előtt mindkét részről megállapodtak bizonyos feltételekben. A harmadik paragrafusban, amelyre C jelzettel reflektál Izdenczy, az áll, hogy „ezen feltételek közül három volt kiemelkedő fontosságú, melyek a későbbiekben meghatározták Magyarország kormányzati formáját és gazdaságát. Az első az volt – Pray itt Anonymust idézi – „hogy maguk és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzon.”¹²² Ebből nyilvánvaló, minthogy Magyarországot a fejedelmek foglalták el, ezért az a királyok alatt is mindenkor örökös királyság volt, ami az elsőszülöttség jogán, nem pedig választással öröklődött. Ez utóbbi alól csak akkor volt kivétel, ha mind a férfi-, mind a nőág

¹¹⁹ Strada Ferenc tanulmányának egyik lapalji jegyzetében olvasható a St. R 330/1789. számú votum. Ebből emelek ki néhány mondatot az előző jegyzetben idézett latin szöveggel való összehasonlítás kedvéért. „In Asien (...) hatte man in den ältesten Zeiten nur die absolute Monarchische Regierung gekannt und wie würde sich wohl der Charakter eines Attila mit einer anderen Regierungsart, als die absolute Monarchische ist, vertragen haben? Und die ältesten Beispiele, wie auch die glückliche Regierung des Attila, mögen die 7 Capitains bewogen haben, die Aristokratische Regierungsform in eine Monarchische umzustalten.” STRADA, *i. m.*, 71.

¹²⁰ Ir Chronologiae haec erit ratio: annos in margine exhibebo, Authores, eorumque, si necesse erit, verba in calce cuiusvis paginae litteris alphabeti, compendio notabuntur: scholia, quae aliquando subjungam stellulis * hoc modo a reliquo contextu secernentur si res obscuras illustrare, aut firmare opus fuerit, id omne numeris Arabicis indicatum, ad finem opusculi, quemadmodum Galli pieces justificatives solent, reiciam. Ita filum narrationis legentium commodo non interrumpetur, simulque habebunt, ut sicubi haeserint, aut iuraverint, sibi non esse satisfactum, isthic possint sumere. Denique a minutis et inanibus tricis abstinere, et in fine addam Autores, qui id, quod compendium narratum est, latius persequuntur.

¹²¹ Lit. B. temerarium foret, Historiographo, in Orbe litterario a suis operibus summa cum aestimatione cognito, in hoc genere texendae Historiae, aliquid praescribere, aut rectius sapere velle. Veneror enim, et semper veneratus sum viros, in arte peritos, et nunquam me philauicia eo impulit, ut causa imprudentis, et noxiae ostentationis sana consilia virorum, in suo genere scite versatorum, corrumperem, nihil enim reipublicae magis noxium est, quam de rebus, nobis non rite cognitis, iudicium pro arbitrio (quod saepenumero fallit) ferre.

¹²² ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford., utószó, jegyz. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 1999, 13. Pray a fejedelmek Árpádnak tett esküjének első pontját idézi. Veszprémy László kapcsolódó jegyzete szerint „az esküpontok tartalma az 1200 körüli jogszemléletet tükrözi, ami az uralkodó és alattvalói közötti » alkotmányossá» váló jogviszonyt a mitikus időkbe vetíti vissza”. Vö. ANONYMUS, *i. m.*, 55.

kihalt.”¹²³ Izdenczy szerint az elsőszülöttség jogát illetően a krónikáírók nem értenek egyet, viszont a primogenitúrát megcáfoló példákkal találkozhatunk náluk. Így például Zoltán, noha Árpád legfiatalabb fia volt, mégis apja rendelkezésének értelmében kapta a főhatalmat. Az 1491. évi, [III.] Frigyes császár és Corvin Mátyás közötti szerződés is úgy rendelkezett – írja Izdenczy –, hogy ha több fiú leszarmazott van, atyjuknak jogában áll kijelölni azt közülük, akit utódjául szán.¹²⁴ Izdenczy itt két, a magyar királyi trón öröklésére vonatkozó megállapodást von össze. III. Frigyes és Mátyás 1463-ban kötött egy szerződést, melyben az állt, ha Mátyás törvényes fiúörökös nélkül hal meg, Frigyes vagy fia (az akkor 4 esztendő későbbi I. Miksa) öröklék a magyar trónt. 1491-ben II. Ulászló és I. Miksa között, Pozsonyban jött létre megállapodás, melyben megújították az 1463. évi örökösödési szerződést. Ulászló továbbá kötelezte magát, ha törvényes fiú utóda nem születik, a magyar és a cseh trónt a Habsburgok öröklék.

A D jelű passzusban Pray ismételt Anonymustól idéz: ezúttal a fejedelmek Árpádnak tett esküjéből: „A második feltétel az volt »a fejedelmi személyek és fiaik a fejedelmi tanácsnak és az országos méltóságoknak mindig részesei maradjanak, hiszen ők Álmost szabad akaratukból választották meg uruknak.«¹²⁵ Ennek következményeként alakult ki az arisztokratikus monarchia államforma, oly módon, hogy a legfőbb hatalommal kizárólag Álmos és az ő örökösei rendelkeztek, a többiek pedig, akik őt megválasztották, és azok utódai, ha a helyzet súlyossága megkívánja, részt vesznek a tanácskozásban és a hivatalviselésben” (vagyis a törvényhozásban és a végrehajtásban).¹²⁶ Izdenczy úgy véli,¹²⁷

¹²³ „Ex his tres praecipuae erant, quibus tota regiminis forma et oeconomia, quae deinceps in Hungaria obtinuit, tamquam fundamento innititur. Prima haec erat: ut quamdiu vita duraret, tam ipsis (electoribus nempe) quam posteris suis, semper ducem haberent de progenie Almi ducis. Hinc patet, Hungariam a Ducibus occupatam, sub regibus quoque semper fuisse regnum haereditarium, idque cum jure primogeniturae, non item electivum, nisi in defectu successionis regiae familiae, tam virilis, quam foeminei sexus.”

¹²⁴ 282r-v. Lit. C. Contra jus Primogeniturae id reflexionis mihi occurrit, quod nec Annalium Hungaricorum Scriptores diserte in hanc rem consentiant, adversum autem exempla, quae iidem Historiographi adferunt, testentur. Sic Zoltan, filius Arpadi natu minimus Patre suo, ita disponente, rerum potitus est, et etiam Tractatus, anno 1491 inter Fridericum Caesarem et ejus temporis Regem Hungariae Mathiam Corvinum initus statuit, ut si plures filii adessent, quos ad capessendum regimen genus regium vocaret, in potestate Patris situm esset, hunc prae alio citra discrimen aetatis pro suo successore designare.

¹²⁵ Ez az eskü harmadik pontja vö. ANONYMUS, *i. m.*, 14.

¹²⁶ Altera conditio: ut isti, principales personae, qui sua libera voluntate Almu sibi Ducem elegerunt, quod ipsi et filii eorum, nunquam a consilio Ducis, et honore regni priventur. Hinc genus quoddam regiminis ortum monarchico-aristocraticum, sic tamen, ut suprema potestas penes solum Almu, ejusque haeres esset, ceteri vero, qui illum elegere horumque posteris, si rei gravitas posceret, in partem consilii, et ministerii venirent.

¹²⁷ 279r-280r Lit. D Haec conditio illud videtur innuere, ut eligentes capitaneos, et eorum filios ad consilium adhibeat, utve eosdem honorificis Regni officiis admoveat, haec conditio absolutae Monarchiae, quae per electionem Almi introducta, praexistens Aristocraticum Regnum eodem tempore sublata est, nihil prorsus detrahit. Anonymus enim Belae tertii regis notarius, etiam haec, qua rem proprius illustrant, refert; quod nimirum septem illae principales personae, capitanei, utpote sibi Almu, ejusque progeniem in ducem, praeceptorem et dominum elegerint, ac per id imperio eorundem plene se subdiderint assumpto in se irrestricto in omnibus parendi vinculo, quamvis enim dominus sibi subjectos in consilium adhibeat, per id tamen in consilium adhibiti, nullum jus ad corregimen quacunquē demum artione sibi arrogare queunt, manentque inconcussa semper absoluta Monarchia, testantibus ad ipsum decretis regis sancti Stephani, et Andreae primi, quae evidenti testimoniosunt nullam prorsus mereri fidem, assertum illud vulgare, quasi vero occasione ea, dum status regni

hogy ez a feltétel úgy értelmezhető, hogy az Álmost megválasztó fejedelmek (vagy, ahogy Izdenczy nevezi őket Anonymus nyomán, a „kapitányok”) és azok fiai részt vesznek a tanácskozásban, és helyet kapnak a királyság hivatalaiban. Ez a feltétel azonban az abszolút monarchiában, amely Álmos megválasztásával felváltotta az arisztokratikus monarchiát, semmissé vált. Anonymus közelebbről is megvilágítja ezt, amikor ezt írja: „tehát a hét férfiú szabad akarattal és egyetértéssel vezérül és parancsolóul választotta magának, sőt fiai fiainak is a végső nemzedékig Álmost.” Ezáltal viszont a fejedelmek teljes egészében alávetették magukat a hatalmának, és engedelmességgel tartoztak neki. Jóllehet az uralkodó meghívja az alattvalóit a tanácsba, de a tanácsba hívtaknak nincs joguk a közös kormányzáshoz, így az abszolút monarchia mindig töretlen marad. Ezt Szent István és I. András törvényei is alátámasztják. Nem érdemel hitelt viszont az a népszerű állítás, miszerint egészen addig, amíg Magyarország karai Szent Istvánt királlyá nem választották, és a legfőbb jogokat a szent koronára át nem ruházták, a karok tartották fenn maguknak a kizárólagos választói jogot, illetőleg a törvényalkotás hatalmát. Ezt a Werbőczytól származó közismert, I. Ferdinánd alatt, az 1527-es országgyűlésen elutasított tételt furcsa módon megerősítették, és

Hungariae Sanctum Stephanum regem elegissent, ac summi momenti jura in sanctam Coronam transtulissent, iidem status solum jus suffragii, quoad potestatem leges condendi, sibi reservaverint; quod assertum pervagatissimum falsa Verboczii, sub Ferdinando primo anno 1527. diaetaliter rejecti mirefice confirmatum, et pro inexpugnabili veritate habitum est, quamvis praeter ea, quae jam praemisi, de insinceritate praeallegatae doctrinae quemlibet ipsum quoque privilegium Andreanum de anno 1222. facile convincere potuisset, quod privilegium, tametsi omnes cardinales praerogativas, et immunitates nobilium in se complectatur, de jure communicativo attamen quoad potestatem legislativam, eidem nobilitati competentem, ne a procul quidem mentionem quampiam injicit, quae praerogativa utique longe eminentior est, quam omnes reliquae, in eodem Andreano, seu sic dicta Bulla aurea, recensitae. Sed neque ullus Tractatus, vel lex usque ad Ferdinandi primi tempora exhiberi valet, ad edocendum antememoratum jus communicativum intuitu potestatis legislative, lex vero illa sub Ferdinando primo lata, articulo quippe 18° anni 1635. provocat se ad praecedentem aliam legem, in hoc genere editam, se quia illa nec existit, nec umquam existit, ideoque nec reperibilis est, modofatus articulus nihil subsidii jus suffragii praetendentibus, adfert; provocans enim absque provocato nihil probat; illud commentum autem, quod occasione electionis Almi in Ducem, verbotenus omnia acta fuerint, et in illo verbali contractu status, potestatem ad leges condendas concurrenti sibi reservaverint, affatim diditur per Anonymum Belae regis notarium, qui electionem non per status regni, sed per septem duces factam, declarat; eademque electio, vigore cujus Almus in Ducem, dominum et Praeceptorem nominatus est, omne condominium, et corregimen excludit, cui utique locus esse deberet, si ea, quae de jure suffragii ad raucedinem usque declamantur, veritate niterentur. Demum duo adhuc adversarii in medium adferunt argumenta, pro tuendo jure suffragii in favorem regni statuum. Alterum est, quod regni diaetae, quas etiam in prima regum periodo celebratas fuisse minus recte sibi persuadent: continuo celebrari consueverint, alterum vero, quod ipse Anonymus, qui nobilitatis Transylvanae gravamina, ex illicitis conventiculis in publicum sparsa, refellenda suscepit, suapte confiteatur, regni Hungariae status annis amplius ducentis in usu concurrenti ad leges condendas praexistere; quod igitur 1um attinet, etsi per inconcessum etiam in prima regum periodo comitia celebrata fuissent, hoc tamen non obstante legalis inde proba haud assurgit, statibus regni jus esse communicativum, relate ad potestatem legislativam, hoc enim a jure comitiorum longe differt, et alterum sine altero subsistit, et subsistere potest. Sic (E Causa) in archiducatu Austriae, regnis Bohemiae, et Galliciae, Marchionatu item Moraviae, statibus harum provinciarum competit jus comitiorum, nec tamen ulli hac de causa incidit vel cogitare, quod iidem statibus ad potestatem legislativam concurrenti, vel minima praetensio aut jus competat: quantum vero ad 2^{dum}. Cum contra jura Majestatica praescriptioni nullus sit locus, argumentum hoc loco allatum, nullo negotio vel ex hoc fonte refellitur, neque dubium est, quin de stricto jure rex se ad statum pristinum quoad potestatem legislativam reponere possit. Status igitur regni summae gratiae loco venerari debent, quod sua majestas in iis negotiis.

megtámadhatatlan igazságnak tartották.¹²⁸ 1222-es Aranybulla is bárkit meggyőzhet, hogy a privilégiumban, jöllehet az a nemesek összes sarkalatos kiváltságát és mentességét tartalmazza, a törvényhozó hatalom megosztásáról egy szó sem esik. És semmiféle megállapodás vagy törvény nem is volt érvényben egészen I. Ferdinánd koráig, amely a törvényhozó hatalom előbb említett [rendekkel történő] megosztására vonatkozott volna. A 1635. évi 18. törvénycikk¹²⁹ ugyan hivatkozik egy ugyanebben a tárgyban hozott törvényre, de mert az nem létezik, és soha nem is létezett, ezért a szóban forgó cikkely sem támasztja alá a választási jog mellett érvelők ügyét. Másrészt Anonymus kimondja, hogy nem a királyság rendjei, hanem a hét vezér ejtette meg a választást, vagyis ez a választás mindenfajta [az ország területe feletti] közös tulajdonjogot és társ kormányzást kizár. A [szabad király] választás jogának védelmére két érvet hoznak fel. Az egyik, hogy a királyság országgyűléseit, melyeket a királyok első periódusában tartottak, rendszeresen megtartották. A másik, hogy maga Anonymus mondja, hogy a magyar királyság karainál több mint 200 éve van szokásban, hogy törvényhozás végett összeüljenek. Ami az első érvet illeti – írja Izdenczy –, noha voltak nem engedélyezett gyűlések a királyság első periódusában, ebből még nem következik, hogy a karoknak joguk van közreműködni a törvényhozásban, ez ugyanis messze nem ugyanaz, mint a gyűléstartásra vonatkozó jog. Az örökös tartományok karainak is megvan a gyülekezési joga, mégsem jut senkinek sem eszébe, hogy a törvényalkotás végett való gyülekezésre ígéretet vagy jogot követeljen. Ami a második érvet illeti: minthogy a felségjogokkal szemben ellenvetésnek nincs helye, ezt az érvet Izdenczy nem kívánja megcáfolni, mivel nem kétséges, ha a király megengedi a karoknak, hogy részt vegyenek a törvényhozásban, akkor azoknak a legnagyobb hálával kell tartozniuk ezért.

¹²⁸ Izdenczy az *Etwas vom Werböcz* bővebben foglalkozott a *Hármaskönyv*vel. Ebben is így ír: „Verböcz auf Andringen des damaligen Palatini Stephan Bathori, im Landtag, der Anno 1527 abgehalten wurde.” [IZDENCY], *Etwas vom Werböcz dem Verfasser des sogenannten Juris Tripartiti Hungarici*, h.n., é.n., 9. Werböczy *Hármaskönyvét* megtárgyalta és elfogadta a magyar országgyűlés, a király 1514-ben megerősítő levelével is ellátta. A köznemesség előretörésétől tartó főnemesség azonban ellenezte a jogkönyv formai szempontból történő törvényerőre emelését, ezért szentesítését megtagadta az uralkodó. Noha Werböczy Bécsben kinyomtatta munkáját, amely mint a magyar jogélet legfontosabb forrása hamarosan ismertté vált az országban, formai értelemben nem nevezhető jogforrásnak. Vö. *Tanulmányok Werböczy Istvánról*, szerk. HAMZA Gábor, BOÓC Ádám, BUZÁDY Csongor, Bp., 2001 (MF könyvek, 21), 6. Izdenczy Werböczy állításának az 1527. évi országgyűlésen való visszautasítása („assertum ... Verboczii ... diaetaliter rejecti”) alatt az akkor hozott III. törvénycikket érti, mely a következőt írja elő. „Hogy Ő felsége az ő elődjeinek összes dekrétumait ama tizenhat kiválasztott jogtudóssal és másokkal, a kikkel Ő felségének tetszik, a következő országgyűlés ideje alatt javíttassa ki és kijavítás után gyűjtse egy egészbe s a jövő országgyűlésen ez ország minden rendének beleegyezésével kegyelmesen erősítse meg.” Vagyis a Tripartitumot nem fogadták el.

¹²⁹ „Minthogy a törvények és statutumok alkotásának hatalma és szabadsága a királyt és az országot illeti és egyéb határozatok, melyeket némelyek magánúton hoztak, egy országlakót sem kötelezhetnek: 1. § Megállapították, hogy az olyan törvényeknek, cikkelyeknek és statutumoknak, a melyek a *Hármaskönyv* második részének harmadik címe, meg a harmadik rész második címe ellenére keletkeztek, semmi erejük se legyen, hanem a királyi jóváhagyást és megerősítést nélkülözvén, ennél fogva azokat hiábavalóknak és semmit érőknek tartásák.” *Magyar Törvénytár, 1608–1657. évi törvénycikkek ...*, i. m., 319. Izdenczynek itt annyiban igaza van, hogy ez is, akárcsak a többi *Hármaskönyv*vel kapcsolatos törvény, a *Tripartitum*ra csupán mint jogforrásra hivatkozik, nem pedig törvényként. HAMZA, i. m., 6.

Pray a bandériumok kialakulásáról is szót ejt a *Conspectus*ban.¹³⁰ A harcokban jeleskedő szervienseket [vagyis a királyt szolgáló személyzet tagjait] kiemelték a várkatonaságból, és a király korábban a várhoz tartozó földbirtokot adományozott nekik azzal a feltétellel, hogy, ha a szükség úgy kívánja, alattvalóikból sereget állítsanak ki. Innen vették eredetüket a bandériumok, mert amikor háború fenyegetett, az adományozott birtok és az alattvalók okán csapatot kellett vinni a királyhoz. Ha valaki ezt jogos indok nélkül elmulasztotta, azt – írja Pray Werbőczy *Hármaskönyvére* támaszkodva – fel kellett koncolni vagy örökös szolgaságra kellett vetni. A hadba hívás jele pedig az országszerte körbehordozott véres kard volt, amely a királyok idején is szokásban volt. Pray a passzushoz írt jegyzetében hozzá teszi, hogy a bandérium (*vexillum*) szó az olasz nyelvből származik, és rendszeresen ezer, de olykor – a birtok jövedelmétől függően – kevesebb lovast foglalt magában, és élén egyházi és szerzetesrendi földbirtokosok álltak.

Izdenczynek ehhez az E jelzettel ellátott szövegrészhez fűzött észrevétele a nemesi felkeléssel, az insurrectióval foglalkozik.¹³¹ Történelmi vizsgálódásai során ezt a témát is hosszan és elmélyülten búvárolta. Megjegyzése a következő. A nemesi felkelésnek három fajtája van: perszonális, banderiális, valamint portális. A perszonális minden nemesre, illetve nemesi kiváltságot élvezőre vonatkozik, függetlenül attól, hogy van-e birtoka.¹³² Ez alól a kontribúció (hadiadó) megfizetésével mentesül. A banderiális felkelés a méltóság nagyságához kapcsolódik, vagyis a királyság egyházi és világi főméltóságaira vonatkozik, akiket törvényekben „*banderiatu*sokként” jelölnek meg. A portális felkelés pedig mindenkire

¹³⁰ §22. Ex servientibus, si qui in proelio re praeclare gesta inclaruissent, a castrensi militia exempti, et fundis castro prius adscriptis donati sunt, cum onere militiam cum suis subditis, si res posceret, etiam deinceps profitendi. Hinc initium sumsere Banderia, cum quis imminente bello pro ratione donati fundi, et subditorum, militem secum ad regem adducere debebat. Si quis vero nulla justa causa emansisset, is aut secto ventre coesus, aut in perpetuam servitutum redactus est. Tessera autem concienti militem, erat gladius cruentus per provincias circumlatus qui mos etiam sub regibus viguit.*

*Banderium, seu vexillum, id enim ea vox ex Italico notat, ordinarie mille equites complectebatur, tametsi pro ratione proventuum crebro etiam pauciores; ad quae praestanda etiam Ecclesiastici, et Religiosi fundos possidentes tenebantur.

¹³¹ 280r Lit. E. Insurrectio triplex est, alia personalis, alia banderialis, alia denique portalis. Personalis omnem nobilem aut nobilitari praerogativa gaudentem, etiamsi nullum possessorium habeat, manet: sub hac enim conditione a ferendo contributionis onere immunis est; banderialis eminentiam dignitatis, ac characteris adhaeret, huc referuntur praelati, ac barones regni, qui in legibus pro banderiatu designantur. Portalis vero omnes, qui sub nomenclatione nobilium veniunt, et una possessionati sunt. Clerum item non tantum respectu bonorum suorum immobilium, sed etiam intuitu decumarum, quas percipiunt, velut id ipsum uberius exhibet elaboratum, per suam majestatem sacratissimam cum exordio hujus anni ad consilium locumtenentiale, et omnes commissarios regios transmissum, cujusve notitia procul dubio etiam ad admodum reverendam dominationem vestram jam pertigerit. In hoc igitur paragrapho post vocem Banderia addendum existimarem ac portalis insurrectio.

¹³² A perszonális insurrectióval kapcsolatban nem volt vita az uralkodó és nemesek közt: mindkét fél elismerte, hogy a magyar nemesség ennek a fejében élvezi az adómentességet. A banderiális insurrectióra elvben a papságot kötelezték, de szűkös anyagi helyzete miatt a gyakorlatban senki nem kívánta meg a bandériumok tényleges kiállítását. A portális insurrectio volt a nemesi felkelés legvitatottabb formája. A magyar kormányzók szerint ez 1715-ben megszűnt az alattvalók állandó adóztatásának bevezetésével, ami közvetett módon a birtokos nemesség adózását is jelentette. Izdenczy ezzel nem értett egyet, és Szent István törvényeire, valamint az Aranybullára hivatkozva érvelt amellett, hogy a nem nemesek mindig adóztak, tehát a nemesek nem váltották ki a portális insurrectiót az 1715 óta fennálló adózással. STRADA, *i. m.*, 112–114.

vonatkozik, akit a nemesi cím megillet, és egyúttal birtokkal is rendelkezik. Izdenczy ezután saját elaborátumára hivatkozik. Ezt II. József uralkodásának vége felé készítette *Ignoti nulla cupido neque metus, Gleich wie man nach dem unbekanntem Guten kein Verlangen trägt, ebenso verabscheut man das Übel nicht von welchem man keine, oder nur sehr unvollständige Begriffe hat* címmel. A munka az insurrectióra vonatkozó törvények kivonata és magyarázata volt. Ezt II. József 1788 decemberében kelt utasítására megküldték a Helytartótanácsnak és a kerületi biztosoknak is, hogy a helyes és hivatalos álláspontot képviselhesék az ügyben. Az uralkodó ezen felül az elaborátum mellé írt kísérőlevelében arra is figyelmeztette Pálffy kancellárt, hogy a magyarok tévednek, amikor azt hiszik, hogy a portális insurrectió megszűnt.¹³³ Nem csoda hát, hogy Izdenczy külön megkéri Prayt, hogy a portális felkelést is illessze be az adott szövegrészbe, ezzel is alátámasztva az aktuálpolitikai rendelkezéseket.

Pray megemlékezik arról is, hogyan küldte el II. Szilveszter pápa a szent koronát István királynak.¹³⁴ A jól ismert hagyomány szerint az egyházfő, aki a koronát eredetileg a lengyel fejedelemnek szánta, a mennyei intés hatására azt a magyarok követének, Asztriknak adta. Pray szerint ez a hagyomány olyannyira meggyökeresedett, hogy Raynald is azt írja az 1301. évhez szóló bejegyzésében,¹³⁵ hogy amikor a magyar trónért folyt a versengés a három jelentkező között, VIII. Bonifác pápa nem áttalott a római levéltár anyagára hivatkozni, [hogy Anjou jelöltjének magyarországi törekvéseit támogassa]. »Ugyanis isteni kinyilatkoztatás jelentette, hogy a magyar nemzetből az első ő [ti. Szent István – B.O.] lesz, kire a korona és a királyi méltóság szállani fog, amiről a római egyház levéltárában őrzött iratok tanúskodnak.«¹³⁶ Ezek a dokumentumok – teszi hozzá Pray – a szerzetesek és papok által másolt krónikák nyomán kerültek a római egyházi levéltárba, így a kor szokásához híven az eseményt csodaként írták le, ami aztán még a királyok oklevelébe is bekerült. A kortárs Merseburgi Thietmar tudósítása azonban bizonyítja: az, hogy a koronát István kapta, III. Ottó császár ösztönzésére történt. A császár épp akkor volt Rómában, amikor Asztrik is

¹³³ STRADA, *i. m.*, 109

¹³⁴ De hac corona domesticis annales memorant, Pontificem in somno divinitus admonitum, ut, quam Duci Polonorum destinaverat, Legato Hungarorum mox affuturo servaret. Haec opinio deinceps ita inolevit, ut Bonifacius VIII. apud Raynaldum ad annum 1301. quo tres aemuli de regno Hungariae certarent, non dubitaverit ad archivum Romanum provocare. Fuerat quidem, ait, divinitus revelatum, quod ei (Stephano) primum in gente Hungarica corona debeatur et regnum, sicut haec plenius documenta, quae servantur in archivis memoratae Ecclesiae Romanae testantur. Sed haec in archivum Romanum non aliunde manaverint, quam ex chronicis patriis, quae cum a monachis vel clericis fuerint conscripta, facile ad morem illius temporis, res prodigio, quod etiam in regum diplomata irrepsit, adscripta fuerit, quae Ditmaro, teste coaevo, Imperatoris Ottonis III. suasu contigit, qui tum plane, cum Astricus Romam venit, et in urbe apud Pontificem erat, cujus hortatu, sunt verba Ditmari episcopi, coronam Stephanus, et benedictionem accepit. Certe supervacanea erat Ottonis hortatio, si Pontifex divinitus fuisset praemonitus. Nec Romani unquam, cum res et tempus poscebat, ea documenta in lucem producerunt.

¹³⁵ Odoric Raynald folytatta a Cesare Baronio által elkezdett *Annales Ecclesiastici* írását. Ő az 1198 és 1534 közötti időszakot dolgozta fel.

¹³⁶ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*, I, Bp., 1901, 108.

odaérkezett, és az ő biztatására »István elnyerte a koronát és az áldást.«¹³⁷ Pray úgy véli, hogy Ottó „biztatása” felesleges volt, ha a pápa már előzőleg isteni sugallattal intést kapott. Pray tehát történeti szempontból kezeli kritikával a Hartvik-legendában fennmaradt csodás koronaküldést, és az egyetlen korabeli forrásra, Merseburgi Thietmar legkésőbb 1018-ban megírt *Krónikájára*¹³⁸ támaszkodva igyekszik a korona István általi elnyerését megmagyarázni. Izdenczy ezzel szemben az udvari politika szószólójaként arra törekedett, hogy a koronát valamiképpen megfosszák szentségétől, és a hozzá fűződő jogoktól. Szerinte még a kevésbé műveltek is könnyen belátják, hogy amit némely történetíró a korona szent voltáról és annak legfőbb jogairól magára Werbőczyre hivatkozva előad, az dajkamese számba megy. Ha ugyanis a koronában már akkoriban megvolt az a szentség, ami most megvan, a pápai legátus az egyházi tilalom révén nem egy könnyen fosztotta volna meg szentséges voltától és a hozzáfűződő jogoktól. Ez még V. Kelemen pápa alatt történt, amikor is a korona László, erdélyi vajda kezébe került, és a pápa jelöltjét, Károly Róbertet kellett volna megkoronázni vele.¹³⁹

Láthatjuk, hogy Izdenczy fentebb ismertetett, Pray államtörténetének tervezetére vonatkozó észrevételei összhangban vannak az államtanácsi votumaiban, valamint röpirataiban hangoztatott nézetekkel.

Bepillantást kaphatunk még a *historia statistica* megírásának körülményeibe, ha elolvassuk a további leveleket, melyeket Pray Izdenczynek írt. Így 1789. július 19-én megköszöni Izdenczy észrevételeit, és biztosítja az államtanácsost, hogy minden erejével eleget próbál tenni kéréseinek. Munkájához azonban szüksége van Hevenesi Gábor (1656–1715) kéziratgyűjteményére, amely feletti tulajdonjog a nagyszombati [majd a 1777. évi költözés után budai, 1784-től pedig pesti – B. O.] egyetemet illetve, de a kamara visszatartotta annak nagy részét.¹⁴⁰ A kollekción néhány kötetét ugyan megkapta a könyvtár, de a legjobb, különféle archívumokból összegyűjtött anyagok még a Kamara „foglyai”. Ezeket a királyi kincstár jogainak védelmében nem szolgáltatják ki, valójában azért – írja Pray –, nehogy valaki azokból a királyi felségjogokat kimutassa. Jezsuita korában ugyanis csaknem az összes okleveleket tartalmazó kötetet átnézte. A Kamara emellett visszatartja

¹³⁷ Makk Ferenc fordítása. Vö. *Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról*, összeáll. BLAZOVICH László, KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc, Szeged, 1994 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 6), 22.

¹³⁸ KRISTÓ Gyula, *Szent István király*, Bp., Vince, 2001, 55.

¹³⁹ Kán László erdélyi vajda (Bajor) Ottó királytól (1305–1307) ellopta a koronát, és V. Kelemen pápa legátusának, Gentile da Montefiorinak, többszöri felszólítására sem akarta azt kiadni. Annak hiányában a legátus egy új koronát készíttetett, felszentelte, és a Kán Lászlónál lévő Szent Koronára egyházi tilalmat mondott ki. Ezután az új koronával végezte el I. Károly koronázási szertartását, 1309. június 15-én. Vö. BERTÉNYI Iván, *Magyarország az Anjouk korában*, Bp., Gondolat, 1987, 46.

¹⁴⁰ Pray levele a Hevenesi-kéziratok ügyében: OL, C 67 1789. F 18, 297–298.

Kaprinai István (1714–1786) gyűjteményének is a legjobb részét, noha azt a király az Egyetemi Könyvtárnak ajándékozta. Ráadásul a bibliotékának azt az 500 forintot is ki kellett fizetnie, melyet Kaprinai végrendeletében a lelki üdvéért elmondott ezer szentmise megfizetésére szánt, és amely összeg kéziratának eladásából származott volna. Pray megpróbálja majd kérvényezni az ügy rendezését a Helytartótanácsnál,¹⁴¹ de kéri, hogy Izdenczy is járjon közbe az uralkodónál vagy Kaunitz hercegnél, hogy a kéziratok mégis a könyvtárhoz kerüljenek.¹⁴²

Az ügy végül is Pray számára kedvezően fejeződött be, amennyiben július 29-én a Helytartótanács elrendelte az említett kéziratok kiszolgáltatását. Pray egyúttal ígéretet tett, hogy amint ténylegesen hozzájut az iratokhoz – minthogy a levéltáros éppen Füreden tartózkodik – azok átnézése után fokozottabb ütemben végzi majd a munkát.¹⁴³ Emellett arról is beszámolt Izdenczynek, hogy a megbízás miatt egyre kedvezőtlenebb a megítélése honfitársai körében. Ezért biztosan nem tud majd hozzájutni I. Lipót rendeletéhez, minthogy többek beszédéből kitetszett, hogy a nemesi jogok elárulójának tartják őt.¹⁴⁴

¹⁴¹ Pray levele e tárgyban: OL C 67, 1789. F 18, 122r-v.

¹⁴² OSzKK, Quart. Lat. 1834., 83r–84r. Illustrissime Domine! Domine gratiosissime! Die 18. hujus reddita mihi fuit per Tabellarium publicum Sciagraphia cum observationibus Illustratis Vestrae. Pro his gratias ago maximas, eruntque mihi illae cum ob perspicuitatem, tum eam, qua refertae sunt, eruditionem magno usui.

Ego quidem omnem operam locabo, ut Augusti et Illustratis Vestrae desiderio satis faciam, video tamen in multis me adhaesurum, nisi omnes Tomos manuscriptorum Hevenessianos, quorum proprietates semper ad universitatem Tyrnaviensem pertinuit, et quos, non obstante benigno mandato aliquoties repetito tam Augustae Theresiae felicis recordationis, quam moderni Augusti, Camera detinet, prae manibus habeam. Aliquot quidem, sed nullius pene momenti, Tomos Bibliotheca jam recepit, optimi tamen, et ex variis Archivis collecti, adhuc captivi detinentur, eo ad speciem praetextu, ne jura fiscalia regia prodantur, re autem vera, ne jura Majestica, quae iis Tomis contineri scio, evolvi enim pene omnes dum Jesuita eram, in apertum prodeant. Similiter optima manuscriptorum pars defuncti *Patris* Kaprinay, quae sua Majestas Bibliothecae Universitatis donavit, eodem praetextu in Camera detinetur, cum tamen Bibliotheca vi dispositionis testamentariae 500 florenorum pro 1000 sacris solvere debeat; quo fit, ut dicta manuscripta cum injuria Bibliothecae et damno res patrias illustrare volentium, detineantur.

Conabor proxime libello supplicis Excelsum Consilium rursus pro iis interpellare, sed si, quemadmodum hactenus ob memoratum praetextum contigit, repulsam tulero, confido fore, ut Illustritas Vestra apud Augustum vel principem a Kaunitz data opportunitate effectura sit, ut manuscripta haec tandem Bibliothecae restituantur, quae mihi maximo adjumento essent in pertexendo opere, quod nunc prae manibus habeo, alioquin sine his vix quidem spero, me aliquid, quod operae precium sit, aut conceptae expectationi respondeat, posse efficere. Quare iterum iterumque Illustritatem Vestram enixe rogo, ut hoc in re, cum locus erit, auctoritatem suam interponere non gravetur, cujus patrocinio et favori me summa cum demissione commendo.

Illustratis Vestrae humillimus servus Georgius Pray. Pestini, 19. Julii 1789.

¹⁴³ Quart. Lat. 1834, 85r. Eodem plane die, quo Illustritas Vestra litteras suas ad me expedierat, hoc est, 3. Augusti, redditum mihi est Intimatum Consilii 29. Julii signatum, quo *manuscripta* Hevenyessyana et Kaprinayana mihi consignari jubentur. Non dubitabam omnino, quin id solius Illustratis Vestrae patrocinio debeam, agoque propterea, quas possum, et debeo, gratias. Ut primum haec accepero, nam quo minus mihi hactenus tradita sint, absentia *Domini* Archivarii apud Füredianas aquas morantis in causa est, confestim me iis percurrentis accingam, et tum operi manum admovebo, et, quoad per valetudinem licebit, hoc enim, et sequente fere toto mense medicinis ex praescripto Medici utar, laborem accelerabo.

¹⁴⁴ „Quemadmodum autem illustritate Vestra mihi prius communicata magno adminiculo erunt, ita resolutio Leopoldina quoque, cujus in postremis meminisse dignabatur, usui esset, si eam indidem obtinerem. Hic enim illius aquirendae nulla prorsus spes est, quippe, qui ut ex variorum sermonibus non obscure intellexi, pro jurium nobilium proditore habear.” Pray *resolutio Leopoldinac*ént emlegeti I. Lipót 1691. április 2-án kiadott rendeletét, melynek ismertebb neve az „*explanatio Leopoldiana*”. A rendelet mintegy „megmagyarázza”, hogyan kell értelmezni az 1681. és 1687. évi országgyűlés vallásügyi törvényeit. Az *explanatio Leopoldina* különbséget

Pray ígéretéhez híven gyorsan dolgozott: 1790 októberére elkészült a *Notitiae praeviaeval*, melyet egyelőre nem tudott letisztázni, minthogy nagyobb terjedelmű lett, mint amekkorára szánta. A tisztázatot mindenesetre már Pozsonyból szándékozott elküldeni, ahová a nagyváradi káptalan követeként utazik majd, hogy részt vegyen az 1790. november 2-ra összehívott országgyűlésen.¹⁴⁵ A történeti események taglalásában már elkészült az Árpád-kor első felével, és hozzáfogott a második felének megírásához is, de mindkettőt szeretné újra átnézni.¹⁴⁶ A mű teljes megírásához azonban szükséges, hogy egy éven át még megőrizhesse könyvtárosi állását fizetésével együtt, egyrészt mert az első éve a nagyváradi kanonokként¹⁴⁷ nem jár jövedelemmel, másrészt, mert a könyvtár kéziratai – a fentebb említett Hevenesi- és Kaprinai-gyűjtemény darabjai – szolgáltatják a legnagyobb forrásanyagot a munka folytatásához.¹⁴⁸

Egy hónappal későbbi, novemberben kelt levelében Pray közli, tudomása van arról, hogy megfosztják állásától, és hogy a piarista Julius Gabelhofer fogja betölteni helyét.¹⁴⁹ Ilyen körülmények között – fizetés nélkül és kéziratok források híján – lehetetlen feladat a *historia statistica* befejezése. Ha Izdenczy azt akarja, hogy a mű elkészüljön, neki még legalább másfél évig szüksége van a könyvtárosi állására. Ez utóbbihoz viszont az kell, hogy mentsék fel a kanonoksággal együtt járó helyben lakási kötelezettsége alól, ami nem volna szokatlan, hiszen más közhivatalt viselő kanonokok is távol maradnak munkájuk ürügyén az egyházi javadalmaiktól. Attól is tart, hogy, ha Gabelhoffer lesz a könyvtár vezetője, sokszor meggyűlik majd a baja a könyvek és kéziratok kikérésével, ami teljesen elvenné a kedvét a

tesz „nyilvános” és „magán” vallásgyakorlat között. Nyilvános vallásgyakorlatot csak az ún. artikulás helyeken engedélyez. Ez utóbbi folyományaként, több a protestáns vallásgyakorlatot korlátozó rendelkezés lépett életbe, melyeket további szigorításokkal a *Carolina resolutio* is fenntartott. A lipóti rendelet hatályát II. József türelmi rendelete, majd annak visszavonása után az 1791:26. törvénycikk törölte el. Vö. *Magyar Katolikus Lexikon*, III, szerk. Dr. DIÓS István, VICZIÁN János, 448–449.

¹⁴⁵ A diétát eredetileg 1790 júniusára hívták össze Budára, ahonnan Pozsonyba helyezték át. Pray követi jelentései értékes forrásul szolgáltak Marczali Henrik számára, aki megírta az 1790–1791. évi országgyűlés történetét. Amint azt Marczali a kétkötetes mű előszavában említi, a jelentések másolatát Fraknoi Vilmostól kapta. MARCZALI Henrik, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, I, Bp., 1907, VI.

¹⁴⁶ Pest, 1790. október 7. OSzKK, Quart. Lat. 1834., 86v. *Notitias praevias ad Historiam Statisticam, de quibus in postrema mea mentionem feceram, nondum potui ad purum describere, prolixiores enim sunt, quam prima mea destinatio fuerit. Has Posonio, illuc enim nomine Capituli mei nuncius destinatus sum, transmittam, ex quibus, quam mihi normam in reliqua pertexenda historia praestituerim, nullo negotio Illustritas Vestra percipiet. Primam periodum Arpadianam finivi, et alteram exorsus sum, expedit tamen, ut utramque secundis curis recognoscam.*

¹⁴⁷ Pray hivatalosan 1790 októberében nevezték ki nagyváradi kanonoknak. LISCHERONG, *i. m.*, 116.

¹⁴⁸ Uo., 87r. *Sed ad id perficiendum omnino necessarium est, ut uno adhuc anno, quemadmodum prius jam indicaveram, officio bibliothecarii cum salario, fungi possim, tum propterea, quod primus annus in Canonicatu admodum sterilis sit, ita, ut sine salario priore non possim convenienter pro adepto caractere vivere, tum quod materia ad continuandum opus maximam partem in bibliotheca exstet in manuscriptis, quae habemus, ut vel primo obtutu ex mittendis meis Notitiis praevis Illustritas Vestra intelligere poterit.*

¹⁴⁹ Julius Gabelhofer (1753–1794) osztrák piarista pap, a teológia doktora, aki 1788-tól tanított szónoklattant a hittudomány karon. 1790-ben II. Lipót nevezte ki az Egyetemi Könyvtár igazgatójává.

munkától, márpedig Izdenczy tudja, hogy a lelki-szellemi kiegyensúlyozottság segíti a kiváltképp alapos és folyamatos elmélyülést igénylő tudományos munkát.¹⁵⁰

Pray ezt követően bejelenti, hogy az országgyűlés ülészakának végeztével néhány napra Bécsbe megy, hogy tiszteletét tegye Izdenczynél, és hogy átadhassa a *Notitiae praeviae* kibővített változatát, amelyet – teszi hozzá némileg naivan –, ha előbb megjelentettek volna, talán az országgyűlés hangulata sem lenne oly forrongó.¹⁵¹

A *historia statistica* keletkezésének körülményeire vonatkozóan Schönvisner István (1738–1818) a fentebb ismertetett levelekben található információkat további adatokkal egészíti ki kéziratos Pray-életrajzában.¹⁵² Eszerint Pray a *Notitiae praeviae*val és a három kötetesre tervezett magyar történelmének első, az Árpád-házi királyok történetét feldolgozó kötetével már 1792-re elkészült. A teljes mű elkészültét 1797-re teszi, minthogy a 1801-ben megjelent *Historia regum Hungariae* előszavának végén ez – pontosabban III. Nonas Martii 1797 (év március 5.) – szerepel. Úgy látszik azonban, hogy Pray az előszót már 1794-ben megírta. Az *Ad Lectorem*nek ugyanis egy, a nyomtatásban megjelenttel egyező szövegű kézirata megtalálható a Pray-gyűjtemény 68. kötetében.¹⁵³ Ennek végén a Nonas Novembris 1794. (1794. november 5.) dátum áll. Erre az időpontra nem valószínű, hogy a mű egésze

¹⁵⁰ Pozsony, 1790. november 12. Uo., 88r-v. Ex hoc Illustritas Vestra perspicere potest, si Majestas Sua historiam statisticam confici a me volet, necessarium omnino esse, ut, si non semialtero anno, saltem uno in officio bibliothecarii cum priore salario maneam. Nec id insolitum videri debet. Absunt canonici a suis capitulis unus in Consilio Locumtenentiali, unus in cancellaria Hungarica, duo in tabula Septemvirali, totidem in regia, unus Budae in commissione litteraria, unus ex Strigoniensibus in *Sancto* Benedicto ad curandam oeconomiam: quidni igitur ac ego pro finienda historia uno, aut semialtero anno abesse a Capitulo possem?

Quod si etiam Majestas pro sua auctoritate efficeret, ut primo statim anno integros redditus ex canonicatu perciperem, tamen expediret, ut in officio permaneam. Nam si alter mihi subrogaretur, facile is mihi mille molestias in extradandis libris et manuscriptis conficeret, quod mihi certe toedium laboris afferret, animamque penitus adimeret. Scit autem Illustritas Vestra, quam pacatum animum, mentemque studia exposcant, praesertim ubi accurata, et continua meditatione opus est.

¹⁵¹ Az 1790-91. évi országgyűlés igen radikális hangulatban ült össze. A rendek a II. József uralkodása alatt felfüggesztett alkotmányban foglalt jogaik visszaállítását követelték, és olyan, azelőtt elképzelhetetlen kérdések is napirendre kerültek, mint a Habsburgok trónöröklése vagy a nemzeti függetlenség és önállóság kimondása.

¹⁵² OSzKK Fol. Lat. 3818. *Commentarius de vita et scriptis Georgii Pray ... auctore Stephano Schönvisner, Universitatis Pestiensis bibliothecario*, 1804. Cenzúrapéldány. Az egykori jezsuita Schönvisner István 1777 óta dolgozott a könyvtárban, 1780-tól a régészet tanára volt az egyetemen. Pray közeli ismerőse, és végrendeletének végrehajtója volt. Pray többször ajánlotta őt utódjául a könyvtár igazgatói székébe, de az állást csak Gabelhofer halála után, 1794-ben nyerte el. 7r. [Jóllehet a váradi káptalan kérte, hogy Pray foglalja el kanonoki helyét, ő tudományos elfoglaltságára hivatkozva Pesten maradt.] Urgebatur enim, supra meminimus, Historiam statisticam Hungariae, sive iam potius, quemadmodum ipse malebat *Historia Regum Hungariae cum praevis notitiis*, ad cognoscendum Regni statum pertinentium. Cuius adumbratio, quam Viennam submiserat, nunc eidem cum adprobatione remittebatur, addito simul novo mandato, ut etiam opus ipsum, simul ac paratum fuerit, ad idem Viennense tribunal pro revisione ac censura dimittat. Revidit Auctor hac ratione futurum, ut editioni huius operis longiores, quam si gratum foret, morae adferantur. Paruit tamen pro eo ac oportebat, suaeque Historiae in tres partes divisae, partem primam cum praevis notitiis iam anno 1792 in manuscripto revisioni ac censurae aulicae Viennensi submitit.

¹⁵³ EKK, Coll. Pray. Tom. 68., 2. köteg, 3r-v. Ugyancsak ebben a kötegben olvashatók Pray, a *Historia regum Hungariae* első kötetéhez (*Historia Regum Hungariae cum Notitiis praevis ad cognoscendum Veterem ejusdem Statum pertinentibus a Georgio Pray cathedralis Ecclesiae Magno-Varadiensis canonico conscripta et in tres partes divisa. Pars I. complectens res gestas ab anno M ad MCCC*) írt jegyzetei, illetve pizskozatai. Ebben a kézirati példányban az 1801. évi kiadásban megjelent Ferenc császárhoz szóló ajánlás is szerepel, melynek szövege megegyezik a nyomtatottéval.

elkészült volna, minthogy Pray a *Notitiae praeviae*ben Sándor Lipót főherceget már mint egykori nádort említi, vagyis a nyomtatásban megjelent változatnak 1795 (Sándor Lipót tragikus körülmények között bekövetkező halálának az éve) után kellett véglegessé válnia.

A *Historia regum Hungariae* végleges, nyomtatásban megjelent szövegének egy kéziratos változata található az OSzK Kézirattárában a Fol. Lat. 404. jelzet alatt, három kötetbe szétosztva. Ebben az *Ad Lectorem* ugyancsak az 1801-es kiadással megegyező szöveggel olvasható, ám ennek végén az V. Nonas Martii 1799. (év március 3.) dátum szerepel. A kézirat érdekessége, hogy az olvasónak szóló bevezetésen kívül csak a *Notitiae praeviae* Pray kézírása, maga a királyok története 1000-tól 1779-ig Schönvisner István kezétől származó másolat. Az 1779. évben történt események ismertetésének egy része, valamint az 1780-as esztendővel foglalkozó zárófejezet viszont ismét Pray autográf írása. A mű végén olvasható Praynak, a kézirat lezárását jelző, ugyancsak saját kezű megjegyzése: „Si quid his, me inscio, adfectum demtumque fuerit, non agnosco meum esse. Georgius Pray manu propria.”

A mű keletkezés-történetének következő állomása már nyomtatott formában maradt ránk. A végül három kötetnyire bővült, és ilyen formában 1801-ben megjelent magyar történelemnek ugyanis 1799-ben meglepő módon kiadták a későbbi harmadik kötetét.¹⁵⁴ Ez a Habsburg-házi királyok uralkodásának I. Ferdinánd trónra lépésétől Mária Terézia haláláig (1527–1780) terjedő időszakát mutatja be. Annak az okát, hogy miért jelent meg önmagában a *Historia* (Pray hivatkozik rá így, immár elhagyva a *statistica* jelzöt) harmadik része, Pray sem tudta (vagy nem akarta) megmondani azoknak, akik érdeklődtek tőle ez iránt. Válasza mindössze annyi volt, hogy felsőbb utasításra történt a kiadás. Esetleg – írja levelében Izdenczynek – a Habsburg-házba frissen beházasodott Alexandra Pavlovnának (József nádor feleségének) lehetett volna ajánlani a könyvet, ami egy különleges ürügyül szolgált volna arra, hogy miért jelent meg ez a kötet a többit megelőzően.¹⁵⁵

Az itthon és külföldön egyaránt nagy érdeklődéssel várt *historia statistica* nem kis csalódást okozott olvasóinak. Az állam- és alkotmánytörténetként beharangozott mű nem volt egyéb, mint a Habsburg-házi királyok uralkodása alatti események évkönyvszerű, ráadásul szórványos felsorolása egyetlen kötetben. A mindössze 492 oldalas mű egyáltalán nem elégítette ki azok kíváncsiságát, akik abban bíztak, hogy majd ez a könyv nyújt nekik hiteles

¹⁵⁴ *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, Budae, 1799. A kötet bármiféle ajánlás vagy előszó nélkül jelent meg.

¹⁵⁵ OSzKK, Quart. Lat. 1834., vol. 1. 74v. Ceterum cum Pars tertia Historiae ante alias edatur, causam ex me creberrime quaerentibus reddere aliam non potui, quam altiore jussu id fieri. Si haec Pars serenissimae Alexandrae Paulovnae, quae nunc in Stirpem Austriacam innubit, ejusdemque familiae jam fit particeps, dicari potuisset, esset saltem causa speciosa, cur haec Pars, quae Reges stirpis Austriacae continet, illius intuitu ante alias edatur. Hac ratione invidia, quae in ipsam aulam forte redundare propterea posset, ab eadem commode removeretur.

képet a magyar állam kialakulásáról és változásairól. Az 1799-es kiadásban ráadásul sem a *Notitiae praeviae* nem szerepelt (pedig az legalább némileg enyhíthette volna a könyv státusztörténeti hiányosságait), sem pedig előszava nem volt, amiben a szerző valamiképpen megindokolta volna az egyébként nehezen megmagyarázható megjelenést. Egyáltalán nem csodálkozhatunk ezek után, ha az Allgemeine Literatur-Zeitung 219. számában egy meglehetősen kedvezőtlen kritika jelent meg a könyvről.¹⁵⁶

1.5. *Historia regum Hungariae – Notitiae praeviae*

A *historia statistica* helyett végül is a *Historia regum Hungariae* három kötete készült el. Pray nem tudta vagy nem akarta a történelmi eseményekkel párhuzamosan az ország állam- és alkotmánytörténetét is megírni, minthogy – hozta fel mentségül – nem álltak rendelkezésére azok az oklevelek, melyek alapján a közjogi változásokat végig nyomon kísérhette volna. A tulajdonképpeni státusztörténetet az a *Notitiae praeviae* hívatott ismertetni, amit Pray az első kötet elé illesztett be. Ez lényegében az 1789-re elkészült *Conspectus* kibővített változata. Primér forrásai természetesen oklevelek, dekrétumok, zsinati határozatok, a bizánci szerzők (Bíborbanszületett Konstantin, Bölcös Leó) leírásai, valamint az őstörténeti munkáiban is felhasznált, és a Joseph de Guignes (1721–1800) által közzétett Kínai évkönyvek. A Hartvik-féle Szent István-legenda, Anonymus gestája szintén a hivatkozott kútfők között szerepel. Ezek mellett kortárs történeti munkákra is támaszkodik, így Timon Sámuel, Desericzky Ince, Palma Károly Ferenc, Katona István, Kerchelich Boldizsár, August Ludwig Schlözer, Johann Eberhard Fischer, Johann Thunmann, Kollár Ádám Ferenc stb. műveire.¹⁵⁷ A *Notitiae praeviae* a királyok története követi, amely lényegében nem más (legalábbis az események 1564-ig történő tárgyalásáig), mint az *Annales* rövid összefoglalása.

A *Notitiae praeviae* feltétlenül érdemes a megkülönböztetett figyelemre, mivel több szempontból is újszerűnek tekinthető Pray addigi írásaihoz képest. Először is a célkitűzése (a

¹⁵⁶ 1800. július 31., 265–272.

¹⁵⁷ S. TIMON, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus res gestas gentis Hunnicae, Cassoviae*, 1733. *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus et comitatus ditionis Hungaricae*, Cassoviae, 1734; I. DESERICZKY, *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*, I-V, Budae et Pestini, 1748, 1753, 1758–1760; F. PALMA, *Notitia rerum hungaricarum ab origine ad nostram usque aetatem*, Tyrnaviae, 1770; S. KATONA, *Historia critica priorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, Pestini, 1778–1780; B. KERCHELICH, *De regnis Dalmatiae Croatiae Slavoniae notitiae praeliminaries*, Zagrabiae, é. n. ; J. E. FISCHER, *Die origine Ungrorum*, Göttingen, 1756; J. THUNMANN, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774; F. A. KOLLAR, *Historiae diplomaticae juris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres*, Vindobonae, 1762; *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae*, Vindobonae, 1764. *Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates*, I-II, Vindobonae, 1783.

magyar államszervezet kialakulása és változásai) is eleve eltér az életmű többi darabjában követettől. Maguk a múltbéli események ismertetése, valamint azok kronologikus sorrendje ebben az írásban nem kap akkora hangsúlyt. Azokat inkább csak történeti háttérül kellett használnia Praynak, miközben bemutatta a magyar állam közjogi, társadalmi, gazdasági, egyházi stb. viszonyainak kialakulását. Az annalisztikus tárgyalásmóddhoz szokott Praynak ez alkalommal egy tematikus felépítést kellett követnie, amennyiben az államszervezet egyes elemeinek létrejöttére és azok közötti összefüggésekre fókuszált. Forrásait is nyilván abból a szempontból vizsgálta és válogatta ki, hogy a témát illetően tartalmazznak-e információkat. Utóbbinak köszönhetően számos olyan állítást fogalmazott meg a *Notitiae praeviae*ben a trónörökléssel, az országgyűlésekkel, a vármegyékkel, a társadalommal, a pénzüggel, az egyházszervezettel stb. kapcsolatban, amelyek mai napig megállják a helyüket. Pray eredményeit az őt követő két évszázad történettudománya csak némely esetben cáfolta meg, inkább újabb információkkal egészítette ki, illetve árnyalta azokat.

Pray a *Notitiae praeviae*ben kiemelt főbb események egy részét már korábbi írásaiban főszöveggként, vagy egy-egy forrás szöveggközléséhez kapcsolódó magyarázó jegyzetek formájában közreadta. Így a magyar őstörténettel kimerítően foglalkozott az *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* lapjain. A magyar középkor *Notitiae praeviae*ben felvillantott állomásait (Koppány lázadása, a koronaküldés legendája, egyházmegyék alapítása, Aranybulla, I. Károly (Károly Róbert) és Zsigmond alatt hozott törvények stb.) részletesen és bőven adatoltan az *Annales regum Hungariae* köteteiben fejtette ki.¹⁵⁸

A *Notitiae praeviae* kronológiája mindössze pár fontos évszámra korlátozódik. 880: Árpád fejedelemmé választása, 955: az augsburgi csata, 972: Géza fejedelemsége, 1000: az államalapítás időpontja. Pray ezekből kiindulva, ezek köré csoportosítva tárgyalja az állam egyes területeinek kialakulását és fejlődését.

Pray már előzőleg megjelent munkáiban megírta a magyarok őstörténetét, sőt tanulmánykötetet is kiadott a témában, így a *Notitiae praeviae*ben már csak egy lapalji jegyzetet szánt a magyar történelem ezen korszakának.¹⁵⁹ A magyar állam kialakulásához vezető eseményeket 742-től ismerteti. Ekkor indultak el ugyanis a magyar törzsek Belső-Ázsiából nyugat felé, majd egy részük Ügyek vezérlete alatt az Irtisznél telepedett le.¹⁶⁰ Pray

¹⁵⁸ Az Aranybulla szövegét, magyarázó jegyzetekkel lásd *Annales regum Hungariae*, I, 220–223. I. Károly és Zsigmond dekrétumainak ismertetését lásd: *Annales*, II, 50; 215–221.

¹⁵⁹ *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum ab Anno a. C. N. 210 ad Annum C. 997. deducti*, Partes tres, Vindobonae, 1761; *Supplementum ad Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum congestos*, Tyrnaviae, 1764; *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae 1774.

¹⁶⁰ *Historia regum Hungariae*, II. (továbbiakban: PRAY 1801).

880-ra teszi Árpád (Anonymus szerint Álmos) fejedelemmé választását, és Anonymust idézve adja elő a hét vezér esküjének öt pontját, amelyek később, Pray korának közjogi felfogása szerint, a magyar alkotmány- és államszervezet fő meghatározói lettek.¹⁶¹

Az eskü első pontja az Árpád-ház trónöröklési jogát biztosította a vérségi elv alapján. Pray, a 12. század második felétől az Árpád-kor végéig tartó időszakból származó oklevelekre és pecsétre hivatkozva, a magyar történészek közül elsőként mondja ki, hogy az Árpád-házban az utódlási rend a primogenitúra, vagyis az elsőszülöttségi elv szerint történt.¹⁶² A rendeket megillette ugyan a szabad királyválasztás joga, de ezzel csak akkor élhettek, ha az uralkodói dinasztia teljesen kihalt. Ha voltak leányági leszármazói a családnak, akkor őket kellett megkoronázni. Ez történt Károly Róbert (I. Károly) esetében is, aki leányágon V. István dédunokája volt. Mária királynő (Nagy Lajos idősebb leánya) példája mutatja, hogy nők is lehettek uralkodók, amely öröklési rendet később az 1723. évi 2. törvénycikk (a *pragmatica sanctio*) biztosította. Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert pedig feleségeik révén lettek magyar királyok.

A magyar rendiség Werbőczyre hivatkozva hagyományosan ragaszkodott királyválasztási jogához, és ez az 1780-as évek végén ismét jelentkező, majd az 1790-91. évi országgyűlésen kicsúcsosodó, közjogi természetű vitáknak egyik állandó pontját képezte. Pray igyekezett nyugvópontra helyezni ezt a vitát, amikor leírta sommás véleményét. Szerinte a királyi családon belüli trónutódlás (ezen belül a primogenitúra elve) a rendek szabad királyválasztási jogával – mindkét fél jogainak sértetlensége mellett – úgy kapcsolódhatott össze, hogy az egyszer megválasztott király utódjait illette a trónutódlás joga, ám az uralkodói dinasztia kihalása esetén a rendekre szállt vissza a királyválasztási jog.¹⁶³

A második feltétel, amivel Álmost (Árpádot) megválasztották, az volt, „hogy ami jószágot csak fáradalmaik árán szerezhetnek, mindegyiküknek része legyen abban.” Ebben látja Pray a hűbérbirtok (*feudum*) király általi adományozásának eredetét, minthogy itt katonai természetű fádalmakról (*labores bellici*) van szó. A feudumhoz kapcsolódott a nemesi

¹⁶¹ Pray egy lapalji jegyzetben tér ki arra az ellentmondásra, ami már az *Annales veteres* írásakor fejtörést okozott számára. Bíborbanszületett Konstantin szerint ugyanis Árpád volt a magyarok első fejedelme, míg Anonymus szerint Álmos. Pray noha a legrégebb magyarországi történetírónak tekinti Anonymust, különösebb hitelt nem tulajdonít neki. A *Notitiae praeviae*ban az Anonymustól idézett vérszerződés szövegében következetesen Álmos neve mellé zárójelben, mintegy kiigazítva Anonymust, Árpád nevért írta. A témáról bővebben lásd SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről*, Bp., Balassi, 2006, 189–190.

¹⁶² Bartoniek Emma az Árpád-ház trónöröklési jogával foglalkozó tanulmányában áttekintve a témával kapcsolatos 18. századi álláspontokat, kiemeli Pray primogenitúrára vonatkozó állításának fontosságát. Ő az első szerinte, aki szakít az „öröklésbe oltott választás” elvével, vagyis, hogy az Árpád-ház tagjaiból a királyválasztás joga alapján a nemzet választott, azonban választása rendszerint az elsőszülöttre esett. Vö. BARTONIEK Emma, *Az Árpádok trónöröklési joga*, Száz, LIX-LX (1925–1926), 792.

¹⁶³ „Atque hoc modo, quantum ex factis colligere licet, mea quidem opinione, qua aliter sentientibus nihil praejudicatum velim, haereditariam familiae regiae successionem, et jus primogeniturae, cum libera Ordinum electione, inviolato utriusque partis jure, sic satis commode reor copulari posse, ut electo semel Rege, haereditas regni ad ejus posteritatem spectet, ac autem exstincta, jus electionis ad regni Ordines redeat.” PRAY 1801, XVII.

felkelés (*insurrectio*) és a táborba hívás (*exercitatio*) intézménye. Ez a fajta katonaság csak az ország védelme céljából állt fel a birtokosok saját költségén, külföldi hadjáratokban a király pénzén harcolt. Voltak azonban egyházi és világi hűbéresek, akik pénzen váltották meg a hadkiállítási kötelezettségüket. Külső veszély fenyegetése alatt mindenkit tömegesen (*in massa*) hívtak hadba a vármegyéken végighurcolt véres karddal.¹⁶⁴

Az eskü harmadik pontjából lehet eredeztetni a nemesek azon követelését, hogy a király ossza meg velük a törvényhozás hatalmát. Az esküszakasz így szól: "hogy azok a fejedelmi személyek, akik a tulajdon szabad akaratukból választották Álmost urukká, sem ők maguk, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből." Ez Pray szerint nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a kormányforma kezdettől fogva monarchikus volt, ami annyiban volt korlátozva, hogy a fejedelmet megválasztó törzsfők és azok utódjai az állam tanácsaiban és hivatalaiban, valamint az igazságszolgáltatás legfelső fórumaiban is helyet kértek. Pray szerint azért, hogy tanácsaik és támogatásuk révén a fejedelmre (majd a királyokra) ruházott főhatalom erős maradjon, ugyanakkor, hogy ezáltal korlátozzák is azt. A későbbi országos tisztségek, méltóságok eredetüket a királyi székhellyel kapcsolatos feladatokból veszik, mely feladatok ellátására a király kíséretéből (a hét vezér utódai) jelöltek ki bizonyos személyeket.¹⁶⁵

Az eskü két utolsó pontja lényegében szankcionáló jellegű. A negyedik pont így hangzott: „hogyha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez, vagy egyenetlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vérük omlott az esküben, melyet Álmos (Árpád) vezérnek tettek.” Pray szerint innen származik a király élet és halál feletti hatalma, valamint a felségsértés bűne és az uralkodóval szembeni hűtlenség egyéb fajtái.¹⁶⁶

Az eskü ötödik pontjában ez állt: „hogyha valaki Álmos vezér és a többi fejedelmi személyek utódai közül az esküvel kötött megállapodásokat meg akarná szegni, örök átok sújtsa.” Pray szerint egyesek ezzel magyarázzák a másik alaptörvény, az Aranybulla ellenállási záradékának létrejöttét, amely biztosítja az alattvalóknak azt a szabadságot, hogy, ha a kiváltságaikból elvennének, akkor ellenálljanak, és tiltakozzanak.¹⁶⁷

A *Notitiae praeviae* második részében Pray a honfoglaláskori határok megállapításának problémájával kapcsolatban az ország aktuális (18. század végi) földrajzi,

¹⁶⁴ PRAY 1801, XVIII–XXII.

¹⁶⁵ PRAY 1801, XXIII–XXVIII.

¹⁶⁶ PRAY 1801, XXVIII–XXIX.

¹⁶⁷ PRAY 1801, XXIX–XXXII.

éghajlati, mezőgazdasági, népességi, felekezeti viszonyait mutatja be. Ezzel is nyilván a mű „statisztikai” jellegét kívánta erősíteni.¹⁶⁸

Pray a törvényhozás szervének, az országgyűlésnek az eredetét is Árpád idejére vezeti vissza.¹⁶⁹ Az első nemzetgyűlésnek az Anonymusnál említett *szeri gyűlést* tekinti, amikor is a „fejedelem és előkelői (...) az ország szokásjogáról és az ott élőköt megillető jogokról” rendelkeztek, valamint kiszabták az elkövetett bűncselekmények után járó büntetéseket.¹⁷⁰ A törzsek ezen közös gyűlésének mintegy a továbbélése az Árpád-kori nemzetgyűlés, vagyis a későbbi országgyűlés elődje. Az első királyok a püspökökkel és az országnagyokkal (vagyis a királyi tanács tagjaival) konzultáltak az állam érdekét szolgáló döntések meghozatala előtt. A püspökök elsőként nyerték el a nemzetgyűlésen való részvétel és azon való szavazás jogát.¹⁷¹ Azt, hogy mikortól részesültek ugyanezekben a jogokban a világi előkelők, Pray sehol nem találta meg. Az bizonyos azonban, hogy II. András uralkodása idején már bármelyik nemes részt vehetett a gyűlésen. Így azonban oly mértékben gyarapodott a megjelentek gyülekezete, hogy IV. Béla már kénytelen volt megynként kettő, illetve három főre korlátozni a résztvevők számát, amely gyakorlat Pray korában is fennmaradt.

A szabad királyi városok Zsigmond idején kaptak először jogot, hogy részt vegyenek a nemzetgyűlésen.¹⁷² Az országgyűléseket általában a királykoronázásra hívták össze, ekkor tette le az uralkodó az esküt a rendeknek, hogy megőrzi a kiváltságukat. Ha a király az esküben tett ígéreteit nem teljesítette, akkor az egyházi méltóságok és a nemesek egyaránt élhettek a tiltakozás és az ellenállás lehetőségével, amelyet az 1222-ben kiadott Aranybulla biztosított számukra. Az Aranybulla ürügyén Pray igyekszik a rendek szabadságának egyik fő biztosítékát, az ellenállási záradékot közjogi értelemben ellehetetleníteni. Szerinte ugyanis, mivel az sem a tiltakozás módját, sem pedig az ellenállás korlátait nem rögzítette, így könnyen alkalmat adhatott arra, hogy a rendek a király, egyébként az állam javát szolgáló, döntéseit is megvétózzák. Ezért II. András az 1231. évi dekrétumában – mely lényegében az 1222-es Aranybulla megújítása – az ellenállás jogát elismerő utolsó cikkely helyébe az esztergomi érsek által a királyra kimondható egyházi átok biztosítékát tette. Ilyen formában

¹⁶⁸ PRAY 1801, XLV–XLVI.

¹⁶⁹ Pray már ezt megelőzően is foglalkozott az országgyűlések kialakulásával és fejlődésével a *Brevis commentatio historica de initio et progressu comitiarum regni Hungariae* című kéziratos munkájában, amit az 1790-91. évi országgyűlés idején írt. OSzKK, Quart. Lat. 425.

¹⁷⁰ Idézett szövegrészeket lásd ANONYMUS, *i. m.*, 35.

¹⁷¹ A Pray által *comitiaként* emlegetett nemzetgyűlés nem a mai értelemben vett törvényhozó szerv volt, hanem a király igazságszolgáltató fórumaként funkcionált. A királyi *jurisdictio* nem pusztán a bíraskodást jelentette, hanem nem ritkán kormányzati döntések megfogalmazását is, így a közigazgatási rendeletek is ítéletek formájában születtek. Így ezek az ítélő gyűlések lehettek a törvényalkotó gyűlések elődei. Vö. *Magyar alkotmánytörténet*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Osiris, 2003⁵, 108–109.

¹⁷² Ekkortól kezdve lehet ténylegesen országgyűlésről beszélni, minthogy ezen a conventuson már „a feudális államhatalom gyakorlásában érdekelt valamennyi réteg (vagyis a rendek) részt vesz.” *Magyar alkotmánytörténet*, *i. m.*, 107.

erősítette meg a szabadságlevelet IV. Béla (1267) és III. András (1298) is. Pray szerint a változtatásra a köznyugalom megőrzése végett volt szükség, és az ellenállási záradék idővel feledésbe merült. A 17. századi mozgalmak elevenítették fel azt újra közjogi érveként, és erre hivatkozva léptek fel a Habsburgok ellen.

Az uralkodó és a rendek közti viszony szabályozására szolgáló következő, a nemesek által „szerződésnek” tekintett alaptörvény a mindenkori király koronázási esküje. Pray a téma felvezetéseként Franz Rudolf Grossingnak (1753–1830) hírhedt *Jus publicum Hungariae* című, a magyar közjogtörténetet összefoglaló munkájából idéz.¹⁷³ Utóbbi szerint a hunok Pannóniába való megérkezésétől az I. Károlyig eltelt kilenc évszázad folyamán nem volt olyan uralkodó, aki az alattvalói által támasztott feltételekre esküdött volna.¹⁷⁴ Pray dokumentumokkal bizonyítja, hogy IV. Béla és V. István királyok, sőt ez utóbbinak még a felesége, Erzsébet is esküt tett az ország (*regni*) kiváltságainak megőrzésére.

Pray még mindig az országgyűlésekhez kapcsolódóan emlékezik meg az igazságszolgáltatás szerveinek kialakulásáról. Az okleveles és dekretális anyag vizsgálata révén arra a mai napig helytálló következtetésre jut, hogy a majdani, törvényhozó szervként működő (ország)gyűlések az egykori törvényező gyűlésekből alakultak ki.¹⁷⁵

Az igazságszolgáltatás legrégebbi tisztviselői a Bölcs Leó császár *Taktikájában* említett Gylas és Carchas (a gyula és a horka), akik a magyaroknál a bírói hatalom gyakorlói voltak. Később a nádorispánok (*comes palatii*) látták el a bíraskodás feladatát.¹⁷⁶ Évente kétszer a püspökök és az ispánok által tartott zsinatokon (*synodi*) hallgatták meg a peres feleket. Pray az Aranybulla első cikkelye alapján úgy véli, hogy az ítélkező gyűlésnek ezen szokása a székesfehérvári törvénynapban élt tovább.¹⁷⁷

¹⁷³ Dümmerth Dezső szerint a mű valójában Benczur József (1728–1784) munkájának plagizált változata, melyet Joseph (!) Grossing egy rendőrségnek tett besúgói jelentésben magának tulajdonít. Vö. DÜMMERTH Dezső, *i. m.*, 404. Dümmerth azonban, ahogy több lexikon és monográfia is, összekeveri Joseph Grossingot öccsével, Franz Rudolffal, akinek a neve alatt valójában megjelent a mű. A testvérpár életéről, illetve személyük és munkáik összecsereléséről lásd WIEMMER, *i. m.*, 18.

¹⁷⁴ Hasonlóan vélekedett a kérdéssel Lakits György Zsigmond is, akit, amint azt fentebb említettük, az új magyar közjogi tankönyv megírásával bíztak meg. Lakits szerint is a koronázási eskü a diplomával együtt kései képződmény, nem része a koronázási szertartásnak. Vö. *Hajnóczy József*, vál., bev., jegyz. POÓR János, Bp., Új Mandátum, 1998, 165, 6) jegyzet.

¹⁷⁵ A 13. század végére kialakult „törvényhozó országos gyűlés” az addigi különféle gyűlésformák összeolvadásából jött létre. Az egyik ilyen gyűlésforma a fentebb említett ítélő gyűlés volt. Ezen kívül a serviensek congregatiói, és a királyi tanács tekinthető a későbbi országgyűlés összetevőjének. Vö. *Magyar alkotmánytörténet*, *i. m.*, 108–109.

¹⁷⁶ Pray az *Annales regum Hungariae* első kötetében már kifejtette az egyes országos méltóságok kialakulásának folyamatát. A nádori méltósággal kapcsolatban ezt írja: „Dignitas [...] regno coeva. Extensa hic est palatinorum Comitum palatii potestas et jurisdictio. Hactenus enim extra curiam regis neminem judicare poterant, nisi Udvarnicos, et qui sponte, ac benevole laudum, sive arbitrium ipsorum expetiere. [...] Posthac Palatinus ubique per regnum causas cognoscere coepit, ut summus post regem Judex. Proinde hoc primum articulo factus est, ut loquimur, Judex regni ordinarius.” *Annales*, I, 221, q) jegyzet.

¹⁷⁷ PRAY 1801, LXII–LXIV.

Pray a bíraskodás fórumai közül a nádori ítélőszék (*judicium palatinale*) kialakulását és gyakorlatát vizsgálta meg alaposabban. Az udvari tisztségből országos méltósággá vált nádor ítélőszékének gyökereit III. András 1298. évi dekrétumában találta meg. A vidéki nemesi bíraskodás a 13. század végére teljes egészében a nádor kezébe ment át, aki birtok- és bűnvádi perekben egyaránt ítélkezhetett. IV. Béla egy 1263. évi oklevelére hivatkozva Pray kimutatja, hogy a nádor akadályoztatása esetén az országbírónak kellett ellátnia az ítélkezési feladatokat.¹⁷⁸

Pray ezt követően legrégebbi állami intézményünk, a vármegye kialakulását ismerteti nagy vonalakban. A *comitatus* magyarul – ahogyan Könyves Kálmán törvénykönyvében olvasható – a *mega*, a megyei bírák pedig *judices megales*. Anonymus nyomán Pray úgy véli, a (királyi) vármegyék, *comitatus*, megszervezése már a honfoglalás idején, a fejedelmek korában megindult. A vármegyék a magyar nép harchoz szokott lelkületéhez igazodva kerültek kialakításra,¹⁷⁹ ezért egy-egy védelmi központ, vár köré szerveződtek. Létrejöttüket Pray azzal magyarázza, hogy alapul szolgáltak a közigazgatás, valamint a gazdasági és katonai adminisztráció kiépüléséhez. Minden várhoz, határral övezett földterület tartozott. A vár élén katonai vezető (*vir militaris*) állt, aki az Árpádot megválasztó vezérek, vagy azok utódaiból került ki. A köznyugalom fenntartására a kapitány mellé bizonyos számú katonát rendeltek, akiket az idegenből behurcolt rabszolgák láttak el a földművelés és az állattenyésztés révén.¹⁸⁰

A vármegyék élén álló tisztviselőt – az Aranybullából ismert elnevezéssel – *comes parochianus*nak (várispánnak),¹⁸¹ egy 1234-ben kiadott oklevélben pedig már *supremus comes*nek (főispánnak) nevezik. Ez utóbbiak mellett voltak az udvarbírák (*comes curiales*), akikről már Szent László alapítólevele is megemlékezik.¹⁸²

Pray az Árpád-kori társadalom felépítését vizsgálva először a nemesség egykori alkotóelemeit veszi sorra. A forrásokban megnevezett csoportokat regisztrálja és rendszerezi oly módon, hogy először tárgyalja a szabad, majd a nem szabad státuszú osztályokat. A szabad állapotúakkal kapcsolatban azt igyekszik bemutatni, hogyan alakult ki a nemesség. Praynak, minthogy a rendelkezésére álló forrásanyag csupán szórványosan tartalmazott említéseket a társadalmi osztályokra vonatkozóan, nem sikerült a nemesség évszázadokon át

¹⁷⁸ PRAY 1801, LXIX–LXXI. Bővebben lásd *Annales*, I, 221, q); 222, s) jegyzeteket.

¹⁷⁹ Hasonló gondolatot foglalalmaz meg Kollár Ádám Ferenc közjogtörténeti munkájában: „Deum ipsum fuisse, qui eis [ti. a magyaroknak – B.O.] castrorum et comitatuum instituta inspiraverit; nihil enim his naturae nationis atque ingenio accommodatius excogitari potuit [...]” A. F. KOLLAR, *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*, Vindobonae, 1783, II, 24.

¹⁸⁰ PRAY 1801, LXXIII–LXXVI.

¹⁸¹ „Comes Parochianus est supremus comes comitatus” írja Pray az Aranybullához írt magyarázó jegyzeteiben. *Annales...*, I., 221, k. jegyzet.

¹⁸² PRAY 1801, LXXVI–LXXVIII.

tartó kialakulását részletesen, annak minden folyamatát felfedve bemutatni, de az alapok letétele ismét időtállóan bizonyult.

Azt, hogy eredetileg, (11–12. század) kiket értettek *nobiles* alatt, Pray – talán a megfelelő források hiánya miatt – nem tudta pontosan meghatározni.¹⁸³ Mint írja, a nemesek nálunk társadalmi ranglétra különböző fokain állhatnak. Az első nemesek azok voltak, akik a nemzetségüket vissza tudták vezetni az Árpádot megválasztó vezérekig, és érvényes volt rájuk az eskü azon pontja, hogy helyet kapnak az uralkodó tanácsában és az országos méltóságokban.¹⁸⁴

Rangban ez utóbbiakhoz igen közel álltak a királyi szerviensek (*servientes regales*).¹⁸⁵ Ők már Szent István korától kezdve a királynak teljesítettek katonai szolgálatot. Kun László egyik 1287. évi oklevelében mint „*veri, primi et naturales serventes regales*” említik meg őket.¹⁸⁶ A *comes parochianus* (várispán) bíraskodott peres ügyekben, de a király zászlaja alatt vonultak hadba. Pray úgy véli, hogy ők azoknak a leszármazottai, akik, élükön a vezérekkel, Ázsiából kivándorolva részt vettek a honfoglalásban, és akiket Bölcs Leó bizánci császár *ingenui et liberi* (szabadon születettek) terminussal illet.¹⁸⁷ A fentebb említett előkelők és a királyi szerviensek, leszámítva a katonáskodás kötelezettségét, minden tehertől mentesek voltak, és egyéb immunitásokat is egyformán élveztek. Ennek ellenére az előkelők a szervienseknél nagyobb tiszteletnek örvendtek.¹⁸⁸

A nemesek harmadik csoportja emezeknél lejjebb helyezkedett el a társadalmi ranglétrán; ők is a királyi szerviensekhez tartoztak, de nem „tisztán és egyértelműen” (*non pure et simpliciter*), ahogyan az a királyi oklevelek megfogalmazásában szerepelni szokott. A katonáskodás terhe mellett ugyanis bizonyos más terheket is viselniük kellett, hacsak a király

¹⁸³ A *nobiles* első, 11. század végéről dokumentált említései (Szent László törvényei) elsősorban olyan „előkelőkre” utalnak, akik rendelkeztek udvarházzal, illetve poroszlókkal, és a közsabadoknál, vitézeknél módosabb szabadok voltak. A 12. századi források a *nobiles* pontosabb meghatározását tették lehetővé: az érseki, püspöki, báni, nádorispáni, udvarispáni és ispáni méltóságok viselői tartoztak az előkelők (*nobiles*) közé.

¹⁸⁴ PRAY 1801, LXXXIX.

¹⁸⁵ „Erant autem servientes regii, iidem, quos hodie Nobiles vocamus [...]” PRAY 1801, LXXVIII–LXXIX.

¹⁸⁶ PRAY 1801, LXXIX–LXXX.

¹⁸⁷ „Nobiles veri, primi et naturales, quemadmodum in regiis litteris exprimi solent, videntur ut ego quidem existimo, posterii eorum fuisse, qui egressi ex Asia militiam sub Ducibus professi, operam ad occupanda, Hungariam navarunt, quosve Leo Sapiens ingenuos et liberos fuisse, affirmat.” PRAY 1801, LXXXII–LXXXIII. Ez az *ingenuitas* – jegyzi meg Pray a lapalji jegyzetben – ellentmond a magyarok barbár voltának, amelyet némely szerző a még nem letelepedett népről állított. Az a sajátosság pedig, hogy a magyarság a honfoglalás előtt halászó-vadászó életmódot folytatott, más népekre is jellemző volt letelepedésük előtt. Ha elolvassuk külföldi szerzők írásait a magyar népről, láthatjuk, hogy némelyik mennyire igazságtalanul ítéletet közöl rólunk. Ebbe a hibába legtöbbször azok a szerzők esnek – írja Pray –, akik az elődök szokásait a jelenhez képest szokták vizsgálni. PRAY 1801, LXXXIII. a) jegyzet.

¹⁸⁸ PRAY 1801, LXXXIX.

ezek alól nem mentette fel őket.¹⁸⁹ Minthogy legtöbbjük kevés éves jövedelemmel rendelkezett, gyakran földeket kaptak művelésre a gazdagabbaktól, mintegy feudumként.¹⁹⁰

A majdani nemesség másik alkotóelemét a közsabadságban ugyan nem részesülő, de a várnépek közül legkedvezőbb helyzetben lévő várjobbágyok (*jobagiones castrenses*) jelentették.¹⁹¹ Ők katonai szempontból a várispán (*comes parochianus*) alá tartoztak, és szolgálatukért cserébe a várhoz tartozó, tehermentes, az utódaikra is átörökíthető, de a vártól el nem szakítható földeket kaptak. Belőlük állt fel a királyok állandó hadserege, amely a várispán hadügyi helyettesének, a hadnagynak (*major exercitus*) engedelmeskedett.

A „jobbágy” jelentésének változására Pray mindössze egy rövid jegyzet erejéig tér ki. Szerinte a „jobagio” szó jelentése „vagus” (azaz ingatag, változó), mivel a jobbágy egyaránt jelentette az ország báróit, illetve a parasztokat (*coloni*); a különbség a személyek és feladatuk körülményeiben van.¹⁹²

Pray V. István egy 1269-ből származó oklevele alapján bizonyítja, hogy a várjobbágyok bekerülhettek a nemesek soraiba. Egy 1268-ban keletkezett diploma tanúsága szerint ennek a fordítottja is lehetséges volt: a kis jövedelmű nemesek anyagi haszon reményében kérték várjobbágyvá való minősítésüket. A várjobbágyok nemesi rangra emelését Pray egy III. Andrástól származó 1299-es oklevél alapján azzal magyarázza, hogy a királyok így kívánták emelni a katonaság létszámát.¹⁹³

Pray szerint a várjobbágyok és a királyi szerviensek között foglaltak helyet azok, akiket *jobagiones sancti regis Stephaninak*, illetve *liberi sancti regis*nek neveztek. (a mai álláspont szerint a „Szent István szabadjai” ugyancsak a várjobbágyok elnevezése volt).¹⁹⁴ Ezekéhez hasonló kiváltságokkal rendelkeztek a *proceres sancti Emerici ducis* a várjobbágyokénál magasabb, de a királyi szervienseknél alacsonyabb helyet foglalva el a társadalmi ranglétrán.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ PRAY 1801, XC.

¹⁹¹ Pray *jobagiones castrenses*nek nevezi a várjobbágyokat (LXXX), ami egy későbbi elnevezése ennek a társadalmi csoportnak. Eredetileg a „várjobbágy” elnevezése a *jobago castris* volt, a várnépet jelölte a *castrenses*. „A 14. század folyamán az egykor volt királyi várszervezet népeit jelölő hagyományos terminológia felbomlott: a hajdani helyét a legáltalánosabban a két terminus elemeit összeolvasztó „várhoz tartozó jobbágy” (*iobagio castrensis*) kifejezés vette át.” ZSOLDOS Attila, *Szent király szabadjai, Fejezetek a várjobbágyosság történetéből*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1999, 170.

¹⁹² PRAY 1801, LXXXIV. „Vox jobagio, vagi significatus erat; saepe ipsi etiam regni Barones, alias coloni hoc nomine veniunt, discrimen ab adjunctis personarum et officii sumendum est.” A *nobiles, jobagiones-barones* elnevezések „szociális értelemben” nagyjából hasonló helyzetű csoportokat jelöltek a 13. század első harmadában.

¹⁹³ PRAY 1801, LXXXVI–LXXXVII.

¹⁹⁴ ZSOLDOS, *i. m.*, 8.

¹⁹⁵ PRAY 1801, LXXIX–LXXXI.

Pray megemlékezik a kisenesség későbbiekben kialakult csoportjairól is, így például az *armalistákról*. Nevüket a nemesi levelükről kapták, amely a címerüket tartalmazta. Pray szerint a címerhasználat a köznemeség körében Zsigmond uralkodása idején vált általánossá.

A kisenemesek közé tartoztak még a predialisták és várnemesek (*nobiles castrenses*) is. Ők a nemeség legkevésbé privilegizált rétegét alkották, és eredetileg főpapok és bárók katonai szolgálataiért nyert előjogokat élveztek, ugyanakkor azokban a megyékben, ahol éltek megadóztathatóak voltak.¹⁹⁶

Pray ezt követően számbaveszi a társadalom nem szabad jogállású elemeit. A király tulajdonában lévő földterületeken folyó gazdálkodáshoz különféle szolgálókra volt szükség. A legolcsóbbak ezek közül a rabszolgák (*mancipii*) voltak, akiket külföldről hurcoltak be, és vásároknban árulták őket. Ők a teljes rabszolgaság állapotában voltak, sem anyagi, sem személyi tulajdonuk nem volt. Utalásokat a 13. században is találni róluk. Ezekről származtak a röghöz kötött szolgálók, akik a földdel együtt voltak elidegeníthetőek.

Jobb helyzetben voltak a várszolgák (*castrenses*), akik a várakban szolgáltak. A szolganépek legfelső rétegét az udvarnokok képezték, akik a királyi udvarhoz tartoztak, és minthogy külön tisztsége¹⁹⁷ volt mindegyiknek, udvari jobbagyoknak (*jobagiones udvornici*) nevezték őket. Nevüket a rájuk bízott feladatról kapták. A *tavernici*, vagyis a tárnokok – írja Pray – az asztalneműért (*supellectilis mensalis*) feleltek,¹⁹⁸ az *agazones* voltak a lovászok, és *orozones* néven emlegették a kamarásokat, vagyis a királyi palota előterében szolgálatot teljesítőket. Ezen udvarnokok élén egy-egy ispán (*comes*) állt, amely ispánságokból aztán kialakultak egyes bárói méltóságok, pl. a tárnokmester.¹⁹⁹

A kondicionáriusokat (*conditionarii*) is különféle szolgálatokra alkalmazták mind házon belül, mind azon kívül. Ők is a földdel együtt adományozhatóak és elidegeníthetőek voltak. Ide tartoztak a már említett királyi udvarnokok is, akiket a király tudta nélkül nem lehetett a klerikusok közé bevenni. Rajtuk kívül voltak még a libertínusok, akiket a rabszolgák közül vettek ki, de nem szabadítottak fel. Kétfajta jogállásuk volt: a nagyobb és kisebb szabadsággal rendelkezők.

Ezekről eltérő jogállása volt a *hospeseknek*, amely névvel nemcsak a más vidékről letelepedés végett az országba érkezőket illették, hanem a magyarokat is, akik teljesen

¹⁹⁶ PRAY 1801, XCI–XCII.

¹⁹⁷ „A *iobagio* terminus korai előfordulásai alapján igazolható a kifejezés »tisztségviselő« értelme.” ZSOLDOS, *i. m.*, 25.

¹⁹⁸ A *tavernicus* a tárnok volt, aki a királyi udvarházak kincstáráért (tárnokhely) felelt. Pray nyilván a tabula szóból (amiből a taverna is származik) vezeti le ezt a jelentést.

¹⁹⁹ PRAY 1801, XCIII–XCV.

felszabadultak, és más földbirtokoshoz vándoroltak. Közülük azokat, akik a királyi várak melletti településeket lakták *urbani*, *burgenses* vagy *civiles* néven emlegették.²⁰⁰

Az effajta, királyi tulajdonban lévő településeknek az uralkodók lassanként bizonyos kiváltságokat adtak. Ez lehetett mintegy a bölcsője a szabad királyi városoknak, amelyek kaptak a királyi fennhatóság alatt álló földekből, és ezek fejében különböző szolgáltatokkal és pénzfizetéssel tartoztak a királyoknak.

A *census* említése a következő téma, amely a királyi jövedelmek felvezetéséről szól. Pray előrebocsátja, hogy a királyi jövedelmek és adók, egykor az ország szükségletei és a koronként eltérő szabályok szerint olyannyira sűrűn változtak, hogy nehéz ezekről bármi biztosat megállapítani. Minden jövedelem, kivéve a *regálékat*, úgymint az ezüst-, az arany- és sóbányászat egykor teljes joggal a királyi kincstárát illették. A várbirtokokból származó jövedelmekből kétharmad a királyé, az egyharmada pedig várispánoké volt.²⁰¹

Sokféle és változó adónem volt, melyeket három kategóriába lehet sorolni. Az elsőbe az élelmiszeradó tartozott, amit egykor *zulusmának* neveztek. Ez a királlysággal egyidős adónem. Ide tartozott a pénzádó volt, melyet súlyban mértek, ami ugyancsak folyamatosan változott, és évente háromszor szedték be meghatározott időben.²⁰²

A második adónem a kamara haszna (*lucrum camerae*) volt. I. András uralkodásától kezdve a forgalomban levő pénzt évenként beváltották, és az ebből származó haszon (az ún. *lucrum camerae*) a királyi kincstár bevételeit növelte. A kamara hasznát először II. András 1231. évi dekrétuma említi. Megfizetésére minden lakos kötelezve volt, amely alól csak különleges kiváltsággal lehetett mentesülni. IV. Béla valamennyi nemesnek biztosította ezt a mentességet. Károly Róbert a kamara haszna (illetve az ahelyett bevezetett adó) fizetését ismét mindenki számára kötelezővé tette, vagyis minden parasztpórtára, (vagyis olyan kapura, amelyen egy szénával vagy gabonával terhelt szekér átmehetett), évenként 18 dénár vagy 3 garast kitevő adót vetetett ki. Ezt a gyakorlatot követte Nagy Lajos is. Mátyás 1467-ben a rendek egyetértésével eltörölte a kamara hasznát, helyette a királyi kincstár adóját (*tributum fisci regalis*) vezette be. II. Ulászló és II. Lajos alatt ismét szedték a *lucrum cameraet*, végül 1563-ban a hadviselési költségek fedezésére rendelt segélyösszegekkel (*subsidia*) egybeolvasztották.²⁰³

²⁰⁰ PRAY 1801, XCVII–XCVIII.

²⁰¹ PRAY 1801, C–CI.

²⁰² PRAY 1801, CIV–CV.

²⁰³ PRAY 1801, CVIII–CIX.

A harmadik adónembe tartozik a tized huszada (*vicesima decimarum*), a csöbör- és ököradó. A nyestadót (*marturina*) először Erdélyben és Magyarországon, Kálmán idején pedig Szlavóniában is bevezették.²⁰⁴

A *Notitiae praeviae* harmadik nagyobb egységében Pray 972-től, Géza fejedelemmé választásától az államalapítás korát, a fejedelemség királysággá való válását tárgyalja. Géza baráti gesztusai I. Ottó német-római császár irányában jó hatással voltak a magyarok megítélésére. A német és itáliai földről nemesek jöttek az országba, akik jelentős számú sereget hoztak magukkal. Géza idejében kezdődött el a hittérítés, melynek ügyét elsősorban Pilgrim passauai és Szent Adalbert prágai püspökök karolták fel. A keresztény vallás megjelenésével együtt az írásbeliség is lassan terjedni kezdett.

Pray kitér arra a korabeli vitára, melyet Schwarz Gottfried (1707–1788) indított el az *Initia religionis christianae inter Hungaros*, (Francofurti-Lipsiae, 1740) című művében. Schwarz szerint először a görög rítusú kereszténység terjedt el az országban, a római katolikus vallás csak Gézának, majd Istvánnak köszönhetően nyert teret.²⁰⁵

Az államalapítás korának írásbelisége, kulturális viszonyai Pray szerint nem sokban különböztek a római birodalom bukása utáni, népvándorlás korabeli idők műveltségi helyzetétől. Az írásbeliséget a klérus, valamint a szerzetesség tartotta fenn. Nekik köszönhetjük, hogy nem egy ókori szerző műve megmenekült az enyészettől. Az első alapfokú iskolák is a káptalanok és kolostorok szervezésében jöttek létre. Ezekben a latin nyelvű írásolvasást, és a keresztény hit alapjait tanították. A 12. és 13. században már valamivel szélesebb réteg számára volt elérhető a tanulás: aki megtehetette Itáliába vagy Franciaországba utazott a komolyabb tanulmányok folytatására. Ezt az időszakot tekinti Pray a kultúra hajnalának hazánkban.²⁰⁶

A 14–15. század még „fényesebb” volt a művelődés szempontjából. Nagy Lajos Pécssett megalapította az első egyetemet, majd Zsigmond király Budán, és Vitéz János esztergomi érseként Pozsonyban követte példáját.

Pray Hunyadi Mátyás budai könyvtáráról is említést tesz, mondván, olyan sok kötet került ki abból II. Ulászló és II. Lajos idején kölcsönzés vagy adományozás, esetleg eladás miatt, hogy (már az ő idejében is) ritkaságszámba ment látni egy Corvinát. A könyvek sorsára vonatkozóan Pray az államismerettan atyjának tekintett Hermann Conringot idézi, aki szerint számos kötet a wolffenbütteli könyvtárba (*in bibliothecam Guelpherbitanam*) került. Conring nagy elismeréssel ír a Corvinákról, mire Pray az idézet végén megjegyzi – ezzel is

²⁰⁴ Az ún. nyestadót nyestbőrben kellett megfizetni. Horvátul *kunoviának* nevezték, amely szó, a horvát pénznemként is ismert *kunából* (=nyest) ered.

²⁰⁵ Pray a témáról hosszabban értekezik, illetve cáfolja Schwartz Gottfriedot az *Annales* első kötetében. *Annales regum Hungariae*, I, 10.

²⁰⁶ PRAY 1801, CXXXII. „Hactenus igitur quasi in diluculo res litteraria apud nos haerebat.”

alátámasztva a róla szóló írások azon állítását, hogy a hazája iránt fokozott szeretettel és büszkeséggel viseltetett – „*Tanti res nostras exteri aestimant!*”²⁰⁷

Minthogy a magyarországi egyetemek rövid életűnek bizonyultak, a magasabb szintű ismeretekre vágyók a bolognai, bécsi és krakkói *universitas*okra voltak kénytelenek beiratkozni. A reformációnak az iskolahálózat 16. századi bővülésében játszott szerepét Pray elismeri: a német egyetemeken tanult magiszterek elhagyott iskolákat vettek gondozásukba vagy újakat emeltek. Így módon a tananyaggal együtt a hitbéli tanításaikat is terjeszteni tudták. Mindenesetre dicséretet érdemlően végezték munkájukat, mivel nem kevés katolikus szülő is rájuk bízta gyermekei oktatását. A katolikus válasz nem maradt el: I. Ferdinánd törvényben írta elő, hogy a pusztán maradt monostorok és klastromok, valamint káptalanok jószágait és jövedelmeit a tudós plébánosok és a katolikus igét hirdető prédikátorok ellátására, valamint iskolaalapításokra kell fordítani.²⁰⁸

Pray ehhez a ponthoz kapcsolódóan tesz említést egykori rendjének, a Jézustársaságnak magyarországi működéséről. Az egykor, viszonylag gyorsan nagy népszerűsége szert tett rendet az uralkodók, egyházi előjárók és a mágnások egyaránt támogatták, ezzel elősegítve annak mind a katolikus hit, mind pedig a tudományok terjesztése terén elért eredményeit. Hasonló céllal telepedett meg hazánkban a piarista rend. Pray úgy véli, elegendő, ha a vallás és a művelődés tekintetében ennyit ír, mivel művének témája nem a magyar egyház- vagy tudománytörténet. Pray saját korának vallási és oktatási, művelődési viszonyairól sem kíván beszélni, csak annyit jegyez meg ezzel a kapcsolatban, hogy a helyzet ahhoz hasonló, mint amikor a földre a túl sok különböző fajtájú magot vetnek: előbb-utóbb egyik a másikat szükségszerűen megfojtja.²⁰⁹

Ezt követően Pray az események ismertetését Gézánál folytatja, aki (972-ben) háza népével együtt megkeresztelkedett. Kereszténynek nevelt gyermekeit úgy házasította ki, hogy ezáltal jó külpolitikai összeköttetésekre tegyen szert. Pray Géza három lányáról tud. Judithát a lengyel herceghez adták feleségül, egy másikat, akinek nevét nem említi, Orseolo Ottónak szánták, és végül Sarolta lett később Aba Sámuel hitvese. Ezek a házasságok azt a célt szolgálták, hogy ily módon a Magyarországgal szomszédos államokból kikerülő rokonság

²⁰⁷ Conring egy levelében hivatkozik az Ágost herceg által megvásárolt corvinákra. *De Bibliotheca Augusta, quae est in arce Wolfenbuttelensi, ad illustrem et generosum Joannem Christianum L. Baronem a Boineburg epistola*, Helmestadii, 1661. A Conring-idézet (PRAY 1801, CXXXIII, a) jegyzet) 200 corvináról ír, annyi bizonyosan nem lehetett. WEHLI Tünde, *Négy wolfenbütteli corvina = Uralkodók és corvinák, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállításának 200. évfordulóján (2002. máj. 16.–aug. 20.)*, szerk. KARSAY Orsolya, Bp., OSzK, 2002, 103.

²⁰⁸ PRAY 1801, CXXXIV–CXXXV.

²⁰⁹ „De hodierna enim institutione, nihil attinet dicere, quae, si tamen, quod sentio, fas est promere, videtur mihi, agro, cui diversi generis semina, ita confertim ingeruntur, ut alius ab alio praefocari necesse sit, multum consimilis esse.” Pray 1801, CXXXVII.

segítse fiának, Istvánnak későbbi uralkodását.²¹⁰ Hasonló előrelátást mutat – Pray szerint – hogy Géza halála előtt még összehívta a főembereket és „az utána következő rendet”, hogy elfogadtassa és megerősíttesse velük István majdani uralkodását.

Koppány (Cupa) lázadásával²¹¹ kapcsolatban Pray cáfolja, hogy István rokonságban állt volna a somogyi nemzetséggel, és hogy ez Géza halála után Sarolttal akart volna házasságot kötni. Valószínűbb, hogy Koppány is egy volt az Árpádot megválasztó vezérek leszármazottai közül, és erre hivatkozva tartott igényt a hatalomra. Saroltot pedig már azért sem környékezhette meg, mert a fejedelem özvegye keresztény volt, és ő maga ösztönözte Gézát, hogy tartsa meg hitét. Ráadásul Sarolt elég férfias jellemű asszony volt, aki férje betegsége idején maga irányította az országot, így nem valószínű, hogy hozzáment volna egy, a hatalomra áhítozó férfihoz, aki őt visszataszította volna az asszonysorba.²¹²

A római rítusú kereszténység magyarországi pozícióinak megerősítése Istvánra várt. Szent István egyházi jellegű alapításai között Pray megemlíti a Pannónia hegyén Szent Márton tiszteletére létesített bencés monostort, melyre Koppány legyőzése előtt tett fogadalmat. Pray Szent István további egyházszerző munkái között a püspökségek alapítását veszi sorra. Az esztergomi érsekség mellett az egri, a csanádi, a kalocsai, a győri, a pécsi, az erdélyi, valamint a veszprémi püspökségek megszervezését tulajdonítja Istvánnak. Ezekkel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy létrehozásuk nem egy időben történt. A csanádit például élete vége felé alapította. A váci és a váradi egyházmegyét illetően Pray korábban még nem döntött el a vita, hogy vajon István alapította-e ezeket.²¹³ A zágrábi, nyitrai, boszniai, szirmiumi püspökségek viszont bizonyosan későbbi alapításúak.²¹⁴

Az utolsó (Pray által tárgyalt) fontos momentumai az államalapításnak a korona kérése, illetve elnyerése és az esztergomi koronázás. Itt lényegében azokat eseményeket ismertet, amelyeket a *Conspectus*ban is megemlített, és melyeket az *Annales* első kötetében részletesen kifejtett.²¹⁵

²¹⁰ A történészek sokáig tulajdonítottak Gézának távlatokban gondolkodó, tudatos házassági politikát. „Ezzel szemben úgy tűnik, egyetlen házasság sem kapcsolható teljes bizonyossággal Géza nevéhez.” A modern szakirodalom szerint Géza egyik lánya a bolgár trónörökös felesége lett. Nincs ugyanakkor forrással alátámasztva, hogy Vitéz Boleszláv lengyel herceg Géza lányát vette volna el. Mindenesetre másik két lánya jóval Géza halála után lépett házasságra Orseolo Ottóval, illetve Aba Sámuellel. Vö. KRISTÓ Gula, *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*, Bp., Akadémiai, 2002, 219.

²¹¹ Az esemény ismertetését lásd *Annales*, I, 3.

²¹² Merseburgi Thietmar krónikája Saroltot iszákos, hirtelen haragú asszonynak mutatja be, aki „katona módjára” ülte meg a lovat. Vö. KRISTÓ, *i. m.*, 214.

²¹³ Pray a *Specimen hierarchiae Hungariae* című művében egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a váradi egyházmegye Szent István alapítása, nem pedig Szent Lászlóé. *Specimen hierarchiae Hungariae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae (...)*, Pars II, Posonii et Cassoviae, 1779, 95.

²¹⁴ PRAY 1801, CXLIII–CXLV.

²¹⁵ *Annales* I, 6–9.

István megkoronázása hagyományteremtő volt a szertartást illetően: onnantól kezdve volt szokásban, hogy a trónra lépő királyokat a II. Szilvesztertől kapott koronával koronázzák meg. A koronázás aktusa olyannyira szent a magyarság számára, hogy, noha a király fiát már megkoronázták apja életében, annak halála után a szertartást meg kell ismételni. Ha ez nem történik meg, bármiről is határozott előtte, érvénytelennek tekinthető. A királyi igazságszolgáltatás is, ez alapján legalábbis úgy tűnik, a koronázáshoz kapcsolódott.²¹⁶

1.6. A mű fogadtatása

A hazánkban és külföldön egyaránt nagy érdeklődéssel várt *historia statistica* helyett 1799-ben megjelent a *Historia regum stirpis Austriacae*, ami az 1801-ben kiadott *Historia regum Hungariae* harmadik kötete lett később. A mű nagy csalódást váltott ki az olvasókból. A szakértő közönség egy olyan alapos munkát várt, amely megbízható módon vezeti be őt a magyar állam- és alkotmánytörténetbe. Pray korábbi művei, így az *Annales* kötetei (1763–1770), vagy az ugyancsak nagy elismeréssel díjazott *Dissertationes historio-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1774) már megteremtette számára a szükséges „bizalmi alapot”. Az ezekben tapasztalt magas színvonalú történetírás, melyet egyrészt a következetesen alkalmazott módszertan (a források és a vonatkozó szakirodalom, illetve az abban képviselt álláspontok pontos közlése és magyarázata, az elemző forráskritika alkalmazása, majd azt követően a tárgyilagos, feltételezésektől mentes véleményalkotás), másrészt élvezetes nyelvi megformálás jellemezte, eleve magasabb elvárást eredményezett. Az államtörténetnek beharangozott kötetet azonban, amely valójában a Habsburg-házi királyok 1564 és 1780 közötti uralkodásának történetét adja elő, meglehetősen kiábrándultsággal fogadta a nagyközönség.

Az igen kedvezőtlen kritika 1800 júliusában meg is jelent a jénai Allgemeine Literatur Zeitungban.²¹⁷ A recenzió szerzője, noha tisztában volt azzal, hogy a mű másik kettő, az Árpádokkal, valamint a vegyesházi királyokkal foglalkozó kötete még várat magára, az egész vállalkozásról mondott lesújtó véleményt. A mű – kezdi a recenzens – attól a pillanattól fogva magán hordozta a nyilvánosság tekintetét, hogy a császár megbízta vele Prayt. Fontosságát az is növeli, hogy majdan tankönyvként akarják bevezetni azt a katolikus iskolákban, így a benne foglaltaknak jóval nagyobb a jelentősége, mint egy privátmunka esetében.

A cikkíró a mű erényei között tartja számon, hogy az érintőlegesen a világpolitikai eseményekre is kitér (valószínűleg a tengerentúli történéseket értve ezalatt), melyekbe

²¹⁶ PRAY 1801, CXLVI–CLIV.

²¹⁷ Nr. 219., 31. Julius 1800. 265–272.

közvetett módon a Magyar Királyság is involválódott. Rosszalóan jegyzi meg azonban, hogy legfelső utasításra a levéltárak anyagai, levelezések, követjelentések, utasítások, ki nem nyomtatott tudósítások mind rendelkezésére álltak Praynak, ami sokkal több segítség, mint ami az elődeinek megadatott.

Ironikusan megjegyzi, hogy nem várta Praytól, hogy egy alapos és lényegre törő áttekintést nyújt majd a magyar államigazgatás és az alkotmány fokozatos fejlődését illetően; főleg hogy a címben is a királyok (*regum*), nem pedig az állam (*regni*) története szerepel. Éppoly kevésbé számított Pray vallási kérdésekben való elfogulatlanságára. „Valljuk be őszintén – írja – hogy a protestánsoknak, Magyarországon és azon kívül, minden okuk megvan az aggodalomra, ha ez, a vallási ügyekben uralkodó hangnem, a császári udvar jóváhagyását bírja.” A vallási türelmetlenség azonban csak egy összetevője a „betegségnek”, amitől Pray is szenved, tudniillik a mindent elnyomni akaró jezsuitizmusnak. Több helyet idéz a műből, ahol szerinte Pray protestánsellenességéről, vagy a franciákkal szembeni ellenszenvéről tesz tanúbizonyságot.

A recenzens a mű tartalmi fogyatékosai között kiemeli a hivatkozások (helyidézés, a locusok megadása) hiányát, illetve, hogy Pray nem teljes terjedelemben citálja a forrásait. Így azok, akik szeretnék maguk is megvizsgálni a szövegeket, kénytelenek külön okmánytárakhoz fordulni.

Hiányolja emellett a régebbi külföldi és az újabb honi szakirodalom használatát. Pray nem említi sem Katona *Historia criticáját*, sem pedig Kovachich Márton György vagy más recens író művét. Az ezután következő öt hasáb a könyv egyes pontjainak nem egyszer vitriolos bírálatát tartalmazza.

Pray nem hagyta szó nélkül a támadást. A kíméletlen kritikára hasonlóan kemény választ adott, melyet a jénai cikkel együtt beküldött a kancelláriának.²¹⁸ Pray riposztja Hosszuváry álnév alatt meg is jelent.²¹⁹

A *Historia regum Hungariae* három kötetes, végső változata 1801-ben jelent meg. Egyik recenziója már Pray halála után, 1802 júniusában látott napvilágot ugyancsak a jénai Allgemeine Literatur Zeitung hasábjain. Ez az ítélet nem sokkal kedvezőbb az előzőnél, de legalább nem vádolja lépten-nyomon pártos jezsuitizmussal a szerzőt. Szép számmal hoz fel azonban tartalmi, szakmai kifogásokat a művel kapcsolatban. Legfőképpen azt hiányolja az írásban, amit egyébként egy államtörténettől leginkább elvár az olvasó, tudniillik, hogy az bemutassa, miként alakult ki az állam egésze, illetve annak részterületei, és milyen változásokon mentek át, amíg elérték a mai állapotukat. Pray is tisztában volt ezzel, ezért

²¹⁸ Kéziratoss változatait lásd EKK, Coll. Pray. Tom. 66., ff. 239-259.

²¹⁹ *Des Herrn Hosszuváry Antwort auf die Recension der Jenaischen allgemeinen Litteratur-Zeitung Nr. 279. den 31. Jul. 1800. über das Buch: Historia regum Hung. stirpis Austriacae*, Vienna, 1801.

illesztette a *Notitiae praeviaet* a mű elé. Ebben azonban bármiféle logika vagy összefüggés nélkül keverednek a régi és az új dolgok, a magyarok vándorlásának (vagyis a honfoglalást megelőző) korára és az azt követő időszakra jellemző sajátosságok.

A *Notitiae praeviaet* szembe állítva Palma Károly Ferenc ugyancsak tankönyvnek írt *Notitia rerum Hungaricarum*ával, a recenziens szerint nem kétséges, hogy melyik alkalmasabb az ifjúság tanítására. Palma művének bevezetője ugyanis határozottan elválasztja egymástól a *Hungaria vetusra* (a pogány magyarok története) és a *Hungaria novara* (a keresztény állam) vonatkozó információkat, és logikailag is rendezettebb, összefüggőbb.²²⁰ Végül ez a recenzió is Pray művének hiányosságai között említi, hogy az nem használja a „legkiválóbb” külföldi és hazai történeti munkákat.

Jóllehet a kritikák meglehetősen elégedetlenek voltak a művel, az uralkodó részéről nem maradt el az elismerés. I. Ferenc Prayt címzetes tornovai apáti címmel tüntette ki, mely titulust az 1801. évi kibővített kiadás címlapján már megtaláljuk.²²¹

1802-ben a király Pálffy Károly (1735–1816) udvari kancellárnak előírta a *Historia regum* kötelező használatát az iskolák számára.²²² Pálffy ezt követően meghagyta a jogi akadémiák professzorainak, hogy magyar alkotmánytörténeti előadásait Pray „*Historia statisticája*” alapján készítsék el, hogy ily módon szüntessék meg a közjogban lévő különféle téves alapelveket.²²³ Az év áprilisában a helytartótanács közoktatási bizottságához érkezett egy levél, melyben Mészáros Mátyás (? –1808) a pozsonyi jogi akadémia történelem és statisztika tanára fejti ki véleményét Pray művéről. Szerinte a mű címe először is nem „*historia statistica*”, hanem *Historia regum Hungariae*, amely cím- és tartalmi különbségre maga Pray hívta fel a figyelmet művének előszavában. Emellett a három kötetes munka túl terjedelmes tankönyv lenne egy olyan előadáson, amely más európai államok státusztörténetére is ki kíván tekinteni.²²⁴ Hasonló szellemben nyilatkozott a műről Keresztury József (1755–1825) is, a nagyváradi akadémia történelemtanára.²²⁵ A pesti egyetem jogi kara

²²⁰ Palma Károly Ferenc (1735–1787) három kötetes *Notitia rerum Hungaricarum* (Tyrnaviae, 1770) című műve nagy népszerűségnek örvendett az olvasók körében, így további két kiadása jelent meg 1775-ben és 1785-ben. A szerző a művet eredetileg tankönyvnek szánta a nagyszombati nemesi konviktus diákjai számára. Népszerűségének oka egyrészt abban keresendő, hogy „először adott saját koráig érő teljes magyar történetet a közönség kezébe”, másrészt stílusa is élvezhető, tudományos ismeretterjesztő jellegű volt. Vö. SZÖRÉNYI László, *Palma Ferenc Károly történetírói munkássága = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, Szeged, JATEPress, 1999, 166.

²²¹ A címzetes apáti cím elnyeréséhez lásd LISCHERONG, *i. m.*, 118.

²²² Lásd LISCHERONG, *i. m.*, 136, 6.sz. függelék.

²²³ [...] Altfatam suam maiestatem sacratissimam clementer demandasse, ut professores praelectiones suas ex *Historia Statistica Hungariae*, operi de *Historia Statistica Hungariae* authore canonio Pray edito, quod jam etiam censuram subivit, accurate conforment, et iuventuti ad captum proponant, quo taliter in hoc studii genere diversa erronea principia penitus resecentur, et removeantur, consilium proinde hoc locumtenentiale regium benigne huic resolutioni conformia disponenda habebit. Datum Viennae, die 8. Jan. 1802. Comes Carolus Pálffy mpp. OL C 67 (Departamentum litterario-politicum) F12 1802, 2672. sz., 15.

²²⁴ OL, C 67, 9167. sz.

²²⁵ OL, C 67, 9168. sz.

pedig felvilágosította a Helytartótanácsot, hogy Pray nem is írt „*Historia statistica Hungariae*”, a statisztikatanár azonban a *Historia regum*mal nem tud mit kezdeni, helyette Horváth Mihály *Statistice Hungariae et partium eidem annexarum* című művét kérték az előadások alapjául.²²⁶

Pray művét tehát az egyetemi és akadémiai szintű történelem- és statisztika-oktatás számára nem találták alkalmas tananyagnak, ezért használatát az alsóbb szintű iskolák számára tették kötelezővé. Így az 1806-ban kihirdetett második *Ratio Educationis* a történelemoktatás kötelező tananyagaként írta elő a *Historia regum Hungariae* az iskolák számára.²²⁷

²²⁶ A statisztika-előadásokhoz nem volt megfelelő tananyag. Barics Adalbert (1742–1813) a pesti egyetem statisztikatanára például, William Guthrie és John Gray *Allgemeine Weltgeschichte*, Schlözer *Staatsanzeigen*, valamint Büsching *Erdschreibung* című könyvének megvételét igényelte a Helytartótanácsához beküldött kari desiderátumban. OL, C 67, 1792, F 12, 90r. ECKHART, *i. m.*, 234. Horváth Mihály említett műve először Pozsonyban jelent meg 1794-ben, majd 1802-ben.

²²⁷ Pray művét hivatalosan a második *Ratio Educationis* 72. és 73. paragrafusának c) pontjai írják elő tankönyvként a kisközművelődés tanulói számára. *Ratio Educationis, Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyzetekkel ellátta MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981, 256.

2. Az *Epitome*

Pray kéziratban maradt műve az *Epitome rerum sub Josepho II., Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* (a továbbiakban *Epitome*). A munka 1780-tól 1801-ig, vagyis Pray haláláig, terjedő időszak fő bel- és külpolitikai eseményeiről számol be, ahogyan azt a cím is sugallja, vázlatosan. A *Historia regum Hungariae* az 1780-as évvel, Mária Terézia halálával fejeződött be, így az *Epitome* mintegy az események megörökítésének folytonosságát szolgálhatja.

A *Historia regum Hungariae* és az *Epitome* közti folytonosságra való törekvés két helyen is tetten érhető a kézirat egy-egy példányában. Az egyik az ún. piszkozatpéldány (EKK, Coll. Pray. Tom. 68., 1. köteg), mely a későbbi tisztázat egy-egy fejezetének Pray által írt (és többször újraírt) fogalmazványait tartalmazza, és amelyet a későbbiekben részletesen bemutatunk. Ebben Pray a II. József uralkodásával foglalkozó egység felvezetéseként a *Historia Regum* zárófejezetének pár mondatát idézi, igaz, nem a nyomtatásban megjelent formában, de annak egyik változataként.²²⁸ A másik *Historia Regum*ra vonatkozó hivatkozás a fogalmazványokban még nem szerepel, az autográf tisztázatban azonban már olvasható, méghozzá ugyancsak a Józseffel foglalkozó egység negyedik fejezetében. „Confer quae de hac pace ad annum 1762., in rebus Mariae Teresiae memorata sunt.” A (valójában 1763 februárjában megkötött) hubertusburgi békéhez kapcsolódó hivatkozásában Pray az ezt megelőző művére, a *Historia regum Hungariae* Habsburg-házi királyok uralkodását tárgyaló, későbbi harmadik, kötetére utal. Ez utóbbira azonban nem mint különálló munkára tekint, hanem mint az uralkodók személyéhez kapcsolódó eseményfolyam (*res gestae*) korábbi, Mária Terézia uralkodására eső részére.

Az *Epitome* megléte nem volt ismeretlen a Pray munkásságával foglalkozók számára. Már a jénai Allgemeine Literatur Zeitung *Historia regum Hungariae*ről közölt kritikája említést tesz a kéziratról, mely a hagyaték többi darabjával együtt méltó lenne a közzétételre.²²⁹ A történetíróhoz közel álló két egykori jezsuita, Paintner Mihály és

²²⁸ „Mater plurium liberorum, filios sibi superstites reliquit, Josephum, Leopoldum, Ferdinandum et Maximilianum; filias plures. Ex his Carolinam Ferdinando utriusque Siciliae regi, Antoniam Ludovico, Galliae Delphino matrimonio jungens, Domum Austriacam Bourbonicae innexuit, ut sublata, quae inter utramque crebro intercesserat, simultate, et inimicitia dititionibus suis in Italia, Belgio et Germania consuleret. Defunctae continenti serie successerunt Josephus et Leopoldus, uterque hujus nominis II., quorum res gestae et quae deinceps sub Francisco Hungariae rege, qui illos in regimine exceperat consecutae sunt, quam grave huic et sanguinarium bellum a Gallis nulla causa indictum, quae contra id, et cum quibus conflata foedera rursusque diffuta, et ipsum adeo bellum qua fide et mirabili etiam in adversis perseverantia a Rege nostro sustentatum [...]” G. PRAY, *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, Budaë, 1799, 431.

²²⁹ 1802. június 18-i, 174. lapszám. „In dem literarischen Nachlass von Pray befindet sich [...] eine Uebersicht der neusten Begebenheiten von Joseph II. an bis zum Jahre 1801 und mehrere andere handschriftliche Werke, welche als kostbare Schätze bald dem Publico mitgetheilt zu werden verdienen.”

Schönvisner István Pray-biográfiái is utalnak a műre.²³⁰ A következő említés Joseph von Hormayr *Österreichischer Plutarch*­jában olvasható.²³¹ Természetesen Lischerong Gáspár, a mai napig egyetlen Pray-monográfia szerzője is ír az *Epitoméről*, szerinte „nagy beccsel bír, különösen II. József uralkodásának és a francia forradalomnak megítélésében.”²³² Legutóbb pedig Szörényi László tett említést a műről Pray két eposzát bemutató tanulmányában.²³³

2.1. A kézirati példányok leírása

Az *Epitome* több példányban is ránk maradt. A cím a különféle másolatokban eltér, amennyiben a „Francisco I.” helyett több ízben a „Francisco II.” szerepel. Paintner Mihály is ezt veszi át, amikor így emlékezik meg az *Epitoméről*: „*Epitomen quoque rerum sub Regibus II. Josepho, Leopoldo et Francisco Augustis. Ab anno 1780 ad 1801 pace et bello gestarum concinnavit.*”²³⁴ Az eltérés oka természetesen az, hogy Pray magyar királyként tekint Ferencre, aki ilyen minőségében az első, míg a másolatok legtöbb készítője, ahogyan Paintner is, a német-római császári címet veszi figyelembe.

Az autográf, véglegesnek tekinthető szöveg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Quart. Lat. 310. jelzet alatti példánya.²³⁵ Ennek másolata ugyanitt található a Quart. Lat. 347. jelzet alatt, melyet 1810-ben készített Strázsay József Alajos, a nemzeti könyvtár írnoka és egyben irattárosa.²³⁶

²³⁰ Paintner Mihály (1753–1826) Pray-életrajza *Vitae ac scriptorum Georgii Pray canonici Magno-Varadiensis succincta recensio per Michaelem Antonium Paintner* címmel először Pray posztumusz kiadott pecsétáni értekezésének *praefatió*­jaként jelent meg. (In: *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis autore Georgio Pray canonico quondam Magno-Varadiensi. Opus postumum cum XVI tabulis aeri incis.*, Budae, 1805., III-XXVI.) Gálos Rezső ezt önálló írásként is megjelentette a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban őrzött kézirat (PFK, 118.C.1./15.) alapján: PAINTNER Mihály, *Pray György életrajza*, kéziratból kiadta GÁLOS Rezső. Különnyomat a győri női felső kereskedelmi iskola értesítőjéből, Győr, 1937. Az előszóként megjelent, és a kéziratból kiadott változat között számos eltérés van. Én az 1805-ös kiadást vettem alapul, PAINTNER neve alatt erre hivatkozom. A Schönvisner István (1738–1818) által írt életrajz az OSzK Kézirattárának (OSzKK) Fol. Lat. 3818. jelzet alatti tétele; egy cenzúrapéldány, melyben a szerző autográf betoldásait találjuk. *Commentarius de vita et scriptis Georgii Pray [...] auctore Stephano Schönvisner*. Buda, 1804.

²³¹ *Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten des österreichischen Kaiserstaats*, XI. Bändchen, Wien, 1807, 244.

²³² LISCHERONG, *i. m.*, 110.

²³³ SZÖRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete = Classica, mediaevalia, neolatina, acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 200.

²³⁴ PAINTNER, 1805, XXII.

²³⁵ A kézirat 90 lap terjedelmű. A *Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789–1867* (Bp., OSzK, 1950) című kiadvány még autográf­nak minősíti a kéziratot, a modern, on-line katalógus, azonban mint „19. század eleji másolatot” regisztrálja a művet. Az egykorú, biztosan Praytól származó kézirat­os anyaggal történő összehasonlítás alapján azonban az *Epitome* ezen példánya autográf­nak tekinthető.

²³⁶ "Ex autographo autoris Georgii Pray descripsit Josephus Alojsius Strázsay Bibliothecae Regnicolaris scriptor et registrator. An. 1810." A másolat terjedelme 80 lap.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a munka két másolt példánya is fellelhető. Az egyik a mű régóta ismert kópiája (G 128.), melyet már az 1850 körül készült, első rendszerezett kézirat-katalógusba felvettek.²³⁷ Ezt a példányt valószínűleg Schönvisner István igazgatósága idején, 1803-ban vagy 1804-ben készíthették, másolóját egyelőre nem sikerült azonosítanom.²³⁸ Bizonyossággal állítható azonban, hogy a példányt a Schönvisner István által készített kópiáról másolták. Ez utóbbit két másik, ugyancsak Pray kézíratait tartalmazó köteggel együtt, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár (PFK) Paintner-hagyatékában őrizték.²³⁹ Az Egyetemi Könyvtárral kötött csereszerződés alapján azonban, néhány Pray-kéziratot 1996-ban átadtak a pesti bibliotékának a *Pannonhalmi Evangelistarium*ért cserébe.²⁴⁰ Az átadott munkák között szerepelt az említett három köteg, melyeket a *Collectio Prayana* 68. tomusaként osztottak be a kéziratállományba. A tomus első kötegében azonban nemcsak a Schönvisner-féle másolat kapott helyet (3r–33v), utána kötve találjuk Pray saját kezűleg írt *Epitome*-fogalmazványait is (36r–108v). Ezekből a szövegvariációkból a későbbi teljes szöveget nem tudjuk összeilleszteni, mivel egyrészt azok, – ha az autográf példány (OSzKK, Quart. Lat. 310.) végleges szövegét és fejezetbeosztását vesszük alapul – az események bemutatásában a Ferenc uralkodását tárgyaló rész 21. caputjáig, vagyis az 1798. év eseményeiig, jutnak el. Másrészt vannak olyan részek a letisztázott szövegben, melyeknek fogalmazványait egyáltalán nem találjuk meg ebben a példányban. A fejezetek sem követik egymást végig időrendi sorrendben: hosszabb-rövidebb összefüggő részekben, ún. tömbökben vannak, melyek közül a leghosszabb majdnem negyven oldal (44r–63v), a legrövidebbek pedig egy lapnyi (recto-verso) terjedelműek. A fejezetek összevisszaságát magyarázhatnánk a füzetlen levélpárok összekeveredésével. Erre utal az is, hogy egy-egy, az *Epitome* szövegét tartalmazó levélpár a 68. tomus második és harmadik kötegébe is bekerült. Az összekeveredésnek ellentmond azonban az, hogy pusztán a papírlapok sorrendbe állítása nem eredményezne összefüggő szöveget, vagyis az is elképzelhető, hogy a kötegből levélpárok veszték el végleg vagy lappanganak. Az sem kizárt azonban, hogy Pray valóban csak jegyzeteket, ötleteket, variációkat vetett papírra, és nem állt szándékában a majdani mű teljes egészét, úgymond piszkozatban megírni. A kézirat

²³⁷ EK Kézirattár, J 61. *Catalogus manuscriptorum. Conspectus circa annum 1850.*

²³⁸ Ebben az időszakban az első írnok Rossy Ferenc (1786–1807), a másodírnok pedig Jäger Mátyás (1795–1804) volt. Vö. TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolútizmus korában, 1790–1823*, Bp., 1963 (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai, 21), 9.

²³⁹ A három köteget magában foglaló „Opera historica Georgii Pray” a 118. A. 18. jelzet alatt szerepelt Pannonhalmán. Az *Epitome*t tartalmazó első köteg mellett, a másik a *Historia Regum Hungariae*hoz írt *Notitiae praeviae* kéziratát, a harmadik pedig a három *Commentatio Historico-Critica* változatait tartalmazza. Bővebben: SZABÓ Flóris, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSzK, 1981, 124–125.

²⁴⁰ A könyvtárközi megállapodásra a figyelmemet a Főapátsági Könyvtár igazgató-helyettese, Ásványi Ilona hívta fel, akinek itt köszönöm meg a pannonhalmi kutatásaim alatt nyújtott segítségét. A csereszerződésről a *Pannonhalmi Szemle* számolt be. (1997 V/1, 120–121).

rendszerelensége legalábbis erre utal: Pray bizonyos szövegrészleteket kétszer, vagy akár háromszor is újraírt kisebb-nagyobb változtatásokkal. Például az *Epitome* József uralkodását tárgyaló szakaszát háromszor kezdi el. Az első variánsban a Lipóttal foglalkozó rész első fejezetéig, a második verzióban Ferenc regnálásának tizedik caputjáig, a harmadikban mindössze József uralkodásának harmadik fejezetéig jut el. Ugyancsak három változatban maradt fenn a Ferencről szóló szakasz 15. fejezetének „cum Gallis invitus” felütéssel kezdődő részlete. Sok ugyanakkor az átfedés, vagyis a hosszabb egységekben megtaláljuk a kisebb, folytatás nélküli töredékek variánsait is.

Úgy vélem a pizkozatpéldányt feltétlenül figyelembe kell venni a szövegközlés során, mivel tartalmazza Pray „szövegpróbálkozásait”, lapalji- és széljegyzeteit, melyek számos helyen, olykor jelentős mértékben eltérnek a végleges változattól.

2.2. Pray élete, művei – az utolsó évtized

Az Pray életének utolsó évtizedéből a következő fontosabb állomásokat ismerjük. 1790-ben nevezték ki nagyváradi kanonokká, ezért távozott az Egyetemi Könyvtár éléről. Káptalanjának megbízottjaként Pray részt vett az 1790-91. évi Budán, majd Pozsonyban megrendezett országgyűlésen, ahol tevékenyen részt vett a politikai és főleg a felekezetek jogait érintő vitákban.²⁴¹

A mindössze két éven át uralkodó II. Lipót első és talán legfontosabb döntése az országgyűlés összehívása volt, ezzel biztosítva a rendeket a felfüggesztett alkotmány visszaállításáról.²⁴² A II. József abszolutizmusával szemben tehetetlen katolikus főpapság, a császár halála után nyilván arra törekedett, hogy politikai pozícióit se a nemesség önrendelkezési programja, se a felvilágosodás – szabadkőműves főrangúak által elfogadott és közvetített – eszméi a továbbiakban ne ingathassák meg.

A kor irányadó programja ócsai Balogh Péter kézíratos körlevélben terjesztett alkotmánytervezete volt. Az emögött kibontakozó mozgalom derékhadát a vármegyei nemesség képezte, amely jómódú birtokosok vezetésével gyökeres közjogi átalakulást szorgalmazott. A királytól végső soron alkotmányos függetlenséget és nemzeti önrendelkezést

²⁴¹ A káptalannak küldött jelentések száz évvel később fontos forrásul szolgáltak Marczali Henriknek, aki kétkötetes monográfiában írta meg az országgyűlés történetét. (MARCZALI Henrik, *Az 1790-91. országgyűlés*, I-II, Bp., 1907. A továbbiakban: MARCZALI 1907). A referátumokat Fraknoi Vilmos (akkoriban nagyváradi kanonok és Arbe címzetes püspöke) közbenjárásával másolták le Marczali Henrik számára. A másolatok egy része a Marczali-hagyatékban található meg, az OSzKK, Fol. Hung., 1894 jelzet alatt (114–115., 406–407., 595–596. oldalakon).

²⁴² LISCHERONG, 100.

követelő nemesi program az uralkodó jogkörének korlátozása mellett a főnemesség és a katolikus egyház politikai szerepének visszaszorítására is törekedett.²⁴³

A rendek sérelmeiket (gravamina) röpiratokban terjesztették, Pray pedig tevékeny szerepet vállalt ezek megválaszolásában az 1790-ben írt *Reflexiones aliquot ad non nulla gravamina, et postulata Angeli Pacis de veteri languore regni Hungariae* című írásával.²⁴⁴ Lischerong ezzel kapcsolatban azt írja, hogy abban „tapintatos és okos fejtegetéseiben látszólag az udvar pártjára áll, de valóságban mindig a nemzeti érdekeknek kel védelmére.”²⁴⁵ Egyik ugyanazon év októberéből származó levelében említést tesz egy másik politikai tárgyú munkájáról, melyben a trónöröklés folytonosságának megszakadásáról, a nemzeti haderőről, a királyi jövedelmekről és azokról való számadásról írt (véltetőleg) röpiratok cáfolatát adta, és amely írást a zaklatásoktól tartva elégetett.²⁴⁶ A levélben említett három pont az ócsai Balogh Péter programjában is megtalálható témákkal (a felségjogok visszaszállása a népre, a kincstár országgyűlési felügyelete, nemzeti hadsereg felállítása) mutat egyezést, vagyis vélhetőleg Pray ezekre válaszul írta a művet.

Politikai vitázó kedve a következő években sem lankadt: Hajnóczy két, névtelenül megjelent pamfletjére is válasszal szolgált.²⁴⁷

Az 1790-1791. évi országgyűlésen Pray nemcsak a közjogi, de a hosszan elhúzódó valláspolitikai küzdelmekből is kivette részét: számos írást jelentetett meg, melyek feleletül szolgáltak egyes protestáns álláspontot kifejtő munkákra.²⁴⁸

²⁴³ Polgárosodás és szabadság, (Magyarország a XIX. században), szerk. VELKEY János, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 14.

²⁴⁴ OSzKK, Quart. Lat. 422.

²⁴⁵ LISCHERONG, 100. Ezt Hóman Bálint, igaz Pray történet szemléletére vonatkozóan, a következőképp fogalmazta meg: „Pray történeti felfogása, történet szemlélete a keresztény katolikus világnézetben, a jezsuita adatgyűjtő iskola történeti felfogásában és az alkotmányos rendi közfelfogásban gyökerezik.” (HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században = Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar történelmi Társulat, 1938, 379). A Pray politikai látásmódját befolyásoló tényezők közül a legtöbb megegyezik a fentebbiekkel, úgyis mint a katolikus világnézet, az alkotmányos rendi közfelfogás és a királyhűség.

²⁴⁶ OSzKK, Quart. Lat. 1834., vol. 1., 86r „Doleo magnopere, quod Minutam meam primi scripti, cujus partem alteram Illustritati Vestrae, Dominus Consiliarius a Jenisch tradiderat, praepropere combusserim. Metui enim non e nihilo, ne mihi per vim extorqueretur, siquidem semel, atque iterum ex me a subornatis hominibus quaesitum fuit, an scriptum aliquod in materia comitorum Viennam miserim? Quod cum ego suspicarer aliorum consilio factum esse, cogitaremque hoc tempore status et ordines existimare, sibi omnia licere, ne mihi molestia aliqua importuno tempore conficeretur, scriptum id igni tradendum existimavi. Ceterum quantum memoria adhuc retineo, tria puncta in illo excussi. Primum de interrupto filo successionis haereditariae, alterum de militia nationali, denique tertium, de redditibus regis, et danda de illis regno ratione.

²⁴⁷ A Hajnóczy-féle röpiratok: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus* (1791), valamint az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Hungaria latarum* (1792). Az előbbiről bővebben lásd: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin, 1888, 330; mindkettőről: *Hajnóczy József*, vál., bev., jegyz. POÓR János, Bp., Új Mandátum, 1998, 11–26. Pray ezekre a pamfletekre az *Epicrisis mea in libellum: Dissertatio politico-publica [...] item Extractus legum [...]* című írásában felelt, amelyből mindössze 3 lap maradt fenn. OSzKK, Quart. Lat. 567., Tom. I. 104–107. Ebből egy, a szabadkőművesekre vonatkozó részletet lásd: a 4. számú függelékben.

²⁴⁸ A művek címe és tartalma Lischerong Gáspár monográfiájában olvasható. Lischerong emellett viszonylag hosszan és elég kimerítően számol be Praynak, az egyébként is meglehetősen bonyolult vallási viták során

Az országgyűlést követően Pozsonyból Pestre tért vissza, hogy folytathassa a II. József megbízásából elkezdett *historia statistica* (államtörténet) írását.²⁴⁹ Az erre az időszakra vonatkozó, és Lischerongnál ugyancsak olvasható életrajzi adatokat Schönvisner Paintnerhez írott levele egészíti ki, az ő révén tudjuk ugyanis, hogy Pray akkoriban Pesten, a szerviták rendházához közeli épületben (a mai Szervita téren) lakott. A ház egykor a Batthyány-család birtokában volt, később egy rác vagy görög kereskedő tulajdonába került. Szállását egy bizonyos Ribiccsel és Mitterpracher Lajossal osztotta meg, de ott lakott Schönvisner is Rausch Ferencsel, az akkori rektorral együtt.²⁵⁰ Pray időközben megkapta az engedélyt Bécsből, hogy káptalanától huzamosabb ideig távol maradjon. 1794-ben Nagyváradon találjuk, „hogymint királyi biztos a káptalan és a nagyprépost között támadt pörös ügyben a bíró szerepét vállalja.”²⁵¹ Nem valószínű azonban, hogy Váradon maradt volna egyhuzamban 1797-ig, bár itt írta az előszót a *Historia Regum Hungariae* első kötetéhez.²⁵²

Pray történeti és politikai munkák mellett epikus műveket, valamint epigrammákat is írt. Amint azt Schönvisner Isván kéziratos Pray-biográfiájában írja, a történetíró a nehéz történelmi kutatások közepette is szívesen foglalatzkodott a könnyedebb poétikus műfajjal.²⁵³ Írói munkásságát egy, a solymászatról szóló, hexameteres tanköltemény írásával kezdte, amely 1749-ben jelent meg Nagyszombatban név nélkül.²⁵⁴ A következő hosszabb epikai alkotásait Pray mintegy negyven évvel később alkotta meg. A két kiséposz (*poemation*) témája egy-egy aktuálpolitikai esemény, melyet a szerző egy mitikus és történeti elemekből összeálló elbeszélésben helyez el. Az első költemény arról emlékezik meg, hogy a II. Katalin

kifejtett, katolikus érdekeket védő tevékenységéről. Lásd: LISCHERONG, 102–106. A felekezeti vitákról általában: MARCZALI 1901, II, 221–296.

²⁴⁹ LISCHERONG, *i. m.*, 116.

²⁵⁰ „Pray adhuc desudat in Historia Statistica Hungariae. Sphragisticam habet paratam fere. Habitat Pestini cum Ribics, et Mitterpachero prope Servitas in Domo, quae olim Batthyana fuit, nunc a Rasciano, vel potius Graeco quodam mercatore possidetur. Apud eosdem victum nos conduximus Rausch et ego.” Schönvisner Paintnerhez írt, 1792. január 18-ai keltezésű levele. (PFK, 119. B. 5./1.).

Mitterpracher Lajos (1734–1814) 1774-től természetrajzot, technológiát és mezőgazdaságtant tanított a pesti egyetemen, 1800-1801 tanévtől pedig három éven át volt a bölcsészeti kar rektora. SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi kar története, 1635–1935*, Bp., 1935 (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, 4), 288–289.

Az említett Ribics természetesen nem azonos a Ribics Ferencsel, aki elküldte Praynak a kínai évkönyveket, mert ő 1763-ban meghalt. Feltételezem azonban, hogy Mitterpacherhez és Schönvisnerhez hasonlóan egy egykori jezsuitáról van szó. A Lukács-féle *Catalogus* alapján Ribics József (1742–?) vagy Ribics Pál (1734–?) jöhet számításba. Vö. Ladislaus, LUKÁCS, S. I., *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, Pars III, Romae, 1988, 1373.

²⁵¹ LISCHERONG, *i. m.*, 117.

²⁵² *Uo.*

²⁵³ SCHÖNVISNER, 6r. Solebat Pray graviore labores historicos iucundioribus interdum poëticis, etiam in senectute sua interpolare.

²⁵⁴ *De institutione ac venatu falconum libri duo*, Tyrnaviae, 1749. Ezt Pray később átdolgozta, és további két, a sólymok betegségéről és gyógyításukról szóló énekekkel gyarapította. A kéziratot elküldte Kollár Ádám Ferencnek, aki azonban elkeverte azt. A mű csaknem kétszáz évnyi lappangást követő kétszeri megtalálásáról bővebben lásd: CZEROVSZKI Mariann, KASZA Péter, *Hierakologoi = „Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 333–339.

irányította orosz hadak elfoglalták, és pacifikálták a Krímet, a másik pedig Belgrádnak a császári haderők általi 1789-es elfoglalását örökíti meg. Mindkét művet nagy alapossgal Szörényi László mutatta be nemrégiben.²⁵⁵

Az 1790-1791 évi országgyűlés, a francia forradalom, a napóleoni háborúk szolgálták apropóul azon epigrammák megírásához, melyek szövegközlését ugyancsak Szörényi Lászlónak köszönhetjük.²⁵⁶ További disztichonban írt Pray-költeményeket találhatunk véletlenszerűen Pray és mások kézirati hagyatékában. Így Mária Terézia halálára írt gyászversét, mely Cornides Dánielhez szóló egyik levelében maradt fenn.²⁵⁷ Ugyancsak egy epigrammában fejezte ki a császári haderő főparancsnoka, Ernst Gideon von Laudon iránti, Belgrád elfoglalásával kivívott csodálatát.²⁵⁸ Németi Pál (1758–1783) költő tiszteletére írt magasztaló versét egy pasquillus-töredékeket tartalmazó kéziratos kötetben olvashatjuk.²⁵⁹ Praynak tulajdonítható az az epigramma is, mely Károly főherceg franciák felett aratott győzelmének tiszteletére íródott.²⁶⁰

2.3. Az *Epitome* példányainak története

Az *Epitome* keletkezésének körülményeire vonatkozóan nem találtam adatot. Nemcsak az *Epitomét*, de Pray életének utolsó évtizedét illetően is – amint az a fentebbi fejezetből látszik – rendkívül kevés információval rendelkezünk. Pray levelezése ugyanis, mely e tekintetben útmutatóul szolgálhatna, meglehetősen meggyérült a 18. század végére, minthogy tudós levelezőpartnerei közül sok – köztük a legtöbb magánjelleű levél címzettje, a testi-lelki jóbarát, Cornides Dániel – az időre már elhunyt.²⁶¹ Az *Epitoméra* történő néhány utalás is Paintner Mihály és Schönvisner István egymás közötti és másokkal folytatott levelezéséből, illetve a már említett Pray-biográfiáikból ismeretes.

²⁵⁵ A két kiséposz: *Taurica iuri Russico a Catharina II. autocratice bello, et pace asserta* (Pestini, 1787), illetve a *Taurinum auspiciis Josephi II. Aug[usti] recuperatum* (Pestini, 1789). SZÖRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete = Classica, mediaevalia, neolatina, acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 199–207.

²⁵⁶ SZÖRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások, Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. SULYOK Elemér, VARGA Máttyás, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2006, 221–235.

²⁵⁷ 1781. november 19-i misszilis. MTAKK, M. Irod. Levelezés 4r, 56, II. kötet, 222–223. LISCHERONG, 136.

²⁵⁸ BATHORY Orsolya, *Pray György egy kiadatlan epigrammája*, ItK 112(2008)/5-6, 741–745.

²⁵⁹ 2. sz. függelék. OSzKK, Quart. Lat. 1991. fragmenta Pasquilorum annis 1784–1790 compositorum Ms. Sec. XIX. E Collectione Gab[riel] Nagy.

²⁶⁰ OSzKK, Quart. Lat. 346., 7r. Lásd a 3. sz. függelékét.

²⁶¹ Pray sajátkezű leveleiből, levelezésének igen széles körű és gazdag voltához képest, egyébként sem maradt fenn sok. A legtöbb ezek közül tudós levelezésének egy-egy értékes darabja, és csak pár olyan van, amiben kifejezetten Pray életére vonatkozó információkat is olvashatunk. Pray levelezőpartnereit Lischerong Gáspár sorolja fel a teljesség igénye nélkül. LISCHERONG, *i. m.*, 143–144.

Schönvisner István 26 oldalas írásának *Epilogus vitae Georgii Pray cum indice operum ejusdem in manuscriptis ab obitu relictorum* című alfejezetében tesz említést az *Epitoméről*: kiadatlan mű (*opus anecdotum*), melyet szerzője, ha a halál nem akadályozza meg ebben, folytatott volna.²⁶² A Paintner-féle életrajz fentebb idézett utalása mellett egy másik említést is találunk az *Epitomé*ra vonatkozóan a győri nagyprépost jezsuita írókkal kapcsolatos feljegyzései között.²⁶³

Pray 1784 szeptemberében addig összegyűjtött kézirateit eladta az Egyetemi Könyvtárnak 400 forint évdíjért (*census vitalitius*). Az ekkor átadott kéziratok jegyzékében Pray 61 foliókötetet sorol fel.²⁶⁴ Az 1784 után összegyűjtött kézirateiról és könyveiről végakaratóban külön rendelkezett.

Pray először 1794. szeptember 16-án, Nagyváradon végrendekezett, amikor királyi biztosi minőségben volt a városban.²⁶⁵ Ezt tette semmissé az 1800. június 29-én diktált végrendeletével, amit 1801. szeptember 18-án egy fiókvégrendelettel (*codicillusszal*) egészített ki.²⁶⁶ Végakaratójának végrehajtóiként Schönvisner Istvánt és Mitterpracher Lajost nevezte meg.²⁶⁷

Pray az 1784 után fennmaradt és „nem felsőbb utasításra, hanem úgymond magánszorgalomból írt” kézirateit Schönvisnerre hagyta.²⁶⁸ A kéziratok egy részét nem sokkal Pray elhunytá után – jöllehet a végrendelet ezzel kapcsolatban nem tartalmazott

²⁶² „Reliqui a Prayo sub vitae finem in re literaria exantlati labores fuere primum. Epitome rerum ab anno 1780 sive ab obitu *Mariae Theresiae Augustae* usque 1801 sub reliquis Hungariae Regibus gestarum. Opus anecdotum, quod si diutius vixisset, continuaturus fuisse videatur.” SCHÖNVISNER., 8v.

²⁶³ „Epitome rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco II Regibus Hungariae gestarum. Concinnata a Georgio Pray. Ab anno 1780-1801. usque ad navalem Anglorum duce Nelsone ad Hafniam cum Danis pugnam. *Manuscripta philotarum* 16. apud *Reverendissimum* Abbatem Schönvisner Pestini. ” PFK, 118 E. 35. fasc. II. M 200.

²⁶⁴ *Numerus tomorum manuscriptorum Georgii Pray, quos Universitatis Hungaricae Bibliothecae cessit.* Autográf irat. Eredeti jelzete a pannonhalmi Paintner-hagyatékban 118 C. 21. volt, jelenleg az Egyetemi Könyvtárban található Coll. Pray. Tom. 66. ff. 2-5 jelzet alatt.

²⁶⁵ LISCHERONG, *i. m.*, 118.

²⁶⁶ Pray végrendeletének egykorú, 1800–1801-ből származó másolata a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratei között található, a 119. B. 20. jelzet alatti kötet 11. számú tételeként: *Testamentum Georgii Pray*. 4 pp. A másolat egyértelműen Schönvisner István kézírása.

²⁶⁷ LISCHERONG, *i. m.*, 142. Paintner Mihály mindkettőjüket ekként említi Pray-életrajzában. „Hanc voluntatem, ut exsequerentur *Reverendissimos* Abbates Ludovicum Mitterpracher et Stephanum Schönvisner, quorum convictus et familiaritate per omnes commorationis suae Pestini annos utebatur, constituit; is defuncti amici oculos etiam clausit; hic vero manuscripta omnia, post annum 1784 a Prayo comparata, una cum aureo numismate a Catharina II. *Imperatrice Russorum* huic donato, obtinuit [...]” PAINTNER, 1805, XXII.

²⁶⁸ „11) Libros meos lego Seminario Cleri dioecesis nostrae Varadiensis, manuscripta autem mea, si quae supererunt, cum sint fructus privatae meae industriae, nec altiore jussu elaboratae, itaque omni jure mea propria lego *Admirabili Reverendissimo Domino* Stephano Schönvisner, Bibliothecae Universitatis Praefecto.” A végrendelet összefoglalását lásd LISCHERONG, 118–119.

Schönvisner ezzel kapcsolatban így ír: „Testamenti et codicilli sui duos constituit executores, videlicet Abbatem Ludovicum Mitterpracher contubernalem suum, et me, qui haec scribo, cui postrema quoque manuscripta sua legaverat, ex quibus illa, mox in subiecto Indice recensentur ob celebritatem auctoris pro serenissimi principis regii Archiducis Palatini Bibliotheca haud multo post coempta Budamque translata fuere.” SCHÖNVISNER, 8v.

utasítást – József nádornak adta el.²⁶⁹ Pray a könyveiről is rendelkezett: ezer forinttal együtt a nagyváradai papneveldeére hagyta azokat.²⁷⁰ Paintner, az akkor még vele jó viszonyban lévő Révai Miklósnak (1750–1807) azt írja, hogy Schönvisner a „legszebb” (*pulcherrima*) darabokat akarata ellenére kénytelen volt átengedni a nádornak ezer forintért.²⁷¹ Az anyag tényleges megvásárlására azonban vagy később került sor, vagy csak az *Epitome* került utólag József nádorhoz. Erre az enged következtetni, hogy Schönvisner egy 1802. december 19-ei keltezésű levelében arra kéri Paintnert, mihamarabb küldje vissza neki Pray *Epitoméj*át.²⁷² Valószínűleg ez utóbbi gyors visszajuttatását köszöni meg Schönvisner 1803. január 6-ai levelében, és megígéri, hogy mivel Paintner nem tudta lemásolni a művet, majd ő megteszi.²⁷³ Vagyis még Pray maga, vagy az ő halála után Schönvisner küldte el az *Epitomét* Paintnernek, aki szenvedélyesen gyűjtött minden jezsuita vonatkozású írást. Mindezek alapján 1803-ra vagy 1804-re tehetjük a kéziratok József nádornak történő átadását, Schönvisner ugyanis az 1804-ben írt Pray-biográfiájában már lezárt ügyként említi a vásárlást.²⁷⁴

József nádor több kéziratot – valószínűleg azokat, melyek már el voltak látva imprimatúrával – kiadott, a megmaradtakat pedig a Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozta 1809 elején.²⁷⁵ Ez utóbbiak közül Lischerong a *Miscellaneák* két kötetét emeli ki

²⁶⁹ A Schönvisner és József nádor közötti adásvételnek írásos nyomát eddig nem találtam a nádori iratok között. Sem Domanovszky nem említi (DOMANOVSZKY Sándor, *József nádor élete és iratai*, I-IV., Bp., 1925–1944.), sem pedig a levéltári anyagban nem találtam egyelőre utalást erre vonatkozóan (MOL, N 22. Epistolae officiosae, illetve Miscellanea officiosa). Paintner 14 művet sorol fel, köztük az *Epitomét*, mely József nádor könyvtárába került. „Hoc opus [ti. *Syntagma historicum de sigillis regum*] editum est benigno jussu serenissimi principis regii Josephi Archiducis Palatini, qui manuscripta celeberrimi Auctoris ab haerede redimere et lectissimae Bibliothecae suae inferre dignatus est.” PAINTNER, 1805, XXII.

²⁷⁰ „Reliqua supellex libraria ex voluntate testatoris cessit Seminario Magno Varadiensi additis insuper mille florenis.” SCHÖNVISNER, 8v. Erre hivatkozik LISCHERONG is. (118.). A működését 1741-ben megkezdő egyházmegyei szeminárium könyvtára, benne Pray könyvhagyatéka, nagyrészt az 1947. évi államosítás áldozata lett. EMÓDI András, *A Nagyvárad Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, Budapest-Szeged, 2002, IX.

²⁷¹ 1801. december 27. „Schönvisner Prayanorum aliquorum manuscriptorum heres, pulcherrima quaevis Serenissimo Archiduci Palatino pro mille florenorum pretio cedere debuit, etiam invitus. Ego nunc Prayanam biographiam pro bibliotheca mea in ordinem redigo. Heu! Denis, Pray, Csapodi uno mihi anno erepti!” OSZKK, Quart. Lat. 2225. fasc. 1., 140v. A levlérszletben lévő „bibliotheca” Paintner kéziratban maradt nagyszabású munkájára utal. A *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae ... ab anno 1554 ad nostra tempora*, I-II. (PFK, 118. C. 35.) az egykori ausztriai rendtartományhoz tartozó jezsuiták irodalmi és tudományos műveit tartalmazta lexikonszerűen, melyet Stoeger is felhasznált. Johann Nepomuk STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, Viennae, 1855.

²⁷² „Si vales, bene est: ego utcunque valeo, simulque omnimode te oro, ut Prayanam Epitomen rerum sub Josepho II etc. gestarum, rite obsignatam, occasione quam securissima, quantocyus mihi remittas.” PFK, 119. B. 4./76.

²⁷³ „Summas habeo gratias pro remisso tam celeriter manuscripto; putabam jam a Te descriptum, sed cum impeditus fuerit, erit occasio votis tuis alio tempore satisfaciendi.” PFK, 119. B. 4./74.

²⁷⁴ „...et me, qui haec scribo, cui postrema quoque manuscripta sua legaverat, ex quibus illa, mox in subiecto indice recensebuntur ob celebritatem auctoris pro serenissimi principis regii Archiducis Palatini Bibliotheca haud multo post coempta Budamque translata fuere.” SCHÖNVISNER, 8v.

²⁷⁵ Vö. BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 125. HORVÁT István *1843-ik évi Emlékirata a Nemzeti Múzeum könyvtáráról*, MKSz, 1887, 229. MÁTRAY Gábor írja, hogy „1809. január 12-én a fenséges nádor meglátogatván a muzeumot, megrendelé, hogy a régiségek és természetiek számára külön helyiségek készítenek, s újabb szekrényekkel láttassanak el: a Kovachich Márton Györgytől pedig nem régiben 12,000 forinton megvásárlott kéziratgyűjteményt, valamint a saját nádori könyvtárának nagyszámu nyomtatványai és Práy György kézírataiból, továbbá 3478 darab ásványból állott készletet a

mint a legértékesebbeket.²⁷⁶ Az átadott kéziratok között az *Epitoméról* ugyan nem tesz említést, de vélhetőleg az is akkor kerülhetett a nemzeti bibliotékába (ez a példány a Quart. Lat. 310.), ahol a következő évben az írnok Strázsay lemásolta (Quart. Lat. 347.).

Schönvisner a megmaradt kéziratokat, köztük az *Epitome* piszkozatpéldányát és a teljes műről készült sajátkezű másolatát Paintnernek ajándékozta.²⁷⁷ Ő később, az 1825-ben kelt végrendeletében a pannonhalmi bencés apátságra hagyta gazdag könyv- és kéziratgyűjteményét, megalapozva ezzel az ottani könyvtár ún. Jesuitica állományát.²⁷⁸ Ide kerültek tehát a Schönvisner által küldött *Epitome* példányok is, és maradtak a 118. A. 18. jelzet alatt 1996-ig, amikor is átadták őket a budapesti Egyetemi Könyvtárnak.

2.4. Pray forrásai

Pray az *Epitoméban* olvasható események megírásához több korabeli forrást használt. A bel- és a külpolitika főbb történéseiről bizonyosan periodikákból értesült. Egy helyen közli is, hogy az általa leírt információt „*in publicis ephemeridibus*” olvasta. Pray számos újság közül választhatott. Bécsben jelent meg a Wiener Zeitung (ezen a néven 1780-tól), az Ephemerides Vindobonenses (1776–1785), a Magyar Kurír (1787–1834), Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1791) és annak folytatása, a Bétsi Magyar Hírmondó (1792–1803). A pozsonyi lapok közül a Pressburger Zeitung (1764–1929) és a Magyar Hírmondó (1780–1788) állt Pray rendelkezésére. Tertina Mihály szerkesztésében Budán is jelent meg újság, az Ephemerides Budenses (1790–1793).²⁷⁹ Pray több újságot is megnevez forrásai között, így a kormánylapok közül Staats- und Ministerialzeitung név alatt, vélhetőleg a Wiener Zeitungot, valamint a párizsi *Le Moniteur universel*.²⁸⁰ (Ez utóbbit valószínűleg valamelyik fentebb említett hírlap idézhette.). A konzervatív, forradalomellenes folyóiratok

muzeumnak ajándékozta.” MÁTRAY Gábor, *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre*, Pest, 1868, 17.

²⁷⁶ LISCHERONG, 142. Stoeger, Paintnerra támaszkodva, ugyancsak külön megemlíti a *Miscellaneák* két kötetét Pray műveinek felsorolásakor. STOEGER, *i. m.*, 279.

²⁷⁷ Ez a másolati példány található meg ma az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (Coll. Pray. Tom. 68., 1. k., 3r-33v.). Paintner valószínűleg a másolatért fejezi ki háláját Schönvisnernek Révai közvetítésével. 1803. szeptember 23., Paintner Révainak: „Schönvisnerum si conveneris, dic ei multam ex me salutem ac gratias pro donato scripto; at rogo mercedem copianti datam mihi refusionis causa significare etiam velit.” OSzKK, Quart. Lat. 2225. fasc. 1., 271r.

A köteg végén a 111v oldalon található Paintner saját kezű bejegyzése: „Epitome Rerum sub Secundis Josepho, Leopoldo, Francisco, Hungariae Regibus ab anno 1780 ad annum 1801 pace et bello gestarum, concinnata a RR. Georgio Pray, Abbate et Canono Varadiensi, ac Regni Historiographo.” A jobb alsó sarokban: „*Manuscriptum Schönvisnerianum. Praepositus Paintner manu propria.*”

²⁷⁸ LISCHERONG, 142. ; SZABÓ, *i. m.*, 1981, 13.

²⁷⁹ A Habsburg Birodalom területén elérhető periodikákról bővebben lásd: *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 57–161.

²⁸⁰ Teljes nevén a *Gazette Nationale ou Le Moniteur Universal* a francia forradalom alatt a legfontosabb francia újság volt, de ténylegesen 1799-től lett a kormányzat hivatalos lapja.

közül a Jacques Mallet du Pan által megjelentetett, és az angol kormány által támogatott *Mercure britannique*-ot,²⁸¹ valamint a felvilágosodás-szimpatizánsból mélyen antirevolucionistává lett hamburgi *Politisches Journalt* idézi.²⁸²

Pray emellett hivatkozik számos nyomtatásban megjelent kortárs műre is. Így több alkalommal idéz a porosz diplomata és politikus Ewald Friedrich von Hertzberg (1725–1795) *Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités* című háromkötetes emlékiratából.²⁸³ Hertzberg – amint azt a cím is tartalmazza – az 1756 és 1790 közötti diplomáciai nyilatkozatok, tárgyalások, szerződések stb. szövegét közli, valamint ismerteti létrejöttük körülményeit. Mindeközben kitér az európai államok erőviszonyainak mérlegelésére, a hatalmi egyensúly fenntartására irányuló törekvések bemutatására. Ezeket az eszmefuttatásokat Pray szívesen idézi, minthogy ezek jól illeszkednek az ő történetírói módszeréhez is, amelynek fő törekvése az események ok-okozati összefüggéseinek feltárása.

Anton Friedrich Büsching *Magazin für die neue Historie und Geographie* című kiadványára Pray Lengyelország harmadik, 1795-ös felosztása kapcsán hivatkozik.²⁸⁴ A *Magazin* az *Erdbeschreibung*ok mellett Büsching másik híres vállalkozása volt, amely huszonkét kötetben jelent meg 1767 és 1788 között. Mint a magazin szerkesztője, Büsching az egyes európai országokkal kapcsolatos földrajzi, politikai, történelmi írásokat gyűjtötte össze, és adta ki. A statisztikai táblázatok hosszú sora mellett anekdotákat, érdekességeket közlő cikkeket is találunk.

²⁸¹ Jacques Mallet du Pan (1749–1800) francia királpárti író, politikus, publicista, akit 1797-ben száműztek hazájából. Egy évvel később Londonban megalapította a kéthavonta megjelenő forradalom- és Bonaparte-ellenes *Mercure britannique* című folyóiratot, amely 1800-ban, halálával meg is szűnt. Vö. Hannah BARKER, Simon BURROWS, *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820*, Cambridge, 2002, 25–26, K. MARX, E. A. PLAUT, K. ANDERSON, G. EDGCOMB, *Marx on suicide*, Northwestern University Press, 1999, 72.

²⁸² A *Politisches Journal nebst Anzeige von gelehrten und anderen Sachen* 1781 és 1840 között jelent meg Hamburgban. A Gottlob Benedikt von Schirach szerkesztette újság hamarosan a nagypéldányszámú német lapok közé küzdötte fel magát. Olvasói között volt Goethe is. Politikai, gazdasági, történelmi és hadászati, valamint statisztikai fejtegetéseket és beszámolókat közölt Németországról, és más európai, valamint Európán kívüli államokról. A *Politisches Journal* kezdetben a felvilágosodás szellemiségét követte, de a francia forradalom és annak túlkapásai hatására a forradalom publicisztikai ellenfelévé vált. Vö. Helga BOULAY, *Le journalisme politique en mutation: l'exemple du Politisches Journal de Gottlob Benedict von Schirach dans les années 1780* = *Les limites de siècles: lieux de ruptures novatrices depuis les temps modernes: actes du colloque international*, réd. Marita GILLI, Franche-Comté, 1998, 407–413.

²⁸³ A teljes cím: E. F. HERTZBERG, *Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités, et autres actes et écrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prusse 1756–1790*, I-III, Berlin 1789–1791.

²⁸⁴ Anton Friedrich BÜSCHING *Magazin für die neue Historie und Geographie*, 22 Bände, Hamburg, 1767–1788. Anton Friedrich Büsching (1724–1793), aki eredetileg az ószövetségi exegézis tanításához szerzett végzettséget, egy dán gróf fia melletti nevelőként jutott el Szentpétervárra. Az utazás alkalmával határozta el, hogy életét a földrajznak szenteli. 1754-ben kezdte el négykötetes munkájának, az *Erdbeschreibung*nak az írását, mely az európai országok, politikai-statisztikai földrajzát mutatja be. Ugyancsak 1754-ben költözött Göttingenbe, ahol később a bölcsészet professzorának nevezték ki. Innen ismét Szentpétervárra utazott az ottani evangélikus hitközség meghívására. 1766-tól haláláig a berlini, Nagy Frigyes alapította Grauen Kloster gimnázium igazgatója volt. 1787-től 1793-ig dolgozott a *Neue Erdbeschreibung*on.

Pray több olyan recens műre is támaszkodott az *Epitome* írásakor, melyek a kifejezetten a felvilágosodás- és forradalomellenes politikai irodalom körébe tartoznak. Ezek az írások a szó eredeti értelmében konzervatív szemléletűek, amennyiben (egyebek mellett) a francia forradalom előtti társadalmi, politikai, vallási, és kulturális állapotok fenntartása mellett foglalnak állást. Pray többször hivatkozik a modern „konzervativizmus atyjának” tekintett Edmund Burke (1729–1797) műveire. 1790 novemberében jelent meg az ír származású politikus leghíresebb alkotása, melyben amellett, hogy a francia forradalom kíméletlen bírálatát adja, összefoglalja az általa helyesnek tartott politikai és társadalmi elveket.²⁸⁵ A *Reflections on the Revolution in France*, azonnal óriási népszerűsége tett szert mint a francia forradalommal szemben elsőként támadólag fellépő mű.²⁸⁶ Burke műve mély benyomást tett a későbbi német konzervativizmus kulcsfontosságú alakjára, Friedrich Gentzre is, aki 1793-ban adta ki a mű német fordítását, mely színvonalában messze megelőzte a Bécsben megjelent változatokat.²⁸⁷ Pray is ennek a fordításnak az 1794-es kiadására hivatkozik az *Epitomé*-ben, amikor az 1791. évi francia alkotmányról tesz említést. Pray a kapcsolódó lábjegyzetben Burke művéhez utasítja az olvasót, ha az, a szóban forgó „metafizikai eszmékkel telített konstitúcióról többet óhajt tudni.”²⁸⁸ Burke természetesen nem az 1791-es hanem az 1789-es alkotmányt bírálja, de Pray nyilván úgy vélte, az alapelvek mindkettőben hasonlóak, és végülis mindkét konstitúció egyformán – amint Burke fogalmaz – egy-egy „alkotmányszörnyeteg”.²⁸⁹

Burke két további, a francia eseményekkel foglalkozó emlékiratának német fordítása is a citátumok között szerepel. A *Thoughts on French Affairs* (1791), valamint a *Heads for Considerations on the Present State of Affairs* (1792) 1797-ben jelent meg először Londonban egy harmadik emlékirattal (*Remarks on the Policy of the Allies*) közös kiadásban.²⁹⁰ Az első memorandumban, a *Thoughts on French Affairs*-ben (vagy röviden a *Thoughts*-ban) Burke kifejti, milyen következményekkel járhat, ha Nagy-Britannia megszakítja kapcsolatait Franciaországgal.²⁹¹ A szerző a mű legnagyobb részében az európai hatalmi helyzetet ismerteti, rámutatva arra, hogy a franciaországi folyamatok milyen hatással lesznek az egyes

²⁸⁵ Vö. EGEDY Gergely, *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*, Bp., Századvég, 2005, 14.

²⁸⁶ *Reflections on the Revolution in France*, London, 1790. Magyarul *Töprengések a francia forradalomról*, ford. KONTLER László, Bp., Atlantisz, 1990. (A továbbiakban: *Töprengések* 1990).

²⁸⁷ Burke lelkes német követőre talált Friedrich Gentz (1764–1832) személyében, aki a *Töprengések* hatására adta fel végleg a felvilágosodás iránti szimpátiáját. Fordítását, melyet többen a *Töprengések* legkiválóbb idegen nyelvű átültetésének tartanak, *Betrachtungen über die französische Revolution* (Berlin, 1793) címen jelentette meg. Vö. KONTLER László, *Bevezetés = Töprengések* 1990, 78.

²⁸⁸ *Epitome*, Leopoldus II, VII, a).

²⁸⁹ *Töprengések* 1990, 299.

²⁹⁰ Edmund BURKE, *Three Memorials on French Affairs Written in the Years 1791, 1792 and 1793*, London 1797.

²⁹¹ Vö. Conor Cruise O'BRIEN, *The Great Melody: a thematic biography and commented anthology of Edmund Burke*, Chicago, 1994, 452.

államokra. Burke egyenesen „megjövendölte” a Savoyával, Svájjal és a Rajna bal partján fekvő német államokkal kapcsolatos, jövőbeli francia terveket.²⁹² Miután az események őt igazolták, arra a meglátására, hogy a Szárd-piemonti Királyság tartományaként Savoya, úgymond „kulcs” Itália („key of Italy”) megszerzéséhez, többen hivatkoztak.²⁹³ Pray is, amikor Savoya és Nizza 1796-os francia megszállásáról ír, Burke jóslatszerű megállapítását idézi.²⁹⁴

A másik, Pray által hivatkozott memorandum, a *Heads for Consideration* elsősorban Braunschweig hercegének franciaországi, kudarcra végződött hadjáratával foglalkozik. Mindenekelőtt arra keresi a választ, hogy a jól szervezett, győzelemre esélyes porosz sereg, miért hátrált meg a vereségek miatt demoralizált, sebtében összeállított francia haderő elől Valmy mellett 1792. szeptember 20-án. Burke egy, a Hollandia felosztásáról szóló porosz-francia titkos megállapodást sejt az esemény mögött.

A másik kérdés, amit a rövid mű felvet, hogy miként lehetne megállítani Franciaországot expanziós törekvéseinek megvalósításában. Burke egy Nagy-Britannia által vezetett Franciaország elleni szövetségben látja az üdvözítő megoldást, melynek elsődleges célja a francia monarchikus kormányzat visszaállítása, és a tulajdoni viszonyok restaurációja lenne.²⁹⁵ Pray a két emlékiratot ismét német nyelvű kiadásaikból idézte. A kritikus, irodalomtörténész Johann Joachim Eschenburg (1743–1820) fordítását használta, aki más Burke művekkel egyetemben ezeket is egy közös kötetben jelentette meg 1798-ban.²⁹⁶

Pray XVI. Lajosnak, az európai közvéleményt mélyen megrázó kivégzéséhez forrásként hivatkozik az emigráns Limon márki *La vie et le martyre de Louis XVI: roi de France et de Navarre, immolé le 21 janvier 1793, avec un examen du décret régicide* (Regensburg, 1793) című művére. A másik fél, a párizsi Konvent álláspontját a saját kiadású *Appel à la nation pour Louis XVI, roi des François, contre une secte de conspirateurs* (s.n., 1792) című könyvecske volt hivatva terjeszteni. A királyi család bebörtönzéséről, a király utolsó hónapjairól a kor egyik „bestsellere”, a *Journal de ce qui s'est passé à la Tour du Temple, pendant la captivité de Louis XVI., Roi de France* (London, 1798) számolt be. A szerzője Jean Baptiste Cant Hanet, más néven Cléry (1759–1809), aki XVI. Lajos komornyikja volt a börtönként funkcionáló Temple-ben, 1792 augusztusától 1793. január 21-

²⁹² Thomas MACKNIGHT, *History of the Life and Times of Edmund Burke*, Volume III, London 1860, 444–445;

²⁹³ Edmund BURKE, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, published by Paul LANGFORD, W. B. TODD, L. G. MITCHELL, Oxford, 1989, 354. Pray idézi a német fordításból: *Epitome*, Franciscus I, XIII, a).

²⁹⁴ *Uo.*

²⁹⁵ F. P. LOCK, *Edmund Burke, Volume II, 1784-1797*, Oxford, 2006, 433–434.

²⁹⁶ *Über den neuern politischen Zustand und die Verhältnisse der europäischen Staaten besonders Frankreichs seit der Revolution*, Hamburg, 1798. A *Thoughts* német címe, *Gedanken über die französischen Angelegenheiten*, a *Heads* pedig az *Erwägungspuncte über die jetzige Lage der Dinge* címet kapta.

éig, a király kivégzéséig. Naplójában a királyi családdal töltött öt hónap hétköznapijait örökítette meg. Pray a német verziót használta forrásként.²⁹⁷

A Franciaország elleni koalíciós hadjáratok főbb momentumainak, illetve a francia belpolitika eseményeinek ismertetésekor Pray nem egyszer támaszkodik Charles François Dumouriez (1739–1823) egykori francia tábornok, külügyminiszter emlékiratainak, és életrajzának német nyelvű kiadására. Dumouriez kalandos életpályája a kor egyik nagy szenzációjának számított. A Valmynál (1792. szeptember 20.) és Jemappes-nál (1792. november 6.) a francia sereget győzelemre vezető tábornok 1793-ban átállt az osztrákokhoz. Tettét a párizsi kormányzat egyre „örültebb” magatartásával indokolta. Hazájából örökre száműzve élt előbb Németországban, majd Angliában, ahol a Bourbonoktól kapott nyugdíjból tartotta fenn magát haláláig. Emlékiratai *Mémoires du général Dumouriez, écrits par lui-même* címen jelentek meg Hamburgban, 1794-ben. Ez két könyvben számol be az 1793-as év eseményeiről. Pray a német nyelvű fordítást (*Denkwürdigkeiten des General Dumouriez*) használta.²⁹⁸

Dumouriez életének 1793 előtti szakaszáról – benne a francia forradalom eseményeiről – a *La vie du Général Dumouriez* (Hamburg, 1795) három kötetbe osztott hat könyvében számol be. Ennek még ugyanabban az évben megjelent a német nyelvű kiadása, a *Das Leben des Generals Dumouriez*, melyre Pray *Biographia* néven hivatkozik az *Epitomében*.²⁹⁹

Dumouriez emlékiratainak fordítója a fiatalon elhunyt, rendkívül sokoldalú orvos, konzervatív publicista Christoph Girtanner (1760–1800) volt. Műveinek tartalmi spektruma igen széles. A Lavoisier-féle új kémiai nomenklátúra német nyelvre való akkomodálása mellett írt tanulmányt Kant természettörténetre gyakorolt hatásáról,³⁰⁰ valamint a nemi betegségekről. Politikai szemlélete „preliberálisnak” mondható, jellemzően abszolutizmus- és forradalom-ellenes.³⁰¹ Girtanner politikai tárgyú munkái között találjuk a XVI. Lajos magánéletét, jellemét és uralkodását bemutató írását,³⁰² a Pray által többször is hivatkozott folyóiratát, a *Politische Annalen*t, valamint fő művét, a francia forradalom történetét

²⁹⁷ CLERY, *Tagebuch über die Begebenheiten in Tempelthurm während der Gefangenschaft Ludwigs XVI. Königs von Frankreich*, Hamburg 1799.

²⁹⁸ *Denkwürdigkeiten des Generals Dumouriez*, mit Anmerkungen von Christoph GIRTANNER, 2 Bände, Berlin, 1794

²⁹⁹ Ch. F. DUMOURIEZ, *Das Leben des General Dumouriez.*, 1-3, Hamburg, 1795.

³⁰⁰ Ch. GIRTANNER, *Über das Kantische Prinzip für die Naturgeschichte*, Göttingen, 1796. A mű az akkoriban kibontakozó, az emberi rasszok kialakulására vonatkozó vitákhoz kapcsolódik. Vö. GURKA Dezső, *A rassz fogalma körüli vita mint a göttingai tradíció és a kanti filozófia kapcsolódási pontja*, Magyar Filozófiai Szemle, 2003/4, 464.

³⁰¹ FENYŐ István, *Figyelő szemmel*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 31.

³⁰² *Schilderung des häuslichen Lebens, des Charakters und der Regierung Ludwigs des Sechszehnten, Königs von Frankreich und Navarra*, Berlin, 1793.

feldolgozó *Historische Nachrichten*.³⁰³ Az eseményeket 1793 júniusáig nyomon követő művet Kölcsey Ferenc és barátja, Kállay Ferenc is sokat forgatta, utóbbi még kivonatot is készített az 1793-ban megjelent, javított és bővített második kötetből.³⁰⁴ Csokonai feljegyzései között is találni Girtanner ezen művéből származó pár mondatos kivonatot.³⁰⁵

Bonaparte egyik tábornoka, Auguste Danican (1764–1848) írásának német kiadása, a *Cassandra oder einige Betrachtungen über die französische Revolution und die gegenwärtige Lage von Europa* szintén Pray egyik forrása az *Epitoméban*.³⁰⁶ Kasszandra a 18. század végi politikai viták kedvelt, a konzervatív oldal által szívesen használt irodalmi alakja volt. A forradalom- és felvilágosodás-ellenes körök esetenként úgy tekintettek magukra, mint olyan prófétákra, akiknek forradalommal és az azt megelőző jelenségekkel (a felvilágosodás eszméi, szabadkőművesség, illuminátusok) kapcsolatos jövődöléseik épp úgy süket fülekre találtak, mint Kasszandra jóslatai. Danican is, a jakobinizmus- és a direktórium-ellenes pamfletjében mintegy Kasszandra szerepébe helyezve magát a forradalom előtti figyelmeztetéseit "jövődöléseknek" állítja be.³⁰⁷ Pray ebből a műből szerezte Málta 1798-as elfoglalására vonatkozó értesüléseit, és Bonaparte megítélésével kapcsolatban is ezt az írást idézi.

1796-ban név nélkül jelent meg egy, a szabadkőművesség ellen írt röpirat Augsburgban, melyre Pray az *Epitoméban* hivatkozik.³⁰⁸ Az írás szerzője Leopold Alois Hoffmann zszurnaliszta, a bécsi egyetem retorikaprofesszora volt. Hoffmann 1790-ben állt császári szolgálatba, amikor közvetlenül II. Lipóttól kapta a megbízást a híres *Babel*, illetve *Ninive* című röpiratok megírására,³⁰⁹ melyben a magyar feudális nemesi közélet szellemi-politikai zürzavarát kívánta leleplezni.³¹⁰

Hoffmann a Pray által hivatkozott írásában minden forradalom okául a szabadkőművességet jelölte meg. Maga a mű is mintegy válasz volt a nem sokkal azelőtt Bécsben és Magyarországon leleplezett jakobinus mozgalomra. Hoffmann kifejti, hogy a szabadkőművesség az egész világot behálózza, és Salamon templomának felépítése csupán egy koholt misztérium, ami a szervezet valós célját rejtje el, hogy tudniillik az minden igyekezetével a vallás elpusztítását szolgálja. A szabadkőművesek jótékonykodása is nem

³⁰³ *Politische Annalen*, Bände 1–4, Berlin, 1793. *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revoluzion*, Bände 1–13, Berlin, 1791–1797. Girtanner utóbbi folyóiratát Friedrich Buchholz folytatta: *Girtanner's historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revoluzion fortgesetzt von Friedrich Buchholz*, Bände 14–17, Berlin, 1802–1803.

³⁰⁴ Vö. KÖLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811*, vál., bev. SZAUDER József, Bp., Akadémiai, 1968, 416.

³⁰⁵ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r., jegyz., BORBÉLY Szilárd, Bp., Akadémiai, 2002, 224–225.

³⁰⁶ Az eredeti mű címe *Cassandra ou Quelques réflexions sur la révolution française et la situation actuelle de l'Europe*, Au Caire [valójában Paris], 1798. A német kiadás von Kilmory fordításában 1799-ben jelent meg.

³⁰⁷ Stephanie JENTGENS, *Kassandra, Speilarten einer literarischen Figur*, Osnabrück, Georg Olms Verlag, 1995, 96–97.

³⁰⁸ [Leopold Alois HOFFMANN], *Die zwei Schwestern P[aris] und W[ien], oder neu entdecktes Freymaurer und Revolutions-System*, Augsburg, 1796.

³⁰⁹ BALLAGI i. m., 383–387.

³¹⁰ CSORBA László, VELKEY Ferenc, *Reform és forradalom (1790–1849)*, Debrecen, Csokonai, 1998, 16.

más, mint csalás és az állambiztonságot veszélyeztető nyüzsgés. A bécsi páholy nevéből, „Zur wahren Eintracht”, mindenki rájöhet, hogy Bécs édestestvére (lásd a címben lévő *Schwwestert*) Párizsnak, ennél fogva Ausztriában is fennáll a lehetősége annak, hogy forradalmi megmozdulás történjen.³¹¹ Érdekes adalék, hogy a mű Madách Imre könyvtárában is helyet kapott.³¹²

A forradalomellenes körökben nagy népszerűségnek örvendett az a munka, melynek szerzője, Voltaire egykori tanítványa, Jean François de La Harpe (1739–1803) volt. A neves drámaíró, író és kritikus *Du Fanatisme dans la langue révolutionnaire* (Paris, 1797) című műve tizenkilenc kiadást ért meg.³¹³ A pamflet maró gúnnyal mutatja be a forradalmi nyelvezetet, annak előképeit és kialakulását. La Harpe a forradalmárok nyelvtant és a szintaktikát semmibe vevő nyelvi megnyilatkozásai ellen indít támadást. A szerző kigúnyolja a forradalmi propaganda nyelvezetének szolecizmusait, melyeket nem egyszerűen hibáknak tart, hanem egyfajta új barbarizmus hírnökeinek.³¹⁴ La Harpe meggyőződése volt, hogy a forradalom aberrációinak a kulcsa annak nyelvezetében rejlik, éppen ezért egy kisebb analízist nyújt erre vonatkozóan a pamfletben. A *Du Fanatisme dans la langue révolutionnaire* arra is rávilágít, hogy maguk a revolucionisták is felismerték a nyelv fontosságát a forradalomban.³¹⁵ La Harpe összegyűjtött művei – igaz csak az 1770 előtt írottak – Hajnóczy József könyvtárában is megtalálhatóak voltak.³¹⁶

Pray a genfi származású Francis d'Ivernois (1757–1842) egyik művére hivatkozik, amikor arra keresi a választ, hogyan és miért kerülhetett sor a Bonaparte irányította hatalomátvételre. Ivernois, csakúgy mint Burke és Mallet du Pan, a forradalomra adott ideológiai válasz, a konzervativizmus egyik fontos teoretikusa volt. Írásaiban egyebek mellett a francia forradalom pénzügyi és demográfiai következményeit vizsgálta. Minthogy nézetei miatt ő is angliai emigrációba kényszerült, a Pray által idézett *Tableau historique et politique des pertes que la révolution et la guerre ont causées au peuple français* című művét, 1799 folyamán, Londonban jelentette meg.³¹⁷

³¹¹ Helmut REINALTE, *Die Freimaurer*, München, 2000, 117–118.

³¹² SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*, MKSz, 1915/1-2, 26.

³¹³ A teljes cím, ami sejteti a mű politikai beállítottságát: *Du Fanatisme dans la langue révolutionnaire ou de la Persécution suscitée par les barbares du XVIIIe siècle contre la religion chrétienne et ses ministres*.

³¹⁴ Richard LEBRUN, *Joseph de Maistre's Life, Thought and Influence: Selected Studies*, Montreal, McGill-Queen's Press, 2001, 107.

³¹⁵ Lynn Avery HUNT, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Berkeley, 2004²⁰, 19.

³¹⁶ WIX Györgyné, *Egy magyar jakobinus könyvtára, (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban)*, OSZK évkönyv, 1991/1993, 406.

³¹⁷ *Dictionnaire Napoléon*, sous la direction Jean TULARD, Paris, Fayard, 1987, 957–958. (A továbbiakban: TULARD 1987).

Pray egy másik *tableaura*, Jean-Gabriel Peltier (1760–1825) *Dernier tableau de Paris* című művére is hivatkozik.³¹⁸ Peltier monarchiapárti újságíróként már közvetlenül a forradalom kitörése után megkezdte röpiratírói-szerkesztői tevékenységét. Gúnyos írásokat jelentetett meg az Alkotmányozó Gyűlés és annak irányelveivel szimpatizáló Orléans hercege ellen. 1789 novemberében alapította a *Les Actes des Apôtres* című, hetente háromszor megjelenő pamfletújságot, amely a forradalom által fenyegetett monarchia védelmét tűzte ki célul. Az ebben közölt satírikus írások főként a forradalom intézményeinek és szereplőinek kigúnyolását tartalmazták. Peltier az 1792. augusztus 10-ei fordulat után Angliába menekült, ahol kiadta a *Dernier Tableau de Parist*. Amint azt a teljes cím is jelzi, a kétkötetes mű az 1792 augusztusi eseményeket – köztük a szerző munkatársának, François-Louis Suleau (1757–1792) pamfletistának a csőcselék általi felkoncolását –, illetve az ezekhez vezető folyamatokat mutatja be.³¹⁹

Arra vonatkozóan, hogy ezek a könyvek milyen módon állhattak a rendelkezésére – nevezetesen, hogy azok az Egyetemi Könyvtár állományában voltak vagy esetleg Pray saját tulajdonában – a korabeli dokumentumok nem szolgálnak biztos információkkal, és egyik lehetőséget sem támasztja alá adat közvetlen módon. Noha Prayt 1790-ben felmentették az egyetem könyvtárának főigazgatói állásából, kapcsolata a későbbi (1794-től) direktorral, Schönvisner Istvánnal megmaradt, ami lehetővé tette, hogy esetleg használhassa a könyvtár állományát. A bibliotéka évenkénti könyvbeszerzéseiről a Helytartótanácsnak küldött gyarapodási jegyzékekből értesülhetünk.³²⁰ Az 1789 és 1801 között benyújtott jegyzékekben csak egy olyan művet találtam, melyre Pray az *Epitoméban* hivatkozik: a porosz politikus Hertzberg emlékiratait.³²¹ Hasonló eredményt hozott a kötelempéldányok 1793 és 1824 között vezetett katalógusának, illetve a könyvtárban meglévő gyarapodási naplók vizsgálata is.³²² Azok a források tehát, melyekre Pray hivatkozik az *Epitoméban*, és az Egyetemi Könyvtár jelenlegi állományában fellelhetők, nem a mű megírása idején kerültek oda. Ez alapján feltételezhető, hogy Pray, saját könyvtárának egyes darabjait használta fel az *Epitome*

³¹⁸ A mű teljes címe: *Le Dernier tableau de Paris, ou récit historique de la révolution du 10 août, des causes qui l'ont produit, des événements qui l'ont précédé, et des crimes qui l'ont suivi*, I-II, London 1792–1793.

³¹⁹ Gregory FREMONT-BARNES, *Encyclopedia of the Age of Political Revolutions and New Ideologies, 1760–1815*, Westport, London, 2007, 568–569.

³²⁰ A könyvjegyzékeket lásd OL, Helytartótanácsi levéltár, C 67 (Departamentum litterario-politico), 1790 F18, valamint 1790 és 1801 között évenként, F 12 jelzetek.

³²¹ E. F. HERTZBERG, *i. m.*

³²² EKK, J 29; EKK, J 44. Mindemellett Tóth András felhívja a figyelmünket, hogy „az akkori könyvtári gyakorlat kevés figyelmet fordított a gyarapodási naplók pontos vezetésére, jóllehet külön napló készült a vásárolt anyag és külön a köteles példányok részére. Ezek a máig meglévő naplók sok helyt pontatlanok és hiányosak.” Vö. TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561 – 1944)*, Bp., 1982, 76.

bizonyos részeinek megírásához.³²³ Ezt a feltételezést azonban csak közvetett módon tudjuk alátámasztani.

Amint azt fentebb említettem, Pray 1800. június 29-én kelt második végrendeletében a nagyváradai papnevelde hagyta könyveit.³²⁴ A működését 1741-ben megkezdő egyházmegyei szeminárium könyvtára szinte kizárólag adományokból keletkezett.³²⁵ Kedvezett ennek az a szokás is, hogy a váradai kanonokok könyvgyűjteményeiket az 1770-es évektől rendszerint nem a káptalanra, hanem más szervezetekre, szerzetesrendekre hagyták, és csak a végrendelet nélkül elhunytak könyvei kerültek a káptalani könyvtárba. Így Szenczy István a könyveit a papnevelde, a pálosok és a kapucinusok között osztotta szét. Gánóczy Antal úgy rendelkezett, hogy könyveit bocsássák eladásra, de mivel utolsó éveiben, Pozsonyban tartózkodott, halálakor (1790) a váradai káptalan nem tudta megszerezni értékes gyűjteményét.³²⁶

Ennek a végrendelezési gyakorlatnak okát abban látják, hogy Mária Terézia azt szerette volna, ha a káptalani könyvtár nyilvános bibliotékává alakult volna át, amivel azonban a káptalan nem értett egyet. Indoklásul azt hozta fel, hogy egyrészt a könyvállomány nem elégíti ki a városi olvasóközönség igényeit, másrészt, minthogy a káptalan 1779-ben a város szélére költözött, és a könyvtár is ott – a székesegyház kápolnája feletti második szinten – nyert elhelyezést, (ahol a mai napig is fennáll), az emberek valószínűleg nem sűrűn látogatnák a gyűjteményt.³²⁷

A papi szeminárium könyvtára Pray hagyatéka révén, 1801-ben – amint azt Karácsonyi János, talán némi túlzással, írja – az „akkori tudomány színvonalára emelkedett.”³²⁸ A hozzávetőlegesen tíz-tizenötezer kötetet számláló papneveldei gyűjtemény jelentős része azonban az 1947-es államosítások áldozatává vált. Ami megmaradt a szeminárium könyveiből, azt a püspöki könyvtár maradékával együtt a káptalani állományba keverték. Pray könyveinek sorsa tehát egyelőre ismeretlen előttünk. Ennek fényében az egyetlen fogódzó arra nézve, hogy az *Epitomé*ban hivatkozott könyvek Pray tulajdonában lehettek, egy az 1823. évből származó egyházlátogatási jegyzőkönyv melléklete, mely a

³²³ A könyveket legegyszerűbben az egyetem könyvtárát is ellátó pesti könyvkereskedők valamelyikétől szerezhette be. Az Egyetemi Könyvtár a pesti Kilián, Weigand, Strohmayer, valamint a pozsonyi Löw és a bécsi Wappler és Graefler könyvkereskedésektől szerzett be könyveket. Vö. TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolútizmus korában*, MKSz, 79 (1963)/3, 197.

³²⁴ „Libros meos lego Seminario Cleri dioecesis nostrae Varadiensis.” PFK, 119. B. 20.

³²⁵ KARÁCSONYI János, *Kísérletek nagyváradai nyilvános könyvtárak létesítésére*, Múzeumi és könyvtári értesítő, 1911 (V. évf.), 291.

³²⁶ KARÁCSONYI, *i. m.*, 290, EMŐDI, *i. m.*, XVI.

³²⁷ *Uo.*

³²⁸ KARÁCSONYI, *i. m.*, 291.

papnevelde könyvtárából hozzávetőleg 1500 könyvcímet sorol fel.³²⁹ A Pray által felhasznált huszonhat recens műből tizenkettőnek a címe szerepel az említett vizitációs jegyzőkönyv mellékletében is. Minthogy olyan világi, elsősorban politikai témájú könyvekről van szó, amelyek nem kifejezetten illeszkedtek a papi szeminárium könyvtárának gyűjtőkörébe, azok valószínűsíthetően Pray hagyatékából származhattak.³³⁰

2. 5. Az *Epitome*

Az *Epitome* lapjain Pray saját korának közelmúltjában játszódó eseményeiről számol be, az 1801. év főbb történéseit már mintegy naplószerűen jegyezve le, hiszen művének ideje és saját jelene addigra találkozott. Pray a *Historia regum Hungariae* harmadik kötetének utolsó százötven oldalán is már saját századának történetét írta meg. Átlapozva a kötet 1711 utáni történésekről informáló részét, feltűnő, hogy Pray a Rákóczi-szabadságharcot követően viszonylag kevés hazai eseményről tesz említést, és azokat is csak a Habsburg birodalmi politikával összefüggésben mutatja be. Ez nem feltétlenül következik kizárólag abból, hogy a szatmári béke utáni évtizedek a magyar történelem viszonylag „csöndes” periódusának számítanak. Ha arányosítva hasonlítjuk össze Pray művét Katona István ugyanezen időszakot tárgyaló *Historia critica* köteteivel, akkor is ez utóbbiban jóval több magyar eseményt olvasunk, mint Praynál. Az utóbbi ugyanis vélhetőleg felismervén azt, hogy a szatmári béke után a hazai nemesség politikai befolyása oly mértékben csökkent, hogy hagyományos értelemben vett belpolitika lényegében nem létezett a korban, a bécsi kormánynak a Magyar Királyságra nézve is fontos külpolitikai lépéseit tartotta inkább szem előtt. Ez a megközelítés az *Epitoméra* még inkább érvényes: a józsefi dekád után már szinte kizárólag a francia forradalom és az azt követő, főleg háborús (a koalíciós- és a napóleoni háborús) külhoni események ismertetése uralja a művet. Összességében azon események száma, melyekről Pray megemlékezik, nem túl nagy. Kizárólag az általa fontosnak ítélt momentumokról ír, ettől lesz az írás viszonylag rövid, epitomé-jellegű. Az aránylag kevés számú, megrostált esemény azonban Pray történetírói koncepciójának az eredménye. Nem arra törekszik, hogy minden történésről megemlékezzen, hanem arra, hogy az európai politika és diplomácia szempontjából fontos eseményeket kiemelje, és azokat ok-okozati

³²⁹ EMÖDI András, *Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára*, MKSz, 119(2003)/ 4, 416.

³³⁰ A könyvjegyzék lelőhelye: Acta Visitationis Canonicae in Ecclesia Cathedrali, et Venerabili Capitulo Magno-Varadinensi anno 1823 mense Martio peractae. Tomus II, (Egyházmegyei Levéltár / Nagyvárad, jelzet nélkül). Itt köszönöm meg Emödi András, a nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár munkatársának nagylelkű segítségét, aki elküldte nekem a lelőhely címét, illetve összehasonlította az 1823-as könyvjegyzéket az *Epitome* forráslistájával.

összefüggésben helyezze el. Célja, hogy az eseményekhez vezető folyamatokat feltárja és magyarázza. Ezt a szándékát azonban nem képes maradéktalanul megvalósítani. Az *Epitome* olvasása közben megfigyelhetjük ugyanis azt a tendenciát, hogy időben közeledve Pray jelenéhez, (vagyis a mű írásának idejéhez) a szerző egyre inkább pusztá eseménytörténetet ír, az átfogó, magyarázó részek mellőzésével. Ez nyilván annak köszönhető, hogy az általa tárgyalt évek és saját jelene közt eltelt időintervallum egyre rövidebb. Vagyis Pray minél távolabbra tekint az időben, annál nagyobb rálátása van az eseményekre, annál inkább képes átlátni, végkifejletük ismeretében értékelni a történeteket. Ez a tendencia abban is tetten érhető, hogy az egyes uralkodók regnálásának hány fejezetet, illetve oldalt szentel. Így II. József tízéves uralkodására hat fejezetet szánt, konkrét eseményeket alig említve. II. Lipót mindössze kétesztendőnyi regnálásával hét fejezet foglalkozott, hozzávetőleg ugyanennyi oldal terjedelemben. Az I. Ferenc királysága alatti évek tárgyalásában Praynak már nincs akkora rálátása az eseményekre, minthogy még nem telt el annyi idő, hogy visszatekintve eldönthesse, melyek voltak az európai politika szempontjából az igazán kardinális események, így mondhatni olykor „elvész” a részletekben.

Pray tehát a magyar múlt kutatása mellett az európai eseményeket is figyelemmel kísérte. Amint az, az *Epitome* megírásához használt források bemutatásából már kitűnt, a konzervatív felfogásának megfelelő, egykorú politikai irodalomban is tájékozott volt. A forradalom, és a hatására bekövetkező változások érzelmileg is érintették, olykor indulatokat váltottak ki belőle, legalábbis erről tanúskodnak nem régiben kiadott epigrammái.³³¹ A versek megírásához olyan események szolgáltak apropóul mint az 1790–91-es országgyűlés, Nelson admirális Bonaparte serege felett aratott abukiri győzelme, a rastatti kongresszus, XVI. Lajosnak és feleségének, Marie Antoinette-nek a kivégzése, és a francia forradalom egyéb epizódjai. Ezekről az eseményekről részletesen ír az *Epitomében* is. A nem csekély érzelmi érintettségéről árulkodó epigrammák után talán nem meglepő, hogy Pray tárgyalásmódja az *Epitomében* is sokszor meglehetősen szubjektív. Ez jelentkezik egyrészt az említésre szánt események kiválasztásában, másrészt bizonyos témákhoz való viszonyulásában. Így például egyáltalán nem palástolja (a *Historia regum Hungariae*ban már megmutatkozó) franciaellenességét, valamint a jakobinizmussal és a szabadkőművességgel szembeni ellenszenvét sem.³³²

³³¹ Az epigrammákat Szörényi László adta ki. SZÖRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások, Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. SULYOK Elemér, VARGA Máttyás, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2006, 221–235.

³³² Például: „Gallia etiam jam tunc monstrum aliquod, sed serius edendum, videbatur patrurire.” II. József önkényes uralkodását a szabadkőművesek számlájára írja: „Constat enim plerosque, quorum opera familiaris utebatur, ex secta Latomorum fuisse. Horum suasu normam regendi despoticae proximam sequutus, omnia fere suo arbitrio, non item ex legum scito, agebat.” Máshol azt írja, hogy a jakobinusok és a szabadkőművesek célja megegyezik, ti. a törvényes rend szétzilálása, és a katolikus egyház tönkre tétele stb.

Ezidáig ismeretlen, feltáratlan adatokat, tényeket ne várjunk az Epitométól: nagy része azon eseményeknek, melyekről Pray ír, megtalálható a korszakkal foglalkozó átfogó és monografikus művekben, vagy akár az iskolai tankönyvekben. A szövegben említett események pusztá ismertetése, magyarázata nem lenne célszerű, már csak azért sem, mert ezt a célt szolgálják a szövegközlést követő végjegyzetek. Ennél fogva a szerző saját maga által kiválasztott és megírt eseményekhez való viszonyulását, az azokról alkotott véleményét, valamint Pray egyéni látásmódját tükröző momentumokat igyekeztem kiemelni az elbeszélésből. Ezek teszik ugyanis igazán érdekessé a művet, ezek adják annak „emlékirat-jellegét.” A szerző álláspontját szemléltető részletek nemcsak Pray (nagy meglepetésekkel nem szolgáló) politikai, világnézeti beállítottságáról árulnak el sokat, de gyakran szórakoztatóak is.

Pray az események ismertetését II. József trónra lépésével kezdi. A „kalapos királyról” alkotott véleményét nyilván nagyban befolyásolta az, hogy nemcsak az uralkodót tisztelte benne, hanem egykori kenyéradóját is, aki túl az évi 800 forintos könyvtárosi fizetésen, több historiográfiai megbízással is ellátta őt. Mert noha Mária Terézia volt az, aki 1778-ban a „historiographus regius” címmel tüntette ki, mégis József állította területszerző hadi vállalkozásainak szolgálatába Prayt, azáltal, hogy több, a Habsburg Birodalom számára meghódítandó területre vonatkozóan vele mutattatta ki a magyar korona jogigényét.³³³

Bruckner János tanulmánya már bemutatta,³³⁴ hogy a császárnak az Egyetemi Könyvtár könyvállományát érintő racionalizációs törekvései közel álltak Pray elképzeléséhez. Arra pedig, hogy II. József személyiségének bizonyos vonásaira Pray szimpátiával tekintett volna, az *Epitome* bizonyos részei szolgálhatnak bizonyosságul, noha a történész véleménye a császár évtizedes uralkodásáról összességében nem túl kedvező.

József uralkodásának kezdeti időszakát tárgyalva Pray kiemeli azt a hozzáértő alaposságot, mellyel a császár végigjárta az örökös tartományokat és külhoni vidékeket, hogy tájékozódjon az államokat felvirágoztató intézmények felől.³³⁵ Az uralkodó hatalomra kerülése után röggvest hozzálátott az államigazgatás átszervezéséhez, melyre – minthogy ezeket kizárólag saját belátása szerint (*suo unius arbitrio*) kívánta végrehajtani – a magyar rendek meglehetősen aggodalommal tekintettek. Pray az államigazgatást és az igazságszolgáltatást érintő rendeletekről úgy véli, kétségtelenül az állam javát szolgálták, és

³³³ Ennek eredménye Pray három 1786-87-ben írt *Commentatio Historicája*, melyek a magyar királyok egyrészt Dalmáciára és az Adriai-tengerre, másrészt Boszniára, Szerbiára, Bulgáriára, valamint Havasalföldre, Moldáviára és Besszarábiára vonatkozó jogigényét bizonyítja. Vö. THALLÓCZY Lajos, *Pray György s a magyar korona melléktartományai*, Száz, 1888, 523–532.

³³⁴ BRUCKNER János, *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár (1780-1784)*, MKSz, LXXII (1956), 112–137.

³³⁵ *Epitome*, I, 1.

megnyitották a köztisztviselői pályát a köznemesek előtt. A német nyelvű ügyintézés ugyanakkor – teszi hozzá – számos, munkáját kiválóan végző vármegyei és törvényszéki alkalmazott előtt zárta el ezt a lehetőséget. Mindennél súlyosabbnak tartja azonban, hogy nem koronáztatta meg magát, amelyet a rendeleteket egyébként betartani kívánó nép nehezen viselt el.³³⁶

Pray a II. József uralkodása alatti külpolitikai események között a Bajorország elcseserélésére vonatkozó titkos tárgyalásokat említi, illetve annak leleplezése után létrejött szövetséget, melyet a nagy porosz ellenfél, II. Frigyes hozott létre. Kitér a németalföldi felkelésre, majd a Nagy Katalinnal kötött szövetségre, melynek eredményeképpen kitört az orosz-osztrák-török háború (1787–1792). Ez utóbbi ismertetésére egy teljes fejezetet szánt, kiemelve az osztrák hadsereg élén álló Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) és az őt felváltó Hadik András (1710–1790) kimagasló katonai teljesítményét.³³⁷

Az 1780 és 1790 közti időszakot tárgyaló rész utolsó fejezete a császár személyét és tevékenységét értékeli. Eszerint a súlyos betegséggel küzdő József haláláig azon fáradozott, hogy az államokat, melyeknek élén állt, minél sikeresebbé tegye. Ezért akart átalakítani és modernizálni sok, még az elődeitől származó intézményt, kiváltképpen Magyarországon. A hadsereg bővítésére, a gazdaság növelésére (melynek része a császár számára kötelező takarékoskodás), a kormányzati és törvényszéki intézmények működésének jobbítására irányuló törekvések mind ezt a célt szolgálták. Sokan – jegyzi meg Pray – ezekben jóindulatának bizonyítékát látják, de vannak olyanok is, akik e döntéseket nem a kimenetelük alapján, hanem előítélettel vezérelve tartják rossznak. Pray ezután, mások véleményére hivatkozva, felsorolja azokat az elhibázott lépéseket, amelyek bukásra ítélték a józsefi reformtervezetet. Először is a magyarok nem voltak felkészülve ezekre a változásokra, a király pedig túl gyorsan és kapkodón fogott hozzá az újításhoz. Hiba volt továbbá, hogy a patrónusi jogán túllépve beavatkozott az egyházi ügyekbe is, ugyanakkor nem szabott gátat a sajtó- és vallásszabadság túlzásainak. Újító szándéka kedvezőbb fogadtatásra talált volna, ha összehívja az országgyűlést, ha megkoronáztatja magát, és mindazt, amit javítani, illetve változtatni kívánt, a karokkal és a rendekkel tárgyalja meg. Pray azt is közli, ami a korban

³³⁶ *Epitome*, III, 4. „Gravius illud universis visum, quod Caesar coronationem, quam Majores ejus in aditu regiminis accelerare solebant, tam diu differret, [...] primum moleste ferebat, postea autem, [...] variae sensim animorum conversioni, [...] occasionem praebuit.”

³³⁷ A császári haderő e két nagyszerű vezetőjére Pray valószínűleg őszinte csodálattal tekintett. Belgrád elfoglalásának tiszteletére még egy kiséposzt is költött (*Taurinum auspiciis Josephi II. Augusti recuperatum*). Ebből egy példányt Hadiknak is elküldött, aki levelében megköszönte és dicsérte a művet. Vö. SCHÖNVISNER, 6v. „Supremus vero consilii bellici praeses comes Andreas Hadik poemation de Tauruno recuperato hac epistola ad auctorem data collaudavit.” Pray Laudonról egy epigrammát is rögtönzött. Lásd: BÁTHORY Orsolya, *Pray György egy kiadatlan epigrammája*, ItK 112(2008)/5-6, 741–745.

köztudott volt, hogy a császárt nagymértékben befolyásolták a szabadkőművesek írásai.³³⁸ Ennek tudható be, hogy kormányzása despotikussá vált, hogy szinte mindig a saját feje után ment, és nem a törvények alapján döntött. Ezek vették rá arra is, hogy a mágnásokat mellőzze, a köznemeseket ellenben vezető tisztségekbe helyezze, feszültséget keltve ezáltal a két réteg között. Pray szerint a szabadkőművesek végső soron arra akarták rávenni a császárt, hogy a nép körében lassanként bevezesse a demokráciát, melynek veszélyével ő maga sem volt tisztában. Legtöbb reformjának visszavonása azonban éppen annak köszönhető, hogy fény derült erre a mesterkedésre. Halála után a külföld méltán dicsérte, bár Pray szerint nem vették számításba azt az elhibázott politikai nézetét, hogy a birodalom különféle nyelvű, eltérő szokásokkal és karakterrel, valamint különböző államszervezettel rendelkező népeit egyggyé akarta olvasztani. Pray ugyanis úgy látja, hogy éppen ez a különbözőség az, ami ösztönzőleg hat a tartományok közti versengésre, és azok tudományos, illetve kulturális fejlődésére.

Pray a II. Lipót mindössze kétéves uralkodásának eseményeivel foglalkozó részt a külpolitikai helyzet ismertetésével kezdi. Az új uralkodónak egy igen mély válsághelyzettel kellett szembe néznie. A török elleni háború még mindig tartott, de Bécs viszonya az orosz szövetséggel már megromlott. A hosszú idő óta Habsburg-ellenes politikát követő Poroszország, élén II. Frigyes Vilmostal, ki akarta használni a bécsi udvar erőtlenségét. A király Szilézia mellé újabb lengyel területeket akart megszerezni, és ezért 1790 januárjában szövetséget kötött a szultánnal. A berlini udvar igyekezett egy másik oldalról, a Magyar Királyság felől is támadni régi ellenségét: a királyi hatalom korlátozására és a rendi-alkotmányos önállóságra törekvő nemesi mozgalmat titokban tevékenykedő porosz ágensek révén támogatta. Belgium ugyancsak az év elején kinyilvánította a Monarchiával szembeni függetlenségét, és ebben Anglia és Hollandia is támogatta.

Lipót mindenekelőtt meg akarta fosztani a magyar rendeket a külföldi támaszuktól, ezért mindjárt Bécsbe való érkezése után a porosz királynak küldött levelében kinyilvánította hajlandóságát a békére. A békekonferenciát, amint azt Pray hangsúlyozza, porosz nyomásra hívták össze Reichenbachba. A béketárgyalásokat Anglia és Hollandia felügyelte, minthogy legfőbb érdekük az európai politikai- és gazdasági hatalmi egyensúly megőrzése volt. A bonyolult diplomáciai tárgyalásokat, a felek ellentétes érdekeit Pray viszonylag hosszan ismerteti, érvényre juttatva azon törekvését, hogy az eseményeket a lehetőleg legszélesebb európai összefüggésben mutassa be. Vélhetőleg Prayt magát is lenyűgözte a politikai-hatalmi

³³⁸ Schön István szerint a szabadkőművesek jelentősen segítették II. József reformprogramjának megvalósítását. (SCHÖN István, *Első nemzeti intézményeink megalakulása és a szabadkőművesek*, Magyar Tudomány, 2000, 1340.). II. József és a szabadkőművesség viszonyáról lásd még H. BALÁZS Éva, *A szabadkőművesség a XVIII. században*, Világosság, 1977, 221.

érdekek ezen szövevényes összefonódása, komplexitása, így nagy élvezettel „fejtette fel” azokat, és szívesen írta le a jövőendő olvasók okulására.

A reichenbachi béketárgyalásokkal párhuzamosan folytak Budán, majd Pozsonyban az országgyűlési munkálatok. Pray meglehetősen keveset ír a diétáról. Megemlíti a köznemeseknek a francia labdaházi eskü mintájára tett fogadalmát, valamint a valláspolitikai kérdésekről zajló vitákat. Szerinte az utóbbiakra és az ezekből fakadó haszontalanságokra túl sok időt szántak. Pray azonban, mivel úgy véli, a vallás nem az országgyűlésre, hanem a zsinatokra, a nem római katolikus felekezethez tartozók ügye pedig a király ítéletére tartozik, nem akar többet írni ezzel kapcsolatban.³³⁹

Pray, a rendek számára a királyi hatalom korlátozására szolgáló alkotmányos biztosíték, a koronázási hitlevéllel kapcsolatos disputákat is nagy vonalakban említi. Személyes véleményének ad hangot, mikor „az országgyűlés befolyásosabb, mérsékeltebb és előrelátó részének” nevezi azt a csoportot, mely az Aranybulla ellenállási záradékát feleleveníteni kívánók szándékát meghíúsította, amennyiben „a köznyugalom érdekében” a régi koronázási hitlevél megújítását szorgalmazták. Végül Lipót nyomására a rendek elfogadták, hogy a Mária Terézia-féle hitlevélre tegyenek esküt.

Az *Epitome* Lipótot mint határozott, mindenekelőtt a békére törekvő, és bizonyos mértékű kompromisszumra kész uralkodóként mutatja be. A belgiumi válság kezelése jó például szolgál Lipót megfontolt politikai lépéseinek bemutatására. A függetlenségét kikiáltó Osztrák Németalföldről, mely időről időre a „háborúk gyutacsának” bizonyult, Bécs szívesen lemondott volna, de végül a tartományi privilégiumok és szabadságjogok (összefoglalóan a *Joyeuse Entrée*) megerősítésére és a felkelőknek nyújtott amnesztiára kötelezte magát a reichenbachi konvencióban. Császárrá koronázása után Lipót nyilatkozatban szólította fel a felkelőket az engedelmességre, ugyanakkor csapatokat küldött a szomszédos Luxemburgba, hogy így rettentse el a lázadókat a fegyveres ellenállástól. A tényleges katonai konfliktust azonban mindenképpen el akarta kerülni. XVI. Lajos levelére is, melyben a francia király fegyveres támogatást kért a forradalommal szemben, diplomatikusan azt válaszolta, hogy „meggyőződése, a királynak nem áll szándékában okot adni a birodalmi karoknak és azoknak, akik velük szövetségre léptek, a szomszédok nyugalmanak megzavarására.”

A párizsi eseményekről beszámolva Pray az 1791-es évnél említi először a jakobinusok nevét. A kapcsolódó jegyzetben megmagyarázza az elnevezést, tudniillik hogy a frakció első összejövételét a Szent Jakab templomban tartották. Majd sommásan megjegyzi,

³³⁹ Ugyanezt a gondolatot, vagyis, hogy a valláspolitikai kérdések nem az országgyűlésen tárgyalandók, Pray már kifejtette a rendek sérelmeiről (gravamenjeiről) szóló értekezésében a kéziratban maradt *Reflexiones aliquot non nulla gravamina et postulata Angeli pacis de veteri Languore regni Hungariae* című írásában. OSzKK, Quart. Lat. 422, 13r.

hogy egy „igen mérgező párt, ami a vallás és a királyok kiirtására szerveződött”. Pray a franciaországi politikai helyzet radikalizálódását egyebek mellett XVI. Lajos tragikus sorsának nyomon követésével mutatja be. Ő is, mint sokan a kortársak közül, hitetlenkedve szemlélte a királyi családdal való, példa nélküli kegyetlen bánásmódot. A király 1791. június 20-án meggondolatlan lépésre szánta el magát: családjával együtt szökést kísérelt meg. Másnap azonban Varenne-nél felismerték, és a „csöcselék szitkozódása közepette” toloncolták vissza őket Párizsba, ahol később katonai őrizet várt rájuk. Európa „legpolgárosodottabb és királyaihoz engedelmes népétől szokatlan” tett félelmet váltott ki az európai udvarokban, és következménye a Pillnitzben, a porosz király és az osztrák császár által közösen kiadott nyilatkozat (1791. augusztus 27.) lett. Ebben a két uralkodó beavatkozással fenyegette meg a forradalmárokat, ha a királynak baja esne. Pray ismételten hangsúlyozza a porosz udvar bajkeverő és fegyveres konfliktust kereső magatartását, szemben II. Lipót pacifista törekvéseivel. Az osztrák császár megfontoltsága ezúttal is nyilvánvaló: addig nem akarta magát komolyabban involválni a francia forradalom elleni fellépésbe, amíg a török háborút le nem zárta a szisztovói békekötéssel (1791. augusztus 4.). Pray szerint a III. Szelimmal kötött békepaktum a Császárságra nézve kedvezőtlen feltételei a porosz-török szövetségnek köszönhetőek. Berlin, minthogy nem szerezhette meg Danzigot (Gdańsk) és Thornt (Toruń) Lengyelországtól, ezt a kárt az osztrákok területi veszteségével akarta kompenzálni.

Az 1791 októberében felálló Törvényhozó Gyűlés szándéka, Pray szerint, a király tekintélyének további megtépázása, az iránta való bizalom teljes aláásása volt. Újabb szökés tervezésével, a császárral és az országhatár közelében állomásozó emigráns seregekkel való tárgyalással, a hatalmi restauráció előkészítésével vádolták. Ezek a „pletykák” lényegében megfeleltek a valóságnak. Pray a király háborús törekvéseit azzal magyarázza, hogy az országának javát akarta szolgálni ezáltal, amennyiben egy olyan háború, ami kiragadja az államot szerencsétlen helyzetéből, még mindig jobb békénél.

1792. március elsején Lipót váratlanul meghalt. Pray úgy véli, nem pusztán feltételezés az, hogy a királlyal mérge végzett. Amint a kapcsolódó jegyzetben írja, a hírlapok terjesztették ezt a hírt, és addig sehonnan nem érkezett cáfolat. Ezt követően megjegyzi, hogy március végén III. Gusztáv, svéd király lett merénylet áldozata. Az elkövetőt a párizsi jakobinusok bérelték fel, amelyet a hegypárti Camille Desmoulins újságjából vett idézettel támaszt alá. Pray a két esemény összekapcsolásával nyilván sejtetni kívánta, hogy Lipót halála mögött is valamiféle jakobinus összeesküvés rejtőzött.

A titkos társaságok összeesküvéseivel kapcsolatos teóriák már pár évvel korábban napvilágot láttak Európában, megalapozva ezzel egészen napjainkig a konspirációs elméletek

népszerűségét. A kor fő műve ebben a témában Augustin de Barruel (1741–1820) nevéhez fűződik. A francia abbé, egykori jezsuita, miután a forradalom terrorja elől Angliába menekült, kiadta a *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme* (London, 1797–1798) című négykötetes művet. Ebben három csoportosulást tesz felelőssé a francia forradalomért: az enciklopédistákat, a szabadkőműveseket és a bajor illuminátusok rendjét. A könyv csakhamar a forradalomellenes irodalom „bestsellere” lett, olyannyira, hogy 1799-ben már Észak-Amerikában is megjelent.³⁴⁰

Értékelve az uralkodó alig kétéves uralmát, Pray úgy véli, ha trónra kerülése nem a válság közepette történik, valamint ha élete nem ér véget olyan fiatalon (Lipót mindössze negyvenöt éves volt), nem kétséges, hogy az örökös tartományokat is olyan kedvező helyzetbe hozta volna, amelyben nagyhercegsége, Toszkána volt. Pray felsorolja mindazokat az eredményeket, melyekkel Lipót Toszkánát virágzó állammá tette, így a bölcsen megalkotott törvényeket, a prosperáló kereskedelmet, az ésszerű adóreformot, valamint a büntetőtörvénykönyv életbe léptetését.

Az *Epitome* keletkezésekor regnáló király I. Ferenc volt, nem meglepő tehát az a szimpátia, mellyel Pray iránta viseltet, mindjárt uralkodásának kezdeti időszakáról beszámolva. Kifejti, hogy az ifjú király trónra lépésekor, II. Lipóthoz hasonlóan, komoly külpolitikai válsággal kellett szembe néznie. Uralkodói gondjait csak tetézték a magánéleti tragédiák, tudniillik szüleinek (Lipót és felesége, Mária Ludovika), valamint feleségének, Württembergi Erzsébetnek egymás után bekövetkező halála.

Franciaország hadüzenete sem sokat váratott magára: 1792. április 20-án a francia király maga tett javaslatot annak megszövegezésére. Pray szerint erre a jakobinusok kényszerítették az uralkodót, és a hadüzenet szövege is egyértelműen az ő művük. Valójában az indítványt a képviselők hét ellenszavazat mellett kitörő lelkesedéssel fogadták el, vagyis nem kizárólag a jakobinusok érdeke volt a háború megindítása.³⁴¹ A jobboldali fayetteistáknak (La Fayette hívei) és a baloldalon álló brissot-ista (a jakobinusokat vezető Brissot nevéből) csoportosulás közös támogatásával sikerült hadügyminiszterré nevezni Narbonne grófot, aki későbbiekben az agresszív háborús politika eszközének bizonyult.³⁴² Mindemellett az udvar is feltétlenül háborút akart, minthogy egyetlen reménye a hatalmának visszaszerzésére a külföldi beavatkozás volt.

³⁴⁰ Augustin de BARRUEL, *Memoirs illustrating the history of Jacobinism*, transl. Robert CLIFFORD, New York, 1799.

³⁴¹ *A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk., ford. HAHNER Péter, Bp., Osiris, 1999, 235. (továbbiakban: HAHNER 1999).

³⁴² Albert SOBOUL, *A francia forradalom története 1789–1799*, Bp., Kossuth, 1999, 164. (A továbbiakban: SOBOUL 1999).

Ferenchez a porosz király társult háborús szövetségesként. A hadsereg vezetése – írja Pray – a magyar királyt illette volna, minthogy neki üzenték meg a háborút, katonai sikerei miatt azonban Braunschweig herceget, II. Károly Vilmos Ferdinándot (1735–1806) bízták meg ezzel a feladattal. Pray – a később bekövetkező események tudatában – nem helyesli a döntést, minthogy a hadjárat kudarcához nagyban hozzájáruló valmyi vereségért éppen Braunschweig herceget tették felelőssé. Pray szemében valószínűleg az sem tette szimpatikussá a herceget, hogy szabadkőműves volt, és meglehetősen liberális nézeteket vallott.³⁴³

A hadparancsnok azonban már akkor nagyot hibázott, amikor francia területre még be sem tette a lábát. A Koblenzben kiadott ún. *Brunswick Manifesto* fenyegetőzései nem kis mértékben tüzelték fel a forradalom híveit. Ez a nyilatkozat a király ügyének sokkal inkább ártott, mint használt, végső soron XVI. Lajos detronizálásához vezetett.³⁴⁴

1792. augusztus 10-én, Párizsban felkelés tört ki a király ellen, mely végül iszonyatos vérontásba torkollott a Tuileriákat (a királyi család lakhelye) védő svájci gárdisták és a nemzetőrök vezetete csőcselék között. Pray a szörnyűségekről szóló értesüléseit a sajtó mellett Jean-Gabriel Peltier fentebb említett művéből, a *Dernier tableau de Paris*-ből szerezte. Amit Robespierre a „leggyönyörűbb forradalomnak” nevezett, az valószínűleg igen sokkolóan hathatott az idős történetíróra.

Dumouriez, a francia hadseregparancsnok Párizst féltve fegyverszüneti tárgyalásokat javasolt Braunschweig hercegének, akivel már régebről ismerték egymást. Miután megállapodtak a harcok szüneteltetésében, barátságos találkozót tartottak. Pray úgy gondolja, hogy a herceget nemcsak hogy becsapta Dumouriez, de az egyenesen hagyta magát kelepcebe csalni, és kettőjük megállapodásának eredménye volt a kortársak számára érthetetlen valmyi vereség, amely „végzetes sebet” ejtett az egyébként sikeresnek induló porosz hadjáraton.³⁴⁵ A titkos paktumról szóló pletykák valószínűleg nem feleltek meg a valóságnak, és a vereséghez több katonai tényező is hozzájárult. Először is a porosz sereg túl lassú volt ahhoz, hogy megakadályozza Dumouriez és a másik francia parancsnok, Kellermann vezette sereg egyesülését a csata előtti napon, így a francia hadosztályok a poroszok mögé kerülhettek. Braunschweig hercegének serege a rossz időtől és a betegségektől elgyötört volt kénytelen Valmynál megütközni, ráadásul mivel látta, hogy a

³⁴³ John HAYCRAFT, *A francia forradalom nyomában*, Budapest, é.n., 141.

³⁴⁴ A braunschweigi herceg kiáltványa augusztus 1-jén vált közismertté Párizsban óriási felháborodást váltva ki a forradalommal szimpatizálók körében. Így a felkelést is, amit eredetileg július végére terveztek elnapolták, és a király trónfosztására vonatkozó petíciót benyújtották a Törvényhozó Nemzetgyűlésnek. Ez azonban határozat nélkül oszlott szét, mire a felkelők augusztus 10-én megtámadták a Tuileriákat. A királyságot megdöntötték. SOBOUL 1999, 171–172.

³⁴⁵ SCHAMA 2001, 793.

francia tüzéséget nem tudja szétzilálni, nem kockáztatta meg a frontális ütközetet, és visszavonult.³⁴⁶ További árulást sejt Pray amögött is, hogy a herceg elrendelte az országból történő kivonulást, noha a seregben többen is úgy gondolták, hogy a háborút be lehetett volna fejezni, ha folytatják a hadjáratot. A valóságban II. Frigyes Vilmos porosz király addig nem volt hajlandó tárgyalni a franciákkal, amíg azok vissza nem ültetik Lajost a trónra. A tárgyalások itt megszakadtak, és az elcsigázott porosz hadsereg végül kivonult.³⁴⁷ A porosz király tudta, hogy Lajos jogait úgysem állítják vissza, ennek követelése pusztán ürügyül szolgált arra, hogy kivonhassa csapatait Franciaországból. Lengyelország újbóli felosztása volt ugyanis kilátásban, és nem akarta elszalasztani ezt a kiváló alkalmat a területszerzésre.³⁴⁸ Pray közli ugyan az eseményekkel kapcsolatos angol véleményeket, melyek a porosz vezetés által elkövetett stratégiai hibákat teszik felelőssé a hadjárat kudarcáért, ennek ellenére valamiféle eltitkolt okokat gyanít amögött, hogy Braunschweig visszavonulót fűjt. A porosz veszély elmúltával támadásba lendülő francia csapatok elfoglalták Speyert, Wormsot, Mainzot, majd a Rajnán átkelve Frankfurtot és Koblenzet.

Még az év decemberében bekövetkezett az addig elképzelhetetlen: XVI. Lajost a Nemzeti Konvent (a köztársaság megalakulása óta a törvényhozó gyűlés) bűnösnek találta. Nem sokkal azelőtt fedezték fel ugyanis a bizonyítékokat, melyek tanúsították, hogy a király titokban tárgyalásokat folytatott az emigránsokkal és a császárral. Pray szerint a király pere azt a célt szolgálta, hogy elterelje a nép figyelmét a jakobinusok által Marseille-ben, Lyonban, Avignonban és Párizsban elkövetett gaztettekről. A pert nagy vonalakban ismerteti Pray, köztük a Lajosra nézve legmegalázóbb részleteit. Így megemlíti, hogy a királyt Capet Lajosként nevezték meg, mivel egyszerű polgárnak tekintették, vagy hogy először nem engedték, hogy ügyvédet fogadjon, vagy hogy nem engedélyezték neki a családjával való érintkezést sem. Ügyvédeknek védőbeszédei nyomán a király ártatlansága – Pray szerint – egyértelműen bizonyítást nyert ugyan, de a Konvent többsége a halálbüntetésre szavazott. Pray a kivégzés tragikus részleteiről is beszámol: leírásában a vérpadra nagy lelki nyugalommal lépő király vértanúként hal meg. Az elhunyt uralkodó értékelése most sem marad el. Az „*optimus Princeps*” gyengesége éppen jóindulatában rejlett. Pray úgy véli, hogy már a forradalom elején élnie kellett volna hatalmával, és beavatkozni az eseményekbe. Akkor még a katonaságot is kötötte a neki tett hűségeskü, a nép sem szakadt pártokra. Ily módon – írja Pray – könnyen elkerülhette volna a véget, amit a jakobinusok szektája lépésről lépésre készített elő neki.

³⁴⁶ SCHAMA 2001, 794; HAYCRAFT, *i. m.*, 140.

³⁴⁷ SCHAMA 2001, 796.

³⁴⁸ HAYCRAFT, *i. m.*, 140.

A franciák ellen 1792-ben felálló koalíció a Habsburg Birodalom, Poroszország, Spanyolország, Portugália, az Egyesült Királyság, Szardínia és Nápoly részvételével sorra aratta a katonai sikereket 1793 tavaszán és nyarán. Az osztrákok visszafoglalták Belgiumot, a poroszok pedig Mainz városát. Pray szerint, ha az egyes országok kitartottak volna a közös ügy mellett, egy év alatt legyőzhették volna a franciákat. A zavaros francia belpolitika még kedvezett is a koalíciós erők ügyének. A katonai vereségek és a párizsi forradalmi kormányzat túlkapasáival szemben Vendée-ben és más tartományokban lázadás tört ki. A jakobinusok sikertelenségükről – amint Pray írja – véres látványosságokkal akarták elterelni a nép figyelmét. Ezért október 14-én bíróság elé állították Marie Antoinette-et, vagy, ahogy férje halála után hívták, özvegy Capet-nét, és nemzetellenes összeesküvés vádjával halálra ítélték. Két nappal később, 1793. október 16-án a párizsiak örömmujjongása közepette fejezték le a királynét. Büszkén, királynéhoz méltón, ahogy Pray fogalmaz: nyakát nőtől szokatlan nyugodtsággal nyújtva a hóhérnak halt meg.

Az áttörést a jakobinusok számára a Carnot-féle, népfelkelésről szóló rendelet hozta meg, mely az általános hadkötelezettség elvének bevezetésével biztosította egy valódi tömeges fegyveres erő, népi hadsereg létrehozását, jóval nagyobb létszámban, mint a kor hivatásos katonákból álló eliterői. Ez lehetővé tette, hogy folyamatosan megfelelő létszámú bevethető haderő álljon rendelkezésre, mellyel 1793 végére sikerült a koalíciós erők által megszállt területek nagy részét visszafoglalni.

Ugyanekkor a koalíció egysége is bomlani kezdett. Az első jelentős lépést ebben az irányban a porosz udvar tette meg, amely haderejének nagy részét nem akarta a továbbiakban Franciaország ellen bevetni, minthogy azt Lengyelország azon részeibe kellett áthelyeznie, melyeket 1772-ben és 1793-ban hasított ki magának. Lengyelországban ugyanis – ahogy Pray fogalmaz – „a franciaországihoz hasonló, a jakobinusok nem csekély pénzével, és a Franciaországból küldött agitátorok által addig titkon támogatott szervezkedés létezése került nyilvánosságra.” Poroszország a katonai jelenléttel – vetíti előre Pray – egyúttal a lengyel állam következő felosztására (1795) is készült. Berlin kétkulacos politikájának érzékeltetésére Pray beszámol arról, hogy míg az angolok és a hollandok a koalíció egységét féltve komoly pénzüsszegekkel támogatták a poroszokat, hogy biztosítsák annak a háborúban való részvételét, addig II. Frigyes Vilmos már a franciákkal tárgyalt titokban a békekötésről.

A császári seregtől és az angol flottától elszenvedett vereségek, és az egyre mélyülő belpolitikai válság arra ösztönözték a párizsi kormányzatot, hogy a királyi család újabb tagjának (XVI. Lajos húgának, Erzsébetnek) halálra ítéletét vigye keresztül. Mikor ez már nem hatott csillapítólag a közvélemény elégedetlenségére, a koalícióban résztvevő országok elleni propagandával próbálták fanatizálni a népet a háború támogatására. A módszer bevált:

1794 tavaszán 12 hadsereg kötelékében egymillió ember állt fegyverben. Ennek a tömegnek csaknem a felét az önkéntes zászlóaljok, valamint a kényszertoborzottak és a népfelkelés sorozottjai tették ki.³⁴⁹

Az 1794. év koalíciós kudarcaira a kortársak különféle magyarázatokat találtak, melyeket Pray röviden ismertet, de a maga részéről nagy jelentőséget tulajdonít azoknak a helyi jakobinus mozgalmaknak, melyek a koalíció egyes államaiban a belső rend feldúlásán munkálkodtak. A kézenfekvő módon konzervatív beállítottságú, királyhű és katolikus Prayból komoly ellenérzést váltottak ki mind a jakobinus, mind az azok előfutárának tekintett szabadkőműves társaságok. Dögletes luesznek, kártékony pestisnek titulálja ezeket, melyek rák módjára alattomban terjednek az államok, köztük Magyarország, testében. Szerinte a jakobinusok, amit Franciaországban a királlyal és annak családjával műveltek, azt Magyarországon a papság és a nemesség ellen akarták elkövetni. Ez utóbbiak vagyont megkaparintva akarták megszerezni a hatalmat, hogy a régi kormányzatot a vallással együtt eltöröljék. Időben leleplezték azonban a szervezkedést, és börtönbe vetették a résztvevőket. Pray nem nevezi meg Martinovicsot és társait, kivégzésüket is csak a következő fejezetben említi meg, miután helyeslően nyilatkozik a királynak a mozgalom leleplezését követő megtorló intézkedéseiről, és üdvözli, hogy Ferenc, fiatal kora ellenére, a kellő szigorral járt el az ügyben. Pray néhány hónappal halála előtt írt levelében ugyancsak elégedettségének ad hangot amiatt, hogy a császár rendeletben akart gátat szabni a szabadkőműves, illetve illuminátus térnyerésnek.³⁵⁰

Pray szerint a jakobinizmus előzményei a szabadkőművességben keresendők. A két mozgalom nem sokban különbözik egymástól, amennyiben céljuk ugyanaz, tudniillik a királyságok és az egyház felforgatása és tönkretétele. Abban, hogy a szabadkőműves tanok akkora népszerűsége tettek szert az időben, Pray véleménye szerint az uralkodók engedékenysége és felelőtlensége is közrejátszott. A szabadkőművesek módszereiről, szokásairól viszonylag hosszan értekeznek, értetlenül állva a tény előtt, hogy hogyan tudtak nemeseket becsábítani a páholyaikba.³⁵¹ Pray egy másik írásában, a Hajnóczy két röpiratára

³⁴⁹ SOBOUL 1999, 275–276.

³⁵⁰ „Est aliud quiddam, quod ego, et boni omnes plurimi facere debemus. Caesar decretum edidit Viennae per omnia dicasteria vulgatum, quo omnes in officio constituti, juramento fateri debent se non esse Latomorum vel Illuminatorum e numero, aut, si essent, ut sectae huic solemniter renunciaret, false iuvantes, et in dolo comprehensi, honore et officiis priventur. Factum sapientissime! Ita gladius jugulo adhibetur. Ajunt, idem in omnibus ditionibus haereditariis futurum, qui non desunt, qui putent, idem Decretum ad Capitula extendendum esse, siquidem suspicio non inanis sit, aliquos etiam in illis labe hac infectos esse. Mihi certo constat, omnium Latomorum, qui hactenus in Hungaria fuere, catalogum, tuto extra Hungariam exstare, et ibi, ubi oportet, cognitum esse.” EKK, Coll. Pray. Tom. 65., 265v.

³⁵¹ Pray a pizskozatpéldány egyik törölt lábjegyzetében említést tesz a *Magnus Ministerről*, akit csak igen kevés, a legtitkosabb misztériumokba beavatott szabadkőműves ismer. Vö. a 184. oldal apparátusával.

írt válaszából fennmaradt töredékben alaposan kifejtette véleményét a szabadkőművesekről.³⁵² Már az sem lepte meg – írja –, hogy egyházi személyekről derült ki, hogy csatlakoztak a társasághoz különféle egyházi méltóságok elnyerése reményében. Őt magát is megpróbálták „beszervezni” a társaságba, megígérve, hogy a belépésért cserében egy kanonoki stallum, majd akár egy püspöki szék várja őt. Pray természetesen visszautasította az ajánlatot.

Visszatérve az események menetéhez: az 1795-ös esztendő megint a franciák éve volt a háború szempontjából. Januárban átkeltek a Rajnán, és Hollandiában kikiáltották a franciabarát Batáviai Köztársaságot. Poroszország és az északi német államok a bázeli békével (1795. április 5.) kiléptek a háborúból, és a rajnai határok elismerésével több területről lemondott a franciák javára. A példát követve Hollandia, majd Spanyolország is békét kötött Franciaországgal. A koalíció felbomlása feltartóztathatatlannal folytatódott. Mindezen felül a Francia Köztársaság elfoglalta Belgiumot, ami végképp kizárta a Habsburg Birodalommal való megegyezés lehetőségét. Ugyanebben az évben Lengyelország megszűnt létezni, miután Poroszország, Ausztria és Oroszország a harmadszori felosztásáról is megegyezett. Pray ez utóbbival kapcsolatban megjegyzi, hogy a lengyel állam megszűnéséhez leginkább az járult hozzá, hogy „kétfejű szörny mintájára királyságból és köztársaságból lett összegyúrva, így az örökös viszálykodást hordozta magában.”³⁵³ Ehhez adódott még a lengyel jakobinus mozgalom vezette felkelés (élén Tadeusz Kościuszkóval, 1794 márciusa), melynek orosz területekre való áttéréését a cárnő akadályozta meg azáltal, hogy Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) tábornok vezetésével csapatokat küldött a felkelés elfojtására. Pray helyesli ezt a lépést, minthogy az szerinte a fentebb említett szabadkőműves-jakobinus pestis megfékezését szolgálta. Pray úgy véli, a békepárti, és a területszerzésben nem érdekelt bécsi udvar a lengyel állam felosztásában nem szívesen ugyan, de kénytelen volt részt venni, hogy így akadályozza meg a további porosz terjeszkedést.

Pray részletesen ismerteti a franciák területszerzésre irányuló háborús lépéseit, illetve a csaknem teljesen magára maradt császári haderő mozgását.

A francia forradalom külpolitikai irányvonalát kezdetben a „passzív, pacifista kozmopolitizmus” jellemezte, pár éven belül azonban a nacionalista expanzíós törekvések váltak dominánssá.³⁵⁴ A háborúk célja egyfelől az volt, hogy az ország államhatárait a

³⁵² OSzKK, Quart. Lat. 567., Tom. I. 106r–107v. Lásd a 4. sz. függelékét.

³⁵³ A Jagelló-ház kihalása után (1572) Lengyelországban a rendek kerültek fölénybe, egy sajátos politikai berendezkedést valósítva meg, az ún. nemesi köztársaságot (*Rzeczpospolita*), melyben a királyt választják. A politikai erők széthúzása, valamint a fennálló társadalmi viszonyok meggyengítették az államvezetést, ez vezethetett később ahhoz, hogy a szomszédos nagyhatalmak felosztották egymás között Lengyelországot. Vö. SZOKOLAY Katalin, *Lengyelország története*, Bp., Balassi, 1997², 44.

³⁵⁴ T. C. W. BLANNING, *The French Revolution in Germany: occupation and resistance in the Rhineland, 1792–1802*, Oxford, Oxford University Press, 1983, 59.

természetes, földrajzi határokig terjesszék, másrészt, hogy a későbbiekben franciabarát bábkormányok által irányított államokat (a következő években életre hívott a Batáviai-, Genovai-, Ciszalpin Köztársaság) hozzanak létre a forradalom védelmére. Danton lényegre törő módon fogalmazta meg az expanziós politika célkitűzését egyik beszédében: „Franciaország határait a természet jelölte ki, mi pedig kihúzzuk azokat a látóhatár négy sarkába, a Rajnáig, az Óceánig, az Alpokig.”³⁵⁵ Úgy tűnt, a francia hadsereg ezt a tervet akarja végrehajtani, amikor 1795-ben a Rajnánál elfoglalta Mannheimet, és visszafoglalta az 1793-ban az osztrák-porosz seregek által már egyszer felszabadított Mainzot. Az Alpokig való előrenyomulást Savoya, majd Piemont 1796. évi elfoglalása jelentette. III. Viktor Amadé, Szardínia és Piemont királya az év május 15-én kötötte meg a békét a franciákkal, amely Ausztria számára egy újabb szövetséges elvesztését jelentette. Pray ezzel kapcsolatban méltatlankodva jegyzi meg az *Epitome* pizskozatpéldányában, hogy századának szövetségkötései a zsoldosok felbérével mutatnak hasonlóságot. Ezek értékét az „adásvételből” származó haszon mértéke szabja meg. Sokszor azonban mindkét fél rosszul jár, ahogyan ezt példák sora mutatja az utrechti békétől (1713) egészen a bázeli szerződésig (1795).³⁵⁶

Az időközben Párizsban hatalomra került öttagú Direktórium nagyszabású, az európai államokat érintő rendezési tervéről Pray részletesen beszámol, melyhez forrásul az általa Staats- und Ministerialzeitungként emlegetett hírlapot jelöli meg.³⁵⁷ Az átalakítási elképzelések egyik fő eleme a Német Birodalom szétagolása volt, ami – minthogy a német államok uralkodói közül (a pfalzi választó, a braunschweigi és württembergi hercegek, a hessen-darmstadtai tartománygróf, stb.) sokan nem támogatták a császárt – nem okozott volna különösebb nehézséget Franciaország és Poroszország számára. A francia kormányzat szándéka az volt, hogy az országhoz csatolják a belgiumi tartományokat (beleértve Liège-t és Maastrichtet), Savoyát, a Nizzai Grófságot, a Luxemburgi Hercegséget, valamint a svájci területen lévő Porrentruy-t. Belgiumért cserébe a császárnak Bajorországot engedték volna át. Ez utóbbi a pfalzi választónak jelentett volna veszteséget, ezért őt az egyházi fejedelemségekkel: a trieri, mainzi és kölni érsekségekkel kívánták kárpótolni. Így ezek elvesztették volna választófejedelmi címüket, melyet az orániai, a braunschweigi, a

³⁵⁵ Danton 1793. január 31-én elmondott beszédéből idézi: BLANNING, *i. m.*, 2.

³⁵⁶ Lásd a dolgozat 207. oldalán olvasható szövegvariánst. „Videntur confoederationes hujus seculi multum similitudinis habere cum mercibus, quarum precia, pro spe lucri vendentium aut ementium cupiditate crescunt et decrescunt, tametsi crebro contingat, utrosque decipi, quod cuiusvis facile patebit, qui variarum Aularum pacificationes, inde Ultrajectensi pace anno 1713. post bellum de jure in Hispania succedendi finitum confecta ad annum 1795., quo rex Borussiae seorsim cum Gallis deserto communi foedere pacem inierat, volet in censum vocare.”

³⁵⁷ Kézenfekvőnek tűnik, hogy ez a hírlap a Wiener Zeitung, ám a Pray által megadott lapszámban, illetve oldalon nem találtam meg a hivatkozott szöveget.

württembergi herceg és a hesseni tartománygróf kapott volna meg. A porosz király franciabarátságát, a számára engedélyezett területgyarapítással kívánták meghálálni.

1796-ban, a rajnai hadszíntéren Ferenc császár tehetséges öccse, Károly főherceg ért el kisebb sikereket. Itáliában viszont a Napoléon Bonaparte vezette francia haderő sorozatban több vereséget mért a császáriakra, és hamarosan elfoglalta Észak-Itáliát, majd délről betört az örökös tartományokba. Ferenc novemberben összehívta az országgyűlést, hogy segítséget kérjen a rendektől, akik komoly áldozatvállalással (ötvenezer katonaujjonc, nagy mennyiségű gabona- és élő állat felajánlása) tettek tanúbizonyságot királyhűségükről, melyet Pray is szívesen hangsúlyoz. A támogatás megszavazása ellenére az osztrák kormányzat már nem tudott újabb seregeket bevetni, így Leobenben kénytelen volt megkötni az előzetes, majd 1797. október 17-én Campoformióban a végleges békét. A szerződés aláírása lényegében az első koalíció vereségét jelentette, és számos, addig osztrák kézen lévő területet juttatott francia fennhatóság alá. Ezek közé tartozott az Osztrák Németalföld, Lombardia, a Földközi-tenger egyes szigetei, mint például Korfu, és az Adriai-tenger további (korábban Velencéhez tartozó) szigetei. Cserébe Ausztria megkapta az Adige folyótól keletre fekvő itáliai területeket, köztük Velencét, Friulit, Isztriát, és Dalmáciát. Emellett elismerte a Bonaparte által létrehozott milánói székhelyű Ciszalpin Köztársaságot, valamint a Genova város körül kialakított Liguriai Köztársaságot. A szerződés titkos paragrafusai további területi rendelkezéseket tartalmaztak, melyek Franciaország kiterjedését annak természetes határai mentén határozták meg: északon a Rajna, a Nette és a Rur folyók vonalánál. Emellett a francia hajóknak szabad hajózást biztosítottak a Rajna, a Meuse és a Mosel folyókon.³⁵⁸

Pray Belgium elvesztését az egyébként a campoformiói békével elismert katonai kudarc egyik pozitív hozadékaként értékeli. Véleményét ezzel kapcsolatban külön fejezetben fejti ki. Szerinte sokan úgy vélték, hogy nem elég méltányosak a feltételek, melyek elfogadására Ausztria kényszerült, minthogy az itáliai területek a földek fekvése és a népsűrűség tekintetében alulmúlták a belgiumi viszonyokat. Pray szerint azonban azok, akik így gondolkodtak, „sem a múltat, sem a jövőt nem vették eléggé figyelembe”. Belgium ugyanis, amióta a Birodalom része (az 1713. évi utrechti béke óta) a franciák és angolok közti viszály állandó gyutacsává vált. A franciák ugyanis határaikat ezen a területen akarták kiterjeszteni, az angolok azonban attól tartottak, hogy a belgiumi kikötők használata révén az angol kereskedelem érdekei sérülnek. Ez magyarázza azt, hogy az angol diplomácia mindent bevetett annak érdekében, hogy Belgium ne szakadjon el Ausztriától, vagy hogy ne kerüljön a franciák kezére. „Ausztria” – írja Pray – „csaknem annyiszor keveredett háborúba, ahányszor Franciaország és Anglia a kereskedelem vagy más konfliktus miatt egyenetlenkedtek.”A

³⁵⁸ A szerződés szövegét magyarul, kivonatos formában lásd: HAHNER 1999, 474–478.

hadviselés azonban, minthogy a szükséges felszerelést és katonaságot az örökös tartományokból kellett hozatni, rendkívüli módon megterhelte a kincstárat. A békekötések folyamán is (a pireneusi és a nimwegeni béke 1659-ben, illetve 1678-ban) az ugyancsak Habsburg kézen lévő Spanyol Németalföld (a mai Belgium déli területei és Luxemburg) szenvedett területi veszteségeket Franciaország javára. Mindezek alapján Pray számára nyilvánvaló, hogy Belgium megtartására fordított költség nagyobb volt a tartományból befolyó bevételnél. Így Belgium a Habsburgoknak inkább a terhére volt, semmint a hasznára, és az itáliai területek odaítélése annyival tette méltányosabbá a tartomány elvesztését, amennyivel Ausztria ezután kevésbé kényszerült mások érdekében felemészteni a saját erejét. A Belgiumtól való megválás után – világít rá Pray – az örökös tartományoknak nem kell belebonyolódniuk háborúba, erőiket koncentrálnak, és egymást is könnyebben tudják segíteni. Ehhez jön még a dalmát tenger nyújtotta haszon, és a sok kikötő, amelyek révén a keletre irányuló kereskedelmet az angoloknál és a franciáknál rövidebb határidővel és az örökös tartományok nagy hasznával lehetne folytatni.

Pray némileg maliciózan jegyzi meg, hogy a franciák a békekötés nyújtotta időt arra használták fel, hogy a Rajna melletti haderejüket más, általuk még nem kifosztott területekre vezényeljék át. Így Rómában felkelést robbantottak ki, és 1798-ban Római Köztársasággá nyilvánították az egyházi államot. VI. Piusz pápát Franciaországba hurcolták, ahol a következő évben el is hunyt. A másik célpont a veszfáliai béke óta semleges és a Német Birodalomtól független országnak tekintett Svájc volt. Azon ürügy alatt, hogy Svájc a royalista izgatások és összeesküvések fészke lett, a Direktórium parancsára már 1797 végén francia hadak szállták meg az ország nyugati felét, melyet francia csatlósállamok mintájára Helvét Köztársasággá nyilvánítottak. Ezt követően Genfét két másik határszéli kantonnal együtt Franciaországhoz csatolták. Pray szerint erre elsősorban az ország bankjaiban felhalmozott pénz miatt volt szükség, minthogy az 1790-es években a francia arisztokrácia tekintélyes része menekítette a vagyonát Svájcba.³⁵⁹

A campoformiói békében a Rajna bal partja francia kézre került, ami szükségessé tett valamiféle német területi átrendeződést. A császár a békeszerződéshez csatolt titkos cikkelyekben kötelezettséget vállalt arra, hogy a béke előírásai miatt területi veszteségeket elszenvedő fejedelmek és államok német területen részesüljenek jóvátételben.³⁶⁰ A felek emellett abban is megállapodtak, hogy egy Rastattba (Baden) összehívott kongresszuson döntenek a pontos területi változásokról. Ezzel a császár voltaképp ugyanúgy feláldozta a Birodalom egységét az örökös tartományok kedvéért, ahogy annak előtte a porosz király tette

³⁵⁹ *Epitome*, XXI, 2.

³⁶⁰ HAHNER 1999, 477.

ugyanezt saját országának gyarapítása érdekében. Pray a titkos cikkelyekről nem tesz említést, (talán nem volt tudomása a meglétükről), mindenesetre hangsúlyozza, hogy a császár a Birodalom integritását tartotta szem előtt a tárgyalások során, és védelméről biztosította a hozzá hű államokat.³⁶¹

A fentebb említett kongresszus 1797 novemberében nyílt meg Ratstattban, ám a tárgyalások hamarosan elvesztették jelentőségüket a Német Császárság Franciaországgal szembeni erőtlensége miatt. Bonaparte is csak azért tett rövid látogatást a helyszínen, hogy bejelentse, a franciák a Rajna teljes szakaszán igényt tartanak a folyó bal partjára.³⁶² A párizsi kormányzat arra számított, hogy a velük szövetséges német államok támogatni fogják azt a tervet, hogy az egyházi fejedelemségek szekularizációja révén kapjanak kárpótlást a Rajna bal parti veszteségeik miatt. Pray nem rejti véka alá, hogy rendkívül igazságtalannak tartja ezt a megállapodást. Szerinte nagyfokú méltánytalanság, „a természetes igazságossággal össze nem egyeztethető” volna, ha a birodalmi alkotmányhoz és császárhoz ragaszkodó, hűséges egyházi államok vagyonából kártalanítanak azokat a világi fejedelmeket, melyek „miután cserbenhagyták a császárt, és egyenként lepaktáltak az ellenséggel, előkészítik az utat Németország kifosztására.”³⁶³ A tárgyalások olyannyira elhúzódtak a franciák túlzó követelései, másrészt a császár Itáliában zajló háborús előkészületei miatt, hogy végül az osztrák követek, bármiféle érdemi megállapodás nélkül, 1799 áprilisában megszakították a párbeszédet.³⁶⁴ Példájukat követték a német fejedelmek képviselői is, majd a francia megbízottak is indulni készültek. Ez utóbbiakat azonban a város határában megtámadták, és közülük kettőt (Roberjot és Bonnier) meggyilkoltak, a harmadikat (Debry) súlyosan megsebesítették.³⁶⁵ A franciák a merénylet elkövetésével a Babarczy-féle ezredben szolgáló székely huszárokat vádoltak meg, akiket természetesen a bécsi udvar bérelt volna fel. Pray viszonylag hosszan foglalkozik a bünténnyel, érveket sorakoztatva fel emellett, hogy a rastatti követgyilkosság is a franciák műve volt egy újabb háborús ok megteremtése érdekében. Pray szerint ez utóbbi feltevést igazolják, hogy a merénylők franciául beszéltek, ami a székelyek számára „épp olyan idegen, mint az amerikaiaknak a magyar.” Másrészt az állítólagos huszárok öltözékét Strasbourgban készítették, ahonnan „a császári katonaság még békeidőben sem szokott öltözködni.” A legfőbb érve mégis az, hogy a bécsi udvarnak semmi haszna nem

³⁶¹ *Epitome*, XVIII, 2

³⁶² *Epitome*, XXI., 4. „Utcunque autem Imperiales hac conniventia Gallis obsecundarent, negabant tamen hi pacem aliter posse confieri, nisi tota sinistra Rheni ripa, limitem utriusque ditionis constitueret.” Alexander I. GRAB, *Napoleon and the transformation of Europe*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, 87.

³⁶³ *Epitome*, XXI, 4., illetve XXIX, 8. „Nec enim aequum videbatur, ut damna Principum secularium, qui deserto Caesare pactisque seorsim cum hoste initis viam eidem ad vastandam Germaniam pararunt, ex bonis Ecclesiasticorum, qui constantes in fide subsidia ex lege Imperii fideliter praestiterant, pensarentur.”

³⁶⁴ Az ekkor tárgyalásra került francia feltételek elfogadására Ferenc császár 1801. február 9-én aláírt lunéville-i békeszerződésben kényszerült.

³⁶⁵ *Epitome*, XXIV, 1.

származott a követek lemeszárlásából, akár a háborúra, akár a békére törekedett. A császáriak egyébként is számtalanszor bizonyították őszinteségüket a tárgyalások folyamán. Ezzel szemben a párizsi Direktórium máskor is hazudott, és nem áttartott más szerződéseket is megszegni. Valójában a franciák fűzhetek ahhoz különösebb reményt, hogy ezzel az erőszakos bünténnyel „a nemzet lelkesedését, ami a hosszú anarchia és a minap elszenvedett vereségek után jelentősen lanyhult, újból fel lehet tüzelni.”³⁶⁶

Pray az 1798-as események közül Bonaparte egyiptomi hadjáratával foglalkozik részletesen. A kortársak számára egyszerre csodálatra méltó és érthetetlen (Pray szerint egyszerűen meggondolatlan) vállalkozás okát több vélemény ismertetésével igyekszik megvilágítani. Egyes vélemények szerint – írja – az egyiptomi expedíció célja a Szezi-csatorna megépítése volt, hogy a franciák ennek révén tegyenek szert vezető pozícióra a Földközi-tengeren át Ázsiába irányuló kereskedelemben. Ez végső soron az angolok ázsiai kereskedőhelyeinek tönkretételére irányult, hogy aztán ezt kiaknázva Franciaország világhatalommá válhasson.³⁶⁷

A másik, Pray által közölt vélemény szerint az egyiptomi hadjárat csupán előkészítése volt a Mekkában és Medinában felhalmozott kincsek megszerzésének. Pray hajlik rá, hogy ez utóbbi nézet fedí a valóságot, és emlékezteti az olvasót a franciák fosztogatás iránti vágyára, melynek ékes bizonyítékai a háború folyamán német földön, Belgiumban, Itáliában, Rómában, Velencében, Hollandiában és Svájcban véghezvitt rablásorozatok. Pray egy harmadik véleményt is közöl, miszerint a katonai vállalkozást a Direktórium szorgalmazta, hogy a megannyi győzelméről híres, katonái körében igen népszerű, és politikai téren is ambiciózus Bonapartét távol tartsák a fővárostól és a kormányzattól. Emellett a hadsereg külföldre való küldése a politikai vezetés számára azért is célszerű volt, mert így megspórolhatták a katonaság ellátását és zsoldját. Az utóbbi álláspontokat alátámasztani látszik, hogy Bonaparte akkoriban kérte a felvételét a Direktóriumba, amit természetesen elutasítottak. Mivel azonban nyíltan kimutatta szándékát a politikai hatalomba kerülésre, elkezdtek félni tőle, és jobban szerették volna, ha az ország határain kívül tudhatják. A párizsi kormányzatot pedig valóban azzal a váddal illették, hogy a végeláthatatlan háborút csak azért szorgalmazza, mert csapatait otthon nem tudná ellátni.³⁶⁸ Magának az egyiptomi hadjáratnak az ötlete azonban Bonapartétól származott, aki 1798 elején ébredt rá, hogy a Direktórium

³⁶⁶ *Epitome*, XXIV, 2.

³⁶⁷ Valóban, az első próbálkozás a modern Szezi-csatorna megépítésére Bonaparte egyiptomi expedíciójából származik. Az előkészületeket 1799-ben a Bonapartét elkísérő számos mérnök egyikének, Jacques-Marie Le Père (hibás) számítása miatt a megvalósítást túl nehéznek találták, ezért a munkálatok abbamaradtak. *Dictionnaire Napoléon*, 1603–1604.

³⁶⁸ August FOURNIER, *I. Napoleon életrajza*, I, ford. SUPKA Géza, Budapest, 1916³, 164–165. (A továbbiakban: FOURNIER 1916³), 168, 201.

következő célkitűzése, tudniillik a Pray által is említett angliai partraszállás,³⁶⁹ a francia flotta gyengesége miatt kivitelezhetetlen lett volna.³⁷⁰

Pray Bonapartéről alkotott véleménye szintén az *Epitome* figyelemre méltó passzusai közé tartozik. A francia tábornok első említésére a 17. fejezetben kerül sor az itáliai hadjárat (1797) eseményeinek ismertetésekor, amikor is a császári sereg egyetlen reménye a franciák örökös tartományoktól való távoltartására abban állt, hogy Bonaparte Róma felé vette az útját a háború befejezéséhez szükséges pénz kicsikarására. Előzőleg már hatalmas összegeket zsarolt ki a neki behódolt itáliai városoktól, és a pápával is csak 300 ezer scudóért volt hajlandó békét kötni.³⁷¹ Még ugyanazon év tavaszán a franciák behatoltak az örökös tartományokba, de mert visszavonulásuk nem látszott biztosítva, végül Bonaparte levélben fordult Károly főherceghez, hogy „vegye rá a császárt a mindkét fél számára elhúzódó és véres háború befejezésére.”³⁷² Pray a kapcsolódó jegyzetben utal arra, hogy a francia hadvezér jöllehet úgy tett, mintha a győztes pozíciójából, pusztán békeszeretetből kezdeményezte volna a háború befejezését, valójában hadseregének helyzete aggasztó volt, és itáliai hódításai forogtak kockán.³⁷³

Az egyiptomi hadjárat után titokban Párizsba visszatérő Bonaparte hatalomátvételéről (1799 novembere) viszonylagos részletességgel számol be.³⁷⁴ Ez alkalommal is kiemeli a „hírhedt” Sièyes abbé szerepét a történetekben, aki szerinte a francia forradalom alatt Próteusz módjára változtatva nézeteit a mindenkor győztesnek mutatkozó párthoz csatlakozott. Az abbé Bonaparte hatalmának megszilárdítása érdekében az új alkotmány kidolgozásának feladatát kapta. Az államvezetés az új államformáról is döntött; Pray szerint a konzulátus bevezetése újabb bizonyíték volt arra, hogy a franciák a rómaiakat utánzó majmok.

Mindemellett Pray mérsékelt elismerésének ad hangot Bonaparte politikai karrierjének gyors emelkedésével kapcsolatban. Csodálatraméltó szerinte, hogy egy ilyen alacsony származású korzikai férfi négy év alatt ekkora hírnévre tett szert a francia nép „dölyfössége” ellenére. Hatalomra kerülését segítette, hogy a nép megelégedte az állandó háborúskodást, és abban reménykedtek, hogy Bonaparte elhozza az ország számára a békét. Az első konzul európai államokkal való tárgyalásai azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, maga a

³⁶⁹ *Epitome*, XXII, 1.

³⁷⁰ FOURNIER 1916³, 202; Jean TULARD, *Napóleon*, ford. HOLUB Krisztina, Bp., Osiris, 1997, 109.

³⁷¹ *Epitome*, XV, 3.

³⁷² *Epitome*, XVII, 3. Bonaparte az 1797. március 31-én kelt levélben a háború borzalmait felett kesergett, és az emberiség javát tartva szem előtt javasolta a béke megkötését. Hangneme meglehetősen behízsgó volt, Károlyt Németország megmentőjének nevezte. A levél szövegének kiadása: NAPOLEON, Jean Baptiste Philibert VAILLANT, *Correspondance de Napoléon Ier publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*, Tome II, Paris, 1859, 436–437.

³⁷³ *Epitome*, XVII, b) jegyzet.

³⁷⁴ *Epitome*, XXV, 4–5.

császár is emlékezve Angliának tett ígéretére kizárólag a szövetségesek tudtával volt hajlandó tárgyalni a békéről.³⁷⁵ Pray itt is hangsúlyozza az osztrák uralkodó megbízhatóságát, aki ellentétben a porosz királlyal sohasem hagyná cserben a vele szövetségben állókat.

Bonaparte végül a háború folytatására kényszerült, minthogy Pray szerint így akarta megszüntetni azt a gyűlöletet, melyet a nép amiatt érzett iránta, hogy katonáit Egyiptomban cserbenhagyta. Bonapartét segítette az a körülmény is, hogy az időközben (1799) létrejött ún. második koalíció egyik tagja, Oroszország csapatait visszavonta a Rajnától. A kortársak az okok után kutatva Málta szigetének birtoklásában találták meg a magyarázatot.³⁷⁶ A franciák által Máltáról elűzött lovagok I. Pál orosz cárnál kerestek védelmet, akinek a Máltai Lovagrend iránti rajongása már-már beteges méreteket öltött.³⁷⁷ A lovagok viszonzásul a nagylelkű és szívélyes fogadtatásért rendjük protektoraként üdvözölték a cárt, aki attól kezdve a rend nagymesterének nevezte magát. Pray hozzáteszi, hogy a cár éppen csak azzal nem volt tisztában, hogy a nagymester a rend fogadalmainak, köztük a cölibátus betartására van kötelezve.³⁷⁸

1800 tavaszán a lényegében ismét szövetséges nélkül maradt császári haderő Itáliában próbálta megváltoztatni az erőviszonyokat, és Genova elfoglalása után Franciaországba áthelyezni a háborút. Bonaparte ezt megakadályozandó erőltetett menetben kelt át a „Svájc járhatatlan hegyén” lévő Szent Bernát hágón,³⁷⁹ mely tetteről Pray érezhető elismeréssel számol be.³⁸⁰ Az ezt követő marengói csata végképp szertefoszlatta az Itália visszafoglalására vonatkozó osztrák reményeket. A császár kénytelen volt Párizsban puhatolózni a békekötést illetően, amit Pray azzal próbál szépíteni, hogy ismét emlékezteti az olvasót Ferenc szövetségesei iránti, egyébként az egész háború folyamán bizonyított szavahihetőségére és állhatatosságára. Ez utóbbiaktól egyedül az tántoríthatta el, hogy ismételen az örökös tartományokat fenyegette közvetlen veszély.³⁸¹ A béke aláírására végül Lunéville-ben került sor, 1801. február 9-én. Határozatai a campoformiói békén, illetve a rasttati kongresszus irányelvein alapultak. Ez utóbbinak lényege még mindig az volt, hogy a Rajnának francia kézre kerülő bal partján területtel rendelkező fejedelmek kártalanítása az egyházi államok szekularizációja révén történjék. Ezáltal szükségképpen kitört a viszály a világi és egyházi fejedelmek között, most már azonban a császár sem volt hajlandó sem protektorként sem

³⁷⁵ *Epitome*, XXVI, 1.

³⁷⁷ Mihail HELLER, *Az Orosz Birodalom története*, I. kötet, ford. BALOGH Magdolna, PÁLL Erna, Osiris, Bp., 1996, 443.

³⁷⁸ *Epitome*, XXVI, 3.

³⁷⁹ Az átkelést lován ülve vezénylő Bonapartét, Jacques-Louis David 1801-ben készült híres festménye örökítette meg.

³⁸⁰ *Epitome*, XXVII, 2.

³⁸¹ *Epitome*, XXVIII, 1.

moderátorként fellépni a vitában. Oroszország után Ausztria is kilépett a koalícióból, magára hagyva Angliát, amely azonban 1802-ben szintén békét kötött a franciákkal Amiens-ben. A háborúkban elszenvedett jelentős veszteségek a császárt arra kényszerítették, hogy területileg és intézményileg is átszervezze a birodalmat. Két évvel később, 1803-ban végleg felszámolták az egyházi birtokokat, és a szabad városokat is a birtokaikat elvesztő fejedelmeknek adták kárpótlásul.³⁸² 1806-ban pedig a Német-római Birodalom megszűnt létezni.

Pray azonban mindezt már nem érte meg. Valószínűleg tisztában volt azzal, hogy a birodalom a végnapjait éli, és a franciák előrenyomulása is nem csekély aggodalommal töltötte el. Az utolsó esemény, amelyről az *Epitoméban* megemlékezik, a koppenhágai ütközet, amikor is a Nelson admirális vezette angol flotta győzelmet aratott a dán-norvég hajóhad felett. Pray kifejezi reményét, hogy majd az angolok (akik iránti szimpátiája egyébként a műből világosan kiolvasható) fognak gátat szabni a porosz önkénynek, illetve a franciákat támogató orosz-dán-norvég szövetségnek. Így Európában olyan új rendszer jöhet létre, „amely révén a franciák kevélysége is megfékezhető, és a már meglévő béke feltételei is javíthatók.”³⁸³

Végül szólnunk kell a pizkozatpéldányban olvasható szövegvariációkról is. Ezekben Pray számos olyan gondolatát, véleményét találjuk, melyeket végül jobbnak látta, ha kihagy a végleges szövegből vagy csak némi változtatások után közöl. Így II. József egyházat érintő intézkedéseiről a letisztázott változatban mindössze annyit ír, hogy a császár túlságosan beavatkozott a vallási ügyekbe. A pizkozatpéldány egyik lapalji jegyzetében viszont megjegyzi: felmerült a gyanú, hogy egyházi személyek vették rá a császárt bizonyos intézkedésekre. Így például arra, hogy felszámolja a szerzetesrendeket kisajátítva azok vagyonát, valamint, hogy katolikus templomokat vagy eretnekeknek (*haereticis*) adjon el, vagy profán célra – például komikus színházzá – alakítsa át.³⁸⁴ Emellett többen azt is felróják az uralkodónak, hogy eltörölte a halálbüntetést a szabadkőművesek számára, akik „megszállták” a bécsi udvart. Ugyancsak kimaradt a végleges szövegből Pray azon véleménye, mely szerint II. József sajtószabadságot célzó intézkedése hozzájárult ahhoz, hogy

³⁸² GONDA–NIEDERHAUSER 1998⁶, 152–153.

³⁸³ *Epitome*, XXX, 2. Pray az újonnan kibontakozó hatalmi rendszerbe vetett reményéről ír egyik levelében, mely egy egyelőre nem azonosított apátnak szól. „Res novas, puta, mortem Imperatoris Russorum, Anglorum relatam de Danis navalem victoriam, eorundem cum Suecis initam concordiam, alioquin *Dominus* Frater jam cognoverit. Russus etiam eisdem Anglis conciliatus est. Hinc sunt, qui novum systema politicum Europae inducendum existimant, et fastum Gallorum coercendum esse praesertim, quod in Aegypto binas clades ab Anglis jam passi, et, ut spes est, proxime ex eadem proturbandi sint.” EKK, Coll. Pray. Tom. 65., 265r-v.

³⁸⁴ „Non raro, ut suspicio erat suasu etiam ecclesiasticorum Principis aures turpiter captantium inductus, hinc tot monachorum et monialium coenobia sublata adempta bona, quin et templa Catholica aut haereticis vendita aut profanos usus, et in comicum theatrum conversa. Sublata mortis poena Latomis, qui aulam illius obsederant a plerisque adscribatur.” Lásd a dolgozat 131. oldalán az apparátus szövegét.

némelyek szakítva a katolikus hittel „más szektákhoz” csatlakoztak. A cenzúrának az Egyház kezéből való kivétele emellett ahhoz vezetett, hogy büntetlenül terjedhettek olyan kiadványok, melyek a vallás és a papság lejáratására szolgáltak.³⁸⁵

Pray fogalmazványai között Málta szigetével kapcsolatban is érdekes kiegészítést olvashatunk.³⁸⁶ Az eredetileg lapalji jegyzetnek szánt szövegben megemlíti, hogy a szigetet V. Károly adományozta a Rhodoszról elűzött johannitáknak. A számos nemzetből verbuválódott lovagrend tagjai között a magyarok is képviseltették magukat, akik a vránai perjelnek tartoztak engedelmességgel. A rendnek számos birtoka volt Magyarországon, ám ezeket elvesztette, miután megtagadta a mohácsi csatában való részvételt.³⁸⁷ Pray hozzáteszi, hogy a lovagrendet franciaországi birtokaitól a minap fosztották meg, és az azok eladásából befolyt pénz a forradalmi rezsim a király ellen használta fel.

Pray szintén korábbi kutatásainak eredményeit használja fel egy másik szövegrészhez írt fogalmazványában. Az 1797. év hadműveleteit taglalva Pray a pizskozatban megemlíti, hogy a császári csapatoknak lehetőségük adódott, hogy behatoljanak Isztria és Dalmácia területére (vö. 232.o.). Az idevágó jegyzetben megmagyarázza, hogy ez jogában állt az egykori magyar királyoknak is, amint azt Kálmán, III. Béla, II. András stb. példája bizonyítja. A velenceiek ugyanis jogtalanul bitorolták Dalmáciát, amelynek egy-egy részét csak akkor voltak képesek megszerezni, amikor királyainknak kül- vagy belhoni ellenséggel kellett feltartóztatnia. A velenceiket a dalmát kikötők csábították, minthogy azok a Szíria, Bizánc és a Don-vidék felé irányuló kereskedelemben válhattak hasznukra. A velenceiek Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) egy aranybullájára hivatkozva követelik maguknak a területet. Pray állítja, hogy az okirat hamisítvány, és ezt alkalomadtán könnyen be is bizonyítaná. A magyar királyok ezzel szemben a *jus postliminii* elvét érvényesítve jogosan vehetnének birtokba Dalmáciát.³⁸⁸ (Pray ilyen és ehhez hasonló jogi ismeretekre vélhetőleg akkor tett szert, amikor a magyar korona Dalmáciára vonatkozó igényeinek jogosságát kellett kimutatnia.)³⁸⁹ Isztriával kapcsolatban pedig azt írja, hogy kétség nem férhet hozzá, hogy az eredetileg a görzi grófok, valamint a merániai és karintiai hercegek fennhatósága alá tartozott, akiknek örökébe a Habsburgok léptek.

³⁸⁵ Uo. „Aliqui hac abusi a Catholica fide ad alias sectas defecerant. Fuit et illud rei publicae, cujus praecipuum fulcrum religio est, noxium, quod premissa promiscue proeli libertate, farraginem libellorum, quibus religio, et sacerdotium contentui exponebatur, impune vulgari passus esset.”

³⁸⁶ Lásd a 207. oldalon az apparátus szövegét.

³⁸⁷ Pray saját művére a *Dissertatio historico-critica de prioratu Auranaera* (Bécs, 1773) hivatkozik. Az értekezés 86–87. oldalán olvashatunk a Johanniták magyarországi birtokvesztéséről.

³⁸⁸ A *jus postliminii* a nemzetközi jog alapján azt jelenti, hogy az ellenség hatalmába került államterület, népesség, egyes személyek és javak békekötés nélkül is felszabadulhatnak, minek következtében az előzőleg érvényes jog- és birtokviszonyok önmaguktól ismét hatályba lépnek, úgy, mintha foglalás nem történt volna. Vö. *Pallas nagy lexikona*, XIV. kötet

³⁸⁹ *Commentatio historica, qua regibus Hungariae jus in Dalmatiam et mare Adriaticum competere ostenditur.*

Ugyancsak figyelemreméltó Pray azon pizskozatpéldánybeli megjegyzése, melyet Bonaparte 1796. évi itáliai hadjáratához fűz. A katonai akció célja szerinte az volt, hogy Itália egy részét „secundum pacis universalis systema” elszakítsák az osztrák birodalomtól, majd az így nyert területet más államok között osszák föl. Pray egy lapalji jegyzetben fejti ki, mit ért a „pacis universalis systema” alatt. Szerinte a franciáknak a Habsburg Birodalom szétcincálására irányuló törekvése nem újkeletű. I. Ferenc francia király (1515–1547) például még a törökökkel is szövetségre lépett ennek érdekében. Emellett (Pray nyilván a későbbi francia jakobinusokkal von párhuzamot) nagyobb pénzüsszegekkel támogatta azon magyarországi csoportosulásokat, melyek a Habsburgokkal szemben léptek fel. IV. Henrik (1589–1610) már egy átfogó rendszerré („pacis universalis systema”) fejlesztette ezt a politikát, melynek köszönhetően bizonyos európai államok és tartományok időről időre szembefordultak a Habsburgokkal, és komoly területi veszteségeket okoztak nekik. Ezek sorába tartozik például Flandria, Artois és Hainaut elszakadása, Elzász és Lotaringia elvesztése, a spanyol trónöröklési jog megszűnte a Habsburgok számára, valamint a Szicília, majd a Szilézia feletti uralom elvesztése.³⁹⁰ Jóllehet ennek az elvnek az alkalmazását szövetségkötésekkel, házasságokkal gyakran felfüggesztették, de amint felmerült a lehetséges annak, hogy a Habsburgokat területeiktől megfosszák, felrúgták a megállapodásokat az európai hatalmi egyensúly megőrzésére hivatkozva.

Az *Epitome* rendkívül érdekes olvasmány lehet a mai olvasó számára is. Ez a fentebb említett szubjektív látásmód mellett Pray stílusának is köszönhető. Ahogy Hóman Bálint fogalmaz: Pray „életet önt az elbeszélésbe szőtt adattömegbe. Kritikai fejtegetései és szép latin nyelve elfeledtetik az elbeszélés szakadozottságát, adatszerűségét.”³⁹¹ Az *Epitoméban* megfogalmazott mondatai (csakúgy, mint a *Historia regum Hungariae*ban) többszörösen összetettek és bonyolult szerkezetűek, ugyanakkor – köszönhetően a világos gondolatvezetésnek és a tagolásnak – gördülékenyek és élvezettel fordíthatók. A tisztázatlan olvasható végleges szövegállapot Pray alapos stiláris „csiszolásának” eredménye: a végleges szöveg a pizskozatpéldány egyes szövegváltozataihoz képest elegánsabb, klasszikusabb verziót mutat. M. Nagy Ilona az alábbi példákra hívta fel a figyelmemet: pizskozatban a „cum rex non coronatus est” mellékmondatot a tisztázatlanban a „rege nondum coronato” *ablativus absolutusszal* helyettesítette. (140. o.).³⁹² A hevenyészett változat „constabat” igéje helyett a tisztázatlanban a „fuisse constat” szerkezet áll (115. o.). A pizskozatban „primos annos regiminis” szerepel, míg a végleges változatban az „initium regiminis” (115. o.). Ugyancsak a

³⁹⁰ Vö. 216. oldalon az apparátus szövegével.

³⁹¹ HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*, Bp., 1920, 26.

³⁹² Itt ragadom meg az alkalmat, hogy megköszönjem M. Nagy Ilonának azt a sok értékes segítséget és tanácsot, melyekkel jelen dolgozat jobbítása érdekében látott el.

világosabb, az egyszerűbb, esetenként a klasszikusabb megoldásokra való törekvés érzékelhető az alábbiakban is. A piszkozat (P) „subsidiariis copiis” helyett a tisztázat (T) „subsidiis” kifejezése (181.), vagy P: „memorabilis” ~ T: memoratu digna (197. o.); P: communione foederis ~ T: communi foedere (203. o.) stb. A szöveg stiláris jobbítására irányuló szándék figyelhető meg a „parafrázisok elhagyásában” is. Így például a piszkozat „ut aequilibrium Europae secundum omnes sui partes conservetur *neve uni plus potentiae, quam alteri accedat*” változata helyett „ut aequilibrium Europae secundum omnes sui partes conservetur” (126.o.) szerepel a végleges szövegben.³⁹³

2.6. A szövegközlés alapelvei

Az *Epitome* szövegközlésének van néhány problematikus pontja. A Pray-féle feljegyzések, változatok (Coll. Pray. Tom. 68. 1. köteg, 36r–108v) külön melléklet formájában való közlése nem volna célszerű. Noha egyszerűbbé tenné a szövegközlést, a végleges szöveg kialakulását csak nehézkesen lehetne nyomon követni, és jelen dolgozat terjedelmi korlátai sem teszik ezt lehetővé. Pray úgymond jegyzetanyagában számos, a tisztázatba be nem került marginália és lapalji jegyzet van, valamint sok törölt elem, melyek a főszöveggel való párhuzamos közléssel válnak igazán vizsgálhatóvá. A teljes jegyzetanyag párhuzamos közlése azonban ismét a terjedelem szempontjából nem volna jó megoldás. Ezért döntöttem amellett, hogy a tisztázott szöveghez képesti eltéréseket kritikai apparátus formájában jelölöm, beleértve a törölt elemeket, a lapalji-és lapszéli jegyzeteket is. Aggályosnak tűnhet esetleg az, hogy a szövegkritikai apparátus nem egy klasszikus értelemben vett szöveghagyományt tükröz, mellette szól viszont az, hogy kellően informatív, és így a terjedelem is ésszerű keretek közé szorítható. Az apparátusban az autográf, végleges példány törléseit, kiegészítéseit, valamint a Pray által írt piszkozatokban és a Schönvisner-féle másolatban lévő eltérő szövegvariációkat tüntettem fel. Schönvisner másolatát azért emeltem be az apparátusba, minthogy a nála talált eltérések többnyire a tudatos szövegkorrekció szándékából származnak. A Pray által írt, letisztázott példányról, és a Schönvisner-féle kópiáról készült másolati példányok eltéréseit nem kívántam feltüntetni. Minthogy a piszkozati példány szövegvariációi teszik ki az apparátus nagy részét, ezért ennek a kéziratnak a rövidítéssel való jelölését (pl. PFK) feleslegesnek találtam. Így az egyes szövegváltozatok kézirati helyének meghatározására mindössze a kurzívált oldalszámot használtam. A lapszám alapján meg lehet határozni, hogy egy adott szövegnek hány variációja van a piszkozatpéldányban, és az egyes változatok figyelemmel kísérhetők az egyesével növekedő

³⁹³ Erre az eredményre ugyancsak M. Nagy Ilona mutatott rá.

oldalszámok nyomon követésével. Ezt a leegyszerűsített módszert – mégha a szövegváltozatok alakulását megfigyelni kívánó olvasótól talán nagyobb odafigyelést is kíván – alkalmasabbnak találtam az azonosításra, mintha külön jelöléseket alkalmaztam volna egy-egy részlet valamennyi variációjára. Ha mégis hivatkoznom kellett a piszkozati példányra, akkor az *exemplar Bibliothecae Archiabbatiae [S. Martini] Montis Sacri Pannoniae* kifejezést alkalmaztam. Ennek rövidítése: *exemplar BAMSP*. A végleges, autográf példányra szintén a lelőhely alapján, *exemplar Bibliothecae Nationalis Széchényianae* megjelöléssel hivatkozom, *exemplar BNSz* rövidítés alatt. A Schönvisner készítette kópia jelölése: *Schönvisner*. Minden egyéb megjegyzés az autográf végleges, az Országos Széchényi Könyvtárbeli példányra vonatkozik külön megnevezés nélkül; esetleg mint *autographum* (*autogr.*) utalok rá a szövegkritikai apparátusban.

Az *Epitome* szövegének átírása során az autográf példányt vettem alapul, követve annak helyesírását, mind a latin, mind a német, illetve francia nyelvű szövegek esetében.³⁹⁴ Megőriztem tehát a Pray ortográfiájára jellemző sajátosságokat, beleértve a kis- és nagybetű használatot, illetve a központosítást (értve ezalatt a Pray által sűrűn használt vesszők megtartását) is. Ez utóbbi megtartását azért tartottam kívánatosnak, mivel sok esetben a hosszú, többszörösen összetett mondatok értelme éppen az egyes gondolati egységeket jelző vesszők figyelembe vételével válnak világossá. Minthogy az újkori latin nyelvű szövegek kritikai kiadására vonatkozóan egyelőre nincs szabályzat, ezért a szövegközlésnél jórészt a klasszikus és középkori szövegekre vonatkozó kiadási útmutatókat veszem figyelembe, így az apparátusban is a megszokott latin rövidítéseket használom.³⁹⁵ Minthogy az *ultima manus*on alapuló végleges szöveg adott, ezért az egyébként főszövegre alkalmazott kritikai jeleket nem kell használnom. Az apparátusban azonban, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, a kettős szögletes zárójellel [[]] jelölöm, ha a jegyzetekben lévő eltérésben Pray által törölt elem van. A szövegkritikai eltéréseket folyamatosan közlöm, elválasztó elemként kettős vonalat (||) alkalmazva. Az apparátusban közöltekre vonatkozó megjegyzéseket lapalji-, a szövegre vonatkozó kommentárt, vagyis a tárgyi jegyzeteket, végjegyzet formájában közlöm. Az egyes fejezeteket kisebb egységekre, paragrafusokra osztom és sorszámozom, hogy a kritikai apparátus áttekinthetőbb legyen.

További nehézséget jelent Pray saját jegyzeteinek közlése. Pray a forrásainak megadására, azok idézésére, vagy a szöveg kiegészítésére – mind a fogalmazványokban, mind pedig a tisztázatban – oldalanként újrakezdődő, ábécével jelölt lapalji jegyzeteket írt. A

³⁹⁴ Itt köszönöm meg Baranyai Eszternek, hogy elvégezte a német nyelvű szövegek átírásának lektorálását.

³⁹⁵ M. L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor, Budapest, 1999., valamint R. B. C. HUYGENS, *Ars edendi, A practical introduction to editing medieval Latin texts*, Brepols, Turnhout, 2000. A kritikai jelek alkalmazásában WEST, *i. m.*, 100–101 szolgált útmutatóul.

jegyzetelés ebben a formában való megőrzése a fentebb vázolt kritikai apparátus mellett technikailag megint csak nehezen lenne kivitelezhető. Az Egyetemi Könyvtárban fellelhető, szakrendbe sorolt példány (G 128) Schönvisner másolatának (Coll. Pray. Tom. 68., 3r-33v) nyomán az egyes fejezetek végén közli Pray ugyanezen jegyzeteit folyamatos ábécé jelöléssel. Én ez utóbbi megoldást vettem át a szövegközlés során, és főszövegnek tekintve a jegyzeteket, ugyanúgy jelöltem a végleges állapothoz képest fennálló szövegbéli eltéréseket a kritikai apparátusban.

Függelék

1. Skerlecz Miklós levele Prayhoz a *Historia statisticáról*. Dátum és hely nélkül. EKK, Coll. Pray. Tom. 66., 49r–50v.

Cum te Historiam Statisticam scribere mihi significaveris, patere pro tua Humanitate, ut ea, ad quae tibi in hoc opere advertendum esse, puto paucis exponam. Nolim ut tu id in eam accipias partem, quasi docere te vellem. Cupio tantum Memoriam tuam adjuvare. Scio ad pleraque haec ad vivum resecanda operosa Legum combinatione opus esse. Verum cum tu scientiam hanc ex Instituto non proficere, nemo a te id requiret. Facies officio tuo satis, si ea, quae in copiosis quae versasti Diplomatum, in rem hanc deprehendisti, ad singulum regem adnotaveris.

Ego Historiam Statisticam a jure publico in eo differre puto, quod historicus, omnia juris publici objecta: Qualiter ea principio constituti Regni stabilita? Qualiter? Quandove commutata fuerint? historice enarrare[!]. Publicista vero tantum leges, quoad singulum objectum, eo quo scribit tempore vigentes in medium proferrere debeat. Atque ita Historia Statistica, si ad moderna usque tempora perducatur, juri publico fundamentum praebere debet. Itaque illi qui Historiam Statisticam scribit, ad sequentia in singulo rege advertendum esse puto.

1mo Ad constitutionem regni

- a) Quae regiminis forma?
- b) Quis ordo regiae successionis an primas jus regem coronandi habuerit tantum ex usu? Vel ex privilegio?
- c) Quae jura Imperantis quoad potestatem legislativam
- d) Quae quoad potestatem executivam?
 1. In rebus religionariis et sacris.
 2. Quoad procurandam externam securitatem nempe bellum, pacem, legatos, tractatus cum exteris.
 3. Quoad rem militarem.
 4. Quoad montanisticam et salinariam.
 5. Quoad monetariam. An et qui privati jus monetae cudendae habuerint.
 6. Quoad imperanda tributa, quando comitatus distincta tributa imperare, id est, cassam domesticam constituere coeperunt.

- e) Quae jura imperantis quoad grationalia, nempe
1. collationem Bonorum
 2. quoad collationem dignitatum et honorum
 3. quoad elargiendam condemnatis gratiam
- f) Quae jura imperantis quoad potestatem judicalem
1. quoad causas primo instantiae
 2. quoad causas in appellatam deductas
 3. quoad causas per supremum forum terminatas
 4. quoad coordinationem fororum
 5. quoad ordinem iudicium seu formam processualem
- g) Quae jura subditorum et quidem
1. Quos civium classes? Quae singulae jura et obligationes? Cum coloni principio fuerint servi, hi autem nihil proprietatis habere possint. Quando coloni fructus suae sessionis, proprios facere, dominis vero certas tantum obventiones praestare coeperint? Id est quando est facta prima praefationum colonialium regulatio? Quales postea vicissitudines subivit?
 2. Quot fuerint singula aetate status regni? Quae singuli jura? Et onera? Quae prima urbium proprie dictarum origo? Quando statibus regni adscriptae? Quae earum praerogativae? Quae onera?
 3. Quae forma comitiorum? Quae objecta ad eorum pertractionem pertinuerint? Quando primum non viritim nobiles, sed comitatus per deputatos ad diaetam comparare incoeperunt. An primati jus regem coronandi usu tantum, vel ex privilegio competierit?
 4. Quis circa celebrandorum comitiorum usus?

2. Ad oeconomiam publicam

- a) Quae bona regalia et coronalia?
- b) Qui fuerunt regis proventus in naturalibus?
1. De decima
 2. De vicesima. De descensibus. De arenis.
 3. Quinquagesima. Sexagesima. Caemento
 4. A quibus naturalia haec exigebantur. Quando? Et an jure a colonis nobilium exacta fuerint?
- c) Cui proventus regii ex tributis?
1. Quae classis civium iisdem obnoxia? Quando primum coloni nobilium his subjecti sint?
 2. Qui tituli tributorum quando inducti? Quid, qua aetate singulo titulo exactum fuerit?

3. An pecuniaria tributa jam sub ducibus exacta fuerint?
 4. Quales collectae, qua aetate viguerint?
- d) Qui proventus regii e tributis foci, naulis, tricesimis et teloniis?
- e) Qui proventus regii e re monetaria? Ubi?
1. An nam sub ducibus vel sub quo rege moneta cudi coepta?
 2. Quae monetae species sub quo rege cusa? Quid singula relate ad modernam valuerit?
 3. Quid obolus nummus. Denarius. Pensa. Festo. Marcula, marca, grossus latus, solidus
 4. Quando et quomodo invaluit, ut Marca gravis ponderis, 72. florenorum levis, 4. florenis aestimata sit.
- f) Proventus regii e re montanistica
1. an et quorum metallorum fodina statim principio constituti regni, principi fuerit reservata?
 2. Quamdiu viguit libera salis distractio quando primum principi reservata.
 3. An jam sub ducibus vel sub quo rege res montanistica coli coepit?
 4. Quid ad promovendas artes mechanicas, et comercia, sub singulo rege constitutum?

3. Ad statum defensionis

- a) De insurrectione
1. Quae circa hanc regis? Quae statuum obligatio?
 2. Quid insurrectio personalis quid banderialis? Quid portalis? Quando quae horum locum habuerit?
 3. Quando primum portalis insurrectio usurpari coepta?
 4. Quis debuit portali militi anonom praestare? Quando? Per quem? Et qualiter indici potuerit?
- b) Quae viguerit militaris disciplina?
1. Cui comperebat exercitus imperium?
 2. Quae bonorum finitimorum in veteri
 3. Quae capitaneorum districtualium recentiori [!] aetate autoritas
 4. Qui ad munienda fortalitia seu operis seu aere concurrere debuerint
 5. Quae arma? Qua aetate usitata?
- c) Quando primum stipendarius miles introductus?
1. Quis? Qua aetate? ejus numerus?
 2. Quae stipendia?
 3. Ubi? Et qualiter dislocatus?
 4. Unde? Et qualiter eidem anona praestita

4. Ad internam regni administrationem

- a) Qui in specie comitatus in prima statim regni partitione constituti? Qui postea erecti? Qui iterum et quando cum aliis reuniti
- b) Qualis fuit principio in comitatibus administratio
 1. Quae jura comitis, castellani, Hadnagy, Várnagy, centurionis, archipraeconis? etc.
 2. Quando usus vicecomitum et judicum Nobilium invaluit?
 3. Quamdiu comites soli omnia negotia dirigebant aliis off[icina]libus tantum pro executione adhibitibus. Quando incoeperunt cum vicecomitibus et judicibus nobilium considerare?
 4. An principio tantum Judicialia in Conventu hoc agitata sunt? Vel etiam politica?
 5. Quando usus incoepit totam possessionatam Nobilitatem ad congregationes comitatum convocandi.
- c) Quae praeterea praecipuae regni dignitates? Quam singula habuerit jurisdictionem? Quam praerogativam?
 1. palatinus
 2. iudex curiae
 3. cancellarius
 4. tavernicus
 5. thesaurarius
 6. personalis
 7. alii barones regni

5. Ad rem ecclesiasticam

- a) Quae singula aetate vigerit disciplina
 1. relate ad pontifices et eorum legatos
 2. relate ad regem
 3. relate ad religiosos ordines
 4. relate ad usum bonorum

6. Ad rem judicialem

- a) De coordinatione magistratum quae hac in re diversis temporibus factae sint mutationes
- b) De ordine judiciario seu forma processuali. An re ipsa ex Gallis inductus? Vel quomodo enatus?

7. Ad statum regni sub singulo rege

- a) quoad populationem
- b) quoad mores et vestimenta

- c) quoad industriam populi in opificiis et artibus mechanicis
- d) quoad statum comercii
- e) quoad statum litterarum

Non dubito Historiam Germaniae Schmittii tibi notam esse. Vides illum ad haec pleraque omnia, quoad in tanto vetustatis recessu licebat, advertisse. Habent jam etiam Angli et Galli Statisticam ejusmodi Historiam. Nos id a te praestolamur. Scio nihil simul incoeptum, et perfectum fuisse, si tamen ea tantum, quae in diplomatibus, quae trivisti, de his rebus occurrunt, consignaveris, coronabis gloriam, quam tibi per reliqua tua opera comparasti.

2. OSzKK, Quart. Lat. 1991. fragmenta Pasquilorum annis 1784–1790 compositorum Ms. Sec. XIX. e collectione *Gabrielis Nagy*, 3v.³⁹⁶

Georgius Pray *Historiae Professor etc. salutem dicit* Paulo Némethi

Cum tibi tam faciles veniant ad Carmina Musae
 Carmina, quae Phoebus vix neget esse sua.
 Haec tibi non dubiam merent e fronde Coronam
 Propria quae tantum vatibus esse solet.
 Macte animo! et Latios ne cesses condere versus
 Hei mihi! quantum est num quod superat Latii
 Nasonem aequabis teneros nisi spernis amores
 Virgilium si fors bella sonare velis
 Nec te si cytharam tentes o Flaccus amabit
 Et Graius cedit mox Tibi pastor oves.
 Felix! Propitio qui Numine iunxeris illos
 Et iam multorum quod fuit, unus habes.

3. OSzKK, Quart. Lat. 346., 7r

Hac, tua de victis ad Brentam Carole Gallis,
 Incingit Lauro Tempora Virgilius.
 Quod mihi servaris Patriam, tibi debeo victor!
 Idque mea mihi nunc charius Aeneide est.

³⁹⁶ Köszönettel tartozom Ajkay Alinkának, hogy felhívta a figyelmemet a kéziratra.

4. Pray Hajnóczy József két röpiratára adott válaszából mindössze egy rövid töredék maradt fenn. OSzKK, Quart. Lat 567. Tom. I. 104r-107v.

[Epicrisis mea in libellum] Dissertatio Politico Publica Regiae potestatis in Hungaria limitibus 1791. et Extractus legum de statu Ecclesiastico Catholico in Hungaria latarum 1792.

106r–107v.

Uterque hic libellus, ut plures alii tempore Comitiorum annorum 1790 et 91 editi, sed paucis solum communicati eo spectabant, ut Nuncii comitatum sensim praepararentur, ad systema Gallicanum regno inducendum, non quidem ea penitus forma, quam Galli adoptarunt, sed ad minuendam regis auctoritatem et potestatem. Hinc illi clamores de interrupto post mortem Josephi II successionis haereditariae filo. Et fama non inanis erat, fuisse aliquos, qui clanculum cum aula Borussica, nescio quid agitent, idque in causa fuisse, cur Leopoldus II pacem cum Turcis reddito Belgrado ceterisque, quae armis parta erant, praecipitare cogere, ne si res domi non satis tutae essent, bellum cum Turcis et Borussis, quos arma parare certum erat, gerere bifariam cogere, praesertim, cum testium etiam a Gallis imminere non vana suspicio esset. Itaque multa cum Budae anno 1790 tum Posonii, quo Comititia traducta erant 1791. quae auctoritati regiae et religioni Catholicae adversantur, concedenda erant, quibusdam, quod mirere etiam Catholicis cum parte acatholica sentientibus variis, ut mussabatur, ut communem, cum eisdem causam facerent, illectis.

Libelli memorati nullius auctoris nomen praeferunt, quidam suspicantur H. qui nuper criminis laesae Majestatis reus, supplicio affectus est, autorem illorum fuisse. Mihi contra videntur plures suam operam contulisse, praesertim, qui in societate Latomorum erant, quorum nomina, si res posceret, facile edi in publicum possent. Hoc enim hominum genus ad thronos evertendos, et religionem Christianam exstirpandam ex proposito sibi sive collimat, agitque per emissarios, ut plures in hanc societatem coeant. Hinc varii in regno illorum coetus, qui inter se nexi, novum Statum in ipso statu formans, signis, loquendi modo, se ab aliis discernunt, externa specie quantivis precii, in cute autem hostes eorum, qui ab iis dissentunt, implacabiles, suorum vero amici conjunctissimi, sive hi sint domestici, sive externi cujusque Nationis arctioreque cum his, quam caritas Patriae sinat, vinculo illigati.

Ex qua conjunctione fieri videmus, quantopere mutuo se se repressis et contemtis aliis etsi merito, et capacitate illos longissime anteeant, juvare soleant, suosque ad dignitates et officia tam in foro politico, quam judicario, et oeconomico promovere. Ex hoc postremo forte etiam suppleant defectum contributionis, quam membra hujus societatis solent quotannis pendere, ad usus regi non minus, quam regno noxios, quod tributis genus, si ex ab iis vellet exigere, libertatem naturalem, et nobilitatis praerogativas laedi quererentur, maluntque hujus

societatis capiti, quod nemo eorum novit, nam qui conventiculis illorum praesunt, subornatae tantum statuae sunt, et quasi aliorum plerumque exterorum clitellarii, maluntque inquam istorum tributarii, quam regis dici, et esse.

Tanta horum hominum caecitas est, nam, quem finem societatis hujus incogniti superiores, quibus magis, quam servi, et mancipia suis dominis, subsunt, propositum sibi habeant, penitus ignorant, sequunturque eorum ductum, sicut infantes gerularum vocem, et manum. Et tamen prae ceteris sapere sibi videntur. Hinc nihil frequentius in ore habent, quam se quasi coelitus esse destinatos, ut humanum genus reliquum, nam ipsi ab hoc se solent eximere illuminent, licet ipsi falsis caeciores sint. Hinc solent ex suo premio, quos norunt, aliquot nomen in re publica litteraria obtinere, ad cathedras scholasticas, et Ecclesiasticas, cum aliorum injuria, intrudere, ut juventutem in scholis, popellum in exedris inbuant principiis, statui, et religioni noxiis. Exempla apud nos exstant. Novi Professores, qui alibi regno ejecti sunt, hoc solum ex capite, quod ex hoc societate, licet exteri, fuerint, patriae filiis, quibus ne corrigiam quidem calcei solvere possent, antepositi sunt.

Ego certe, qui non paucos hujus sectae familiariter cognitos habui, non poteram non satis mirari, repertos etiam fuisse ex statu Ecclesiastico, qui societati huic nomen dare potuerint. Inquirenti mihi in causas, non aliam reperi, quam spem promotionis ad dignitates Ecclesiasticas, ut sunt episcopatus, canonicatus cet. Conjectura est non vana, aliquos etiam ex hoc coetu ad illas fuisse eluctatos. Mihi ipsi aliquoties dictum, ut societatem hanc ingrederer, futurum enim ajebant, ut intra breve tempus Canonicatum, et postea etiam, ut primum episcopatus aliquis vacaverit, hunc obtineam. Rejeci, ut aequum erat cum stomacho homines.

Illud quoque mirum, et stupendum videri potest, quod homines hi scripti et verbo contra religiosos ordines, velut inutile et onerosum rei publicae pondus fuit, declamare soleant, et forte etiam praecipua causa dissolutorum coenobiorum sint, cum ipsos tamen non pudeat religiosorum instituta imitari, et se veros bipedes simios, inter homines profiteri. Habent enim suum novitiatum, quem ingressuri, sacramento se obstringunt, arcana societatis non prodituros. Novitiatum egressi habent suos gradus, ad quos sensim promoventur, habent suos superiores etiam pro graduum distinctione, quibus magis obediunt, quam monachus Guardiano, nec, si quid eis imperatus, in causas licet inquirere. Habent sua praesertim in urbibus domicilia, ubi praesertim, ne observentur noctu coire, iisque exotica locorum nomina, ex Graeca, et Romana historia, indere solent, ipsi quoque nomina a Graecis et Romanis petita nomina sumunt. Cuivis domicilio est magister deputatus ex his domiciliis provinciae variae coalescunt, quibus Provinciales praesunt, et hi Magistro ordinis parent. Vestes suos, dum in domiciliis, quae Logis vocant, amiciunt, a Muratiis mutata habent, habent etiam diversam a reliquis hominibus loquendi, et scribendi rationem, et signa, ex quibus socios suos, etiamsi ex

diversa regione, et natione suis, si forte fortuna alicubi conveniunt, agnoscunt, ex hac societate prodierunt, qui nuper apud nos supplicio septem affecti sunt, reliqui minus complices, ad carceres condemnati, duo autem, qui sibi mortem ipsi consciverunt. Axioma enim hujus societatis est: patet exitus, hoc est, ante arcanum, quam prodas, te ipsum occide. Hinc conjice, homines hos aut non credere Deum esse, aut, si est, non habere curam, eorum, quae in hoc mundo fiunt, itaque nec dari pretium, vel poenam actionum animamque cum corpore perire. Deus nos ab hac perniciosa peste liberet, quod ut facere dignetur, quotidie Deum imploro. G. P.

Josephus II. Ab anno 1780–1790.

I. 1. Viva etiamnum Matre, Augusta Maria Theresa, ut se futuro regimini pararet, non solum ditones haereditarias solerti cura peragratus est, sed ad exteras quoque regiones profectus, Romam, Parisios, Neapolim, Florentiam, et Petropolim invisit,¹ non tam fallendi temporis causa, quam institutorum, quae rem publicam ubique florentem reddant, cognoscendorum studio ductus. Haec illius destinatio fuit, tametsi id non paucos Europae principes mire attentos reddiderit, qui foedera adversum se clam iniri suspicabantur. Aucta erat sollicitudo, cum militiam curae suae ab Augusta creditam, brevi tempore in eum statum perduxerat, ut vix ullus regum per id tempus esset, qui eo numero, et apparatu instructam, sub signis constanter aleret.² Multos, quo haec augendae militiae cura, pacis tempore spectaret,

I. 1. **Francisco I.** F- II. *Schönvisner* || **ante Viva** (post verba: memoriam sui indelebilem animis posterorum inscriptam reliquens.³⁹⁷ *tantum 82r*) Mater plurium liberorum, filios sibi superstitis habuit, Josephum, Leopoldum, Ferdinandum et Maximilianum; filias plures, ex his Antoniam Delphino, Galliae futuro regi, et Carolinam utriusque Siciliae regi (futuro regi Galliae, et Carolinam Neapolitano regi *82r*) matrimonio jungens Domum Austriacam Borbonicae innexuit, ut sublata, quae inter utramque crebro intercessit, similitate, ditionibus suis in Italia, Belgio et Germania consuleret. Successores ex filiis continenti serie reliquit (habuit *82r*) duos, Josephum et Leopoldum, utrumque hujus nominis secundum, sub quibus *add. 44r, 82r, postea 44r* mira sensim rerum vicissitudo consequuta tristi et pernicioso bello, quod serius postea regi Hungariae et Bohemiae primum quiddam Gallis indictum, postea autem cum omnibus fere varia fortuna gestum erat, omnem pene Europeam involvit, aliamque quasi faciem a pristina eidem induxit; *post* sub quibus *82r* longe alia, quam sub defuncta Augusta fuerit, rerum consequuta rerum conversio omnem ferme Europam fesso bello involvit. || *post ductus* ut quod optimum ubique erat, ditionibus suis aliquando inveheret *add. 44r 82r* || **paucos** –as *82r* || **Principes** aulas *82r* || **attentos** –as *82r* || **ante foedera** nec deessent, quae *82r* || **iniri** agitari *44r* || **tempore** *deest 82r* || **ante in eum** industria sua *add. 82r* || **per** – **tempus** *deest 82r* || **et apparatu** *pro et* eoque *44r 82r, ante apparatu armorum add. 82r* ||

³⁹⁷ Cf. Historia Regum Hungariae Stirpis Austriacae, a Georgio Pray, Cath. Eccl. M. Varadinensis Canonico conscripta, et ad annum M. DCC.LXXX. perducta. Budae, typis et sumptibus regiae Universitatis Pestanae Typographiae, anno 1799., 431.

suspensos tenuerat, imprimis aulam Borussicam, quam ceteroqui in proferendis, etiam cum aliorum injuria, suis ditionibus (a), et in res Austriacas, ne increscant, acri semper cura intentam fuisse constat, tanti apparatus prae reliquis sollicitam habuere. Accessit et illud, quod elector Coloniensis, Maximilianum Caesaris fratrem, sibi coadjutorem deligere constituerit.³ Quo comperto, cum rex Borussiae vereretur, ne hac dignitate rursus nova potentiae accessio ad Domum Austriacam fieret, et propterea libertas, et constitutio Germaniae detrimentum patiatur, omnia, sed frustra, apud Electorem molitus est, ut eum ab hoc proposito averteret. (b) Hoc loco res erant, cum Augustae matri successit.

2. Solium igitur Hungariae jure haereditario adiens, magnam de se ex ea, quam tot itineribus ad externos susceptis comparaverat, rerum cognitione expectationem apud subjectos sibi populos concitavit, praesertim in Hungaria, cujus incolae, quoniam natura sua, armorum studio ducuntur, omnia sibi prospera a Principe militaris indolis pollicebantur. Sed cum initium regiminis coordinandae in aliam formam rei publicae, suo unius arbitrio, illum impendere viderent, non poterant non regni Status et Ordines satis solliciti, et in futuros eventus attentis esse. A politicis exorsus Cameram Hungariae a Viennensi, cui quodammodo subordinata erat, secrevit, (c) Cancellariam quoque Transsilvaniae, quae hactenus peculiare Dicasterium constituerat, Hungariae adjunxit,⁴ (d) et cum ad hanc res etiam Ecclesiasticae referri solerent, ne vel ipsa materiae diversitas confusionem pareret, vel laborum copia iis exsequendis officeret, Commissionem Ecclesiasticam,⁵ cui seculares etiam viros adjunxerat,

1781

1782

etiam – **injuria** *deest* 44r 82r || **increscant** -erent 44r 82r || **cura** oculo 82r || **fuisse constat** *i. m.*, constabat 44r 82r || **Caesaris fratrem** Augustae filium 44v 82r, *et post id add.* postremo vitae hujus anno 44v || **nova** – e Schönvisner || *ante* **Germaniae Imperii** *del. Schönvisner* || **averteteret** desisteret 44v 82r || **Augustae** – **successit** Augusta decedens locum filio reliquit 82v || **2.** = *caput II. (rerum gestarum Josephi II.) in exemplari BAMPS* 44v 82v || *ante* **Solium** Ab adita regnorum possessione praecipua cura Hungariam complexus est. *del.* 82v || **ducuntur** dediti sint 82v || **omnia** – **prospera** *deest* 82v || *post* **indolis** summa [[superstite etiamnum Augusta matre]] omnia sibi *add.* 82v || **Sed cum** *deest* 82v || **initium** primos *i. m.* 44v 82v || *post* **regiminis** annos ut *add.* *i. m.* 44v, annos 82v || **in aliam** – **esse** impendit, utque faciliorem promptamque rerum omnium administrationem redderet, multa ex veteribus institutis mutanda existimabat. 82v || **suo** – **viderent** et veteribus institutis sua unius auctoritate mutandis impenderet *i. m.* 44v || **satis** – **esse** de futuris eventibus magnopere solliciti esse *i. m.* 44v || *post* **politicis** Dicasteriis 82v || *post* **Hungariae** magno utriusque commodo 44v 82v || **adjunxit** con- 82v || **solerent** –ebant 82v || **vel** – **pareret** *deest* 82v || **cui** – **adjunxerat** *deest* 44v 82v ||

Viennae instituit (e), cui negotiorum omnium, quae illo pertinent, cura et administratio credita fuit. (f) Ut autem institutionum harum sanctiones et mandata in omnes Comitatus, quasi per communem canalem, accurate perferrentur, Consilium, quod Locumtenentiale vocant, ad medietatem regni, Budam traduxit, cum ut opportunior incolis aditus pateret, tum ut negotia accelerarentur, cui serius postea Cameram eadem de causa adjunctam, et supremam armorum Praefecturam ob frequentem negotiorum communionem, ibidem stationem habere voluit.

(a) Recueil des Deductions, Mémoires, Déclarations cet. qui ont été rédigés, et publiés pour la Cour de Prusse, par le Ministre d'Etat Comte de Hertzberg dans les années 1789. et 1790. vol. 3. Préface p. VII.⁶ On doit se convaincre – – que le Cabinet Prussien a formé dès l'avènement de ce Monarque au trône, de poursuivre et de soutenir le grand rôle que Frederic II. avoit joué pendant sa vie, et le caractère qu'il avoit imprimé à la Monarchie Prussienne en la faisant marcher malgré sa médiocrité territoriale, de pair avec les autres quatre grandes Puissances – – l'Autriche, la Russie, la France, et l'Angleterre, et de la rendre même l'arbitre de l'équilibre de l'Europe – – et de procurer aussi à la Monarchie Prussienne dans des occasions favorables non des aggrandissemens superflus, mais des arrondissemens médiocres, utiles et nécessaires pour corriger les grands défauts de sa position géographique par des équivalens et d'autres moyens légitimes et non préjudicables et dangereux, mais plutôt convenables et avantageux au voisins. Nemo hactenus systema aulae Borussicae ita denudare ausus fuit.

(b) Hertzberg Recueil cet. Vol. 2. p. 378. Es kann den tiefen Einsichten Euer Liebden nicht entgehen, welche bedenkliche folgen die Vereinigung zweyer Churwürden in dem Erzhaube und mehrere Erz- und Hochstifter in der Person eines seiner Prinzen für das Wohl des teutschen Reichs, für dessen Freyheit und für die Leitung seiner Angelegenheiten nach sich ziehen, und in welche Anhängigkeit diese Stifter dadurch gerathen müsten. Diese würden

instituit con- 82v || *post negotiorum* cum utroque Dicasterio *add.* 44v || *post quae* ad externam disciplinam [[fundosque religionis aliaque per]]tinerent et fundorum religionis *add.* 83r || **cura et administratio** *deest* 83r || **fuit** est *add.* 83r || *post autem* novae hujus *add.* 83r || **institutionum** –is 83r, *post add.* scita 83r || **harum – mandata** *deest* 83r, **et mandata** *deest* 40r || *ante sanctiones* novae *add.* 40r || **Comitatus** provincias 83r || *ante aditus* ad id *add.* 83r || **Cameram** *post causa transp.* 40r 83r || **eadem de causa** eandem ob causam 40r || *post negotiorum* cum utroque Dicasterio *add.* 83r || *post stationem* suam *add.* 83r || *post convaincre* (agit de rege Frederico Wilhelmo) 44r, que tou son (Friderici Wilhelmi) règne, jusqu'à la conventionne Reichenbach est l'exécution suivie et soutenue d'un plan grand et élevé, mais non moins juste 82r || *post Puissances* de l'Europe, trois et même quatre fois supérieures en territoire et en population, savoir *add.* 82r

natürlicher Weise lediglich nach den Absichten des Kayserlichen Hofes regieret, ihre Vortheile würden solchen allezeit untergeordnet, sie würden in alle Fehden und Kriege desselben eingeflochten, in alle seine Unternehmungen, und in alle die grosse Welthändel, an welchen das mächtige Erzhauß Oesterreich einen so wesentlichen Antheil nimmt, verwickelt werden, und an allen sich so leicht ereignenden Erschütterungen und Zerüttungen des Systems von Reich und von ganz Europa Antheil nehmen, sie würden als eine Nebenprovinz des Erzhauses beherrscht und behandelt werden. cet Berlin den 26. Iunii 1780.⁷

(c) Rescriptum⁸ anno 1782. die 17. Maji.

(d) Rescriptum ejusdem anni die 14 Augusti.

(e) Rescriptum eiusdem anni die 10 Septembris.

(f) Rescriptum anno 1783. die 3. Junii et die 23. Novembris

II. 1. His curis occupato negotium ne cogitanti quidem aliunde confectum est. Occasio haec erat. Legatus Russicus,⁹ spontene, an jussu alieno, non liquet, Duci Bipontino proponi curaverat, e re illius futurum, si Bavariam pro Belgio Austriaco,¹⁰ demtis tamen Ducatu Luxemburgico, et Namurcensi Comitatu, permutari pateretur; si annueret, cautionem de securitate, cum suam, tum Viennensem aulam, in se recepturas esse, pollicitus. Erat id utrique parti, Duci quidem uberiore proventuum accessione, et Caesari, ob finitimam Austriae cum reliquis ditionibus conjunctionem, magno commodo futurum. Abnuat tamen Dux, et negotium tractationis confestim abruptum, nec deinceps resumtum fuit. Verum rex Borussiae, cujus ad enervandas Domus Austriacae vires, magnopere intererat, ne Belgium ab illa avellatur (a) ubi de illo cum Bavaria permutando agi comperit, veritus, ne Caesar, hanc enim causam praetexuit, ambitione sua Constitutionem Imperii pervertens, Germaniam sensim per partes

1784

post werden und dadurch das Vertrauen aller angrenzenden Staaten werlihren *add. 82v || ante Es kann* Wir entkennen (verkennen 82v) nicht die Hofen und rühmlichen Eigenschaften des durchlauchtigen Erzherzogs Maximilian 44v 82v || **II. 1. caput II. 40r**, caput III. 83r || **confectum** abortum 83r || **Russicus** Russiae 40r 45r 83r || **spontene – alieno** jussune alieno, an sponte 40r || **spontene – liquet** *deest* 83r || *post spontene* sua *add. 45r || si – de* *deest* 83r || **securitate** -em 83r || **cum suam tum** commutationis Russicam et 83r || **aulam** –as 83r || **esse pollicitus** *deest* 40r, **pollicitus** *deest* 45r 83r || **utrique** utrisque 83r || **parti** *deest* 83r || *post Caesari* autem *add. 40r 45r 83r || negotium post tractationis transp. 40r 83r || confestim* illo invito 83r || **Verum** id ubi 40r, Ac 45r, Id postquam 83r || *post Borussiae* ex Bipontino *add. 40r 83r*, ubi id ex Bipontino *add. 45r || cujus – agi* *deest* 40r 45r 83r || **comperit** intellexit 83r || **hanc – praetexuit** *deest* 40r 83r ||

carpat, re autem ipsa, si Bavaria reliquis ditionibus haereditariis continente nexu jungeretur, ne Caesar magis formidandus evadat, foedus, Smalcaldico simile,¹¹ ineundum, Germaniae Principibus proposuit, (b) quo quidem nihil aliud sibi propositum esse affirmabat, quam ut status omnes suarum constitutionum tenaces reddat, suisque juribus invigilent,¹² alioqui futurum, ut Caesar nepotibus suis amplissimorum proventuum archiepiscopatus, episcopatus et Abbatias Germaniae sensim asserat. Non quidem id hoc foedere agi, ut arma in Caesarem sumantur, nisi forte illius usurpationes, actaque illegalia, Principes cogent, ut junctis viribus, se arbitrariis, et violentis ejus conatibus opponant (c).¹³

2. Esse praeterea in cujusvis arbitrio, ut, si quas in pangendo hoc foedere difficultates, aut faciliorem illius ineundi modum observaret, collatis inter se consiliis, quod cuivis e re visum fuerit, libere in medium proponant. Episcopos Catholicos (d) necessario in partem foederis, si sibi consultum velint, venturos; et ab obitu Electoris Palatini,¹⁴ dubium non esse, quin Bavaria, et Saxonia, et forte etiam Electores Hanoveranus, et Trevirensis,¹⁵ cum Bambergensi, Herbipolensi,¹⁶ et Fuldensi episcopis, tum, si Gallia Domui Austriacae se adversam exhibuerit, Dux etiam Würtembergicus, cum Imperialibus Sueviae urbibus, coalitioni se sint adjuncturi, sin autem Gallia Austriae patrocinetur, tum nihil omnino in Würtembergico, Badensi, Palatino, et Trevirensi, aliisque spei reponendum esse. Ceterum, si ociosi solum spectatores esse vellent, nec de simili foedere cogitationem susciperent, nihil

carpat -eret 40r 45r 83r || **re – evadat** deest 40r 45r 83r || **foedus – futurum** post **asserat** transp. 45r || **propositum – affirmabat** propositum sit 40r || **status** post **omnes** transp. 83r || **suarum** post **constitutionum** transp. 83r, et ante **constitutionum** add. attentos, et 83r || **suisque** suis 40r 83r, et suis add. neve 83r || **invigilent** indormiant 40r 83r, et post indormiant multo minus add. 83r || **nepotibus suis** suisque n- 45r et suisque – **asserat** i. m. et haec pars textus asserenda est post carperet 45r || **alioqui – quidem id** deest 83r || **asserat** deest 40r || **ut Caesar** deest 45r || **Non quidem id** nec illud 40r 45r || **agi – sumantur** de sumendis in Caesarem armis cogitari 83r || **illius** post **usurpationes** transp. 83r || **actaque** et acta 83r || **arbitrariis, et** deest 40r 83r || **2. collatis – fuerit** deest 83v || **collatis** -o 40v 45v || **consiliis** sermone 40r 45v || **in medium** deest 40v 45v 83v || post **Catholicos** deest signum adnotationis deest 40v 83v, propriae utilitatis causa del. 83v || post **necessario** eis accessuros add. 83v || **in partem – venturos** deest 83v || **si – velint** deest 45v || **se adversam exhibuerit** se adversaretur 83v || **coalitioni – adjuncturi** in partem societatis hujus sint venturi 83v || **sint** post **adjuncturi** transp. 40v 45v || **Austriae** aulae Viennensi 45v || **patrocinetur** -aretur 40v 45v 83v || **omnino** deest et pro eo transp. **spei** e linea inferiore 83v || post **foedere** iciendo add. 40r ||

pronius esse, quam ut Caesar, velut laxato froeno, omnia, quae ei libuerint, facturus sit. (e) Haec erat foederis ineundi adumbratio, diserte quidem contra neminem, sed ad defendendum quemvis Imperii statum, cuius ditionibus periculum immineret. Cum autem per id tempus nullius Principum ditiones, ne minus quidem, periculo essent expositae, nam de permutanda Bavaria ne cogitatum quidem jam fuit, plerisque visum erat, hanc confoederationem eo spectasse, ut Statuum Imperii suspicionem contra aulam Viennensem, more suo, aleret, et, hac firmata, potentiam ejusdem, illorum societate subnixus, enervet.

(a) Hanc causam ipse rex cuidam Legato familiariter prodidit. Man muß, ita ajebat, das Haus Oesterreich bey dem Besitz der Niederlande belassen, weil hierdurch doch immer eine Gelegenheit vorhanden ist, seine Stärke zu schwächen. Was würde dieses Haus mit Rußland gegen seine nördliche Nachbarn ausführen können, wenn es durch Ländertausche seine Monarchie besser arrondiren, und seinen Staatskörper von den Niederlanden die wie der um sich fressende Krebs, seine innerliche Stärke aufzehret, auf eine so gelinde Art reinigen könnte. Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse. 3. Heft. p. 354. Idem jam multo ante Cardinalis Fleury ad Angliae Ministrum Walpole anno 1735. die 13. Septembris scripsit: Les Pays-bas sont a Monarchie Autrichienne plus destructifs que le chancre au corps humain, celui mange seulement les parties coherantes, mais les Pays-bas mangent aussi les separées. Vide Staats- und Ministerialzeitung anno 1796. num. 42. p. 660.

(b) Hertzberg Recuil cet. Vol. 2. p. 364. Une ligue telle que je la propose ne tend qu'à assurer les possessions d'un chacun, et à empecher qu'un Empereur ambitieux, et entreprenant ne parvienne à renverser la Constitution germanique, en la detruisiant par pieces, et morceaux. Si l'on n'y prévoit à tems, l'Empereur pourvoira tous ses neveux des tous les Eveches, Archevechés, et Abbayes de l'Allemagne cet.

Caesar Imperator 40r 45v 83v || *ante diserte* et cum aliqua Principum parte anno sequente etiam confectum *del.* 40v, et cum aliqua Principum parte etiam percussum *add.* 83r || **defendendum** tuendum dumtaxat 83v || *ante quemvis* generatim *add.* 40v || **cujus** si eorum 83v || *ante ditiones* Germaniae *add.* 83v || **nam – jam fuit** nemoque ex his praeter Domum Austriacam esset, contra, cuius potentiam regi foederatis opus fuerit 40v 83v || **visum erat** *sic* 83v visum est 40v visum fuit 45v || *ante hanc* privatam *add.* 83v || **spectasse** spectare 40v || **Statuum – enervet** si quid data occasione contra Austriae incrementum (-a 83v) moliri vellet, socios (-ii 83v) et auxilios (-ii 83v) in promptu haberet. (essent. 83v) 40v 83v. An praeterea separatim aliquid foederi adjectum fuerit, habeatne, nec ne necessarium cum iis rebus nexum, quas decennio post in Germania evenisse, nemo ignorat, incertum est. 83v || **(a) Hanc – 660.** *deest* 40r 45r 83r, *quod pars textus, ad quam adnotatio BNSz pertinet, omissa est.* || **Si – Allemagne cet.** *deest* 83r ||

(c) *Idem ibidem* p. 367. Dans cette affaire - ci il ne s'agit pas de réunir les Etats, mais de les reveiller, pour qu'ils maintiennent leurs Constitutions, et ne s'endorment pas sur les propres intérêts. Il n'est pas question non plus de faire la guerre, à moins que des usurpations de l'Empereur ou des actions illegales n'obligent les Princes de l'Empire à réunir leurs forces, pour s'opposer à ses violences et usurpations.

(d) *Id indicio est, regem de hoc foedere, primum cum Principibus Protestantibus, et his consentientibus, dein cum Catholicis egisse.*

(e) Hertzberg l. cit. Vol. 2. p. 368. Mais pour parvenir à tout ceci mon idée seroit, de ne s'expliquer que verbalement sur ce projet d'une telle ligue, pour entendre ce que chacun y repondra, et des difficultés au des facilités, qu'il paroitra y donner. L'intérêt de tous les Evêques Catholiques doit les faire adhérer necessairement à ce projet; et si l'Electeur Palatin étoit mort, nous pourrions compter sur la Bavière et la Saxe, peut-etre sur l'Electeur d'Hannovre, sur Trèves, Bamberg, Würtzbourg, Fulde; et si la France se brouilloit avec la maison d'Autriche, nous pourrions ajouter à tous ceux-ci le Duc de Würtemberg, et les villes Imperiales de la Suabe. Mais si la France reste attachée à la Cour de Vienne, il faut decompter Würtemberg, Bade, le Palatinat, l'Electeur de Trèves et autres. Si nous ne faisons rien -- il est aussi sûr que deux et deux font quatre -- qu'on lachera la bride à l'Empereur pour faire tout ce qu'il voudra cet.

III. 1. *Quisquis autem alius, quam quem praeferebat, cum consociatione Principum Germaniae,¹⁷ finis regi fuerit propositus, foedus sequente primum anno coaluit (a), ex quo, ut primum ejus fama in vulgus didita fuit, ingens Caesari per Germaniam invidia conflata est. Verum is factorum suorum probe sibi conscius, altiorque invidia, coordinandis, quae supererant, rebus Hungariae intentus, dum ex Lombardia rediit,¹⁸ aliam Comitatum a priore formam, ex usu reipublicae instituendam censuit. Regnum igitur in decem circulos partitus,¹⁹ pluribus Comitatus in unum corpus conflatis, Commissarium regium, ex equestri,²⁰ non item Magnatum Ordine, cuius praefecit, finemque, cur fuissent instituti, quaeve potestas*

1785

Id – **egisse** *deest 40v* || **III. 1. Quisquis** – **foedus** *Ut ut autem res haec habeat, et Caesari, postquam 83v || ante consociatione Germaniae Principibus add. 40v 45v || anno suprascr. || post anno re ipsa add. 40v, foederis condiciones patuissent add. 83v || coaluit* – **didita fuit** *deest 83v* || **ut primum** – **fuit** *deest 40v* || **post Caesari** *licet minor hujus, quam illius cupiditas esset in proferendis limitibus ut primum ejus fama in vulgus didita fuit add. 40v || sibi suprascr. || altiorque invidia* *hac insuper habita 40v 83v, deest 45v* || **formam** *normam 83v* || **ex equestri** – **Ordine** *deest 41r 83v* || **post item** *ut alias consuetudo obtinuit ex add. 45v* || **fuissent** *deest 41r 83v* || **instituti** *con- Schönvisner*

illorum esset, praescripta minutim norma,²¹ declaravit. Illud praecipue eis injunctum, ut lustratis saepe provinciis sibi creditis, viderent, ritene omnes, an secus, suo munere fungantur, defectus, si qui irrepsissent, emendent, invigilent publicae tranquillitati, dentque operam, ut Principis mandata accurate, et tempori vulgentur, iisque mos geratur, atque ut his rite perfungi possint, illorum arbitrio reliquit, ut, praeter Vice-Comites,²² quos sibi renunciandos servaverat, inferioris ordinis magistratus constituent, habeantque potestatem, eos, qui suis partibus deessent, loco et officio movendi. (b)

2. Regno ita in decem circulos diviso, cuivis praeterea collegium adjunxit, quod fundos publicos,²³ horumque proventus administraret, et Camerae regiae²⁴ subjectum esset, quorum aliqua pro ratione, et copia fundorum, majora, et minora erant.²⁵ Cuivis Administratorem praefecerat, et huic adiutorem, aliosque illius imperio obnoxios, qui laborem partite ferrent, addidit.²⁶ Ad horum curam pertinebant imprimis Bona coronae regni propria, aliaque in Fiscum redacta, tum, si vacabant, episcopatum, et, quae aboleri jusserat, monasteriorum, item, quae vel egentium utilitati, Cleroque in Seminariis educando Fundatorum munificentia contulit, aut ad augmentum rei litterariae docentium, et discentium commodo olim destinata fuere.²⁷ Horum aliqua Collegium quodvis administrabat, alia vero conductoribus locare poterat, modo cautum esset, ne colonis injuria fiat, neve ipsa locatio in damnum Aerarii regii vergat. Id autem ne fieret, jussi sunt Administratores crebro ad bona invisere, ut, sicubi quid erratum sit, corrigant, modum augendae oeconomiae, vel melius tractandae praescribant, vel ab aliis suggestum, ducto rite calculo, in usum convertant, jura domini tueantur, in politicis vero negotiis momenti levioris, cum Vice-Comitibus agent,²⁸ et quod e re visum fuerit, decernant, omnia denique, quae vel ad praecavenda damna, vel procurandam utilitatem pertinere observaverint, in numero habeant (c). Hunc in finem cum regios, tum in omnium universe possessorum fundos in regno per geometras dimetiri jussit, quo rationes proventuum generatim magis perspectos haberet. Quae res Nobilium, qui onus fundo inhaesurum metuebant, animos vehementer concitavit, tum quod immunitati illorum adversari videretur, tum quod sumtus praeterea non leves faciendi essent.²⁹

praescripta – **norma** *deest 41r 83v* || **an secus** *deest 41r* || *post defectus* corrigerent *add. 41r* || **emendent** *deest 41r*, corrigant *46r* || **et tempori** *deest 41r* || **atque, ut his** quibus ut *41r* || *ante illorum* in *add. 41r* || **reliquit** erit *41r* || **potestatem** facultatem *41r 46r* || **et officio** *deest 41r 46r* || *post movendi* Haec, ut minutiora praeteream, praecipua fuere, quae novanda putabat. *add. 41r* || **2. Regno** – *detur duae paragraphi (2-3.) desunt 41r* || **corrigant** emendent *46r* || **oeconomiae** *post tractandae transp. 46r*, et *post oeconomiae insertum est* (b) *ut signum adnotationis* || *post quod* utrisque *add. 46r* || *post habeant* suisque, ut quivis in ea, quae ei credita est, administrationis parte officio suo diligenter fungatur, invigilent (c). *add. 46r* ||

3. Quia vero usuvenire solet, ut in bonorum administratione ob vicinas aliorum possessiones, collisio iurium saepe oriatur, statuit, ut causae ad consueta regni Tribunalia, secundum ordinem alias praescriptum, referantur. Hic Caesaris sollicitudo, ut molesta non minus, quam noxia litium protelatio resecari, laborque compendio absolvi possit, se praecipue exseruit. Confirmatis, quae prius obtinebant, foris judiciariis, Tabulis, quas vocant, Septemvirali, tum regia, et districtualibus,³⁰ suas cuique praerogativas, quibus auctoritas eisdem conciliaretur, attribuit. Septemviralem, quae supremum in regno iustitiae, et provocationum tribunal est, deinceps dignationis causa Tribunal aulicum, a quo aliud appellare nefas esset, dici, iudices autem, Consiliarios aulicos vocari, et jus suo nomine administrare iussit.³¹ Eadem fere honoris praerogativa Iudicibus Tabulae regiae³² concessa fuit, primumque erat Tribunal, ad quod causam a Tabula Districtuali generatim, et si hujus, ac illius sententiae discrepantes essent, ad Septemviralem provocare indultum erat, si vero essent consentientes, causam penitus iudicatam haberi voluit. Ita iudiciorum accelerationi consultum existimabat. Universe autem, ut honorum titulos, (d) et praerogativas Tribunalibus judiciariis, ita numerum quoque personarum, et stipendia auxerat,³³ cum ut officio suo, curis aliis soluti, naviter fungerentur, tum ut largitioni munerum, quibus causae comprehendinari forte possent, viam intercluderet. (e) Illud etiam ad rite administrandam rem publicam pertinere censebat, ut illi, quos aliis praefecerat, horum industriam, mentis capacitatem, morumque ac vitae rationem in censum vocent, et ad se, statis temporibus, referrent. Utile sapiensque Institutum, si modo in tanta hominum societate, diversae indolis, et conditionis, partium studio satis caveri semper posset, ne quid gratiae odiove, aut necessitudini sanguinis, et parentelae detur.

4. Multa quidem ex his Institutis commoda in regnum redundatura videbantur. Nam et stipendia, ut memoravi, prioribus ampliora decreta sunt, auctus praeterea personarum numerus, iisque campus apertus, ut in variis rei publicae partibus sensim versati, ad majora se habiles idoneosque redderent, sed illud quoque multis grave, ac permolestum accidit, quod,

3. **in bonorum administratione** *deest 46v* || **litium** *i. m.*, **quas vocant** *nempe 46v* || *post a quo ad add. Schönvisner* || **administrare** *-ri Schönvisner* || **essent consentientes** *deest 46v*, *essent Schönvisner* || **voluit** *constituit 46v* || **existimabat** *volebat 46r* || **praerogativas** *-am 46v* || **comprehendinari** *comperendinari Schönvisner* || **intercluderet** *prae- 46r* || **censebat** *existimabat 46r* || **illi** *ii 46v* || **horum** *deest 46v* || *post rationem* *suorum accurate add. 46r* || **statis temporibus** *deest 46v* || **societate** *consociatione 46v* || 4. **his Institutis** *hac institutione 41r* || **ut memoravi** *deest 41r 46v* || *post ampliora* *cuius add. 41r* || **idoneosque** *deest 41r 46v* || **quoque multis** *deest 41r* || **ac permolestum** *deest 41r 46v* ||

cum omnia scripto lingua Germanica exarato, tractari, et ad altiora Dicasteria referri jubebantur,³⁴ hujus autem magna pars eorum, qui hactenus in Comitibus, et Tribunalibus, utiliter, et cum laude versati erant, ignara esset, praeter vitae adminicula amittenda, etiam spem ad altiores dignitatum gradus eluctandi, ponere cogere.³⁵ Gravius illud universis visum, quod Caesar coronationem, quam Majores ejus in aditu regiminis accelerare solebant, tam diu differret, quam protelationem Natio, institutorum, quae a Majoribus acceperat, servantissima, primum moleste ferebat, postea autem, cum futuri anxia esset, variae sensim animorum conversioni, ut quisque facta Caesaris in hanc, vel illam partem accipiebat, occasionem praebuit. Nec deerant e propinquo, qui jam tum hac occasione usi, umbras Nationi objicere, irritum tamen conatum nitebantur. Etsi enim pauci, iique futurorum parum providi, hoc illicio propemodum capi se sinerent, ipsa tamen Natio universe spectata, jurium suorum non minus, quam fidei in reges suos, tenax, turpes has artes, (f) quarum autores plerumque ex alieno damno sua emolumenta quaerere solent, aversata, maluit libertate legibus permissa uti, quam subdolae huic incantationi aures praebere, Caesarique constitutionem regni, quae decessoribus ejus jam abhinc, quam Hungariae gubernacula susceperant, scriptis suis in memoriam revocare. (g)

(a) Hertzberg l. cit. vol. 3. p. 55. de hoc foedere ita scribit: Il continua |(nempe Borussiae rex) à le faire en contrecarant en 1784. le Projet du troc de Bavière par ses declarations – – – et par la célèbre ligue germanique, qu'il conclut en 1785. avec les principaux membres patriotiques de l'Empire qui sera un monument éternel de son patriotisme teutonique, et constituera avec les Traités de Westphale, et de Hubertsbourg, la plus forte garantie de la sureté et de la constitution de l'Empire germanique cet.

altiora deest 41r || *post laude* officiis suis fungebantur *add.* 41r || **versati erant** deest 41r, versabantur 46v || **amittenda** deest 41r 46v || *post ejus* nunquam *add.* 41r 46v || **accelerare solebant** praetermiserunt 41r, intermiserunt 46v || **differret** distulisset 41r 46v || *post Majoribus* suis *add.* 46r || **postea autem** deest 41r || *ante cum futuri* et *add.* 41r 46v || **illam** aliam 41r || **sinerent** -t 46v || *post artes* signum adnotationis deest 41r || *post susceperant* semper sacra fuisset *add.* 41r 46v || *ad revocare* i. m. 41r Id Nobilium, qui onus fundo inhaesurum metuebant, animos vehementer concitavit, cum quod praerogativa illorum adversaretur, tum quod universe sumtus. Hinc plures ab ejus obitu mappas suas topographicas igni [[tradidere]] nimis forte praecipites tradidere, cum vel colonorum et fundorum causa non plane inutiles viderentur esse. Cf. *finem paragraphi secundae ejusdem capituli* || (a) **Hertzberg** – **esset**. Mira animorum et temporum vicissitudo. Nunc ob inanem metum, ne Caesar Germaniae jura violet, rex cum Imperii Principibus foedus contra illum paciscitur, decennio post, cum hostis visceribus Germaniae infusus hanc discerpet, regis successor a foedere solenniter icto recedet, suoque exemplo aliquot Imperii Principes secum trahens Germaniam soli fere Caesari defendendam relinquet. 40v || **ante Hertzberg** Si sequentium annorum eventus spectentur, vix quidem is fuerit, quem *add.* 45v || *post foedere* dignus notatu locus exstat *add.* 40v ||

Si eadem, qua nunc Principes Imperii animorum conjunctione contra Caesarem coaluerunt, tempore belli Gallici pro Imperio coaluissent, salva etiamnum, et integra res Germaniae esset.

(b) Rescripta anno 1785. die 18. et 30. Martis item 13. Junii, et 14. Novembris.

(c) Instructio Administratoribus praescripta.³⁶

(d) Viris in Septemvirali titulum Illustrissimi, in regia autem Tabula, Magnifici tribuit.

(e) Rescriptum anno 1785. die 12. Decembris Vide Josephi Kereszturi, Introductio in opus collectionum normalium Josephi II. P. 2. p. 34-48.

(f) Suscipio, eaque non dubiis indiciis firmata, in aulam Borussicam redundabat, quae Caesari negotium in Hungaria, missis concitatoribus, conficere voluerit.

(g) Quaedam ex his acerbiore, quam Caesaris dignitas poscebat, erant stylo exarata. Pleraque filum successionis haereditariae in Hungaria abruptum esse memorabant.³⁷

Si – esset Cum ipsa res nunc ab se loquatur, nihil est, quod addam. || **nunc** olim 45v || *post* **Caesarem** Josephum II. *add.* 45v || **tempore – Gallici** hodie 45v || *post* **Imperio** contra hostem *add.* 45v || **(b) Rescripta – Novembris ad oeconomiae** (III. 2) *adnotatio pertinet, quae a Pray deleta est in 46r: [[(b) Huc pertinebat, terrarum totius Hungariae per constitutos geometras jussu illius facta dimensio. Id Nobilium, qui onus fundo inhaesurum metuebant, animos vehementer concitavit, tum quod praerogativa illorum adversari videretur, tum quod sumtus praeterea non leves faciendi essent. Hinc ab ejus obitu plerique mappas suas topographicas igni, nimis forte praecipites tradidere, cum vel colonorum, vel fundorum causa diribitione sessionum colonialium, vel inutiles futurae fuerint.]]* || **Instructio – voluerit** *deest 41r cum pars textus, ad quam adnotatio in exemplari BNSz pertinet, omissa est in 41r* || **praescripta** data 46r || *post* **missis** in regum *add.* 46v || *pro* **conficere voluit** quod, dum anno 1790 Viennam essem, ex ore Ministri cujusdam habeo. 46v || **acerbiore – stylo** *deest 41r* || *post* **exarata** fuisse (*fuere 46v*), quod non tam genio Nationis, quam privatae paucorum indoli tribuendum est. *add.* 41r 46v || **Pleraque – memorabant** *deest 41r 46v* ||

IV. 1. Dubium non erat, quin Caesar, qui, quantum in illo erat, his institutis Hungariam magis florentem reddere cupiebat, planiorem novationum viam, his compertis, initurus fuerit, nisi eodem tempore obstacula eidem aliunde injecta fuissent. Primum enim res non satis pacatae ex Belgio allatae, in diversas partes animum ejus abstraxerant. Initium tenuit illud quidem, sed multarum deinde vicissitudinum occasio, in Seminario Cleri Lovaniensis ortum, cui erudiendo cum Doctores ex Austria missi quiddam exoticum, nec satis religioni consentiens, discentibus viderentur instillare, exorta primum inter utrosque simultas, postea etiam occasionem sensim dissidio animorum in civili re publica praebuit,³⁸ quod clam a Ministris aulae Borussicae foveri passim credebatur. (a) Gallia etiam jam tunc monstrum aliquod, sed serius edendum, videbatur parturire. Accessit deinde mors Friderici II. Borussiae regis, quae ne novam rerum conversioni ansam daret, Caesarem in futuros eventus magnopere sollicitum reddebat.³⁹ Etsi enim ille, dum vixit, amicitia, si quae tamen inter reges ob diversas ditionum, quibus praesunt, rationes, sincera et constans esse potest, Caesari conjunctus fuisse videbatur, non latebat hunc tamen, quantopere Ministri illius Domui Austriae hactenus infesti, hujusque prosperos successus inturbare conati fuerint; nec ignorabat, quam arctus inter Russicam et Berolinensem aulas a pace Hubertburgensi (b) nexus intercederet, quod cum Caesari jam antea magnas curas viva etiamnum Augusta matre, ingessisset, pacatis utcunque sub finem anni Belgicis rebus, sequente, cum Catharina Russorum Imperatrice iter in Crimeam juri Russico jam assertam, suscepit.⁴⁰ Officiine solum, an alia quoque de causa, id factum, quidve isthic transactum fuerit, nullo indicio, etsi pleraeque aulae in facta Caesaris acriter excubarent, cognosci tum quidem potuit. Aliquid tamen, quod periculo non vacaret, non solum Porta Ottomanica, sed rex etiam Borussiae, qui patruo recens successerat, hac profectioe cusum fuisse suspicabantur. Id postea occasionem praebuit, ut foedus utrinque contra Viennensem et Petropolitanam aulas coalesceret.

IV. 1. **his institutis** *deest 41v 46v* || **animum** mentem *41v* || **ex Austria** aliunde *41v* || *post* **missi** cum *add. 46v* || **passim credebatur** multorum suspicio erat *41v* || **magnopere sollicitum** attentum *41v 47r* || **fuisse** esse *Schönvisner* || **prosperos** *deest 41v* || **Russicam – aulas** Russicam et illius aulam *41v 47r* || **(b)** *deest 41v 47r* || **antea – matre** ante sollicitudinem *41v* || **magnas curas** *deest 47r* || **pacatis** -o *41v 47r* || **sub – rebus** ad tempus Belgio iter *41v 47r* || *post* **sequente** anno *add. 41v 47r* || *post* **Catharina II.** *add. 41v* || **Catharina** *deest 47r* || **juri – assertam** *deest 41v 47r* || *post* **vacaret** hac profectioe cudi *add. 47r* || **rex etiam Borussiae** Borussica quoque aula *47r* || **qui – successerat** *deest 47r* || **qui – fuisse** *deest 41v* || **Viennensem – aulas** Russicam et Austriacam aulam *41v 47r* ||

2. Caesar interea Viennam ex itinere reversus, quod dudum apud se constitutum habebat, Elisabetham Württembergicam, magnae Ducis Russorum sororem,⁴¹ Francisco nepoti VIII. Idus Januarii matrimonio junxit. Novum affinitatis vinculum, et ex hoc communis quadamtenus rerum nexus inter utramque aulam, regi Borussiae ex ipso ditionum utrinque situ, magis periculosus videbatur, quam ut non vicissim in omnem eventum de foederibus conciliandis, sibi quoque prospiceret. Occasio commode oblata est a factiosis, qui anno superiore in Hollandia motus contra Principem Arausiensem, cui soror regis nupta fuit, concitarunt.⁴² Hos cum Angli a Gallis subornatos suspicarentur, eorumque magnopere interesset, ne parti Arausiensis superiores evaderent, foedus cum Borusso, ac mox etiam cum Hollandorum Republica iniere,⁴³ quo non solum mutua sibi auxilia, verum communem praeterea operam daturos polliciti sunt, ut aequilibrium Europae secundum omnes sui partes conservetur. (c).

3. Haec generatim pacti erant. An praeterea privatim aliquid fuerit adjectum, tunc quidem non patuit, etsi conjectura non inanis fuerit, causam ex eo foedere natam esse, ut Turcae ab illis subornati, bellum Russis prius inferrent, quam denunciarint, eoque Crimeam se recuperaturos sperarent.⁴⁴ Aliter tamen res cecidit. Nam a Russis aliquoties in Moldavia profligati, tum quod Caesar ex pacto foederis in belli partem venire debuerit, Choczimo⁴⁵ ductu Coburgi ducis⁴⁶ expugnato, paulo post memorabili proelio ab eodem, et Suvarovio,⁴⁷ qui Russos subsidio adduxerat, ad Focsanum et Martiniestam victi, et castris exuti fuere. Hoc successu in Valachia res gesta est, contra autem in Banatu Temesiensi, quo Caesar, relicta ex oppositu Belgradi suorum parte, praecipuum militiae robur traduxerat, hoste propinquante, quin ad manus ventum fuerit, receptus fugae similis non modo omnem late viciniam metu consternavit, sed haud parum etiam famae, quam hactenus a studio militari comparasse sibi visus est, Caesari detraxit.

2. **constitutum habebat** constituerat 41v 47r || *post* **sororem** quam Francisco nepoti suo jam septimo abhinc anno desponderat *add.* 42r 47r || **foederibus** foederatis 42r || **Principem** *deest* 42r 47r || *ante* **concitarunt** in Hollandia *add.* 42r || *post* **ne** si factiosi inita cum Gallis societate *add.* 42r 47r || **Arausiensis** -i 42r 47r || *post* **superiores** fierent (**evaderent** 47r) mercimoniorum fructus sensim ad Gallos (ad hos 47r) derivetur 42r 47r || **Borosso** rege Borussiae 42r 47r || **mutua** – **auxilia** mutuo auxilio se defensuros 42r 47r || **polliciti sunt** promiserant 42r 47r || *post* **conservetur** neve uni plus potentiae, quam alteri accedat 42r 47r || 3. **ut** cur 42r 47v || **ab illis subornati** *deest* 42r || **tamen** quam spe praeceperant 42r || **quod** – **debuerit** *post* **Choczimo** *transp.* 42r || **ex pacto foederis** *deest* 42r, ex foedere 47v || **ductu** *deest* 42r 47v || **Coburgi Ducis** -o -e 42r 47v || *ante* **expugnato** a Caesareis *add.* 42r || **Hoc** – **fuerit** cum Caesar interea partitis copiis ad Zemlinum, et Lugosinum eis immineret. Ibi donec, qui se fortuna daret in Valachia, sciretur cunctando mora hosti, ne Savum transmitteret, injecta hic vero ob data (mandata 47v) contraria, aut non intellecta mandata (*deest* 47v), dum hostis transmissio (trajecto 47v) Danubio appropinquaret (propinquaret 47v) 42r 47v || *post* **similis** factus *add.* 42r || **consternavit** complevit 42r 47v || **sed** – **detraxit** *deest* 42r 47v

(a) Hertzberg l. cit. vol. 3. p. 124. id inter calumnias reponit. Sed, si quis foedus, quod rex Borussiae cum Imperii Principibus contra imaginarias Caesaris usurpationes pepigerat, in mentem revocet, vix sibi persuadebit, Belgarum Deputatos, qui ab aula Borussica opem, et auxilium contra Caesaris molitiones implorabant, repulsam passos fuisse.

(b) Confer quae de hac pace ad annum 1762. in rebus Mariae Theresiae memorata sunt.⁴⁸

(c) Hertzberg Recueil cet. vol. 3. Praefatio p. XIV. Les suites immediates de cette grande revolution (in Hollandia) furent que les Cours de Berlin et de Londres purent faire en 1788. tant entre elles, qu'avec Republique d'Hollande une alliance défensive, d'ou il est resulté entre ces trois Puissances un grand système fédératif, qui a eu pour bout non seulement leur défense mutuelle, mais aussi le maintien de l'équilibre du pouvoir dans toutes parties de l'Europe. Et tamen nemo magis, quam Angli, mercimonii causa, in mari, et rex Borussiae limites suos in continente proferendo, aequilibrium Europae perturbant.

V. 1. At sequente anno error, incuria, ut opinio fuit, excubiarum commissus, summa rerum Laudonio et Hadikio credita, cum foenore reparatus fuit.⁴⁹ Hic ad Danubium, ille ad Savum, castra defixerant, ut praecipuum belli monumentum, cum res poscebat, in celeritate

post 124. Des gazetiers et d'autres écrivains particuliers ont osé publier, que les troubles des Pais-bas avoient été suscités et fomentés par la Cour de Berlin, par ses ministres et nommément par le Comte de Hertzberg - - - mais c'est une calomnie atroce et dont on ne pourra jamais produire la moindre preuve. Il est vrai, que les Etats-Belgiques, ont envoyé des députés à Berlin et ont réclamé la protection du Roi: mais ni Sa Majesté ni ses ministres actuels et en place, ne leur ont jamais promis aucune assistance, ni protection, et ne les ont pas encouragé a leur opposition. 41v 47v || **id – reponit** *deest* 42r, *negat* 47v || **Sed – fuisse** Nemo quidem documentis docere potest Belgas a ministris Borussicis concitatos esse, sed cui ignotum est, ejusmodi documenta ita clam ex mutua conventionione servari, ut non facile in publicum prodeant, et quam diligenter omnis rima, ne foras evadant obstrui soleat. 41v || **opem – repulsam** *deest* 47r || *post* **fuisse** Quod ad documenta attinet, notum est, quam solícite haec ex mutua conventionione clam servari soleant, ne per aliquam rimam in publicum evadant. 47r || **Confer – sunt** *deest* 41v 47r *quod nota adnotationis deest i. t.* || **Et – perturbant** Quae si qui cum rebus ab utraque aula gestis conferat, facile agnoscet, aequilibrium ab una mercimoniorum causa, in mari ab altera vero limites ditionum proferendo in continente perturbari. 42r Quae si quis tamen cum rebus ab utraque aula gestis sine partium studio contendat, facile agnoscet, aequilibrium Europae ab una mercimoniorum causa, in mari, ab altera vero limites ditionum, dum occasio est, magis semper proferendo in continente perturbari. 47r || **V. 1. At – evaderet** *hab. pars capituli tertii caputis quarti* 42r 47v || **incuria – fuit** *deest* 42r || *post* **Hic** castra *add.* 42r 47v || *post* **Danubium** *add.* e regione Belgradi 42r, ex oppositu Belgradi *add.* 47v || **castra** *deest* 47v || **defixerant** -erat 42r 47v || *ante* **ut** *et add.* 42r || *post* **res** *et locus add.* 42r || **poscebat** -eret 42r ||

solebat reponere, superato flumine, vicinisque praesidiis expugnatis, Belgradum obsidione cinxit, crebraque verberatione exagitatum, non multo post, quam Hadikio ob vulnus in pede acceptum Viennam reverso, Clerfautus⁵⁰ hostem e Banatu exegisset, in potestatem redegit. Belgrado recepto, res Turcarum ob crebras clades in Moldavia, et Valachia acceptas conclamata videbatur, spesque affulgebat, ut, sin minus vetera in Serviam jura, Hungariae Caesar vindicet,⁵¹ certe pacem iis conditionibus, quibus olim Passarovicii⁵² coaluit, (a) possit praescribere, cum rex Borussiae, ne rogatus quidem, ad componendum bellum, velut conciliator futurae pacis, se ingessit, veritus scilicet, ne secundum leges foederis, nuper cum Anglis et Hollandis initi, aequilibrium in parte orientis turbetur, (b) re autem ipsa, ne, si Hungaria in pristinam provinciarum possessionem jure postliminii reponeretur, Domus Austriaca magis formidanda regi evaderet.⁵³

2. Cum autem utraque aula, Viennensis et Russica officium conciliationis, non tam negare, quam declinare, videretur, et Caesar sub veris initium ad Bohemiae et Moraviae, rex vero Borussiae ad Silesiae, limites copiarum partem deduxissent, prope erat, ut hac quoque parte bellum quasi prae foribus esset. Interea tamen rex, cum et officium suum negligi, nec, si res ad arma veniret, utrisque se parem videret, Internuncium Constantinopolim misit, qui de foedere inter se, et Selimum III. Turcarum Imperatorem conciliando periculum faceret. Nihil huic tot cladibus fracto, et cui geminus hostis toto virium pondere incumbibat, magis acceptum poterat accidere. Itaque foedus non difficulter pridie Calendas Februarii coaluit. Leges illius hae erant praecipuae. Rex primo vere bellum Russis et Austriis denunciabit, geretque eousque, donec Porta Ottomanica honestam, et stabilem terra marique pacem consequatur: haec autem vicissim vires omnes adhibebit, ut Respublica Polona pacem quoque obtineat, et Austria Galiciam cum ea ditione, quam in partitione adeptam fuit, Polonis restituat,

1790

superato trajecto 42v || *post verberatione* ignibusque *add.* 42v 47v || **exegisset** eiecisset 42v || **recepto** recuperato 42v 47v || *post Serviam* Bosniam vicinasque provincias *add.* 42v 47v || *post Passarovicii* confecta erat *add.* 42v 47v || **in parte** ex p. 42v || **2. Caput V. abhinc incipit in exemplari BAMSP** 42v 47v || **Cum – conciliationis** Sed cum conciliationis officium utraque aula, Russica et Austriaca 42v, Sed cum utraque aula Russica et Austriaca officium conciliationis 47v || **videretur** -ntur 42v || **et Caesar – videret** *deest* 42v || **et Caesar – negligi** *i. m.* 47v || **esset** esse videretur 47v || **officium suum** -a -a 47v || **si – parem** *deest* 47v || **misit** *i. m.* || **Turcarum Imperatorem** *deest* 42r 47v ||

simul litem, quae Poloniae causa aulae Borussicae cum Austriaca et Russis intercedit, cum emolumento regis, studebit componere. (c) Praeterea si Porta Ottomanica bello superior fuerit, non ante cum hostibus paciscetur, nec rex prius ab armis desistet, quam quae hoc bello occupaverant, una cum Crimea restituerint, et rex cum Sueco et Polonia, eadem pace comprehendantur. Si uni ex his, vel omnibus Russi vel Austrii, post confectam pacem, bellum obmoverint, Turcae communem causam cum rege, et Sueco facient, et hi vicissim, si Turcae bello impeterentur, idem praestabunt, nec prius pacem communiter inibunt, quam negotium inter Russiam et Austriam, tum inter hanc et aulam Borussicam Poloniae causa controversum, per Angliae et Hollandiae Legatos penitus componatur.⁵⁴ (d)

(a) Recole, quae de hac pace ad annum 1718 dicta sunt.

(b) Hertzberg Recueil cet. Vol. 3. p. 42. Les Turcs se trouvent par les victoires des Russes, et des Autrichiens dans les cours de l'année 1789. dans le danger éminent d'être poussés bien au delà du Danube, et d'etre chassés de l'Europe, ou d'etre forcés à beaucoup de cessions, et qui auroit détruit ou ébranlé l'équilibre de l'orient, le roi fit non seulement offrir sa médiation aux deux cours Imperiales, mais comme elle trouva peu d'accueil il chargea le Sr. de Dietz, de négocier éventuellement un Traité d'alliance avec la Porte Ottomane. cet.

(c) Idem ibid. p. 46. La Cour Ottomane s'engage -- de faire des efforts, pour faire restituer la paix, à la République de Pologne de la part des Autrichiens, la province de Gallicie et les pays que les Autrichiens ont pris ci-devant dans le partage de la Pologne, et qui se trouvent entre les mains de la Cour Autrichienne, pour qu'en consequence de la forte amitié et alliance entre les Cours Prussienne et Ottomane, les différens qu'il y a entre la Cour de Prusse et les Autrichiens, les Russes et les Polonois sur les affaires et intérêts respectifs, soyent arrangés comme il faut, sans prejudicier aux intérêts des polonois, mais à l'avantage de la Cour de Prusse.

(d) Tractatus hujus pacis exstat in Hertzberg Recueil cet. Vol. 3. p. 44–52.

post Russis cum Polonis add. 47v || post intercedit sine istorum praejudicio add. 42v 47v || Porta Ottomanica deest 43r 48r || fuerit fieret 43r 48r || Austrii -tria 48r || et Sueco ejusque sociis 43r, hujusque sociis 48r || post bello ab illis add. 48r || dicta sunt narrata sunt 42v ||

VI. 1. Haec praecipua erant capita foederis, cui Caesar non diu superstes fuit, vicesimo post die, quam coaluit, gravi morbo et curarum mole extinctus.⁵⁵ Has ipse sibi vivens consciverat, cum in omnem rei publicae partem pertinaci labore intentus, regnorum, quibus praeerat, felicitati consultum vellet. Id in causa erat, cur multa, quae decessores illius commodo suorum olim instituerant, mutanda praecipue in Hungaria, et ad horum, quae vivimus, temporum rationem conformanda censeret. Huc militiae augendae cura, huc ampliandae oeconomiae studium, et quantum Principi fas est, domestica parsimonia, huc item instituta tam politices, quam Tribunalium, in meliorem ordinem, et formam cogendi indefessa industria, pertinebant. Quae ut benevoli in suos animi documenta multi acceperant, ita non defuere etiam, apud quos, ut fere fit, cum Principum consilia non ex futurorum eventu, sed ex praeiudicio aestimantur, domi forisque invidiam incurrerit. Fuere etiam, qui, si genium Nationis multo ante designationibus suis paulatim praeparasset, si in rebus novandis tempus servasset et ordinem, si ultra jus patronatus se rebus sacris non ingessisset, (a) nec laxasset tantopere in re religionis froena licentiae ac proeli libertate, ac prae his omnibus, si indictis regni Comitibus, peractaque coronatione, ea, quae emendanda mutandaque optabat, cum Statibus regni et Ordinibus communiter tractasset, non dubitabant, quin ei omnia e sententia successura, aut certe, mitigatis quibusdam, prouiore animo acceptanda fuerint. Nec dubium erat, quin, ut erat optimae mentis, et suorum utilitati intentissimus Princeps, id facturus fuerit, nisi consilio aliorum praeventus fuisset. Constat enim plerosque, quorum opera familiaris

VI. 1. = *paragraphus extrema capitis V. in exemplari BAMSP (43r, 48r) || post – coaluit* die post coalitionem illius 43r || *post militiae* in qua ipse commilito erat *add. 43r 48r || quantum – item deest* 43r || *benevoli - volentiae* 43r || *post si hab.* (b), *et sacris sibi comperasset neque ex his, quae ad religionis integritatem pertinent, miscuisset politicis, et in re religionaria non tantopere froena tolerantiae laxasset del. 48r || si ultra – libertate i. m. 48r,* si demtis jure patronatus regii, et quod nostri aevi est, Placeto regio a sacris manus abstinuisset, neque ex his, quae ad religionis integritatem pertinent, immiscuisset politis, aut denique habenas tolerantiae non ita laxasset, ut etiam Catholicis ad aliena sacra transire fas esset *i. m. 43r || post libertate* (c) *add. 48r || ea – Ordinibus* cum regni Ordinibus ea, quae emendata, mutandaque optabat 43r || *Statibus regni et deest* 48r || *ut erat – id* id, ut principio constituerat 43r || *nisi – cognita* nisi alieno eoque, ut ex eventu patuit, non optimo consilio praeventus fuisset, etsi non eo, quem sperabant, rerum successu, quod cognita, licet sero, clandestina 43r || *praeventus fuisset* praecipue externorum 48r || *Constat – perpenderet i. m. 48r ||*

utebatur, ex secta Latomorum⁵⁶ (b) fuisse. Horum suasu normam regendi despoticae proximam sequutus, omnia fere suo arbitrio, non item ex legum scito, agebat.⁵⁷ Hinc familiare ei fuit, Magnates negligere, contra autem Nobiles inferioris ordinis ad primos regni magistratus evehere, atque hoc modo similtatem utrinque fovere, et tamen plebi prae istis favere, quo, fiebat, ut illum vel imprudentem ad invehendam sensim democratiam inducerent, nec, quod inde periculum sibi aliquando enasci posset, satis perpenderet. Postremo tamen, cognita istorum machinatione, pleraque, quae vivens novaverat, paulo ante mortem, scripto per regnum vulgato, pro antiquatis haberi declaravit. Ceterum, ut defuncto laudes pro merito etiam exteri adornarunt, ita naevum quoque illum politicum non dissimulant, quod tot Nationes, monarchiae suae, lingua, moribus, indole, et institutis diversas, in unam conflare voluerit, cum ipsa tamen illarum diversitas ad fovendam in illis aemulationem, industriam, et propagandum omne genus culturae, artesque provehendas, incitamento esse soleat.

(a) Hac de causa Pius VI. Pontifex Viennam profectus est, ut eum ab hujusmodi consiliis, quae saepe viri Ecclesiastici Principis aures turpiter captantes, eidem suggererant, retraheret.

(b) Id Burke Anglus in posthumo suo opere: Ueber den neuern politischen Zustand und die Verhältnisse der europäischen Staaten, besonders Frankreichs cet. p. 121. diserte affirmat: Joseph der zweyte, inquit, war in dieser Philosophie (Latomorum) schon weit gekommen, und einige, wo nicht die meisten unter den Râthen des Kaysers möchten ihn zwar zu gern in alle Geheimnisse der Freymaurerey einweihen - - - gern sähen sie es, daß er in seinen Staaten

post **Magnates** quos suos corregentes vocare solebat *add. 48r* || *post* **similtatem** inter utrosque seminare *add. 48r* || *ad* **perpenderet** Postremo tamen cognita istorum machinatio cet. *i. m. 48r* || *post* **cognita** licet sero *add. 48r* || **declaravit** vellet *43r* || **Ceterum – dissimulant** Characterem illius ex praeclaris in rem publicam factis plures adumbrarunt, naevum tamen illum politicum ab eo commissum non reticent *43r*, ab eo – reticent *etiam in 48r* || *post* **culturae** ex qua multiplex in rem publicam fructus universe redundat *add. 43r* || *ante* **incitamento** magno *add. 43r*, magno ceteroque *add. 48r* || **Hac – kann deest** *43r cum nota adnotationis deest i. t.*, (b) Non raro, ut suspicio erat suasu etiam ecclesiasticorum Principis aures turpiter captantium inductus, hinc tot monachorum et monialium coenobia sublata ademta bona, quin et templa Catholica aut haereticis vendita aut profanos usus, et in comicum theatrum conversa. Sublata mortis poena Latomis, qui aulam illius obsederant a plerisque adscribebatur. Pontifex Pius VI. ut religioni consuleret, ipse Viennam venit, nec videtur iter sine omni fructu suscepisse. (c) Aliqui hac abusi a Catholica fide ad alias sectas defecerant. Fuit et illud rei publicae, cujus praecipuum fulcrum religio est, noxium, quod premissa promiscue proeli libertate, farraginem libellorum, quibus religio, et sacerdotium contentui exponebatur, impune vulgari passus esset. *48r* || **Id – 121.** Confer Burke posthumus memorias hoc titulo: Über den neuen politischen Zustand und die Verhältnisse der europäischen Staaten p. 121 cet. *scrib. i. m. 48r* ||

durch einen königlichen Despotismus eben das zu thun suchen möchte, was in Frankreich durch demokratischen Despotismus geschehen ist. Ehe sie dergleichen Unternehmungen aufgeben möchten, suchten sie ihn zu einer seltsamm Vereinigung zwischen diesen beyden Extremen zu bewegen. Et de Leopoldo II. da ihr grosser Zweck jetzt, wie zu seines Bruders Zeiten, dahin geht, die höheren Stände auf allen Fall zu vernichten, so glauben sie, er könne wie es auch wirklich der Fall ist, diesen Zweck nicht anders erreichen, als durch Erhabung der niederen Stände, durch Unterdrückung jener erstern und durch Emporbringung dieser letzteren, hoffen sie zuvörderist seine Schätze und sein Kriegsheer zu vermehren, und mit diesen gemeinschaftlichen Werkzeugen königlicher Gewalt schmeicheln sie ihm, daß die Democratie, welche sie in seinem Namen zu Stande bringen suchen, ihm nur wenig Unruhe und Mühe Posten werde. Trotz der neuesten Versuche, aus welchen er abnehmen könnte, daß ehemalige Unmöglichkeiten zu unserer Zeit Wahrscheinlichkeiten geworden sind, und daß die Folgen, welche schlimme Grundsätze haben könne, wenn man sie ungehindert fortwirken läst, gar nicht zu berechnen stehen, suchen sie ihn zu bereden, daß solch eine Democratie eine Sache sey, die nicht durch sich selbst bestehen kann, daß es gleich viel sey, in wessen händen sich das Commando der Armée befinde, und daß er auf jeden Fall, nach den nothwendigen Laufe der Dinge, über lang oder kurz die Oberhand behalten müsse, daß er als Beherrscher mehrerer unvereinten Länder fremd sey. – – – Dieser Plan ist äußerst verwickelt, und kann machen, daß er überall Zuneigung seiner Unterthanen verliert. Jene Rathgeber denken nicht daran, daß ein bestochenes Kriegsheer genade der Ruin des Königs in Frankreich gewesen ist, und daß der Kayser selbst bey einer ähnlichen Bestechung im mindesten nicht sicher seyn kann.⁵⁸

Leopoldus II⁵⁹

1790-1792

1790

I. 1. Cognito fratris obitu, cum non ignoraret, quae passim animorum conversio, res ab illo novatas consequuta fuisset, ex Hetruria⁶⁰ properans, ipsis Calendis Martii Vienna adfuit,⁶¹ ut regna haereditario jure sibi debita capesseret. Ab itinere paulum respirans, 29. die ejusdem mensis, regni Status et Ordines ad VIII Idus Junii⁶² pro Comitibus Budam convocavit. Interea autem, donec ad praestitutum diem coirent, belli Turcici causa sollicitus, datis ad regem Borussiae litteris, se eo interprete ab ineunda cum Turcis pace non esse alienum significavit, si modo sibi suffragium pro consequenda Imperii dignitate addiceret efficeretque, ut Belgradum cum suo districtu et Valachia cis Alutam fluvium Hungariae asseratur.⁶³ Respondit rex officiose, pollicitus est suffragium, procuraturum quoque, ut pax iisdem, quibus olim Passarovicii, conditionibus et limitibus coalescat, (a) modo aliquam Galiciae partem Polonis restituat, hi vero Borussiae Dantiscum et Thorunum, cum finitimo agro ad fluvium Oram cedant.⁶⁴ (b) Dum de his utrinque deliberaretur, ingressit se Anglia, quae cum futuros in Gallia motus velut e specula provideret, ac propterea bellum Turcicum optaret quantocius compositum, (c) magnopere cum Vienna, tum Petropoli agebat, ut pax solita forma in statu, quo ante bellum confieret.

I. 1. haereditario haereditatis 43v 48v || Status et deest 43v 48v || se eo – alienum deest 43v 48v || eo interprete i. m. || ante significavit si rege del. || si modo – confieret se, qui nunquam ditiones latius proferre, sed suas tantum tueri propositum habuerit, obstinatione Turcarum ad bellum persequendum ingratis suis (s- i- 48v) coactum esse (cogi 48v), nec amicitiae, quae inter se et regem esset, quidquam officere, quod partem (-es 48v) copiarum ad Bohemiae limites, et in Galicia confluere (consistere 48v) jussisset, cum enim certis nuntiis Constantinopoli ad se perlatum fuerit (esset 48v), regem Polonorum causa bellum parare sua interesse (regem cum Turcis foedere inisse, sua quoque interesse 48v), ne populos (in omnem belli eventum add. 48v) juri suo obnoxios indefensos relinquat. Quod autem ad Turcas attinet (Ad Turcas vero quod attinet 48v) se a pace cum iis ineunda non esse alienum, si (modo 48v) iis conditionibus, in quas olim Passarovicii coaluerat, conciliari possit (p- c- 48v) (a). Ad hoc (haec 48v) rex, quoniam pax Passarovicensis foederis, quod recens cum Turcis pepigerat, prorsus adversaretur, officiose quidem, sed ad aequilibrium in oriente et septentrione conservandum, pacem non aliter, quam consueta formula: in statu quo ante bellum erat (post bellum scrib. res erant 48v), confieri posse, respondit. 43v 48v ; regem Polonorum causa bellum parare, idque sibi eo minus vitio verti posse, quod rex ipse in simili casu hac providentia usus fuisset. Ceterum se a pace ineunda non abhorreere, modo iis conditionibus possit conciliari, quibus Passarovicii olim coaluerat. Rex Borussiae, quoniam pax Passarovicensis foederis, quod nuper cum Turcis pepigerat, adversari videretur, officiose quidem respondit, sed cum aequilibrium in oriente et septentrione conservandum, non alieque, quam consueta illa formula: in statu quo ante bellum erat, pacem postea conciliari posse. 84r

2. Sed, cum id utraque aula, ob felicem hactenus armorum fortunam recusaret, rex vero Borussiae, Anglos in proposito perstare, et negotium diutius, quam vellet, adhaerere videret, coepit cum Polonis interea de foedere pangendo agere, quod brevi etiam die 29. Martii his conditionibus confectum est. Utraque paciscentium pars pro suis ditionibus, quas jure possident, cautionem mutuo sibi pollicentur; si alterutra bello impeteretur, rex Borussiae Polonis quatuordecim peditum, et equitum quatuor millia, vicissim rex Poloniae mille equites, et peditum quatuor millia, si autem haec propulsando periculo non viderentur suffectura, tum rex Borussiae triginta, Poloni vero universe viginti millia sibi subsidio utrinque mittent, cum eo tormentorum apparatu, qui copiis admensus sit. (d) Haec, ut Polonos a Russis averteret, praecipua foederis capita fuere, qua fide autem a Borussis servata, alias dicendi locus erit.

(a) Et tamen prius Turcis promiserat, non se passurum, ut quidquam ex eorum ditione avellatur.

(b) Hertzberg Recueil cet. vol. 3. p. 61-76. Et in epistola anno 1791. die 19. Novembris. Der König antwortete ihm (Leopoldo) freundschaftlich, versprach ihm die Wahlstimme, und schlug ihm ein Projet conciliatoire vor, neulich, daß er statt des von England vorgeschlagenen statu quo stricto, oder der Herstellung aller seiner Eroberungen an die Pforte, die Passarovizer Gränzen behalten dagegen aber einen unbestimmten Theil von Gallizien an Pohlen zurückgeben solle, mit der Bedingung, daß die Republic an Preussen Danzig und Thorn, und den schmalen Gränzstrich zwischen der Neumark und den kleinen Obra Strohm abtreten sollte.

(c) Sunt, qui suspicentur, motus hos, ubi in apertum erupere, ab Anglis studiose sustentatos fuisse, ut oblata occasione, damnum, quod amissa per Gallos America septemtrionali, compensare alibi possent.⁶⁵

(d) Hertzberg Recueil cet. vol. 3. p. 1-9.

2. Sed – locus erit Commode se Anglia ingressit (-erat 48v), quae cum futuros in Gallia velut (*post Gallia scrib.* motus tamquam 48v) e specula praevideret (provideret (b) 48v), ac propterea bellum Turcicum quantocius compositum optaret (optaret *post Turcicum transp.* 48v), magnopere Petropoli et Viennae urgebat (agebat 48v), ut conflatis induciis de pace tractaretur, sed cum ejusdem fere, cujus rex Borussiae, opinionis videretur esse (opinionis esset 48v), nihil tunc quidem confici potuit. 43v 48v, *deest* 84r. Anglia quoque submetuens, ne, si Belgicae provinciae in Gallorum potestatem venirent, flamma belli latius propageretur (f- b- omnem fere Europam corripit 84r), Viennae et Petropoli agebat (se quoque ingerens egit Petropoli et Viennae 84r), ut de induciis primum, post vero de pace cum Turcis ineunda tractetur (de pace agatur 84r), sed cum ejusdem, cujus rex opinionis esset (sed c- r- Borussiae in statu quo, o- videretur esse 84r) neutris convenire potuit. 43v, 84r, *deest* 48v || **Et – avellatur** *deest* 43v 48v || **Et in epistola – sollte** *deest* 43v 48v || **Et in epistola – 1-9.** *deest* 43v || *post Anglis* de industria *add.* 48v || *post septemtrionali* passi erant *add.* 48v || **possent** -int 48v *et post id* Quid veri huic suspicioni subsit, alii existiment. *add.* 48v || **(d) Hertzberg – 1-9.** *deest* 48v ||

II. 1. Non perinde, ac cum Polonis, coepta nuper cum aula Viennensi tractatio, successum habuit. Spectata enim priorum temporum ratione, dubitatum Viennae fuit, utrum aulae Borussicae, cujus molimina hactenus ad minuendam Domus Austriae potentiam spectabant, satis tuto fidi possit. Anceps erat deliberatio. Fuere enim, qui ab instituenda deinceps cum Borussis tractatione penitus abstinendum, et occupato jam Belgrado, secundum pacta cum Russis inita, armorum fortuna porro utendum censebant. Belgium vero, quod consultationem maxime morari videbatur, cum toties refractarium, et constans fere bellorum fomes fuerit, suo fato esse relinquendum,⁶⁶ cujus jacturam Servia, ut spes est, recuperanda, non temendo foenore pensare possit. Haec, ut ex eventu patuit, utiliter proposita, incertum quibus de causis, rejecta sunt, et importunae suggestioni aulae Borussicae, quae tractationem continuari desiderabat, obsecundatum. Conventus igitur Reichenbachium⁶⁷ indictus est, ea conditione, ne primarius Borussicus Minister, (a) quem constet Domui Austriae infensum esse, huic interesse ausit. (b) Conditiones, in quas utrinque conveniri posset, hae in medium propositae sunt. Imperatrix Russorum, et rex Hungariae⁶⁸ Turcis restituent ea, quae hactenus bello ad Danubium et Danastrum occupaverant. Hic praeterea Polonis reddet Galiciam, cum Salinis, ea tamen parte, quae Hungariae proxima est, cum Scepusio⁶⁹ et Procutia⁷⁰ ad Strisii⁷¹ amnis confluentem, sibi reservata, rex Borussiae autem operam impendet, ut Turcae Crimeam Russis, et regi Hungariae eam Serviae et Valachiae partem, quae Passarovicensi pace olim constituta erat, relinquat, nec impedimento erit, quin Aula Viennensis Belgicas provincias recuperet. Hanc, ut adjectum erat, esse rationem, qua aequilibrio in oriente et securitati Monarchiae Borussicae consulatur.

II. 1. =*pars capituli I. (rerum gestarum Leopoldi II.) in exemplari BAMSP (43v 48v-49v)* || **Non – obsecundatum** Intererat tamen omnium, ne res infecta relinqueretur. 43v 48v *deest* 84r || **Conventus – indictus est** Itaque instituto Reichenbachi conventu futurae pacis 84r || **Conventus** -u 43v 48v 84r || **indictus est** indicto 43v 48v || **ea conditione – ausit. (b)** *deest* 43v 48v 84r || **Borussicus i. m.** || **in medium** ad deliberandum 43v 84r || **post propositae sunt** quarum haec erant capita: *add.* 84r || **Turcis** *deest* 43v || **ad Danubium** inter D- 43v 48v 84r || **ante confluentem** cum Danastrio *add.* 84r || **Russis** Imperatrici 43v || **partem** portionem 43v 48v 84r || **Aula Viennensis** *deest* 43v 48v 84r || **post recuperet** promittit quoque, se eundem ad obtinendam (consequendam 84r) Imperii dignitatem suffragio suo adiuturum esse (esse *deest* 84r) *add.* 43v 84r ||

2. Sed cum Ministri Viennensis aulae his difficulter consensuri viderentur, rursus aliae in medium propositae sunt, quae tamen non tam aequilibrium in oriente conservandum, quam Borussiae emolumentum spectabant. Fuere autem hujusmodi Rex Hungariae, ut pax in solidum concilietur, quae in Moldavia et Valachia occupaverat, Turcis reddet, eam tamen plagam, quae ab Aluta⁷² fluvio ad Banatum Temesiensem porrigitur, et, quae in Servia, incluso etiam Belgrado armis asseruerat, servabit; consentiet in id etiam, ut Imperatrix Russorum Oczakoviam⁷³ Turcis restituat, nec si huic conditioni refragaretur, eidem ad persequendum bellum, adjumento erit. Vicissim autem rex Borussiae pollicetur, se effecturum, ut Porta Ottomanica Valachiam cis Alutam, et Croatiam Turcicam⁷⁴ ad Verbasum amnem⁷⁵ porrectam regi Hungariae cedat, ita, ut utriusque Imperii limitem Verbasus cum Danubio, et Aluta deinceps constituent. Contra vero rex Hungariae vicissim circulum Zamosciensem⁷⁶ secundum Sanni fluvii⁷⁷ cursum, usque Jaroslaviam,⁷⁸ similiter Zelkoviensem⁷⁹ cum dimidio Brodensi,⁸⁰ et urbe cognomine, ac salinas Vielivienses,⁸¹ Polonis reddet, hi vero Borussis Dantiscum et Thorunum cedant. Ad haec uterque rex operam suam interponet, ut aula Russica cum Turcis et Suecis pacem hac conditione itidem ineat; ut si Oczakoviam cum adsita ditione velit retinere, Suecis⁸² eam plagam in Finlandia, quae pace Nystadiensi⁸³ Russis olim asserta fuit, iisdemque limitibus comprehensam reddat, sin nolit,

2. *post cum* nec his *add.* 43v 48v || *post aulae* haec sessio (40r–43v) *exemplaris BAMSP finitur.* A pagina sequenti iterum res gestae Josephi II initia capiunt. || *his* *suprascr.* || **difficulter** quod mandatis destituerentur 49r, *deest* 84r || **consensuri viderentur** consentire possent 49r 84r || *post rursus* ad concilianda inducias *add.* 84r || **propositae sunt** allatae sunt 84r || *post tamen* ut priores, aulae Borussiae, licet nullam in bello partem hactenus habuisset (licet – habuisset *deest* 84r), magis, quam Viennensi, faventes erant, et *add.* 49r 84r || *post aequilibrium* quod speciose praeferebatur *add.* 84r || **quam – spectabant.** quam lucrum parandum Borussiae spectare videbant. 84r || **occupaverat** armis acquisiverat 49r erepta sunt 84r || **armis asseruerat** occupaverat 49r 84r || *post Russorum* Moldaviam, Valachiam et provinciam *add.* 84v || *post Oczakoviam* cum iis, quae in Moldavia et Valachia sibi asseruit *add.* 49r || **Turcis** Portae Ottomanicae 84v || **refragaretur** nollet assentiri 49r 84v || **adjumento** auxilio 49r 84v || **pollicetur** se obstringit 84v || **limitem** –es Schönvisner || *post reddet* ea tamen conditione, ut rex Poloniae et Respublica (*add.* 49r 84v 104r 106r) vicissim regi Borussiae *add.* 49r 84v 104r || **hi vero Borussis** *deest* 49r 84v 104r 106r || **Dantiscanum** Gedanum 104r 106r || *post Thorunum* cum utriusque territorio (*add.* 49r 84v 104r 106r) regi Borussiae *add.* 106r || **cedant** obveniant 84v || *post cedant* (a) *add.* 104r || **interponet** -endo 49r 104r dabunt 84v impendent 106r || **ut** *deest* 104r || **aula Russica** - am -am 49r 104r et *post idem* eo permovere satagent *add.* 49r 104r || **cum Turcis – ineat** *deest* 104r || **cum Turcis – si** *deest* 106r || **Oczakoviam – ditione** Oczakoviae ditionem usque Basythenenem /?/ 84v || **in Finlandia** *i. m., deest* 84v 104r 106r || **Russis olim** *deest* 49r 84v || **asserta fuit** constituta fuit 84v, cesserat 104r, obtigerat 106r || *ante limitibus* quibus *ante add.* 106r || **sin** si 84v ||

Oczakoviam Turcis restituat. De Belgicis provinciis haec ratio inita est: rex Hungariae, praeter generalem amnestiam, constitutiones et immunitates illarum confirmabit, Anglia vero cum rege Borussiae, Hollandis ac Imperio Germaniae, ad quam ceteroqui, velut portio Circuli Burgundici jure vetusto pertinent, vadimonium obibunt. (c)

3. Hactenus condiciones propositae, ad 29. diem Junii utrinque ventilatae erant, cum Legati Angliae et Hollandorum die sequenti intervenere, qui secundum mandata, quae habebant, pacis conciliationi, his conditionibus propositae, se nequaquam assentiri posse, verum pro basi illius statum, in quo in medium afferre declarabant, qua de re cum aula Viennensi consilia jam contulissent. Addebant et illud, si rex proposito suo inhaereret, indeque bellum consequeretur, se, quamvis foedere eidem conjuncti essent, nullam in eo partem habituros esse. Nec enim aequum videbatur, ut rex nullis in bellum factis impendiis, Dantisco et Thoruno occupatis, fructum pacis ad se unum derivet.

De Belgicis provinciis Quod ut Belgicas provincias attinet, 84v || **rex Hungariae** deest 104r 106r || **ante praeter** ut add. 106r || **constitutiones – confirmabit** veterum quoque illorum constitutionum ratam habebit 84v || **immunitates** deest 104r || **post immunitates** denuo add. 49v 106r || **confirmabit** ratas habebit 49r confirmentur 104r 106r || **jure vetusto** deest 104r 106r || **3. Hactenus** Haec 84v || **post Hactenus** pacis add. 49r 104r 106r || **condiciones propositae** deest 84v || **post condiciones** ad deliberandum add. 49r 104r 106r || **utrinque ventilatae erant** deest 49r 104r 106r acta sunt 84v || **post sequenti** tractationi add. 106r || **qui** deest 106r || **pacis** se 84v || **ante nequaquam** quantum ad Polonios et Turcas attineret 84v || **illius** futurae pacis 84v || **post illius** conciliandae add. 49r 104r || **in quo** qui 84v || **post quo** ante bellum erat (fuit 104r 106r) add. 49r 84v 104r 106r || **post re** consilia alioqui add. 106r || **consilia** deest 106r || **post rex** Borussiae add. 84v || **post consequeretur** nec Anglos, nec Hollandos (add. 49r 104r 106r) licet add. 49r 104r || **conjuncti** juncti Schönvisner || **nullam** ullam 49r 84v 104r || **habituros esse** habere posse 49r 84v || **post habituros esse** Intererat enim illorum, ne rex nova ditionum accessione, eaque ob maris opportunitatem mercimoniis idonea, Domui Austriacae sensim potentia (s- p- D- A- 84v) praevaleret. add. 84v 104r et postea Magnopere enim illorum intererat, ne Belgicae provinciae ab Austriae dominio avellantur, neve Borussiae nova ditionum accessione, illam potentia superaret. add. tantum 84v; Intererat enim illorum, ne, si bellum cum Turcis prorogaretur, Belgio aula Viennensi vires suas alio convertere coacta periculum adiret, eoque ut ex praeteritorum temporum memoria conjectabant, a Gallis occupato, retentoque magnam auctoritatis suae partem, quam hactenus in rebus Europaeis, dum in continente agendum fuit, obtinuerant, et praecipuum praeterea ex mercimoniis fructum amittere cogerentur. Itaque quemadmodum prius sub Josepho Imperatore, ne Belgium pro Bavaria permutaretur, emolumenti sui causa Turcas, ut bellum aulae Russicae et Austriacae obmoverent, clam incitabant, ita nunc contraria ratione ducti, ne Belgium ad pacem cum Turcis conciliandam omnem opera conferebant. del. 106r || **post habituros esse** Rursus itaque negotium adhaesit del. || **Nec – derivet.** deest 84v 104r 106r || **videbatur** deest 49r || **post rex** Borussiae add. 49r || **derivet** derivaret 49r ||

4. Rursus itaque negotium adhaesit, Varsavia quoque regis legatus nunciabat, Polonos a permutando Dantisco et Thoruno, quod id paci utrinque nuper initae adversaretur, vehementer abhorrere, dubium etiam esse, utrum Turcae consensuri sint, facileque fieri posse, ut aula Viennensis, quae hactenus armis asseruit, Turcis sponte reddat, et pace, sine regis interventu, cum iisdem facta, vires suas in illum convertat. His compertis, rex spe sua dejectus, opinioni legatorum Angliae et Hollandiae, die 28. Julii assensus est. Subscripsere etiam ministri aulae Viennensis, ea tamen conditione adjecta, ut Choczimum, depositi instar, tam diu in potestate regis Hungariae maneat, donec pax inter Russos et Turcas coaluerit. His mutuo utrinque consensu firmatis, et fidejussione a legatis Angliae et Hollandiae praestita, rex Hungariae conventionem, quin in formam Tractatus redacta fuerit, ipsis Calendis Augusti, et rex Borussiae quinta ejusdem mensis, deducto utrinque ex finibus Bohemiae et Silesiae exercitu, ratam habuere. (d)

(a) Fuit is Comes Hertzberg, ex ministerio deinde dimissus.

(b) Le Comte Hertzberg, comme un ennemi décidé de la maison d'Autriche soit mis de coté.

(c) Hertzberg Recueil cet. vol. 3. p. 77–97.

(d) Idem *ibidem* p. 121–130.

4. **Rursus** – **adhaesit** Nihil laetiora (meliora 104r) legatus Borussicus (regis 84v) 49v 84v || **Varsavia** e Polonia 84v || **quoque regis legatus** *deest* 84v || *post* **Polonos** vix admissuros, ut *add.* 104r || **a permutando** a permutatione 84v; *deest* 104r || **Dantisco** -i 84v || *post* **Dantisco** decedant, vel permutari id patiantur, dubitare se etiam, *add.* 104r || **et Thoruno** *deest* 49v 84v || **et Thoruno** – **esse** *deest* 104r || **quod** – **adversaretur** ut in conditionibus proposita erat 84v || **dubium etiam esse** dubitare se etiam 49v dubitare illos quoque 84v || **reddat** restituuntur 84v || **Hollandiae** Hollandorum 49v 104r || *ante* **Subscripsere** nec quidquam, quo minus provinciae Belgicae recuperentur se obmoturum, quin adlaboraturum etiam, ut (nec – ut: et operam praeterea, ut Belgicae provinciae 104r) in pristinam potestatem redeant, (se locaturum *add.* 104r) pollicitus est. *add.* 49v 104r || **ministri** interpretes 49v 104v, legati 84v || **adjecta** addita 104v || **inter Russos et Turcas** cum Turcis 84v 104v || *ante* **coaluerit** in solidum *add.* 84v, penitus *add.* 104v || *post* **Hungariae** ipsis Calendis Augusti et Borussiae V. ejusdem deducto utrinque a finibus Bohemiae et Silesiae exercitu *add.* 104v || **quin** – **exercitu** *deest* 104v || **redacta fuerit** redigeret 85r || **deducto** – **exercitu** Tum deducto uterque e finibus Bohemiae et Silesiae exercitu, induciae ab armis XIX Septembris Giurgevuia conclusae <sunt>. 85r || **(a) Fuit** – **97.** *deest* 104v || **(a) Fuit** – **130.** *deest* 84v 85r || **(a) Fuit** – **de coté.** *deest* 48v || *ante* **Recueil** Hac ratione, cum quaevis pars bello implicita, aliquid amittere deberet, fructus pacis ad solum Borussiae regem pertinuisset, onus autem belli ad illos *del.* 49r || *Hoc caput est caput secundum in exemplari BAMSP (49v–50v, 85r–v, 104v)*

III. 1. Haec eo prorsus tempore inter utramque aulam agebantur, cum Budae Comitiae,⁸⁴ ut ad praestitutum tempus convenere, solito magis ferverent. Illud confestim in principio multis praeter Majorum consuetudinem visum, quod Legati Comitatum novo juramento se juberentur obstringere, nihil aliud se prae oculis habituros, quam quod secundum leges patrias aequum, et regni immunitatibus conforme esset, nihilque adversum has verbo, scripto, consiliis, et suffragio, clam vel aperte, aliove modo acturos, et si quem contra aliquid moliri comperirent, Comitibus denunciarios, quibus durantibus nefas esset, officia, honores, favoremque captare, nec acceptare, si offerentur.⁸⁵ Haec erat prima juramenti adumbratio, quod cum suspicionem ingerere videretur, quasi essent aliqui, quibus debita in patriam fides, aut congenitus in natale solum, amor deesset, facileque exacerbatis alioquin jam animis, dissidio occasionem praebere posset, secundis curis⁸⁶ cognita, et mitigata fuit. Multum quoque temporis negotio religionis, et ortis inde traxis, datum est. Quibus in contrarium utrinque studiis partes actae fuerint, cum religio ex se se, non tam ad Comitiae, quam Synodos, et quae a Romano-Catholica dissident, ad regis arbitrium pertineant, non vacat referre.⁸⁷

2. Plus difficultatis in adornando diplomate,⁸⁸ et huic inserendis conditionibus, quae in futura coronatione regi proponendae, et juramento firmandae erant, occurrebat. Materia Capitulationi⁸⁹ in Imperio Germaniae usurpari solitae consimilis, ut et regiae auctoritati, et regni immunitatibus ex aequo consultum esset, neve in alterutram partem peccaretur, gravi deliberatione egebat. Disceptatio, ob contrarias, saepeque mutatas opiniones diu tenuit, quod non

III. 1. Haec – ferverent. Interea Budae Comitiae solito magis fervebant. 85r || **tempore** –is 104v || **tempus convenere** diem coiverant 49v 104v || **confestim** – **multis** deest 85r || **Majorum consuetudinem** morem 85r || **ante visum** non paucis add. 85r || **juberentur obstringere** obstringant 85r || **nihil** deest 85r || **patrias** deest 85r || **immunitatibus** –i Schönvisner || **clam vel** vel conniventer, et hoc post **aperte** transp. 49v 85r 85r || **ante comperirent** his contraria facere add. 85r || post **durantibus** comitiis add. 85r || **nefas esset** deest 85r || **ante officia** nulla se add. 85r || post **honores** munera vel add. 85r munera add. 104v || **favoremque** favores 85r, favoresque 104v || **captare nec acceptare** deest 85r || post **offerentur** aut si promitterentur, his absolutis accepturos esse 85r || post **solum** hujusque felicitatis 85r || **animis** animorum 85r || **secundis – fuit** deest 85r || **et ortis inde traxis** deest 85r || **et quae – arbitrium** deest 104v || **referre** hic memorare 49v 85r 104v || **2. firmandae erant** f- essent 49v 104v || post **solitae** (b) add. 49v 104v || post **consimilis, ut** simul juri regio, quidam enim jus haereditarium in dubium vocabant, add. 104v || **et – auctoritati** deest 104v || **neve** nec 49v 104v || **ob contrarias – tenuit** aliquamdiu protracta est 85r ||

deessent, qui recordatione proxime elapsi temporis, sanctionem illam bullae aureae, ab Andrea II. conditae, qua Statibus et Ordinibus, si rex immunitatibus regni contraria moliretur, eidem contradicendi, et resistendi facultas concessa erat, instauratam cuperent. Verum potior, eaque sedatior, et futuri provida Comitiorum pars, nihil innovandum, et clausulam illam bullae aureae, deinceps etiam, tranquillitatis publicae causa, pro antiquata haberi oportere censuit, omnemque curam, ne coronationem differre necesse sit, eo convertendam, ut Diploma, quam fieri potest, celeriter confectum, regi, si quid in eo mutandum censeret, mittatur.

3. Cum autem interea ad Comititia allatum esset inducias ad conciliandam cum Turcis pacem conclusas esse,⁹⁰ actum quoque est contrariis rursus studiis, ut ad congressum ea de causa Systoviam pro fine Decembris indictum,⁹¹ Legatus ex ipsa Natione delectus illo mitteretur.⁹² In quo quidem, cum plures leges, si sit cum Turcis agendum, id constituerint (a), facile omnibus convenerat, haesitatum tamen est, utrum, rege nondum coronato, hujus, an regni nomine mittendus esset. Ipsa quadamtenus argumenti novitas, rursus deliberationi locum praebuit. Itum est in sententias. Fuere, qui, ne sanciendo diplomati mora injiceretur, censebant, Legatum regis et regni nomine destinandum, ac propterea resecta morosa lite, cum rege esse tractandum. Contra alii, qui jus Legationum Nationi assertum voluere, Legatum sine cunctatione nominandum, et datis ei mandatis, quae ex usu rei publicae sint, ad congressum esse mittendum judicabant. Verum huic opinioni pauci adhaesere. Nec enim certum esse declarabant, utrum Legati aliarum aularum, quae conciliandae pacis negotium in se receperant, Legatum regni solum nomine missum, in consortium admissuri essent, praesertim

post conditae (c) add. 104v || Statibus et deest 49v 104v || contraria adversa 104v || 3. Cum – conclusas esse deest 85r || Comititia Conventum 50r || contrariis rursus studiis deest 85r || ea – illo qui pro die ultima Decembris Systoviam in Valachia ad pacem cum Turcis conficiendam indictus erat, Legatus ex Nationis gremio 85r || delectus illo deest 50r || sit deest 85r || agendum pax ineunda erat 85r || delectus illo deest 50r || utrum rege an cum rex 85v || coronato coronatus esset 85v || hujus hujusve 85v || post nomine et auctoritate add. 50r 85v || quadamtenus deest 85v || rursus ancipiti 50r 85v || ante sententias varias add. 50r || ante Legatum ordines add. 50r || post Legatum mutuo add. 85v || nomine – tractandum consensu mittendum, itaque necessarium videri, ut rex ad conventum invitetur, cum quo negotium communiter transfigi possit. 85v || ante Legatum ac propterea add. 85v || post publicae opportuna add. 85v || ad congressum – judicabant ad locum conciliandae pacis mittendum esse existimabant 85v || ante missum non consulto rege add. 85v ||

cum vix credibile sit, an, quemcunque designarent rege non consulto, causarum, quae bello occasionem dederant, et a quibus rite discussis futurae pacis eventus, et utilitas ut plurimum pendet, gnarus, adeoque ad difficultates, si quae improvise oggerentur, expediendas, satis etiam comparatus esset. Rursus alii, cum jus Legationum cum jure belli necessario sit connexum, deliberationem omnem huc praecise revocandam esse ajebant, an, si Legatum regni solum nomine decreverint mittere, onus etiam belli ferre velint, proinde etiam, atque etiam videndum, quae domi vires, quisve rerum gerendarum, nullo etiam ad reliquas ditiones haereditarias habito respectu, nervus adesset, praesertim, si bellum in plures annos trahendum esset. Satius igitur videri, ut regi, qui Legato a se constituendo Hungarum alioqui, secundum leges, socium adjuncturus esset, totum negotium permittatur. Quae sententia, ut mediam inter discrepantes tutamque viam tenebat, omnibus quoque probata fuit. (a).

4. Dehinc accelerandi diplomatis cura resumta est, et conditiones eidem inserendae, in utramque partem discussae. Moram tamen rursus injecerat non tam studium immunitatibus regni conservandis, quam negotio religionis, impensum, tenuitque magno plerorumque taedio in mensem Septembrem, quo regi, in quem interea Electorum Imperii suffragia conspiraverant, iter Francofurtum pro coronatione suscipiendum instabat.⁹³ Quare, cum intelligeret disceptantibus in coordinando diplomate non satis convenire, idque in causa esse, cur Comitata tam diu prorogentur, mentem suam Ordinibus aperte declaravit se non aliud diploma, quam quod avus Carolus, et mater Augusta Theresia, in regni aditu ratum habuissent, firmaturum esse. Simul mandavit, ut, cum sibi negotiorum causa, diutius in Germania morandum esse putet, Ordines ad III. Nonas Novembres Posenium se conferrent, ubi a suo reditu, quae ex usu rei publicae essent, cum iisdem constituere velit.

post quemcunque missuri essent *del.* || **designarent** mitterent 85v || **necessario sit connexum** nexum habeat 85v || **ajebant** proponebant 85v || *ante si* ordines *add.* 85v || **ferre** in se assumere 85v || **videndum** considerandum 85v || *post domi* non habito ad reliquas ditiones haereditarias respectu *add.* 85v || *post respectu* ad movendum, et si in plures annos ducatur feliciter conficiendum bellum *add.* 50v || **nullo** – **trahendum esset** nervus ad bellum movendum, et feliciter terminandum adesset 85v || **praesertim** – **esset** *deest* 50v || **satius** praestabilius 85v || **ut mediam** – **tenebat** quam et aequitate juberetur, et juribus regni nihil derogaret, 85v || **tutamque** *deest Schönvisner* || 4. *post diplomatis* quod coronatio pro more praemitti solet, *add.* 85v || **Quare** – **prorogentur** *deest* 85v || *ante mentem* Itaque *add.* 85v || *post Carolus* imperator *add.* 85v || **in regni** – **habuissent** *deest* 85v || **Simul** – **velit** *deest* 85v, et haec sessio (84r–85v) exemplaris BAMSP finitur. A pagina sequenti caput XIX. rerum gestarum Francisci I. incipit ||

(a) Hujusmodi sunt, anno 1618. art. 37. anno 1630. art. 36. anno 1635. art. 27. anno 1638. art. 3. anno 1647. art. 74. anno 1649. art. 7. anno 1655. art. 50. anno 1659. art. 13. 14. anno 1681. art. 4. anno 1687. art. 8. cet.

(b) Acta Comitiorum anno 1791. edita. Item Acta Mss. Circulorum, qui ex Legatis Comitatum cis et ultra Danubium, ac Tibiscum coaluerant.⁹⁴

IV. 1. His mandatis Budam missis Francofurtum profectus, ut primum inauguratio peracta est, Belgicis provinciis errorum veniam pridie Idus Octobris, secundum conventionem Reichenbachii initam, indulsit, pollicitus statuta et immunitates, quibus sub Carolo Imperatore et Maria Theresia Augusta fructi fuissent, et ipse etiam prius, quam Florentia Viennam fratri successurus abiisset, datis ad Belgas litteris promiserat se illibate servaturum modo positis armis ante 21. diem Novembris ad obsequium redirent.⁹⁵ Simul copias in Ducatum Luxemburgicum proficisci jussit, quae armorum ostentatione refractarios in metu continerent, et curam haberent praeterea, ne Galli, qui magno numero in Belgium securitatis causa confugerant, aliquid moliantur, ex quo vel speciosa causa bello dari possit. Haec ei, dum Francofurti agebat, de Belgio cura fuit. Idem non multo post Legati Angliae, Borussiae, et Hollandorum, qui cum Caesareo Hagaecomitum convenerant, unitis studiis agebant, illudque cum primis constituerant, ne Belgicae provinciae, velut pars haeredii Domus Austriae, ab hac et Imperio Germaniae unquam avelli possint, cujus fidejussionem Legati, Principum suorum nomine, in se receperant, donec ab his intra duos menses, vel citius permutatis utrinque tabulis rata haberentur.⁹⁶ (a).

ante Hujusmodi (b) Prius tamen in Hungaria, quam in Germania, mos hic inductus (obtinuisse 104v) videtur, cum jam anno 1490. Wladislaus II. dum rex esset renunciatus (electus 104v), condiciones (sibi *add.* 104v) praepositas subscribere debuerit (s- d- subscripserit 104v), in Imperio (Germania 104v) autem, quod sciam, primus omnium Carolus V. *add.* 49v 104v *et postea* (c) Recole quae in Notitiis praeviis § 18. de hac clausula rursus abolita ex diplomatibus memorata sunt. *add. tantum* 104v || **(a) Hujusmodi – coaluerant** *deest* 85v || **ultra** trans 50v || *ante Tibiscum* cis et trans *add.* 50v || **IV. 1.** = *ultima paragraphus capituli II. in pagina 50v, et proxima ab ultima paragraphus in paginis 94r-v capituli III. in exemplari BAMSP* || post **provinciis** quae secessionem fecerant *add.* 50v || **immunitates** consuetudines 50v || **abiisset** *i. m.* || post **Luxemburgicum** et Hanoniensem Comitatum, qui in fide perstiterant *add.* 50v || **non multo post** serius postea 50v || post **illudque** praecipuum conciliationis utrinque caput esse voluere *add.* 50v || post **nomine** IV. Idus Decembris *add.* 94r || **in se receperant** praestiterant 94r || *ante citius* si fieri posset *add.* 50v || post **permutatis** publicae fidei *add.* 50v 94r || **utrinque** *deest* 94r || **tabulis** documentis 50v ||

2. Caesar, quo conscio haec Haggae Comitum agebantur, Viennam reversus, et hinc Posenium profectus, Comitibus,⁹⁷ quemadmodum promiserat, interfuit, et rebus, quae adhuc supererant, ex sua, Ordinumque sententia confectis, 15. Novembris die suo onomastico coronatus est,⁹⁸ tum consultationibus, si quibus adhuc opus esse videretur, prorogari iussis Viennam rediit. Tam subiti reditus causa erant litterae ex Gallia nomine regis allatae, e quibus luculente patuit, factiosos, qui rem publicam versare non desinebant, quod ad fratres regis ingens Nobilium, civiumque numerus in dies Confluentiam, et Treviros⁹⁹ confugeret, belli causam de industria quaerere.¹⁰⁰ Caesar, qui in ipso tot regnorum aditu, multiplici alioquin cura distentus, omnem belli occasionem vitare cupiebat, regi in hanc sententiam respondit: nihil a suo more alienum magis esse, quam bellum; dedisse se propterea suo apud Belgas militiae Praefecto mandata, ne illis, qui ex Gallia illo confugissent, ulla arma, aliumve bellicum apparatus comparare liceat, proinde nihil ab his periculi imminere, huc quoque, quas in Belgio haberet, copias spectare, si tamen e Galliae vicinia, ut isthic nunc res miscentur, aliquid discriminis ingrueret, sua, cui cura Imperii recens sit credita, referre, ut vim a finibus Germaniae arceat. Ceterum sibi persuasum esse, regem non eo esse animo, ut Statibus Imperii, et qui his foedere juncti sunt, prudens, volensque causam praebere velit, quae publicam vicinorum tranquillitatem turbare possit. In eandem sententiam rex Borussiae ad Electorem Trevirens¹⁰¹ scripserat, pollicitus, se eidem, si Galli ditionem illius hostiliter aggredierentur, auxilio venturum, modo eandem rationem, quam Caesar in Belgio servari jusserat, cum profugis Gallis, teneret. Aliter tamen haec Parisiis a Conventu Nationis accepta sunt, qui ut maximam partem ex factiosis, quos Jacobinos (b) vocant, conflatus erat, ita in

2. = prima paragraphus capituli III. in p. 51 r, et paragraphus ultima capituli III. in p. 94 r-v exemplaris BAMSP || **agebantur** gerebantur 51r 94r || ante **Viennam** interea Francofurtum add. 51r || **promiserat** erat pollicitus 51r || **15. Novembris** XV. (XVII. 94r) Calendis Decembris 51r 94r || **die suo onomastico** deest 94r || ante **rem** contenta regis auctoritate deest 94r || **versare** –bant 94r || **non desinebant** deest 94r || **ad fratres** fratres 94r || post **regis** cum magna add. 94r || post **Nobilium** parte add. 94r || **civiumque** – dies deest 94r || **confugeret** se receperint 94r || **in ipso** – **aditu** deest 94r || post **cupiebat** (b) add. 94r || post **his** esse add. 51r 94r || **imminere** deest 51r 94r || post **discriminis** immineret del. || **ingrueret** immineret 51r 94r || post **arceat** non item alienis provinciis inferat. 51r 94r || **foedere** communione foederis 51r 94r || **In eandem sententiam** Eodem tenore 51r Consimili tenore 94r || **ad Electorem** – **venturum** ab Electore Trevirensi rogatus eidem rescripsit se eidem, si quid periculi ejus ditioni illius a Gallis ingrueret, auxilio futurum 94r || **cum** – **Gallis** deest 94r || ante **partem** magnam add. 94r

consultationibus suffragia in potestate habebat, censuitque profugos ex Gallia, ubicunque laterent, hostes rei publicae declarandos, armisque exagitandos esse. Haec quaesiti studiose, non item oblati belli deinceps semina fuere.

(a) Subscripserant sub spe rati *die* 10. *Decembris* Comes Mercy Argentau,¹⁰² Lord Anklan,¹⁰³ Comes Keller, et van der Spiegel.¹⁰⁴ Confer Hertzberg Recueil cet. vol. 3. p. 223–234.

(b) Hoc nomen eis adhaesit a templo eorum monachorum, qui in Gallia Jacobini dicebantur, in quo primum suum conventiculum habuere.¹⁰⁵ Factio pestilentissima, quae in excidium religionis et regum coaluit.

V. 1. Posonii interim Comitia in sequentem annum prorogata fuere. Praeter sex millia tyronum, quae ad redintegrandas Legiones Hungaricas decreta erant, et gravamina in ordinem redacta, negotium quoque religionis eorum, qui a Romano-Catholica dissident, resumtum fuit, cui tamen, ne quid Romano-Catholicae et immunitati Ecclesiarum praejudicaret, Primas

suffragia – **laterent** potestatem suffragiorum sibi asseruerat, censebatque rebelles hoc nomine securitatis causa e patria profugos appellabant, 94v || **post censuitque** rebelles, ita *add.* 51r || **ex Gallia ubicunque laterent** e patria appellabant 51r || **post declarandos** et quo omnis conatus (machinatio factiosorum 94v) jam in principio spectabat (apud exteros *add.* 94v) etiam (quoque 94v) 51r 94v || **armisque** armis 51r 94v || **studiose deest** 94v || *post* 234. Foedus postea ratum fuit habitum. Plerique tamen, qui systema politicum aulae Borussiae in eo consistere, sibi persuadent, ut omnem increscendi occasionem Domus Austriacae impediatur, reddatque difficilem, seque huic, limites suos in aliorum ditiones proferendo aequalem potentia faciat, id non diu duraturum, jam tunc augurabantur. (b) Id ex omnibus illius et Principis Kauniczii responsis luculente patuit, quae tamen factiosi, ut fucata saltem belli causam populo obtruderent, truncata Parisiis edidit. Vide Magazin der Europäischen Staaten-Verhältnisse 3. Heft p. 371. *add.* 94v || **post templi** Sancti Jacobi *add.* 94v || **qui** – **dicebantur** *deest* 94v || **post quo** factiosi *add.* 51r 94v || **post habuere** (b) Id patet ex sermone, quem Condorcet ad Conventum Nationis (*add.* die 94v) 12 Decembris habuit, ex hoc (quo 94v), ut Germanice versus (est redditus 94v), pauca libet excerpere. Dessen ungeachtet wird die französische Nation nicht aufhören die Einwohner der Gegenden, welche von den Rebellen besetzt sind, und wo Fürsten regieren die ihnen Schutz verleihen, als Freunde, und Nachbarn anzusehen, sie betrachtet die friedlichen Bürger derjenigen Länder, in welche die Französische Armeen eindringen werden, nicht als Feinde, nicht einmahl als Unterthanen. – Ihre Krieger - - werden sich auf fremden Boden betragen, wie sie sich in ihrer Heimath betragen würden cet. Quam inania (frivola 94v) haec sesquipedalia verba (s- v- *deest* 94v) sint, postea eventus magno Germaniae damno docuit. (Germania malo suo postea experta fuit. 94v) *add.* 94v, *del. i. m.* 51r || **Factio** – **coaluit** *deest* 51r 94v || V. = *caput IV. in exemplari BAMSP (51r–52v, 94v–95v). 1. fuere* erant 51r 94v || **ante gravamina** regni *add.* 94v 94v || **a Romano-Catholica** ab Ecclesia Romana 94v || **dissident** dissentiunt 51v 94v || **post resumtum fuit** multaque eis concessa, quae in Comitii priorum annorum negata alias erant, idque ea solum de causa, ut publicae tranquillitati consultum esset, quibus tamen, ne quid religioni *add.* 94v || **cui** – **quid** *deest* 94v ||

edito, et in acta Comitiorum relato scripto, totius Cleri nomine, intercessit. Reliqua, quae ad pendendi tributi rationem, iudiciorum formam, rem commercii, instituta litteraria, et dotes Ecclesiarum pertinent, necdumque satis diremta videbantur, constitutis in hunc finem Deputationibus relinquere, et, ubi absoluta fuerint, in futuris Comitiiis ad regem, et regni Ordines referre visum, et Conventus solutus est.

2. Multae ad hunc solvendum causae cum domi, quas, cum utiliter lateant, supervacaneum est, commemorare, tum foris etiam suberant, praecipuam tamen Gallia praebuit, quae, dum aestui marino similis, inter regem et Conventum Nationis, partium studio distractum fluctuans, viciniam Germaniam simili illuvione correptura videbatur, occasionem Caesari, et regi Borussiae dedit, ut peculiarem tractatum, quo utriusque ditionum securitati consultum esset, durantibus adhuc Posonii Comitiiis, inter se inirent.

3. Conventionis, ad quam Caesar a rege invitatus erat, exemplum hoc fuit. Inter utramque aulam, regna haereditaria populosque utriusque, perpetua deinceps sit concordia et communitio, proinde cavebunt solicite omnia, quae hanc aliquando interturbare possent, quin dabunt operam communiter, ut, quae ad alterutrius commodum, honorem et emolumentum pertinent, quavis data occasione procurent. Promittunt etiam suo haeredumque suorum nomine ditiones, quas jure haereditario nunc possident, contra quoslibet agressores, vicissim

dotes fundationes 51v || **videbantur** erant 94v || **constitutis** *deest* 94v || *post* **finem** facto, qui his tractandis idonei essent, virorum delectu singilatim constitutis visum est *add.* 94v || **et ubi** ut cum 94v || **referre** –ri Schönvisner || **referre visum** referrentur 94v, *et post* referrentur: Tum sanctiones quatuor et septuaginta capitibus comprehensae IV. Idus Martii vulgatae *add.* 94v || **et Conventus solutus** *deest* 51v, et Comitii soluta sunt 94v || **2. ad hunc solvendum** ad haec acceleranda 51v 94v || *post* **causae** erant, quarum aliquas *add.* 51v 94v || **cum domi quas** *deest* 51v 94v || *post* **lateant** non vacat referre *add.* 51v 94v || **supervacaneum – suberant** *deest* 51v 94v || **correptura videbatur** inundatura videretur 51v 94v || **Caesari, et** *deest* 94v || *post* **ut** Caesarem ad ineundam secum conventionem *add.* 94v || **peculiarem tractatum** *deest* 94v || *post* **Comitiiis** invitaret. Caesar, qui artes Borussiae aulae jam alias nosset, (*add.* 94v) et nuper admodum esset expertus, quas difficultates belli Turcici causa, rex sibi injecerit, haerebat primum dubius, postea tamen, cum mallet, si Galli, ut apparebat, aliquid in vicinas Germaniae provincias molirentur, regem amicum potius, saltem temporarium, quam hostem habere, non difficilem se invitanti praebuit, ea tamen conditione, ut sibi jus, conventionis leges designandi relinquatur. Accepta est conditio et conventionis exemplum, quod Berolinum missum est, hujusmodi fuit. *add.* 95r || **inter se inirent** *deest* 94v || **3. Conventionis – fuit** *deest* 95r || *ante* **inter** Primum *add.* 95r || **utramque – haereditaria** *deest* 95r || *ante* **populosque** et successores *add.* 95r || **utramque** utrumque 51v 95r || **aulam** *deest* 51v || *ante* **regna** et successores *add.* 51v || **concordia** amicitia 51v 95r || **communitio** concordia 95r || **pertinent** pertinere videbunt 95r || **quoslibet agressores** cujusvis aggressionem 51v 94v || *ante* **vicissim** se *add.* 51v, se mutuo 95r ||

defensuros, et ad conservandam pacem unanimiter laboraturos esse. Praeterea, si alterutri bellum ingrueret, omnem conatum alternis impendent, ut id suo interventu, si fieri possit, impediunt, sin contra, et alteruter re ipsa bello impeteretur, alter alteri copias auxiliares, quindecim peditum et equitum quinque millia, subsidio mittent. Si vero hae non sufficerent, plures, si necessitas poscet, et utrinque fuerit conventum, sensim adjungunt, quae imperio illius, cui bellum fuerit indictum, parebunt. Quia autem utrique id imprimis cordi est, ut Germaniae stabilis quies et securitas procuretur, adhibebunt omnem conatum, ut constitutionem Imperii integram, quemadmodum legibus, et priorum temporum pactis innititur, conservent. Pollicentur etiam, se nulla pacta foedusque cum aliis, non conscio altero, inituros, suisque Legatis, qui in exteris aulis versantur, mandata daturus, ut omnia sibi vicissim communicent, quae ad notitiam utriusque paciscentis quoquo modo pertinere arbitrabuntur. Haec praecipua fuere conventionis capita, quae Caesar per Legatum suum Berolini proposuerat, quae cum Ministri aulae Borussicae, collatis inter se consiliis, rata habuissent, ipse quoque rex die 19. Februarii verbo et fide regia confirmavit.¹⁰⁶ (a)

4. Stabilita in hunc modum conventione, quae latentes hactenus inter utramque aulam 1791 simultatis causas sublatura sperabatur, Caesar pacis negotium, quod Sistoviae, misso etiam, qui Caesareo adjungeretur, Hungaro Legato¹⁰⁷ jam coeptum erat, eo celerius ad finem perducere cupiebat, quo magis periculosa in dies factiosi in Gallia moliebantur, eo temeritatis jam prolapsi, ut regem, qui, cum se nec in palatio suo satis tutum, fereque proditum ab omnibus videret, nocte inter 20. Junii, et sequentem media Parisios cum familia sua securitatis causa deseruerat, ex itinere Varennis retractum et inter convicia abjectissimae plebis reductum,

laboraturos esse acturos e- 95r || **impediunt** praepediunt 95r || **sufficerent** viderentur sufficere 95r || **si** ut 95r || **fuerit indictum** i- est 51v 95r || **parebunt** i. m. || **post cordi** et conventionis praecipuus finis *add.* 51v 95r || **post procuretur** obstringunt se mutuo *add.* 51v 95r || **adhibebunt** – **conatum** omnes suos conatus adhibuituros 51v, omnem conatum adhibuituros 95r || **Imperii integram** Germaniae secundum sibi (sui 95r) integritatem 51v 95r || **post innititur** indemnem *add.* 51v || **Pollicentur** Promittent 51v Ad haec promittunt 95r || **post fuere** (a) *add.* 95r || **proposuerat** – **consiliis** Ministris Borussicis proposuerat, qui postquam ea habitis inter se consultationibus 95r || **quae** qui 51v || **Ministri aulae Borussicae** *deest* 51v || **consiliis** consultationibus 51v || **inter utramque aulam** utrinque 52r 95v || **simultatis causas** similitates penitus 52r 95v || **sperabatur** videbatur 52r 95v || **in Gallia** Parisiis 95v || **Parisios** *deest* 52r 95v || **post sua** Mediomontem *add.* 95v || **deseruerat** proficisci constituerat 52r 95v || **post retractum** Parisiosque *add.* 52r 95v ||

apposita foribus militari custodia, instar captivi haberent.¹⁰⁸ Facti tam insolentis praecipue apud Nationem, quae hactenus totius Europae urbanissima, suorumque regum observantissima habebatur, nuncium ad Caesarem eo prorsus tempore perlatum est, quo is coronationis causa Pragae morabatur.¹⁰⁹ Temerarius ausus, ut primum apud reliquas Nationes percrebuit, reges universe, ac Caesarem imprimis in futuros eventus attentum reddidit, utque pernicioso malo, constabat enim, emissitios plebis concitatores a Gallis destinatos ubique fere gentium in hunc finem auro corruptos, latere, obex mature poneretur, Pilnicium cum rege Borussiae condixit.¹¹⁰ Aderat etiam Dux Saxoniae,¹¹¹ et, qui recens Petropoli advenerat, princeps Nassoviae.¹¹² Hic collatis consiliis, novoque rursus tractatu inito, non solum securitati utriusque ditionum, quemadmodum jam ante illis Berolini convenerat, sibi vicissim pacti sunt, sed communem praeterea operam impensuros, ut toti Europae tranquillitas reddatur, et Statuum ac Principum Germaniae jura, quae Galli in Alsatia et Lotharingia usurpabant, illaesa serventur.¹¹³

(a) Datum Berolini die 19. Februarii anno 1791. Fridericus Wilhelmus. Finkenstein. Schulenburg.¹¹⁴

habebatur ferebatur 52r 95v || **nuncium** novitas tum 95v || **eo prorsus tempore** deest 95v || **perlatum est** p- erat 52r, perlata est 95v || **post coronationis** peragenda add. 52r || **post Caesarem** ne provinciae Belgicae haud ita pridem in fidem receptae ob viciniam (e vicinia 95v) novis motibus quaterentur 52r 95v || **in futuros – attentum** deest 95v || **post Petropoli** Dresdam add. 52r 95v || **post princeps** fratrum quoque regis Galliae, qui miseram illius conditionem significaverant, litterae allatae erant. add. 95v || **ante collatis** Cum nullus jam locus dubio esset, factiosos palam ad tyrannidem aspirare add. 95v || **post collatis** inter se add. 52r 95v || **consiliis** rationibus 95v || **tractatu** –us 95v || **ante non solum** inter Caesarem et Borussiae regem coaluit, quo add. 95v || **securitati** –tatem 52r 95v || **post operam** se adhibituros promiserere 52r 95v || **impensuros** deest 52r 95v || **toti** deest 95v || **Germaniae** deest 95v || **et Lotharingia** deest 52r || **post serventur** (a) *signum notae* add. 95v; Tum unanimi consensu Nassoviensis Parisios mittiturque regi, Caesaris et Borussiae regis nomine declararet, utrumque in hac communi regibus causa vocandis etiam consortium reliquis Europae Principibus studia sua adhibitis opportunis adminiculis, eo esse collaturos, ut in pristinum libertatis statum repositus concordi et libera cum Nationis conventu deliberatione, eam regno constitutionem dare possit, qua et regiae auctoritati et immunitati Nationis consultum esset. del. 52r || **Datum – 1791.** Indem wir mit königlichem Wort und Treue versprochen, aufrichtig, und mit gutem Glauben, erwähnten Allianztraktat in allen seinen Punkten zu erfüllen und zu halten, ohne dawider zu handeln noch zuverstatten, das wider den Inhalt desselben gehandelt werde, es möge seyn auf welche Art und Weise es wolle cet. Gegeben zu Berlin, dem 19. Februar 1791. 95r || **1791** deest 51v

VI. 1. Caesar quidem, pace cum Turcis nondum penitus confecta, nihil vi et armis tentandum putabat, (a) credebatque rebus suis, et Germaniae utilius consuli posse, si prius cum Nationis Conventu ageretur, ut rege libertati restituto collatis cum eodem unanimiter consiliis, eas regni administrandi rationes inirent, quae illis utiles et stabilitatem habiturae viderentur, militiam vero solum ad limites esse constituendam, quae vim arceret, non item inferret. Haec Caesaris mens, et designatio erat. Contra autem rex Borussiae, seu captivum regem cum familia in libertatem vindicare, serio propositum habuerit, seu, ut veri est similis, et eventus postea docuit, Caesarem studiose voluerit bello implicare, confestim bellum Gallis denunciandum, et, ubi militia fines illorum attigerit, causas scripto comminationum pleno declarandas censebat. Ita diverse sentientibus, nec re satis liquido utrinque constituta, rex Golczio¹¹⁵ legato suo Parisios mandata misit, adiret Conventum Nationis, regemque cum familia sua liberum dimitti peteret, denunciaretque se cum ceteris Europae Principibus in commune foedus coaliturum, nec aliam constitutionem, quamcunque conderent, agniturum, nisi quam rex, libertati restitutus, ratam haberet.

2. Soluta Pilniciensi conventu Caesar Viennam reversus, pacem, quae suorum, Angliae et Hollandiae legatorum opera, Sistoviae jam conclusa erat, ipse etiam pridie Nonas Augusti, suo consensu firmavit.¹¹⁶ De hac ita utrinque conventum, ut iisdem legibus, quibus anno 1739.

VI. Prima et secunda paragraphus sunt partes capituli IV. in exemplari BAMSP (52r–52v). 1. pace – confecta vix composito bello Turcico 52r 95v || **putabat** suadebat 95v || **quae illis utiles** quas Nationi opportunas 95v || **illis** regno 52r || *post* **utiles** essent *add.* 52r || **habiturae** –as 95v || **viderentur** existimarent 95v || **militiam** – **inferret** *deest* 52r 95v || **Haec – erat** *deest* 95v || **Caesaris** Leopoldi 52r || **captivum** *deest* 95v || **in libertatem vindicare** liberare 52r 95v || **ut veri – docuit** *deest* 52r 95v || **voluerit** *deest* 52r 95v || *post* **implicare** aut aliud quiddam sane tum designatio 95v || **militia** copiae 52r 95v || **attigerit** –erint 52r 95v || *post* **re** a Caesare 95v || *post* **constituta** Nassoviensis Parisios mittitur, qui regi nomine Caesaris et Borussiae regis declararet, utrumque in hac communi regibus causa vocandis etiam in consortium reliquis *add.* 95v || **rex – ceteris** *deest* 95v || *post* **peteret** alioqui regem suorum *add.* 52r || **denunciaretque se** *deest* 52r || *post* **Principibus** studia sua adhibitis opportunis temporis adminiculis collaturos esse, ut in pristinum libertatis statum repositus concordi et libera cum Nationis Conventu deliberatione eam regno constitutionem dare possit, qua et regiae auctoritati et immunitati Nationis consultum esset. Dimisso cum his mandatis Nassoviensi regeque salutato Caesar, ut Viennam rediit, nihil morae interponendum ratus, pacem, quae suorum Angliae et Borussiae regum, ac Hollandiae Legatorum studio Systoviae jam ad calcem perducta erat, suo etiam consensu, pridie Nonas Augusti ratam habuit. *add.* 95v || **in commune – haberet** *deest* 95v || **quamcunque conderent** *deest* 52r || **2. reversus** rediit, *et post idem* nihil morae interponendum ratus *add.* 52r || **conclusa erat** ad calcem perducta erat 52r || **suo consensu firmavit** ratam habuit 52r ||

et reliquis deinceps ad annum 1776. coaluerat, velut fundamento inniteretur, proinde Caesar omnia postremo bello occupata, Turcis restituet, ita tamen, ut Chotzimum cum suo districtu in Caesaris potestate maneat, donec pax inter Russos et Turcas coalescat. Nova dein conventionem statutum, ut negotium de limitibus in Banatu Temesiensi et in sinistra Unnae fluvii ripa, dirimendis resumatur, iique hac ratione deinceps discernuntur, ut castrum veteris Orsovae, ejusque territorium ad Czernam fluvium Caesari relinquatur, limitemque utriusque ditionum constituat, neque tamen integrum ei sit, vetus castrum instaurare, vel novum condere, ea vero plaga, quae ex oppositu insulae Orsovae tenditur, neutrarum sit partium. Quod ad Unnae¹¹⁷ confinia attinet, ita utrinque conventum, ut, ducta nova separationis linea, quod a Glinae¹¹⁸ amnis sinistra ripa ad Czettinum¹¹⁹ porrigitur, cum hujus territorio, tum quod a fluvio Coranna¹²⁰ secundum illius cursum ad Dresnicum cum toto ejus districtu comprehensum est, ad Caesarem quoque pertineat, ea tamen rursus conditione, ne usquam in nova hac acquisitione fas sit collapsa munimenta reparare, vel nova condere, reliqua autem, quae ultra hanc lineam sunt, Porta Ottomanica, ut hactenus, possideat. (b) Postremo de commerciis in Turcicas ditiones, Valachiam, et Moldaviam, posthac etiam libere instituendis, priorum annorum (c) pacta conventa, iisdem conditionibus confirmata sunt. Si quis belli in Turcas gesti felices Caesarei exercitus progressiones, et spes inde de recuperandis Hungarici juris provinciis conceptas, cum hac pace conferre, et ad praecipuum, cur ita hanc concludi oportuerit, auctorem (d) velit mentem reflectere, non difficulter jam in eo foedere, quod rex Borussiae cum Selimo Turcarum Imperatore pepigerat, causas reperiet, quasi damnum, quod sibi rex, negato a Polonis Dantisco et Thoruno, illatum existimabat, alieno damno reparare, aequitati consentaneum sit. (e).

fundamento –is Schönvisner || **in Caesaris** – donec usque dum 52v || **coalescat** coaluerit 52v || **ante Nova** instar depositi retineat. *add.* 52v || **Caesari relinquatur** sit in potestate Caesaris 52v || **ditionum** Imperii hac parte 52v || **ante lineam** separationis *add.* 52v || **libere deest** 52v || **post confirmata sunt** (c) *add.* 52v || **cur – oportuerit** hujus confectae 52v || **post reflectere** (d) *add.* 52v || **post Selimo** III. anno priore *add.* 52v || **Turcarum Imperatore** *deest* 52v || **post pepigerat** necessarias deperperatae magis, quam libero consensu initae pacis *add.* 52v ||

(a) Quemadmodum Noailles Legatus Gallicus¹²¹ Vienna Parisios in haec verba perscripsit: So weit meine Kenntniß reicht, hat der Winner Hof einen bloß defensiven Plan angenommen, ungeachtet der dringenden Aufforderungen der Berliner Hofes, welcher ihn zu bewegen sucht einen andern anzunehmen. Girtanner Historische Nachrichten¹²² 8. Theil. p. 170.

(b) Si defectu mappae, secundum quam Legati limites duxerant, error mihi obrepit, id in praejudicium juris Hungarici nemo vertet.

(c) Nimirum anno 1783. die 8. Augusti rursus anno 1784. die 24. Februarii et anno 1786. die 4. Decembris.

(d) De hac pace Hertzberg ad regem suum anno 1794 ita scripsit: Man zwang mich diesen Feinden auf den fuß zu machen, daß Oesterreich verbunden würde, alle gegen die Pforte gemachte Eroberungen zurück zu geben, woraus diese bis heut zu Tag noch eingewurzelte Erbitterung zwischen der Preussischen und Oesterreichischen Nation entspringt. Vide Staats- und Ministerialzeitung ad annum 1796. p. 615.

(e) Recole, quae ad annum 1790 de primo pacis systemate agitata erant.

VII. 1. Utcunque autem pace conciliata eventus spei minus responderit, accesserat 1792 tamen illud Caesari ex ea commodi, quod uno, eoque aperto hoste, clandestini enim duplicem personam aliquando gesturi, adhuc latebant, liberatus, curas omnes in alium, qui ei in Gallia parabatur, et belli causas studiose jam dudum quaerebat, posset convertere. Ut primum enim priori Nationis conventui, post Constitutionem, qua ratione deinceps regnum esset administrandum, a rege confirmatam, novus subrogatus erat, qui coram, quae prior constituerat, custos et quasi fidejussor esset.¹²³ Confestim in principio patuit, novitium conventum, alia omnia, et prae pace, quae tranquillando regno summe necessaria erat, foris bellum, et domi intestinas factiones parare, ut sibi dominatum, quem Nationis nomine adepti erant, tutius possint asserere. Neque id tamen aperte, sed clanculum ausi. Primum ipsam Constitutionem recens conditam, ac juramento regis firmatam dissentientibus ad speciem inter

Quemadmodum Id ipse adeo 52r || **in haec verba** deest 52v || **post Decembris** (c) Id seorsim anno 1792. die 15. Junii confirmatum fuit. (d) Confer quae ad annum 1790. N. V. retulimus. *add.* 52v || **De hac – scripsit** Epistola Hertzbergii, postquam ministerio motus est, ad suum regem mense Julio 1794. data: 52v || **Staats- und Ministerialzeitung** Staatszeitung 52v || **ad annum – erant.** de primo systemate pacis cum Caesare Leopoldo ineundae ad annum 1790 memorata sunt. 52v || **VII. = caput V. in exemplari BAMSP (52v–53r-v). 1. qua – administrandum** deest 53r || **novitium conventum** novos legislatores 53r || **ac juramento – firmatam** deest 53r ||

se animis, cavillabantur, cum aliqui retinendam quidem, sed complura mutanda esse, contra alii penitus abolendam, novamque ei substituendam, contenderent. Tum regis auctoritatem, quasi haec non satis jam accisa esset, per cuniculos aggressi Ministros illius, rem publicam segnius, quam oportebat, administrasse querebantur, nec, qui hactenus velut intra scenam latebant, plebem concitare, et largitionibus in suas partes pellicere desinebant, studiose didito in vulgus rumore, regem iterum fugam meditari, fratres illius ope Caesaris aliorumque Principum subnixos, armata manu ad regni limites jam consistere, qui pristinum jugum Nationi cupiant imponere. Valuit commentum, et re in deliberationem adducta, decretum, ut rex Nationis nomine cum Caesare agat, velitne, nec ne tractatibus, quos cum rege Borussiae, aliisque contra libertatem et securitatem Nationis Gallicae inierat, renunciare? Et nisi mentem suam ad futuras Calendas Martias aperte declaraverit, bellum ei denunciaret. Haec Conventus Nationis mitiora tamen rex consilia suggerebat, ea potissimum ratione ductus, quod regnum, ut a calamitatibus respiret, pace magis egeret, quam bello, quod ceteroqui ipsa etiam constitutio, quam recens condidissent,¹²⁴ (a) nisi summum periculum urgeret, vetabat. Caesaris etiam, ne temere offendatur, rationem esse habendam, se, cui jus et potestas cum exteris tractandi credita fuit, modum jam inivisse, ut, quo animo Caesar comparatus esset, legitima resciat, tum id consilii capturum, quod rebus et libertati Nationis opportunum esset futurum.

2. Verum Caesar ipsis Calendis Martii, ad quas ei bellum erat denunciandum,¹²⁵ praeter omnium opinionem, cum nulla morbi indicia, nisi biduo prius, idque sero se proderent, obiit, veneno, ut non inanis suspicio erat, sublatus.¹²⁶ (b) Qui si in regiminis aditu non in eas, quae priorum temporum quasi consecraria erant, difficultates incidisset, vitamque ei licuisset porro producere, dubium non est, quin ditiones haereditarias ad eum statum evecturus fuerit, in quo Hetruriam, cui viginti quinque annis praefuit, constitutis sapienter legibus, propagato mercimonio, sublatis vectigalibus, reddita incolis, qua prius fruebantur, jurium immunitate,

contenderent censerent 53r || **didito** –a 53r || **rumore** fama 53r || **adducta** vocata 53r || *post rex non suo, sed add. 53r* || **inierat** i. m. || **Haec** – **Nationis** *deest* 53r || **quam** – **condidissent** (a) *deest* 53r || **et potestas** *deest* 105r || **tractandi** i. m. || *post tractandi et potestatem quoque Constitutio tribuisset add. 105r* || **credita fuit** *deest* 105r || *post comparatus esset proxime add. 105r* || **resciat** resciri possit 53r || *post futurum* Ita consilia factiosorum, quibus ad clandestinas suas machinationes sensim evolvendas, bellum cum exteris necessarium erat, tantisper dissipata, et ad responsum Caesaris dilata sunt. *add. 105r* || 2. **suspicio erat, sublatus** s- fuit, extinctus 105r || **temporum** annorum 53v 105r ||

operis tributariis in aes, idque parabile conversis, vulgato criminali codice, quo poenas humanitati non minus, quam aequitati consentaneas statuerat, substructis denique in commodum, et utilitatem suorum publicis operibus, rerum omnium abundantia florentem et pacatam reliquit.

(a) Qui de hac constitutione metaphysicis ideis plena scire plura volet, consulat opusculum hoc titulo: Betrachtungen über die Französische Revolution, nach dem Englischen des herrn Burke, neu bearbeitet mit einer Einleitung, Anmerkungen, politischen Abhandlungen, und einem kritischen Verzeichniß der in England über diese Revolution erschienenen Schriften. Von Friedrich Gentz. Berlin 1794. zwey Theile.¹²⁷

(b) Id publicis ephemeridibus passim vulgatum, nec uspiam contradictum fuit. Caesarem sequutus est 29. Martii Gustavus rex Sueciae, a Sicario per Jacobinos Parisinos subornato, interemtus,¹²⁸ ut testatur Desmoulins in suo Journal de la municipalité, Parisiis edito: un tyrannicide affilié aux Jacobins, Ankaström, tue Gustave, qui devoit être le chef de la ligue des despotes.¹²⁹

post poenas criminibus *add. 105r* || *suorum* *suprascr.*, *pro eo* subjectorum *scrib.*, *sed id del.* || *post reliquit* quae Principum, quam de suis mereri possunt, praecipua laus et ornamentum est. *add. 105r* || **Qui – constitutione** Hujus leges *53r* || **plena** –as *53r* || *ante scire* sed parum ad vitae humanae usum accomodatas, qui *add. 53r* || **testatur** fatetur *53r* || *ante Desmoulins* Camillus *add. 53r* || **chef** l’Achille *apud Desmoulins*

I. 1. Initium regiminis pro ea, qua erat, aetate, vicesimum et quartum annum agebat, nactus est multo difficillimum. Patruo enim, et conjuge, vix evoluta diei intervallo defunctis, altero post anno patrem, et tertio abhinc mense etiam matrem amisit.¹³⁰ Accessit ad frequentatum animi dolorem, tot regnorum, quorum haereditaria possessio adeunda erat, suscepta recens cura, quae si in his, ut temporis habitus tum erat, rerum conversio sequeretur, etiam virum diversis casibus diu jactatum, facile frangeret. Gallia imprimis solitudinem ingesserat. Haec ad speciem pacata quidem videbatur, interne tamen variis factionibus agitata aestuabat, quae si in apertum erumperent, Belgicis provinciis, quibus dudum inhiabat, proximum periculum imminebat. Germania etiam sua jura in Alsatia et Lotharingia a Gallis violari querebatur.¹³¹ Nec in Polonia, quamvis nova regni constitutio regis et Nationis nomine confirmata esset,¹³² hanc autem Russorum Imperatrix mutatam vellet, res diu tranquillae futurae erant: rumor quoque de rege Borussiae diditus, quasi rursus aliquam ex Polonia partem velit decerpere, (a) minime videbatur negligendus esse. Supererant etiam pacis cum Porta Ottomanica in itae non pauca capita,¹³³ quae magis illustrari, firmarique debebant, quae si Gallicis largitionibus concitata, pactis, praeter morem suum, non staret, et Jacobinorum factio Parisiis rerum summa, ut non obscura indicia erant, potiretur, geminum bellum, idque in longissime dissitis partibus gerendum instabat.

2. Hoc loco res erant, dum solium adiit. Constabat tamen sibi etiam his difficultatibus circumseptus, et confestim in principio praeclarum, quo in suos futurus esset animo, documentum edidit, dum ingentem farraginem scriptorum, quae anonymi delatores, humanae societatis nocentissima pestis, patri subtruserant, ne resignata quidem igni jussisset tradi, vetuitque edicto VII. Idus Martii¹³⁴ vulgato, (b) ne quis sibi posthac hujusmodi ausit inscribere, quemadmodum contra gratum sibi futurum testatus est, si qui ea, quae rei publicae detrimentum, et exitium afferre viderentur, ad se, edito nomine, retulerint, ut facta investigatione periculo mature occurri possit.

post conjuge Elisabetha Würtembergica *add. 53v 105r* || **ut temporis – erat** *deest 53v 105r* || *ante rerum* aut situ vicinis aut longinque quidem positus, jure tamen propriis *add. 53v*, vicinis situ aut longinque positus *add. 105r* || **dum – adiit** cum patri successit *54r 105v* || **detrimentum** periculum *105v* || **edito nomine** *deest 54r* || *post investigatione* imminente malo consuli *add. 105v* || **periculo** *deest 105v* || **occurri** *deest 105v* ||

3. Prima dein, ditiones haereditarias, in quibus Hungaria principem locum tenet adituro cura fuit, ut Comitata ad diem 20. Maji Budam conciret, cum ut pro more coronationis solemnata peragerentur, tum ut non solum de iis, quae ad utilitatem regni pertinent, sed quae praeterea in tam ancipiti habitu temporis, quo Gallica factio vicinam Germaniam invaserat, possent ingruere, cum Ordinibus conferret. Nec cura haec supervacanea erat, cum jam die 20. Aprilis bellum, quod patri denunciandum erat, ex Gallia ei, ut regi Hungariae et Bohemiae indictum esset. Id Ludovicus XVI., cui praeter regium nomen, nihil fere potestatis relictum fuit, indicere a Jacobinis coactus erat.¹³⁵ Causas, iisdem auctoribus, has Nationalis Conventus nomine edidit: (c) constare sibi, aulam Viennensem profugis ex Gallia non modo stationem in suis ditionibus praebuisse, sed promississe praeterea auxilium, nec clam se esse, quae foedera contra libertatem Nationis Gallicae, cum aliis fuissent inita, et quamquam regem Hungariae crebro per Legatum suum convenerit, ut his foederibus renunciaret, et copias in Belgio ad eum, quo pacis tempore erant, numerum redigat. Neutrum tamen hactenus impetrari potuisse, quin copiosiore subinde militiam ad Rhenum esse missam, quae Principibus Germaniae ad recuperandas in Alsatia et Lotharingia possessiones adjuncto essent, licet, interposita fide promiserit, has ex aequo compensatum iri. His de causis se, ut bellum Nationis nomine regi Hungariae indiceret, permotum fuisse, non quidem eo proposito, ut aliarum gentium ditiones subigat, vel earum immunitatibus deroget, nec commissurum se, ut, qui amici essent futuri, in hostium numero a suis habeantur, bellum illos solum spectare, qui libertatem Nationis Gallicae

3. *ante Ordinibus regni add. 105v || quod – denunciandum deest 54r || denunciandum erat corr. ex denunciatum erat || quod – erat deest 105v || ei sibi 54r 105v || inductum esset denunciatum e- 54r 105v || post esset (c) add. 105v || indicere deest 54r 92r || post Jacobinis qui amotis aulae ministris regi alias sapienter consulentibus, suos subtruserant, indicere add. 54r 92r || edidit reddidit 54r 92r || post praebuisse (b) add. 92r || post auxilium (c) add. 92r || post Nationis (d) add. 92r || foederibus deest 54r 92r || post renunciaret (e) add. 92r || erant solebant esse 92r || numerum redigat statum reponat 54r 92r et post reponat (f) add. 92r || post Alsatia ditiones add. 92r || et Lotharingia deest 54r || et Lotharingia possessiones deest 92r || essent esset 92r et post esset (h) add. 92r || post interposita Gallicae Nationis add. 54r 92r || promiserit pollicitus fuerit 54r 92r || ante has se add. 54r 92r || compensatum iri pensaturum esse (k) 92r || iri deest 54r || post bellum suo et add. 54r 92r || indiceret denunciaret 92r || aliarum aliorum 54r 92r || gentium i. m., deest 54r 92r || post subigat (l) add. 92r || earum eorum 92r || post deroget (m) add. 92r || post Gallicae (a) add. 92v ||*

eversum eunt. Proinde omnibus, qui calamitates belli nollent experiri, suamque contra tyrannos tueri cupiunt, integrum fore, ut ad signa Gallica convolent, et communem causam adversus immunitatum oppressores facere, aut deserto patrio solo velint in Galliam commigrare, pari cum civibus jure habendos esse.¹³⁶ (d)

4. Hoc erat litterarum, quas Viennam ad Legatum suum miserat, exemplum addito privatim mandato, has non prius redderet, quam penitus ditiones Austriacas fuisset egressus, tum per publicum tabellarium Viennam mitteret, designatus etiam dies, ut ad III. Calendas Maji insalutatis omnibus, urbe excederet.¹³⁷ Id Jacobinorum dolo et suggestionem factum, ut Belgae prius, quam vel plures ad defensionem copiae ex vicinia accersiri, vel Vienna adesse mandata possent, imparati opprimerentur. (e) Nam eodem die, quo Legatus Vienna discedere jubebatur, Galli tripartito exercitu¹³⁸ limites Belgii ad Tornacum, Montes et Namurcum¹³⁹ hostiliter ingressi, nulla, uti alias moris est, facta denunciatione, primi bellum auspicati sunt. Militia per id tempus in Belgio exigua fuit, vix enim sex millia aequabat (f), sed virtus Ducis¹⁴⁰ pro numero fuit; hostis ubique cum clade rejectus est, et in fines suos retrusus castrensi apparatu et impedimentis pene omnibus amissis (g).¹⁴¹

(a) Invidioso huic rumori jussus est regis internuncius Varsaviae contradicere. Verba haec sunt: Wenn jemand dergleichen antragen würde, der König von Preussen der erste seyn würde sich zu widersetzen. Nie werde der König das geringste Opfer weder verlangen, noch annehmen, nie seine Unterhandlungen mit diesem Staate auf etwas anders gründen, als auf wechselseitige Vortheile beyder Staaten. Der Geschäftsträger sollte daher auf die nachdrücklichste

post tyrannos libertatem *add.* 54v 92v || *post communem* cum eis *add.* 54v 92v || **4. non deest** 54v || *post prius* ne *add.* 54v 92v || **redderet** traderet 54v 92v || **ditiones Austiacas** Austriacam ditionem 54v || *post tum* opera *add.* 54v 92v || **per deest** 54v 92v || **publicum tabellarium** –i –i 54v –i cursoris 92v || *ante Viennam* primum *add.* 54v 92v || **mitteret** expediret 54v expediat 92v || **insalutatis omnibus** nemine salutato 92v || **insalutatis** –o 54v || **omnibus** rege 54v || *ante urbe* ex *add.* 54v || **excederet** discederet 54v || **dolo et suggestionem** consilio 92v || **ad defensionem** *deest* 54v || *post Belgii* Austriaci *add.* 92v || **nulla – denunciatione** *deest* 92v || **nulla – est** nullo pro more 54v || *post auspicati sunt* (d) *add.* 92v || **aequabat** excedebat 92v || **est deest** 92v || *post amissis* Hoste ultra limites rejecto, ne Caesarei porro progredierentur, veritum, quod ad propulsandam solum, non item ad inferendam vim, mandata haberent. *add.* 92v || *post Varsaviae* solenniter *add.* 53r || *post dergleichen* (nempe von einer neuen Theilung Polens) *add.* 105v || **post Opfer** von Polen *add.* 105v ||

Weise versichern, und betheuern, daß derjenige, der gegen diese so bestimmten Versicherungen das Königs von Preussen den mindesten Zweifal hege, seine königliche Ehre, und seinen persönlichen Character beleidige. Eventus tamen postea contrarium ostendit.

(b) Illa hujus edicti verba omnino memoratu digna sunt. Da ich das Wohl des Staates mit dem Wohl der einzelnen Glieder desselben zu verbinden, mir als die theurste Pflicht auferlegt habe, und die geheimen anonymische Anzeige, die Ruhe und das Wohl jedes Bürgers bedrohen, so will ich, daß künftig, von einer anonymischen Anzeige nie ein Gebrauch gemacht, und dieselbe als eine Skarteke betrachtet werden soll.

(c) Decret de l'Assemblée Nationale du 20. Avril 1792. l'an quatrieme de la liberté. Et rex tamen adhuc captivus tenebatur.

post soll (c) Declaration de guerre de la France contre la Cour de Vienne. – A Paris le vingtième jour du mois d'Avril l'an de grâce mil sept cent quatre-vingt-douze. Vide Magazin der Europäischen-Staatenverhältnisse 3. Heft. p. 359. *add. 105v* || (c) **Decret – tenebatur** *deest 54v* || *post tamen* regi etiamnum captivo hac libertate frui non licuit. Mira libertas! (b) Nulla prius pacta conventa utrinque praecesserant, quae securitatis causa ex Gallia profugos in Germania vetuissent recipi. Quod ibidem additur: Qu'il à cherché à diviser les citoyens françois et à les armer les uns contre les autres. Nec Leopoldo Caesari, qui profugis arma comparare in Belgio et Imperio vetuit, convenit multo minime autem in Franciscum regem Hungariae quadrat, qui eatenus patris exemplum sequutus est. (c) Id quidem nunquam promissum, nec praebitum fuit, sed spes solum fratribus regis a Caesare Leopoldo et rege Borussiae facta se operam suam apud Conventum Nationis interposituros, ut rex libertati plene restituatur. Si arma deinde corripuerunt, non id propterea factum, ut libertati Nationis officiant, sed ut vim prius illatam vi propulserunt. (d) Id aperte falsum constat enim ex hactenus dictis nullum aliud foedus, quam quod inter Caesarem et regem Borussiae initum fuit, cum aliis Principibus intervenisse, idque solum propterea, ut securitati ditionum suarum consulerent. (e) Hoc nimium est. Quis enim Principem, qui suo et suorum commodo sine alterius injuria foedus cum alio init, ut huic renunciaret jure potest cogere? Quantus fastus Jacobinorum! (f) Nec plures fuisse paulum post testimonio ipsius Dumurierii, qui Gallicis copiis praeerat luculente patebit. (g) id non ante factum, quam Galli bellum denunciassent, quod reor jure gentium permissum esse. (h) Non haec causa erat, sed ut Belgicas provincias tueretur; alioquin rex Hungariae nihil communionis cum Germaniae Principibus habet, sed rex Bohemiae velut Elector et membrum Imperii, proinde huic solum, non item Hungariae regi bellum erat indicendum, nisi forte sola tituli praerogativa causam praebuisset. (i) Quae et quot documenta servatae fidei, toto hoc bello non tam Natio Gallica secundum se spectata, quam factio Jacobinorum dederit, Germania praecipue experta fuit. (k) Non apparet profecto, quibus rebus et qua ratione, an aere? Sed ipsa Gallia, hujus penuria laborabat, hac enim de causa Conventus Nationis institutus fuit, ut malo huic mederetur; an ex suis vel aliorum ditionibus? Primum a systemate Gallico, hujus et prioris seculi prorsus abhorret, alterum summe iniquum est. (l) Contrarium eventus ostendit. (m) Qua fide id deinde a Gallis praestitum fuerit, testis est cis- et transrhenana Germania. *add. 92r, et in pagina sequenti* (a) Nemini Principum in mentem venerat, ut Gallicae Nationis veram libertatem evertent, sibi et suis populis hac ratione maxime nocituri, sed cavere solum volunt, ne imaginaria illa libertas, aut verius anarchia, ditiones suas sensim quoque corripiat. *add. 92v* ||

(d) *Scriptum sine dubio a Jacobinis ad concitandas reliquas Nationes in suos Dominos conceptum, nec enim regem tam abjecti animi fuisse, toti Europae constabat.*

(e) Dumouriez P. 2. *biographiae suae p. 291.*¹⁴² Der Krieg war erst seit zehn Tügen erklärt, während dieser Zeit konnten weder Verhaltensbefehle von Wien noch Truppen zur Vertheidigung – – angelangt seyn.

(f) *Idem ibidem p. 290.*

(g) *Idem ibidem p. 297.* Die ganze Armee stiebt aus einander, und wird nur von 500 bis 600 Uhlanen verfolgt, welche das Lager --- Biron's equipage, und die Kriegskasse plündern. Et p. 299. Die schimpflichen Schlappen bey Mons, und Dornik wurden sogleich bekannt.

II. 1. *Ac haec quidem in Belgio tum evenere, cum rex Budam ad Comitia profectus, edito de servandis regni immunitatibus juramento, VIII. Idus Junii, et regina quarto post die corona incingerentur. Honorarium pro more donum regi quinquaginta, et reginae viginti quinque aureorum millia oblatum. Neque intra id Ordinum propensissimus in regem animus constitit, cum ei sponte sua in belli subsidium praeter quinque tyronum millia et mille equos, quater decies centena florenum millia decernerent. Non poterat regi tam luculenta in se voluntatis testificatio, in hac praesertim, quae e Gallia instabat, rerum vicissitudine non esse acceptissima, qui propterea etiam, quo in suos benevolentiae studio ferretur, scripto cumulate declaravit,*¹⁴³ *cumque sub Comitiorum finem acceptis e Germania nunciis se ab Electoribus Imperii, ut patri succederet, comperisset designari, salutatis Ordinibus Viennam reversus, indeque Francofurtum contendens, pridie Idus Julii rex Romanorum communibus suffragiis renunciatus fuit.*

Scriptum – constabat. *Cum ipsa haec verba manifeste ad concitandas contra reges et Principes suos reliquas Nationes comparata sint, dubium non est, quin a Jacobinis dictata fuerint, nec enim regem tam objecti animi fuisse, toti Europae constat. 92v et post constat: (c) Hac de causa etiam Internuncio aulae Viennensis, potestas expediendi cursoris publici, qui aulam de imminente bello certiore redderet a die 13. Aprilis ad 27. negata fuit. Quo magis miror, etiamnum esse aliquos, qui non vereantur causas exorti belli, non tam in Gallos, quam Leopoldum. add. 92v || sine dubio deest 54v || post Vertheidigung des sehr wohlgelegenen Landes add. 54v 92v || post 290. Zu gleicher Zeit sollte der Generallieutenant Biron mit 10000 Mann von Valenzienes abmarschieren, und auf Mons losgehen, wo der Oesterreichische general Beulieu mit 2500 Mann stand, welche bis auf 5000 Mann verstärkt wurden. add. 92v || post Lager bey Quiesvrain add. 54v 92v || und die Kriegskasse deest 92v || post bekannt daher waren die Fläminger so vorsichtig, und verhielten sich ganz ruhig. Forte arma cum iisdem correpturi, si Caesarei victi fuissent. add. 92v || II. 1. = paragraphus ultima capituli I. (rerum gestarum Francisci I.) in exemplari BAMSP (54v–55v, 92v) || servandis deest 92v || ante regni iis praecipue rebus, quae ad securitatem add. 92v || Imperii deest 54v || post patri in Imperio add. 54v ||*

2. Nova hinc ei, cum hac dignitate, causa accessit, ut bellum, quod sibi antea ut regi Hungariae indictum erat, nunc etiam Imperator ad vindicanda Germaniae jura, a limitibus Imperii pro virili propulsaret. Quem in finem militia undique ex haereditariis terris ad Rhenum jussa est magnis itineribus accelerare. Socium se ex pactis conventis junxit rex Borussiae, causasque scripto edidit, (a) cur partem hujus belli ad se quoque arbitretur pertinere; se nimirum non modo ad recuperandas Statuum Imperii ditiones, quas Galli inique usurparent, sed praeterea ad communem regum non minus, quam religionis, et publicae civium securitatis causam defendendam permotum esse, ut arma Caesari sociaret.¹⁴⁴ Atque his vulgatis primus omnium ex Statibus Imperii copias ad Rhenum deduxit; his paulum post etiam suas Landgravius Hassiae¹⁴⁵ conjunxit. Universis, etsi quidem ex lege foederis, imperio illius, cui bellum erat indictum, obnoxiae debuissent esse (b) ob partam tamen hactenus militaris scientiae laudem, Dux Brunswicensis praefectus fuit, (c) qui, postquam Confluentiam venit, et copias lustraverat, vulgato per Galliam scripto rationes, cur cum exercitu prope fines Galliae consisteret, die 25. Julii in hanc sententiam reddidit.¹⁴⁶

3. Non alium ob finem, se Caesaris (d) et regis Borussiae nomine adesse, quam ut Nationi contra factionem, quae per intestinas seditiones non solum formam regiminis evertere conetur, regique suo, et hujus familiae violentas manus ausa sit inferre, sed obmoto praeterea Caesari bello, ditiones etiam, quas Principes Germaniae in Lotharingia et Alsatia possident per injuriam usurpet, auxilio veniat, junctisque studiis conatum omnem impendat, ut, sublata, quae religioni perinde ac Nationis securitati exitium minatur, anarchia, regno publica tranquillitas, et regi libertas ac potestas, quas ei Status et Ordines nuperina constitutione¹⁴⁷ tribuerant, restituatur. Quare, cum sibi persuasum sit, saniori Nationis parti nihil magis cordi esse, quam ut a crudeli factiosorum jugo, quo, contemta legum sanctimonia, hactenus

2. **accelerare** contendere 55r || *post recuperandas* plurium *add.* 55r || *post Galli* per summam injuriam eis eripuissent *add.* 55r || **inique usurparent** *deest* 55r || *post suas* rem cum Caesareis communiter in hostem acturas *add.* 55r || *ante bellum* ditionibus *add.* 55r || *post fuit* Id ab omnibus, qui rebus aulae Austriacae addicti erant, mali omnis instar acceptum fuit. *del. i. m.* 55r || **scripto** epistola 55r || 3. *ante Non* Se *add.* 55r || *post regis* sui *add.* 55r || **evertere** everterit 55r || **conetur** *deest* 55r || **per injuriam** inique 55r || **ac – tribuerant** et quam ei Natio interprete conventu tribuit, legitimae potestatis auctoritas *add.* 55r ||

pressa gemuit, liberetur, se omnibus, qui ad officium redire voluerint, opem suam offerre; Caesarem et regem Borussiae, non eo esse animo, ut sibi quidquam ex ditioe Gallica decerpere, vel se iis, quae ad stabiliendam regiminis formam pertinent, ingerere cupiant; proinde omnes, qui publicis magistratibus, militiae in urbibus, municipiisve fungerentur, commonitos velle, ut populum sibi creditum, a rapinis, caedibus, incendiis, aliisque injuriis contineant, nec sibi fines Galliae ingressuro ausint resistere; alioqui quoscunque in armis reperturus esset, calamitates belli, gravioraque experturos; Parisinam vero urbem, quae malorum omnium alatrix sit, se speciatim hortari, ut se regi, legitimo suo domino sine mora subdat, eumque cum sua familia, et, qui huic ab obsequio sunt, libertati restituat, securosque a vi et injuriis praestet, ceteroque gravissimas poenas ex auctoribus sumendas, ipsamque urbem solo aequandam scirent. Si autem consilio suo morem gesserit, Caesarem, et regem Borussiae operam daturus, ut impetrata errorum venia, cum rege in gratiam redeat, isque libertati restitutus vicinam limitibus urbem deligat, in quam se cum familia consiliariis et, quos praeterea necessarios esse judicaverit, conferens, eam regiminis formam, quae et auctoritati illius necessaria, et Nationis immunitati utilitatisque opportuna fuerit visa, procul a vi et metu, libere constituere possit (e).

(a) Exposé des raisons, qui ont déterminé Sa Majesté le Roi de Prusse à prendre les armes contre la France. Berlin 26. Juin, 1792.

(b) Nam Artic. 5. pacis Berolini anno 1791. die 19. Februarii confectae, ita habet: Diese Hilfs Truppen sollen – – während der ganzen Dauer des Kriegs zur Disposition des angegriffenen Theils bleiben.

(c) Id ab omnibus, qui rebus Austriae studebant instar mali ominis acceptum erat nec eos eventus fefellit.

(d) Caesaris nomen hoc invito additum fuit, quippe quem constet bellum non inferre velle, sed id solum a Belgio et Germania arcere.

(e) Declaration de Duc de Brunswick, Coblenz, 25. Juillet 1792. in eam prorsus sententiam, qua rex Borussiae invito Leopoldo Caesare, Pilnicii bellum Gallis denunciari volebat.

Borussiae suum 55r || **obsequio** –is 55v || **Borussiae** suum 55v || *ante operam* communiter *add.* 55v || *post 1792.* Confer foederis conditiones anno 1791. die 19. Februarii inter Leopoldum Caesarem et regem Borussiae initas. *add.* 55r || **Nam** – **bleiben** *deest* 55r || **Id** – **arcere** *deest* 55v ||

III. 1. Multis haec comminatio deproperata, magisque ad concitandos, quam mitigandos factiosos, comparata videbatur, quorum occultae machinationes jam ab exordio conspirationis huc spectabant, ut auctoritas nomenque regis penitus aboleretur. Hinc minis istis audaciores facti, responsi loco, id, quod jam 29. Julii secum constituerant, IV. Idus Augusti effectum dedere,¹⁴⁸ (a) accitisque in societatem furibus, latronibus, depeculatoribus, et dudum transtra damnatis, infimaeque plebis foece, regiam aggressi, caesis excubiis, et tormentis quoque subvectis, direpto thesauro regio, caedibus adeo promiscue grassabantur, ut regi cum sua familia, securitatis causa, ad Conventum Nationis confugiendum fuerit. Verum, quod is suae, suorumque saluti profuturum putabat, id ei postea exitio fuit. Urbs enim Parisina, et vicina huic municipia a Jacobinis subornata, Conventum Nationis identidem urgebat, ut, si seditionem velit componere, dignitatem regiam aboleri jubeat, hanc solum esse rationem, qua urbi tranquillitas reddatur. Itaque tumultuarie decretum, ut potestas executiva regis tam diu velut in suspensio maneat, donec Conventui Nationis aliter visum fuerit, rex interea palatium Luxemburgicum cum familia incolat, securitatis, ut praeterexebant, causa, re ipsa autem, ut ei speciosus carcer pararetur,¹⁴⁹ Delphino Principi designetur Institutor, et Ministris regiis alii substituantur. Substitui sunt, qui regiae dignitati maxime infensi fuere, (b) quibus cum interea potestas executiva fuisset credita, jam tum de rege ejusque familia conclamatum esse, multi praesagiebant, praesertim quod non multo post in Conventu Nationis decretum esset, ut mille ducenti Sicarii constituantur, qui regibus et ducibus hostium, mortem machinentur. His addita societas, cui cavillationis causa, nomen de propaganda indidere, quae per Europam dispersa, omnes Nationes profusis largitionibus, in legitimos dominos, et ad seditiones concitaret¹⁵⁰ (c).

III. 1. = *paragraphus ultima capitis I. (rerum gestarum Francisci I.) in exemplari BAMSP (55v).* **Hinc** Quare 55v || *post excubiis* effractis portis *add.* 55v || **urgebat** –nt *add.* 55v || *ante seditionem* plebis *add.* 55v || **hanc – reddatur** *deest* 55v || *ante potestas* novus Nationis Conventus eligatur, tum ut *add.* 55v || *post regis* eousque *add.* 55v || *post donec* futuro *add.* 55v || **praeterexebant** –tur *Schönvisner* || **substituti sunt** subrogati s- 55v || **infensi** fanatici 55v || **fuere** *deest* 55v || *post Conventu* noviter ex Medicis, Advocatis, Scribis et Comoedis ut plurimum delecto non defuerint, qui *add.* 56r || **Nationis decretum esset, ut** *deest* 56r || **Sicarii** -os 56r || **constituantur, qui** *deest* 56r || *ante regibus* ut universe *add.* 56r || *post machinentur* conducendos et societatem praeterea, *add.* 56r || **His addita societas** *deest* 56r || *post indidere* instituendam censerent *add.* 56r || *post Nationes* contra legitimas potestates *add.* 56r || **profusis – seditiones** *deest* 56r ||

2. Sanguinariam scenam, quam Parisini IV. Idus Augusti¹⁵¹ edidere, multo truculentissima IV. Nonas Septembris et postridie exceperat.¹⁵² Triduo caedibus promiscue grassatum, rex cum sua familia in deteriore carcerem compactus, ipse Conventus Nationis consilii inops, et furentem plebem continere impos fuit. Nec ante cessatum, quam perlatum in urbem esset, Ducem Brunsvicensem cum Caesareis fines Lotharingiae ingressum, expugnato ipsis Calendis Septembris Veroduno, Varenas,¹⁵³ et mox etiam Stenaeum in potestatem redegit.¹⁵⁴ Aucta est trepidatio, cum alter nuncius Belgicas copias, castro S. Amandi¹⁵⁵ intercepto, ad Comineum,¹⁵⁶ et Philippi villam¹⁵⁷ consistere, alia autem parte castrum Theonis¹⁵⁸ oppugnari et Brunsvicensem, fugatis ubique Gallicis copiis, penetrasse in Campaniam,¹⁵⁹ et iter Parisios designare, significasset. Periculi vicinia Dux Gallicus, erat is Dumourierius, quem Brunsviciensis jam ter circumclusum tenebat, (d) urbi Parisinae metuens, cum aliam avertendi periculi viam non videret, nuncium ad Brunsviciensem misit, qui de induciis cum eo tractaret.¹⁶⁰ Coaluere biduo post, et abhinc Praefecti militares utrinque familiariter inter se versari, et convivia etiam agere.¹⁶¹ Sed, ubi Brunsviciensis se a Gallo delusum aut, ut suspicio erat se deludi volens pateretur, et Conventum Nationis interea dignitatem regiam, decreto die 21. Septembris edito,¹⁶² abrogasse, summamque rerum sibi vindicare comperisset, abruptis induciis, rursus scriptum in eandem, qua prius sententiam, sed mitius, vulgavit, et ad calcem adjecit, se, in quam partem Conventus Nationis se daret, responsum praestolari, velitne regem liberum dimittere, an regum alias florentissimum extremo discrimini objicere? (e).

2. = *paragraphus prima capituli III. (rerum gestarum Francisci I.) in exemplari BAMSP (56r). post Conventus a* Majestate, quam furenti plebi praetense nationis nomine tribuerat, sibi jam metuens, et *add. 56r || Nationis deest 56r || post inops* erat, praesertim quod eo tempore, Ducem Brunsvicensem adjuncta sibi Caesarei exercitus parte *add. 56r || et furentem – Caesareis deest 56r || post redegit* Parisios allatum fuisset *add. 56r || post ubique* cum Duce *add. 56r || post Campaniam* Catalaunumque viginti miliaribus Parisiis dissitum *add. 56r || post vicinia* exercitus Gallici territus erat is *add. 56r || Dux Gallicus deest 56r || erat is om. Schönvisner || quem deest 56r || Brunsviciensis* a Brunsviciensi *56r || circumclusum sic Schönvisner, circumclusum in autogr., –us 56r || tenebat deest 56r || post tenebat* urbi Paris *del. || Parisinae* Parisiensi *56r || cum non 56r || avertendi* evadendi *56r || periculi deest 56r || post viam* reperit, quam ut misso *add. 56r || non videret deest 56r || nuncium* –o *56r || misit qui* objecta spe liberandi regis *56r || cum eo deest 56r || tractaret* ageret *56r || post post* objecta spe liberandi regis *** *del. tria vocabula legi non possunt || aut – pateretur i. m., deest 56r || abrogasse* abolevisse *56r || sibi vindicare* usurpare *56r || comperisset corr. ex comperit, comperit 56r || post velitne* proprii sui commodi causa *add. 56r || post an* contra regnum *add. 56r ||*

3. Haec erat scripti, die 29. Septembris divulgati sententia. Magna fuit in exercitu, victoriis hactenus assueto, quae responsa Parisiis affutura essent, concitata expectatio, cum Brunsvicensis, praeter omnium opinionem, triduo post, convulsis castris, signum ad receptum dedit. Mirum id omnibus visum, praesertim quod in ipso exercitu communis opinio passim obtineret, hostem toties conclusum, facile ad deditionem faciendam cogi, bellumque jam tum confici potuisse, si vel negatae fuissent induciae, vel Caesareorum Ducum consilia rejecta non fuissent. Verum id utcunque sit, subitanei receptus diditus rumor, etiam copias Belgicas ad sua reverti coegit, hostis autem conjunctis, quae alias locis dissitae erant, et recentibus aliunde submissis copiis auctus interea, dum Brunsvicensis ob inclementiam aeris, eandem, qua venerat, viam ex Campania relegit, accelerato per Alsatiam itinere,¹⁶³ Moguntiam die 21. Octobris proditione intercepti, Rhenoque transmissi, et Francofurto occupato, vicinam regionem gravissimis exactionibus premebat, tum sublato ubique municipali jure, institutis ex Jacobinorum secta magistratibus, direpto civitatum aerario, et publicatis profugorum bonis, non tam bellum, quam objecto libertatis Gallicae fuco, rapinas agebat. Hic expeditionis communi quidem foederatorum consilio, sed non eodem, ut videtur, proposito, susceptae exitus, et belli in plures deinde annos protracti, causa fuit.

(a) Id Barbaroux¹⁶⁴ die 31. Octobris in Conventu Nationis palam testatus est. Marat m'ecrivait le 19. Août de la conduire à Marseille, Paris, Robespierre faisoient de petites cabales, aucun d'eux n'étoit chez Roland, lorsqu'on y traçoit le Plan de defense du midi, qui devoit reporter la liberté dans le Nord, si le Nord est succombé. Aucun d'eux n'étoit à Charenton, où fût arrêté la conspiration contre le Cour, qui devoit s'exécuter le 29. Juillet, et qui n'eût lieu que le 10. Août. Sanguinarias scenas diei 10. Augusti exhibet opusculum, hoc titulo: Le dernier Tableau du Paris -- du 10. Août par J. Peltier à London.

3. erat *deest* 56v || **affutura** afferenda 56v || **omnibus** plerisque 56v || *post visum* nec causa mutari tam subito consilii, nisi forte serius edenda, hactenus patuit. Tam praeterea erat, eaque passim didita prope fuisse, ut exercitus Dumouriezii semel iterumque conclusus (a) ad deditionem faciendam cogi, bellumque jam tum confici potuerit, si Dux vel negasset inducias vel Caesareorum Praefectorum consilio uti voluisset. *del.* 56v || **fuissent** *deest* 56v || *post rejecta fuissent* nec causa tam subito mutatae rationis, nisi forte serius edenda, hactenus patuit. *add.* 56v || **relegit** relegere cogebatur 56v || *post eodem, ut* in exitu patuit *add.* 56v || **videtur** *deest* 56v || **protracti** protacti *in autogr.* || *ante Barbaroux* serius postea ipse *add.* 55v || *post postea* auctoritate sua *add.* 56v ||

(b) Praecipui fuere Roland, Servan, Claviere, qui postea ad caedem regis plurimum contulere.¹⁶⁵ His similes in aliorum regum aulis latere, Dumouriez Denkwürdigkeiten¹⁶⁶ P. 1. p. 93. memorant. Alle Königen befinden sich in eben der unglücklichen Lage, die für Ludwig XVI. verderblich gewesen ist. Sie sind von Männern umgeben, die sie betrügen, und irreführen, sie leben, und wirken in beständiger Finsterniß. Es ist ihnen unmöglich durch den dichten Schleyer den der Hof um sie zieht, durchzublicken. cet. Equidem si ita res habet, tum quidem regum sors deteriore loco est, quam privati hominis.

(c) Memoriae est proditum in scleratam hanc hominum colluviem singulis mensibus 30 librarum milliones fuisse impensos. Certe S. Just in relatione sua die 11. Martii anno 1794. ad Consilium Securitatis habita testatur in Ministros Turcicae aulae 70, in Helvetos 40, in Genuenses 74 milliones, et Venetos 80000 librarum fuisse expensa. Vide Girtanner Politische Annalen T. 8. p. 36. et seqq.

(d) Id ipse Dumouriez p. 3. *biographiae* suae ita de se testatur: Er war von hinten von den Prinzen von Hohenlohe eingeschlossen, vor sich hatte er den König von Preussen, zwischen sich und Paris. – seine Communication mit den Plätzen der Maat, mit Rhetel, Rheims, und Chalons war ihm abgeschnitten. Über Aure waren die Emigranten – – Die Uhlanen schwärmten auf 2. Meilen von Reims. In Paris stund man in Erwartung den König Preussen alle Tage ankommen zu sehen. Rursus p. 186. Durch die Stallung der Preussen war ihn alle Communication mit Chalons abgeschnitten, wo das Hauptdepot seiner Lebensmittel sich befand. Similia p. 244. memorat.

(e) Declaration additionelle du Duc de Brunswick.

His – latere *deest* 56v || *ante* **Dumouriez** Si verum est, quod *add.* 55v || **memorant** scribit 55v || *post* **durchzublicken** **cet** Si, inquam, id verum est, tum quidem regum sors deteriore loco est, quam cujusvis privati hominis. *add.* 55v || **Equidem – hominis** *deest* 56v || *post* **impensos** quin et privatos suam symbolam in hunc finem contulisse, memorat Journal de Paris in haec verba: Palloi est un propagateur de la liberté, qui pour lui former des missionnaires, qui iroent la prêcher dans tout l'univers, a déjà dépensé plus de 10000 écus. *del. i. m.* 56r || **Certe – seqq.** *deest* 56r || *post* **waren die** Preussen nur 6 Meilen von Chalons, noch näher waren die Emigranten in Suippe, *add.* 56r || **Similia – memorat.** Denique p. 244. iterum de se: Er nimmt eine sehr feste Stellung ein, er wird darinn überwältiget, und umziegelt rettet seine Armee – rückt zum zweytenmal in ein Lager, wird von dem Feinde umziegelt, der sich zwischen ihm, und Paris befindet. Et tamen licet se ter conclusum a Brunsvicensi fatetur, 12 errores ei in hac expeditione commissos exponit additque: Dieses Versehen das grösse, welches der Herzog von Braunschweig gemacht hat ist entscheidend gewesen. Er ist entweder der zu methodisch, oder zu langsam zu Werke gegangen. *i. m.* 56r ||

IV. 1. Si quis gravissimas comminationes, quas Brunsvicensis in principio Gallis intentaverat, cum hoc receptu conferat, facile inducetur, ut sibi persuadeat, aut induciarum tempore aliquid cum Gallorum Duce, quod ut celaretur, utriusque intersit, transactum fuisse, aut certe non eam militaris scientiae laudem Brunsvicensi tribui posse, quam, dum copiis universis praefectus erat, vulgo obtinebat.¹⁶⁷ Nec desunt, qui ei complures errores, hac expeditione commissos, exponunt. Angli id illi imprimis dant vitio, (a) quod relictis a tergo praecipuis Gallorum munimentis, in Campaniam sine majoris moduli tormentis ingressus, Principum¹⁶⁸ Galliae copias in postremo agmine collocavit, quae, quod viarum gnarae essent, et populares suos facilius in partes allicere poterant, utilius inter antesignatos locum tenuissent. Hinc data factiosis occasio, ut studiose in vulgus spargerent, Gallos a foederatis contemni aliudque istos moliri, quam ut regi subsidio veniant. Addunt et illud, fuisse in ipso belli principio erratum, quod non confestim Insulae¹⁶⁹ obsessae fuerint, qua ratione non solum facilior breviorque, quam ex Campania, Parisios via futura erat, sed a tergo omnia etiam tutiora fuissent. (b) Graviores eidem ipse exercitus Gallici Dux Dumourerius oggerit, additque illum vel nimis secundum Tacticae leges, vel nimis languide rem gessisse. (c) Quidvis istorum fuerit, certe mysterio, olim forte prodendo, non caret, quod hoste ter ita circumcluso, ut illum aut ad deditionem cogere, vel interneccione delere, belloque finem imponere potuerit, Campaniam quin illorum, qui se ejus fidei crediderant, incolumitati secundum militiae leges consuleret, deserens cet. Gallis omnia proniora, Caesareis autem difficillima reddiderit.

2. Abhinc enim, quam Brunsvicensis, incertum ob quas occultas causas, (d) tam subito ex Campania excessit, Belgium Austriacum cujus limitanea praesidia Josephus II. Imperator, inconsulto oeconomiae studio, partim solo aequari, partim collabi permisit, hosti destitutum via in Germaniam patefacta, et Jacobinis, qui appropinquante Brunsvicensi Parisiis trepidabant, calcar additum, ut, quod ante designaverant, sublata penitus dignitate regia, ipsi rerum potirentur. Eadem enim ratione, qua felices suorum progressiones in Belgio et Germania¹⁷⁰ compererant, eadem impudentia, et furiis agitati, exitum regi suo parabant. Jam III. Nonas

IV. 1. = pars capituli III. in exemplari BAMSP (56v–57r). || **Si quis** – **reddiderit** *tota paragraphus deest in 56v.* || **quin** – **cet.** *i.m.* || **2. quam** – **excessit** *deest 56v* || *post Austriacum* **hosti destitutum del.** || **cujus** – **permisit** *deest 56v* || *post appropinquante* **cum Caesareis add. 56v** || *post quod* **diu add. 56v** || *post Germania* **alibique add. 56v** || **exitum** *exitium 56v* || **suo** *deest 56v* ||

Decembris sententia mortis in eos decreta fuit, qui regiam dignitatem abjectissimi homines ludibrii causa nominabant, de factis suis iudicio Conventus obnoxius sit, etsi multi, quod regis persona secundum Constitutionis legem inviolabilis esset, et ministri illius solum rationem factorum reddere juberentur, contra perorarent. Sed cum omnia coeco impetu odioque magis, quam ratione agerentur pars pejor meliore superior fuit. Biduo post ita scelus composito adornabant, productae in Conventu litterae, quas rex ad varios dedisse et in ferrato aulae scrinio repertae ferebantur.¹⁷¹ Ex his quaestiones a Jacobinis ea calumniarum et mendaciorum congerie ad faciendum fucum instructae erant, ut scelera ipso aditu horrenda, quae Massiliae, Lugduni, Avenione, Parisiis alibive Jacobinorum suggestionibus patrata erant, ei appingere non vererentur. Ad has ut rex sequente die ad Conventum accersitus responderet, decretum, sed ne cives novitas spectaculi viso et a summo fastigio ad infimam sortem repente dejecto rege ad commiserationem moveret, militia pedestris et equestris constituta, quae illum ad Conventum comitaretur.

3. Aduit praestituto die, et ad objecta sibi crimina,¹⁷² quae eum commisisse, turpiter commenti sunt, vel imparatus, eaque animi praesentia, et tam praecisis verbis respondit, ut Praeses Conventus,¹⁷³ quid opponeret, animi pendens, rogarit solum, num quid haberet praeterea, quod in medium afferre vellet? Nihil reposuit aliud, quam ut scripto accusationis capita, et, quibus haec nitebantur, litterae, quas nomini suo suppositas (e) affirmabat, sibi communicentur, et causae suae patronum, quem vellet, deligere possit.¹⁷⁴ Cumque id iterum, ac tertium repeteret, iussus est ad conclave vicinum recedere, ut Conventus deliberandi tempus haberet. Incredibile dictu est, quam foeda, rege absente, dimicatio orta sit, disceptatum utrinque acriter, concedine ea, quae rex petierat, an negari debeant? Nam si causidicus indulgeretur, metuebant, ne is innocentiam regis in clarissima luce collocet, si litterae communicarentur, fraudes suas, et dolos detegendos praevidebant. Cum igitur sententiae diu variarent, et inter has ad scommata, pugnos et verbera digno novis legislatoribus spectaculo, ventum esset, vicit eorum, quos nondum penitus depuduit, opinio et mos regi gestus additumque, ut patronus, quem delecturus esset, die 26. Decembris audiretur.¹⁷⁵ Auditus est

sententia mortis mors 56v || **ludibrii causa** deest 56v || **nominabant** appellabant 56v || **multi** plures 56v || *post secundum* statuta recens add. 56v || *post Constitutionis* condita add. 56v || **3. quod** quae 57r || **suppositas** super- Schönvisner || *post tertium* etiam add. 57r || **dictu est** deest 57r || **debeant** oporteat 57r || *ante nam* Anceps erat deliberatio add. 57r || *post causidicus* ei add. 57r || **regis** illius 57r || *post delecturus esset* (b) add. 57r ||

summa omnium attentione, quam gravitas argumentorum concitabat, quibus omnia, quae regi vitio et crimini data sunt, minutim diluit, et quem a Conventu judicari posse negabat, cum propterea, quod constitutionis lege, persona regis esset inviolabilis, tum quod Conventus accusatoris simul, et iudicis partes sibi arrogaret.¹⁷⁶ Finita peroratione, quaesitum ex rege est, essetne quidpiam quod additum cuperet? Illud sibi reddidit, summo dolori esse, quod tot civium effusi sanguinis auctor haberetur, qui tamen plurima amoris et beneficentiae in populum documenta, etiam cum diminutione auctoritatis suae, damnoque hactenus dedisset. Cum hoc responso dimissus, et in carcerem omni deinceps cum familia sua consuetudine interdicta, reductus est.

(a) Burke Ueber den Zustand cet. Frankreichs p. 167. Als eine folge der Erbsünde dieses projects würde die Armée der französischen Prinzen überall zur Arriergarde gemacht, und nicht der kleinste Theil derselben wurde bis zu dem letzten Augenblicke der Anfangszeit der geheimen Unterhandlung vorangeschickt. Natürlicher weise macht dies einen schlimmen Eindruck auf das französische Volk, und gab den Rebellen zu Paris Gelegenheit zu der Aussprengung, daß die treuen Unterthanen des Königs mit Mißtrauen, Verachtung und Abscheu von seinen Bund genossen behandelt wurden. – – Der Herzog von Braunschweig ließ neu alle festen Plätze hinter sich. ließ auch die Stärke seiner Artillerie hinter sich, und gab dadurch den Franzosen eine grosse Ueberlegenheit gerade in den Hilfsmittel, wodurch sich das heutige Frankreich einer Deutschen Macht widersetzen kann.¹⁷⁷

(b) Idem ibidem p. 166. Die rathsamste Verfahrungsart, war mit einer nachdrücklichen Belagerung von Lille anzufangen, welches man den französischen Generalen entweder vor ihren Augen hätte wegnehmen, oder sie zum Gefachte zwingend müssen. Ein ergiebiges befreundetes Land, aus welchem sie die Armée hätten unterhalten können, wäre ihnen dann im Rücken geblieben, ein ergiebiges freundliches Land, als welchem sie Provision hätten erzwingen können, wäre vor ihnen gewesen. Auch hätten sie immer gute Städte in der Nähe gehabt zur Anlage ihrer Hospitäler und Magazinen. Der Marsch von Lille nach Paris geht durch ein minder bewehrtes Land, und die Entfernung ist kaum so groß, als von Longwy nach Paris.

regis illius 57r || **ex – est** ex rege 57r || **(a) Burke – 212.** *deest* 57r || **vero – confictas** *deest* 57r || **supposuisse** substituissse 57r || *post Paris* (b) Tres delegerat, qui communiter defensionem apparabant, ex his Sacy peroravit, Lamoignon Malesherbes vero, regis anno 1788. Minister annorum 60 cum tota sua familia, ne ea, quae ei rex forte communicaverat, proderet, ad mortem damnatus fuit. *add.* 57r ||

(c) Doumouriez *Biografiae* suae P. 3. p. 256. Er (de Brunswicensi scribit) ist entweder zu methodisch, oder zu langsam zu Werke gegangen.

(d) In publicis ephemeridibus quidem aëris inclementiam et morbos, qui in exercitu Borussico grassabantur, vulgatum legi at Burke Anglus *loco citato* p. 169. Brunsvicensis expeditionem in Galliam, quam olim dux Parmensis semel iterumque suscepit comparans: Dieser Heerzug (Ducis Brunswicensis) ait, war keine ganz neun Copie von jenen beyden Heerzüger, welche Herzog von Parma nach Frankreich that. Es giebt hier ein gewisses Geheimniß. Krankheiten und üble Witterung können wohl einen Kriegsherrn besieyen, das einen verkehrten Plan verfolgt. Zwar glaub' ich nicht, daß es mit der Krankheit so viel auf sich gehabt habe, als man vorgab: aber es ist wirklich allzuviel Uibermaaß von Demüthigung bey dieser Sache. — — — Einige Vortheile, wahre oder eingebildete müssen einen grossen König, und einen grossen Feldherrn für einen so unermeßlichen Ruhmverlust schadlos halten — — — Die Franzosen haben ausgesprengt, der Herzog von Braunschweig habe einen gewissen Numer und Platz für den gefangenen König bey den Mördere — — — auszumitteln gesucht, die alles für seine Sachen verloren hatten. Durch dieß hat man nicht abgelungent. Haec Burke. Alii perhibent regi Borussiae a Dumourerio persuasum fuisse, si Ludovicus XVI. rex maneret, Galliam magis Domui Austriacae, quam aulae Borussicae addictam deinceps futuram esse idque fuisse in causa, cur rex ex Campania, postea etiam a foedere recaderet. Vide Natur, Ursachen und Resultate der französischen Revolution. Herausgeben von J. G. Dyk. 1798. Leipzig.¹⁷⁸ p. 212.

(e) Has Roland, quondam Minister regis detexisse, sed quae defendendo regi aptae erant suppressisse, alias vero a se confictas, supposuisse fertur. Confer Le Cri de l'honette homme sur le procès de Louis XVI. ci-devant Roi de Français par un Citoyen de Paris.

V. 1. Nondum tamen causa finem habuit et in annum sequentem propagata est.¹⁷⁹ 1793
Altius enim oratoris (a) in dicendo libertas, et argumentorum vis, tum illud praecipue, quod iudicis et accusatoris officium sibi arrogaret, animis inhaeserat, quam ut sententia, iis, qui nullam in hoc scelere partem habere volebant, deproperanda videretur. Rursus igitur die 15. Januarii ad disceptationem res venit. Pars regem perpetuo carceri mancipandum, pars in exilium

a Dumourerio – 212. *i.m.* || V. Hoc caput omne est pars capituli IV. in exemplari BAMSP (57v–59v). 1. propagata producta 57v || post officium Conventus add. 57v || post Januarii et sequentibus add. 57v ||

cum sua familia deportandum, alii causam regis iudicio Nationis deferendam, denique alii morte, sed primum bello finito, officendum iudicabant. In hac opinionum varietate, postquam sententiae viritim rogatae erant, mors trecentis et sexaginta sex suffragiis decreta fuit.¹⁸⁰ (b) Patronus regis, cognita sententia, supplicium in tres menses prorogari petiit, negatum est, et 21. dies ejusdem mensis constituta. Rex comperto mortis decreto, sacerdotem accersierat,¹⁸¹ tum exhibito, quod jam prius condiderat,¹⁸² testamento, tridui inducias petiit, hoc quoque negatum. Ubi ergo dies illuxit, salutatis postremum conjugem, prolibus et sorore,¹⁸³ currum sine ullo metu vel animi perturbati indicio consendit, et, ut carcere eductus, populo confertissimo spectabilis fuit, auditaer voces complurium, vitae gratiam flagitantium, auditaer sunt, sed confestim etiam suppressae.¹⁸⁴ Ventum est ad locum supplicii, in quo ante quatuor menses statua proavi adhuc steterat.¹⁸⁵ Hic pegma eadem, qua prius, animi praesentia, conscendens, vultu ad populum converso, elataque voce, innocentem se mori praetestatus est; volenti plura loqui, strepitus tympanorum de industria concitatus obturbavit, quo durante, ne oborta spectantium commiseratione, diu destinata morti praeda eriperetur, caput regi, ut doloris sensus augetur, magis rescissum, quam absectum fuit.¹⁸⁶ (c) Hic optimi Principis exitus erat, sed cui bonitas animi, quae, si nimia sit, facile apud imperantes in vitium abire solet, obfuit, qui si confestim in principio, dum Status et Ordines regni convocaverat, et militiam fidelitatis sacramento sibi obstrictam habuit, nec adhuc populus factiosorum largitionibus in partes seductus erat, auctoritate sua, et tempore novisset uti, facile exitium, quod ei a Jacobinorum secta gradatim parabatur, vitare poterat. (d)

2. Fama patratæ caedis per Europam didita, varios animorum motus, cum in Gallia, tum apud exteros, commiserationis et execrationis concitavit. Plures regni provinciae, Conventum Nationis, limites potestatis, quam ei Natio tribuerat, excessisse palam querebantur. Ministri, qui regis nomine, in exterorum aulis versabantur, posita, quam gerebant, persona, indignum exitimabant tyrannis subservire. Ipsa urbis Parisinae sanior pars, atrocitate sceleris confusa obtorpuit, cum pro libertate promissa videret, carceres civibus repleri, et inauditos ad caedem rapi, et fortunas illorum, praedam factiosorum fieri. Cumque id in pluribus provinciis promiscue fieret, accederet praeterea fames, seu studiose parata, seu

auditaer del. Schönvisner || **2. urbis** Urbs 58r et post idem **ipsa transp.** || **Parisinae** Parisiorum 58r || **sanior pars** deest 58r || **sponte** studiose 58r ||

agriculturae neglectu orta, Conventus suo periculo admonitus, ut commotos animos leniret, festa publica, quae magis histrioniam, quam pompae speciem praeferebant, exhiberi, et ipsis Calendis Februarii indicto Anglis et Hollandis bello,¹⁸⁷ ingentes per regnum apparatus fieri jubebat, ut Natione animis aliorum conversa ipsa in arrepta tyrannide se magis in dies firmaret.

3. Et favebat huic Conventus destinationi utcunque fortuna in principio, dum felices suorum in hostico progressus Parisios afferrentur.¹⁸⁸ Occupato enim Belgio Austriaco,¹⁸⁹ vim belli in foederatas Hollandorum provincias transferre parabant, et jam Trajecto ad Mosam obsesso, ditionibus illorum imminebant, cum repente fortuna se eis adversam praebuit. Caesarei enim, postquam non longe a Mosa, hyberna egissent, Coburgo duce,¹⁹⁰ hostem improvise aggressi a Trajecto, insigni clade affectum rejecerant,¹⁹¹ et continente victoriarum cursu, liberatis non integro mense Belgicis provinciis, ad limites Galliae constitere, cum Borussi interea ad obsidendam Moguntiam apparatus facerent, et Palatinatu Calissiae, Poznaniae et Gnesnensi, mox etiam Dantisco arbitrarie occupato, magis lucrosam belli causam in Polonia quaerent.¹⁹²

4. Non poterat non arbitraria haec occupatio Polonis ut improvisa, sic etiam molesta accidere, cum viderent regem, qui tertio abhinc anno, ditiones Polonicas icto foedere,¹⁹³ contra quemvis aggressorem se tuiturum pollicitus erat, (e) nunc contra datam fidem, se ipsum palam hostem profiteri. Ingens hinc invidia regi conflata est, quam ut a se amoliretur, causas facti in Polonos et Dantiscanos coniecit: illos inquit, cum Jacobinis Galliae, conspirationis arguebat, hos vero Borussis parum hactenus fuisse amicos, factaque cum Polonis societate, Gallis frumentum, aliaque bello necessaria administrasse, declaravit. (f) Hae, quas sui excusandi gratia vulgavit, causae erant, verum quam inanes, et fucosae essent illae, etiam vulgo

post arrepta semel *add. 58r* || **magis in dies** *deest 58r* || 3. **Et favebant** – **afferentur** Et favebat huic Conventus destinationi utcunque fortuna in principio dum felices exercitus sui progressiones in hostico aliae in dies, et aliae Parisios afferrentur. *i. m. 58r* || **favebat** –nt *58r* || **huic** – **dum** *deest 58r* || **suorum** armorum *58r* || **in hostico** *deest 58r* || *post* **progressus** quos a suis fieri *add. 58r* || *post* **Parisios** crebro *add. 58r* || **afferentur** allatum erat *58r* || **illorum** *deest 58r* || **praebuit** dedit *58r* || *post* **constitere punctum hab.**, et *post idem* Interea *tranp. 58r*; cum interea pars Borussorum apparatus ad obsidendam Moguntiam faceret, et pars vero praecipua, quae domi restiterat, Palatinatus Calissiae, Poznaniae et Gnesnensis, magno Polonorum praejudicio (a), et mox etiam Dantisco arbitrarie occupato (b) magis lucrosam belli causam alibi quaerent. *del. i.m. 58r* || *post* **cum** Austrii communem hostem in suos limites retrudunt, *add. 58r* || **facerent** fecere *58r* || **occupato** –is *58r* || **arbitrarie** *deest 58r* || **in Polonia** alibi *58r* || **quaerent** quaerebant *58r* || 4. **Non poterat** – **videbatur** *deest 58r* ||

patuit, cum simili de causa, Suecis, Danis et Helvetis, qui Gallis frumentum et quae ad apparatus bellicum pertinent, venum ferebant, se perinde hostem debuisset profiteri. Sed Polonia vicinior et ad auctaria suae itioni facienda, aptior regi videbatur.

(a) Fuit is D. Sacy, cujus oratio plena nervorum et majestatis edita prostat.¹⁹⁴

(b) Itaque contra Constitutionis legem, quae vetat, quemquam civium ad mortem damnari, nisi duae tertiae judicum in eandem sententiam coalescant,¹⁹⁵ quod hic factum non est, cum plures suffragii jus habentes abfuerint, alii autem contrariam sententiam tenerent, et testes praeterea ad speciem solum producti non item juridice examinati fuerint.

(c) Rei seriem complectitur libellus hoc titulo: Appel à la Nation pour Louis XVI. Roi des Français contre une secte de conspiration aux ordres d’Egalité et de Robespierre, en présence de la Convention Nationale. Item: La vie et le martyre de Louis Seize Roi de France et de Navarre immolé le 21. Janvier 1793. avec un examen du Decret regicide par M. de Limon. à Ratisbonne. Praesertim autem: Tagebuch über die Begebenheiten in Tempelthurm während der Gefangenschaft Ludvigs XVI. Königs von Frankreich von Clery¹⁹⁶ Kammerdiener des Königs. Hamburg 1799.

(d) Post peractam caedem audita est vox unius in Conventu palam affirmantis, si rex potestate sua uti scivisset, non hic modo consideremus. Vide Revolutions-Almanach anno 1794. p. 407-416.

(e) Confer quae de hoc foedere ad annum 1790. dicta sunt.

(f) Editio Berolini scripto die 24. Februarii 1793. Vide Girtanner Politische Annalen P. 2. p. 102.

VI. 1. Aliter Caesarei in communem causam, nullo quaesito lucro, animati erant, quorum recens relata ex hoste victoria, plures Caesari foederis socios conjunxit.¹⁹⁷ Rex Hispaniae¹⁹⁸ denunciato 23. Martii bello, cum Anglis, et hi cum Sardo, armorum societatem contra Gallos inivere. Sensim etiam Rex Neapolitanus¹⁹⁹ cum Portugallia, classe mari immissa, et adjuncto, secundum foederis leges, milite in partem belli venerat. Miles,

(a) **Fuit** – **prostat** *deest* 57v || **Rei** – **titulo** *deest* 57v || **conspiration** *conspirateurs* 57v || **Praesertim** – **1799.** *deest* 57v || **Confer** – **102.** *deest* 57v || **1.** **Aliter** – **victoria** *Victoriarum, quas Caesarei retulerant, celeritas et magnitudo ubique praeterquam Parisiis, pro merito vulgata* 58r || **foederis** –e 58r 93r || **socios** *deest* 58r 93r || *post* **Martii** *Gallis* *add.* 93r || **Sardo** *rege Sardiniae* 93r || *post* **Sardo** *inita* *add.* 58r 93r || **societatem** –e 58r || **contra Gallos inivere** *communem causam defendendam susceperere* 58r 93r || **classe** – **milite** *deest* 93r ||

quamquam ex variis Nationibus collectus, pari tamen animo in hostem comparatus, pugnae desiderio flagrabat, Caesareus imprimis, qui decenni bello duratus, militari disciplinae non minus, quam tolerandis aerumnis consuerat, et, ut in utraque fortuna sibi semper similis, ita non nunquam in victoria ferox, (a) praecipuam in hoc bello partem habuit, quod cum in longe dissitis inter se regionibus, eodem tempore gerendum fuerit, copias quoque dividi necesse fuit. Pars in Sabaudiam, regi subsidio mittenda fuit, pars defendendae Germaniae adhibita, maxima vero hosti in Belgio opposita, omnes, ut in unum foedus coaluerant, ita in principio quoque obfirmato communiter animo, rem gerebant, in quo proposito si perstitissent, facile, ut communis opinio erat, uno anno debellari poterat. Ut enim hosticum ingressi sunt, fuis aliquoties Gallis, Condeum,²⁰⁰ Valencennas,²⁰¹ Quercetum,²⁰² aliaque munimenta, nullo hosti dato respirandi spacio, expugnarunt. His in potestatem redactis, Caesarei tempus paci componendae opportunum adesse, et hac confecta, Belgium cum Germania, minimo damno servari posse, existimabant, praesertim quod Galli, rebus suis domi alioquin magnopere perturbatis, ab hac ineunda salvis ditionum suarum pristinis limitibus se non alienos esse praeferrerent. Utilissimum, ut ex eventu postea patuit, futurum id erat consilium, nisi Legati Angliae et Borussiae intercessissent, qui, seu parum Gallorum constantiae et pollicitis fiderent, seu aliud in causa erat, bellum continuari oportere existimabant. Itaque bellum porro etiam persequi visum, et in principio propitia quoque fortuna a foederatis gestum est.

ante **animo** studio *del.* || **animo** studio *in autogr. del. 58r 93r* || *post* **comparatus** *in loco annotationis in ima pagina:* (a) Id eo gravius Polonis accidere debuit, quo minus hac quidem partem, vi foederis anno 1790 die 29. Martii, cum rege Borussiae initi se hostilitati expositos arbitrabantur. Tunc enim utrinque pro ditionibus suis, quas jure possidebant, cautionem mutuo sibi praesistere, et, si alterutra pars bello impeteretur, rex Borussiae Polonis XIV peditum, et equitum IV millia, rex vero Poloniae vicissim mille equites, et IV peditum millia, si autem non sufficerent, tum rex Borussiae 30, Poloni 20 millia cum eo tormentorum numero, qui copiis admensus esset, utrinque sibi subsidio missuros promissere. Vide Hertzberg Recueil cet. vol. 3. p. 1–9. (b) Causae, cur id fieri debuerit, hae imprimis afferebantur: quod urbs haec a multo jam tempore parum amicam se Borussicis ditionibus exhibuisset, quod inita cum Galliae et Poloniae factiosis societate, cives suos opprimat, et hosti frumenta, et apparatus bellicum ex sua ditione coemendi potestatem tribuerit cet. Berolini die 24. Februarii 1793. Vide Girtanner Politische Annalen P. 2. p. 102. cum tamen eodem tempore Sueci, Dani et Helveti haec omnia hosti liberrime administrarent. *del. 58r* || *post* **imprimis** *cujus res agebatur add. 93r* || *post* **similis** *ac in periculo intrepidus, add. 58v* || **ita** – (a) *deest 93r* || *post* **Sabaudiam** *quam (quod 93r) Galli claustris (–a 93r) montium proditione (c) superatus invaserant (superassent pro s- i- 93r) del. 58v; add. 93r* || **regi** *deest 58v 93r* || *post* **foedus** *sponte add. 58v 93r* || *post* **poterat.** *Caesarei deductis ex Anglia et Borussia auxiliariis, tum Hollandis, Hannoveranis et Hassis conjuncti, add. 58v 93r* || **His** – **gestum est.** *deest 58v 93r* ||

Hispani in Comitatu Ruscinonensi (Roussilon)²⁰³ satis auspiciato dimicabant, et Anglis classe conjuncti portum Martistelonis (Toulon) occuparunt,²⁰⁴ in Sabaudia hostes, ne superatis prodicione montium claustris, (b) latius grassentur, prohibiti, et ab Anglis ac Hollandis Flandria ejecti erant, Dunkercha tamen, quod classis Anglica tempori non adesset, inani conatu tentata fuit, Borussi, recuperata Moguntia,²⁰⁵ Landaviam²⁰⁶ lenta obsidione premebant, Caesarei, Wurmsero²⁰⁷ duce, munimenta ad Weissenburgum²⁰⁸ in Alsatia, fossis et vallis paene inaccessis obducta expugnarunt, paulumque post castrum quoque Ludovici (Fortlouis) in potestatem redegere.

2. Tam crebra et continente quasi tempore victoriarum nuncia Viennam primum allata, tum per Hungariam, et reliquas ditiones haereditarias vulgata, quemadmodum omnes, qui regis causam existimabant suam quoque esse, ingenti laetitia affectos certatim ad belli subsidia aere, anona, et tyronibus gratuito conferenda, incitaverant, ita e diverso Parisiis Jacobinos, cum praeterea ex variis provinciis, suorum clades nunciari intelligerent, magnopere consternarunt, veritos, ne cives calamitatum jam pertaesi, finem tyrannidi, quam arripuerant, facerent, ad solitas artes conversi, acceptas clades prodicioni suorum Ducum adscribebant, utque vulgum cruentis, quibus delectari solebat, spectaculis alio averterent, reginam viduam supplicio destinarunt. Ad Conventum igitur die 13. Octobris vocata, multorum quidem

Hispani – redegere Hispani quoque in Comitatu Ruscinonensi (Roussilon) satis auspiciato dimicabant, et Anglis conjuncti portum Martis Telonis (Toulon) deditione in potestatem redegerant. In Sabaudia res alterna fortuna gestae Angli et Hollandi oborta ad Insulas pertinaci dimicatione (oborta – dimicatione *deest 93r*) Gallos quidem ex Flandria ejecerant, (exegerant *93r*) Dunkercham tamen, quod classis Anglica tempori non adesset frustra tentarunt; Borussi recuperata Moguntia, Landavium (-iam *93v*) premebant (*deest 93v*) eminus obsedere, et altera parte Caesarei (munimenta *add. 93v*) in Alsatia Wurmseri ductu castra (hostis *add. 93v*) ad Weissenburgum fossis et vallis pene inaccessis hosteque fugato et impedimentis potiti castrum Ludovici (Fortlouis) brevi obsidione pressum occuparunt. (hosteque – occuparunt: communita mediae horae spacio occuparunt mox castrum Ludovici (Fortlouis) obsidione pressum ad faciendam deditionem cogere. *93v*) *del. 58v, 93r–93v* || 2. *post Hungariam* Austriam *add. 59r* || *post variis* regni *add. 59r 93v* || *post clades* et seditiones *add. 93v* || **intelligerent** audirent *93v* || **calamitatum jam** *deest 93v* || *post pertaesi* tot cladium *add. 93v* || **finem** *deest 93v* || *post arripuerant* et anarchiae finem *add. 59r 93v* || **adscribebant** tribuebant *93v* || *post spectaculis* a belli solitudine metuque *add. 93v* || *post viduam* quam ad necem jam ante designaverant (d- *transp. post intulissent 93v*), quam regi (hanc *add. 93v*) intulissent (a) *add. 59r 93v* || *post Octobris* in iudicium *add. 93v* ||

criminum postulata, sed nullius convicta fuit. Adhibiti etiam testes, sed qui sibi vel non consentientes, vel eorum, quae interrogabantur, ignari erant, dati etiam Advocati, qui eam defenderent. (c) Auditi sunt die 16. ejusdem mensis, praesente regina, quae interea, cum iudices, iidem, qui accusatores, inter se deliberant jussa recedere, iterumque accersita, sententiam mortis intrepido animo audivit. Tum confestim apparatus ad supplicium fieri, triginta millia civicae militiae in plateis, per quas victima ducenda fuit, duplici serie, armata stabant, tormenta per vicos et fora, quasi hostis jam in urbe grassaretur, collocata. Hoc apparatu, comite sacerdote ducta, ut ad locum supplicii venit, conscenso pegmate, collum lictori, animo supra feminam sibi constante praebuit, fusoque sanguine, quem ab Imperatoribus ac regibus hauserat; perpetuam infamiae notam Conventui, qui nomen Nationis Galliae per fraudem usurpabat, impressam reliquit. (d)

3. Praebito hoc inhumanitatis spectaculo, plebs deliniri visa, et factio Jacobinorum animos resumens, decretum, quo jam III. Nonas Octobris, ex toto regno armorum capaces viritim ad signa venire jusserat,²⁰⁹ mortis comminatione, et carceribus urgere, nervum vero belli post exinanitum, vel furto subductum, aerarium, (e) post direptos regios thesauros, post confiscata Ecclesiasticorum bona, et fundis eorum, qui regno excesserant, hastae subjectis, occupatis divitum, quos innocentes ad mortem damnaverant, fortunis, et expilato ubique Ecclesiarum gazophylacio parare. His adminiculis, et plebe ab omni religionis cultu desuefacta, (f) cum ingentem hominum colluviem, partim metu adactam, partim rapinarum cupiditate incensam, collegissent, bellum in Germaniae ditiones traducere constituerant. Aliquoties a Caesareis et Borussis victi, caesis novi semper subrogati, quibus iterum ac,

post convicta fuit (b) *add.* 59r 93v || *post Adhibiti* ad speciem *add.* 59r || *post sibi vel* in dictis testimoniis *add.* 93v || *consentientes* constabant 59r 93v || *eam* causam illius 59r 93v || *post mensis* (d) *transp. de sententia ultima hujus paragraphi, post reliquit.* 59r 93v || *per quas* *deest* 93v || *vicos et* *deest* 59r 93v || *post fora* publica, et vicos *add.* 59r 93v, et *post vicos: qua* *add.* 93v || *hostis* –es 93v || *grassaretur* –ntur 93v || *post praebuit* (e) *add.* 59r || *ante Imperatoribus* tot *add.* 93v || *per fraudem* falso 93v || **(d)** *transp. in superiorem lineam vide post mensis* 59r 93v || **3.** *post viritim* excivit *add.* 103r || *post carceribus* in quibus jam centum et quinquaginta millia squallebant, *add.* 59v || *post* *deest* 59v 103r || *vel furto subductum* *deest* 59v 103r || *post aerarium* publicum, vel privatos usus subductum (a) *add.* 59v 103r || *ante regno* securitatis causa *add.* 59v 103r || *hastae subjectis* *deest* 103r || *expilato* direpto 103r || *post collegissent* ut foederatos Gallia exigerent, *add.* 59v || *Germaniae* –am 103r || *ditiones* *deest* 103r || *post constituerant.* Quocunque tandem suorum damno id futurum esset. Cumque non tam ad pugnam, quam in mortem, insanientibus similes ruerent. *add.* 103r || *victi* –is 103r || *caesis* *deest* 103r || *subrogati* subrogarentur 103r ||

tertium profligatis, cum alii majore numero succederent, et fossas vallaque ad Weissenburgum prodicione (g) superassent, paulumque post, dissidio inter Hispanos et Anglos orto, portus etiam Martisteloni fuisset amissus, (h) Caesarei numero cedere coacti, quod supplementa longinque accersenda essent, una cum Borussis, trans Rhenum se receperant, parte aliqua, quae Belgicis provinciis subsidio esset, Montibus relicta.

(a) Briefe eines Reisenden über den gegenwärtigen Krieg apud Girtanner Politische Annalen P. 4. p. 6. Wir haben antwortete der schon zimlich bejahrte Ungar bey unserem ganzen Regimente an dem Tage, da wir die schändliche Ermordung des Königs in Frankreich erfuhren, einen fürchterlichen Eyd gethan – – nie einen Franzosen Pardon zu geben, welcher aus uns überwiesen werden könnte, diesen seiner Schwur nicht erfüllt, oder gar gebrochen zu haben, der kann nicht im Regimente bleiben, seine Kameraden würden ihr auf der Stelle todt hauen. Cumque ei oggereretur id contra militarem consuetudinem esse respondit: das wir dieses wissen und ausüber das haben wir in siebenjährigen Kriege, in dem Türkenkriege – – – gezeigt. Ich würde mich selbst verachten, wenn ich – – – einem Türken, der sich ergab, ein Haar gekrümmt hälte. Aber das waren rechtschaffene Leute, die Krieg führten, weil sie für ihr Vaterland, für ihren Kayser – – führen mußten, die Franzosen hingegen sind entweder Verachtungswürdige Rasende, die Krieg führen, ohne zu wissen warum, oder es sind Mörder – – die Gott, ihren König, ihr Vaterland, und die ganze Welt verrathen, verachten und mißhandeln, sie haben aufgehört Menschen zu seyn. cet.

Caesarei –orum 59v || **numero** – **coacti** pars Borussis conjuncta 59v, *deest* 103r || **quod** – **essent** *post* **Borussis** *transp.* 103r || **una** – **Borussis** c- B- 103r, *deest* 59v || **receptant** *recepit* 59v || **arte** – **quae** pars Montibus restitit, ut quoad fieri posset, 59v 103r || **Montibus relicta** *deest* 59v 103r || *post* **subsidio esset** Hic primum patuit, quam alienum rebus Austriacis consilium Josepho Imperatori suggestum fuerit, cum praesidia in Belgio, oeconomiae causa negligi vel demoliri sineret. *add.* 103r || (a) **Briefe** – **verrieth** *del.* 58v || *post* **Annalen** P. 4. p. 3. Mons am 24. Jul. 1793. Gewiß ist es das dieses Heer (das kaiserliche), welches nun schon länger als 10 Jahre Krieg führet, Wunder der Tapferkeit gethan hat. Die Verwunderung, welches dasselbe verdient, geht in Erstaunen über, wenn man die einzelnen Glieder, dieses Riesencörpers in der Nähe betrachtet. Eine strengere Kriegszucht, eine pünktlicher Ordnung, einen unermüdeten fleiß, einen durch Mühseligkeiten so wohl, als durch die gefahren dieses Krieges, weniger zu erschüttereden Muth gab es gewiß noch nie seit der Zeit, da es Soldaten gegeben hat. Die Spartaner würden dieselben bewundert, die alten Römer würden dieselben gefürchtet haben *cet.* *del.* 58v || *post* **Türkenkriege** und so gar den rebellischen Brabantern *del.* 58v || *post* **ich** mir dem Vorwurf machen müste *del.* 58v || *post* **Kayser** führ ihre Kameraden fechten *del.* 58v ||

(b) De hac prodicione Revolutions-Allmanach anno 1795. p. 335. haec habet. Das Vordringen der Sansculoten muß jeden unglaublich vorkommen, welcher die Gegend kennt, und weiss, daß die Natur sie so fast, und unbezwinglich machte, daß man sie mit einer handvoll Mannschaft vertheidigen kann. Aber das Räthsel löset sich, wenn man hört, daß einer Befehlshaber eines dieser Berggässe – – den Tag vorher mit 120 000 Livres bestochen war, und den Posten verrieth.

(c) Erant hi Chaveau et Tronson Ducoudray quorum dictionem Conventus typis dari vetuit. Cur id fecerit pronum est conjicere.

(d) Reginae caedem fuse describit Girtanner Politische Annalen P. 4. p. 569–584. et Part 5. p. 184- 202. rursus p. 276-300.

(e) Idem P. 8. p. 232 cet. Couton besitzt anderthalb Millionen, Barrere hat 3 Millionne in Italien und in Dänemark belegt. Collot d’Herbois hat 2 Millionne und 300 000 Livres gestollen, le Vasseur hat in Lille und Flandern etwa 600 000 abgepreßt, die er nach Bern in Sicherheit gebracht hat. Le Bon hat zu Arras eine halbe Million geplündert. Alles dieses ist durch gerichtliche Beweise ausser Zweifel gesetzt. Et hi erant membra Conventus Nationalis itaque privilegiarii fures.

(f) Templo Dei publico decreto substituerunt Templum rationis humanae et hanc per prostitutam meretricem curru triumphali vectam et supposito illius pedibus simulacro Christi crucifixi repraesentabant. Id fidem paene superaret, nisi Jean de la Harpe infamis scenae

ante (c) **Erant** Jam in anni principio die 4. Januarii Eques Germanus annum aetatis 26. agens litteras ad reginam, et Praesidem Conventus dederat, pollicitus se (*pro* litteras – se: reginae et Praesidi Conventus scripserat se 93v), si regina in iudicium vocaretur, ad hanc defendendam Parisiis (P- *deest* 93v) affuturum, modo liber commeatus sibi daretur. (b) Negavit enim omnia aut diluit ea vero, quae captiunculis irretita et ad se non pertinere certum erat, velut sibi ignota, rejecit, quin responsis illius quidquam opponeretur. *add.* 59r || **Erant** – **conjicere** *deest Schönvisner* || **quorum ditionem** *deest* 59r 93v || *ante* **Conventus** Dictionem tamen eorum edi *add.* 93v || *post* **Conventus** tamen dictionem eorum *add.* 59r || **typis** – **voluit** prohibuit 93v || **dari** vulgari 59r || **fecerit** factum sit 93v || **Reginae** – **describit** Tridui non integri spacium Advocatis datum, praeterquam quod contra omnem iudiciorum formam apud moratas gentes usurpatam, sit argumento etiam est, quantopere Conventus sanguinis regii sitiens fuerit. 93v, *deest* 59r || *ante* **P. 8.** Id Comes Montgaillard non otiosus Parisiis spectator apud Girtanner loco citato. *add.* 59v 103r || **Nationalis** Nationis 59v || **itaque** – **fures** *deest* 103r || *ante* **privilegiarii** quibus antea domi res erat curtissima aut prope nulla. Fuere igitur *add.* 59v || *post* **prostitutam** urbis *add.* 59v ||

spectator testaretur. Vide Du Fanatisme dans la langue révolutionnaire à Paris 1797. p. 77.

(g) Testis est epistola in castris dein reperta hujus tenoris. Lieber Bruder **Morgen** früh reise ich auf 8. Monate ohngeachtet der so **stürmen**den Winde. Gott **wird** uns **die** Freude geben, uns wohl wieder zu sehen. Diese **Linien** sollen Zeugen meiner Liebe seyn, bis wir uns wieder sehen. Vide Revolutions-Allmanach anno 1795. p. 282. Verum sensum exhibent voces, quae quadratulis **□** inclusae sunt, nempe: Morgen Stürmen wir die Linien, scilicet ad Weissenburgum, uti etiam factum.

(h) Relation von der Belagerung und Räumung Toulon. Von einem Touloner Emigrirten. Girtanner *loco citato* P. 6. p. 207.

VII. 1. Tam subitaneus et post tot relatas ante victorias, insperatus receptus, Germaniam, praeteritorum annorum exemplo doctam, magnopere sollicitam reddidit. Caesar, cui hactenus praecipuum belli onus incubuit, datis die 20. Januarii ad Imperiales litteris, triplum subsidii, secundum Imperii sanctionem flagitabat, (a) rex etiam Borussiae, copiis suis anonomam militarem pro futura expeditione petiit. (b) Caesari mos gestus, regi non item. Circuli enim periculo vicini, praesertim Suevicus et Franconicus, malebant defixum militiae numerum, et, si necessitas posceret, exemplo Gallorum colonos viritim hosti opponere. (c). Id cum regi non probaretur,

1794

testaretur in litteras retulisset: 59v || *ante* **Vide** C'est dans les fête de la raison, que la déesse de la raison était représentée par la première prostituée, qu'on payait pour jouer son rôle, et q'on palaçait sur un Char avec un crucifix sous ses pieds. *add.* 59v || *post* 77. Jacobus Dupont eo plane dementiae prolapsus est, ut sermone ad Conventum Nationis habito, Deum existere negaret. Die Natur, inquiebat, und die Vernunft, diese sind des Menschen Gott - - Ich will es der Convention aufrichtig Gestehen, daß ich ein Gottes Lügner bin. - - Alle Mitglieder wießen: es lebe Dupont! Vide Französische Mord und unglücks Geschichten aus dem französisch übersetzt. 1. Band p. 381. *add.* 59v || *ante* (g) **Testis** quibus antea domi res erat curtissima aut prope nulla. *add.* 103r || **exhibent** *deest* 59v || *post* **voces** lineis *add.* 59v || **quae – sunt** in spaciolis quadratis comprehensae 103r || **inclusae sunt** i- 59v || **nempe** *deest* 59v || *post* **Linien** quae per chartam eodem modo scissam, et lineis applicitam legi possunt. (*post* p- cetera sunt adiaphora *add.* 103r) *add.* 59v 103r || **scilicet – factum** *deest* 59v *add.* 103r || **VII.** *Textus huius capituli insertus est in capite V. in exemplari BAMSP (59v–62r, 103r–v).* **1. cui – incubuit** *deest* 103v || **incubuit** inferendum erat 59v || **triplum** tributum Schönvisner || *post* **sanctionem** olim (a) perlatam *add.* 59v, alias perlatam (a) *add.* 103v || *post* **expeditione** ab Imperialibus praeberi *add.* 59v || **petiit** urgebat 103v || **Caesari – item** *deest* 59v 103v || *ante* **Circuli** sed cum *add.* 59v 103v || *post* **periculo** Rheno et *add.* 59v, *idem* *add.* 103v *ante* **periculo** || **malebant** mallent 60r 103v || *ante* **defixum** secundum leges (l- *deest* 103v) matriculae Imperialis (Imperii 103v) *add.* 60r 103v || **hosti – probaretur** concire, idque rex sibi non (minime 103v) probari indicasset 60r 103v ||

aliam rationem Elector Moguntinus, qua et regi satis, et res minore omnium incommodo fieret, ineundam censuit, scriptisque propterea ad illius Ratisbonae Internuncium litteris, (d) regem tantum pecuniae apud argentarios, fide Imperii auctoratos reperturum, quantum alendo regis exercitui satis esset, modo his conditionibus stare, ne gravaretur: primum, ut sexaginta, vel septuaginta millia in hostem duceret; dein, quoniam hujus fidem saepe alias dedisset, ne quid sibi ex Imperii ditionibus, belli causa, asserat. Rumor enim per Germaniam tacite serpebat, regis conatum eo, jam in belli principio spectasse, ut partem ex dividendis Principum Ecclesiasticorum bonis, in jus suum redigat; postremo operam suam eo conferret, ut quae hostis ex Imperio decerpserat, reddantur, limitesque certi deinceps utrinque figantur, neve rex, vel alii subsidia hujusmodi, seu pro praestito hactenus, seu posthac praestando auxilio, ab Imperii statibus, petant. (e).

2. Inexpectatum id regi erat, praesertim quod fidem suam in dubium vocari intelligeret. Quare ad removendam hanc a se, et eximendam Imperialium animis suspicionem, vulgato scripto protestatus est, nunquam sibi vel in mentem venisse, ut ex Imperii damno sibi lucrum pararet, cujus constitutioni conservandae hactenus omnem operam impendisset, eodemque etiamnum animo comparatus sit, ut Statuum Germaniae, tam Ecclesiastici, quam secularis ordinis, possessiones et jura illibata, et indemnitas servari cupiat. (f) Ceterum, cum regi conditiones ab Electore Moguntino propositae, non viderentur probari, per Legatum suum respondit, se hactenus communem cum foederatis causam fecisse, impendisse omnia, ut hostem a finibus Germaniae arceret, opposuisse eidem septuaginta millia lectissimae militiae, quae illum duobus jam annis, velut fortissimus obex, ab ulteriore progressu continuerit, idque ingenti ditionum suarum damno, nec minore aerarii proprii detrimento, sua proin interesse, ne has penitus enervet, cumque praeterea alendis suis copiis necessaria ab Imperialibus negari

satis satisfieret 103v || **fieret** transigeretur 103v || **litteris (d)** deest 60r 103v || **Imperii ditionibus** Germaniae provinciis 103v || *post causa* ditioni suae add. 103v || *post asserat* (d). Sed add. 103v || **rumor** – **postremo** deest 103v || **postremo** deest 60r || *post eo* potius add. 60r 103v || **decerpserat** avulserat 103v || **reddantur** restituantur 103v || **figantur** –erentur 103v || *post figantur* (b) *id est signum notae* add. 60r || **neve rex** tertium denique ne vel ipse 60r, postremo ne vel ipse 103v || **praestando** impendendo 60r || **petant** poscat 60r 103v || (e) (d) *rursus Schönvisner* || 2. **Inexpectatum** – **cupiat** (f) deest 60r 103v || (f) (e) *Schönvisner* || **Ceterum** – **probari**. Videbantur regi conditiones (*post c-* Imperio quidem salutare, sed add. 103v) commodo suo parum consentientes displicere. 60r || **respondit** respondere jussit 60r 103v || **has vires suas** 103v || **alendis suis copiis** in praebendis ad sustentandas suas copias 103v ||

intelligat, cogi se omnino, ut relictis solum, quae ex lege Imperii debet, ad defensionem Germaniae, viginti millibus, reliquam militiam domum deducat. Displicere sibi etiam Electoris, qui colonos viritim in bellum concire velit, consilium. Inutile enim esse inconditam multitudinem hosti experto, et victoriis assueto opponere, nec vacare periculo, plebem neglecto rure, ad arma vocare, quae facile speciosa libertatis imagine, exemplo Gallorum seduci possit. Inconsultum quoque videri, si hominum multitudo armorum experts, militi disciplinae consuefacto jungatur, impedimento magis, quam subsidio, eidem futura. (g) Has quidem causas rex aperte professus est, suberat tamen alia, eaque praecipua, quod praecipuum militiae robur in Poloniam traducendum fuerit, ubi cum factio Gallicae similis non exigua Jacobinorum pecunia, et missis e Gallia concitatoribus, clam hactenus sustentata, in apertum prorupisset, (h) intererat regis, ne id malum illam, quae ei obtigerat, et recens contra datam fidem occupaverat, Poloniae partem corriperet,²¹⁰ fortasse etiam, ut in exitu patuit, aliqua ad hanc nova accessio fieret.

3. Ex hoc dissensionis initio cum res non obscure videretur sensim ad confoederationis solutionem tendere, Angli et Hollandi magnopere solliciti, ne, obortis inter Principes Imperii similitudinibus, belli facies in continente mutetur, viresque coalitionis minuantur, conventionem de subsidiariis copiis, cum rege his conditionibus transegere. Rex praeter eum militiae numerum, quem ex constitutione Imperii praestare debet, triginta, proin universe sexaginta quatuor pugnatorum millia sub signis habebit, Angli vero et Hollandi trecenta millia librarum Sterlingorum ad necessarios belli apparatus, et centum millia, si copiae finito bello domum

necessaria –is 103v || **ab Imperialibus negari** alimentis, difficultates obmoveri 103v || *post Imperii* praestare *add. 60r*, praestanda sunt *add. 103v* || **debet** *deest 103v* || **Displicere** Non posse 60r || *post etiam* Moguntini *add. 103v* || **concire** –iri 103v || **consilium** *deest 103v* || *post velit* probari *deest 103v* || *post consilium* probari *add. 60r* || **seduci possit** in transversum agi posset 101r || (g) (f) *Schönvisner* || *ante Has* praeter *add. 60v 101r* || **quidem** *deest 60v 101r* || *post causas* etiam alia subesse videbatur *add. 60v 101r* || **rex – praecipua** *deest 60v 101r* || **prorupisset** erupisset 60v 101r || (h) (g) *Schönvisner* || **id malum illam** eodem malo, illa Poloniae pars 101r || **id** idem 60v || **et recens – occupaverat** *i. m., deest 60v 101r* || **Poloniae partem** *deest 101r* || **corriperet** –tur 101r || **in exitu** deinde 101r || **3. solutionem** dissolutionem 101r || **Principes – facies** foederatos dissensionibus belli rationes 101r || **mutetur** mutari oporteat 101r || *post viresque* propterea *add. 101r* || **coalitionis** *deest 101r* || *post rege* Borussiae seorsim *add. 101r* || **conditionibus transegere** pactis inivere 60r, c- inivere 101r || **debet** solet 101r || **sexaginta quatuor** LXII 101r || **habebit** habeat 101r || *post Hollandi* vicissim *add. 60v 101r* || **millia** *deest 60v 101r* ||

deductae fuerint, praebebunt, stipendia autem in quemvis mensem hoc anno numerabunt quinquaginta millia. Datum id praeterea regi, ut militia haec Duci Borussico subsit, remque in hostem vel seorsim, vel cum Anglis et Hollandis conjuncta, ubi his visum fuerit, agat, tum, si quid armis partum fuerit, id Anglorum et Hollandorum nomine, partum censeatur, qui quod ex usu utrorumque fuerit, confecto bello decernent. Haec Hagaecomitum die 19. April transacta sunt.²¹¹ Verum ubi ad Comitium Ordinum Angliae relata erant, mirum quantopere occlamatum fuerit, (i) vicit tamen pars regi, huiusque Ministris consentiens, et subsidia decreto Comitiorum firmata sunt. Parum tamen, ut exitus docuit emolumenti allatura videbantur, quod rex Borussiae eodem tempore, quo cum Anglis de pecuniis subsidiariis agebat, Parisiis clam cum Gallis de pace ineunda tractare coeperit, (j) adeoque non tam sincere, ut pactorum fides poscit, languidiusque deinceps rem acturus videretur.

(a) Kaiserliches Commissions Decreti Ratisbonae die 20. Januarii 1794.

(b) Hauptpunkt des Antrags, welchen am 2. Februar. Die Khurbrandenburgische Gesandtschaft zu Regensburg vorgetragen hat. 1794.

(c) Oberrheinischer Kreyssschluß, das allgemeine Aufgebott betreffend. Frankfurti die 3. Februarii 1794. item: Schwäbischer Kreyssschluß das allgemeine Aufgebott betreffend. Ulmae die 12. Februarii 1794.

post mensem durante *add. 60v 101r* || *post Duci* quem vellet deligere, *add. 101r* || **Borussico** *deest 101r* || **subsit** *pareat 60v 101r* || *post agat* iidem sua quique ex Natione Legatum constituent, qui in praetorio Borussico consiliorum, quae communicari utrinque opus fuerit, interpretes sint: postremo, (*pro* sint postremo: versentur additum praeterea *101r-v*), *add. 60v 101r-v* || **tum** *deest 60v* || **si** *deest 101v* || **quid** quod *101v* || **partum** occupatum *101r* || *post transacta sunt* (c) *add. 60v*, (a) *add. 101v* || *post relata erant* non defuere, qui ea, quae Anglis propria esse solet libertate contra (*post* c-vehementer *add. 101v*) declamarent, quidam reges universe magis sua suorumque utilitate, quam pactorum fide, duci (a) (*hoc signum notae est* (b) *101v*) alii diserte parum (*post* p- spei *add. 101v*) in aulae Borussicae constantia spei (s- *deest 101v*) reponendum esse (reponi esse *101v*) (b) (vel ex hoc ipso bello hactenus gesto patere *add. 101v*. *Signum notae, ut* (c) *transp. post* declarabant *101v*) declarabant. *add. 61r 101v* || **mirum – fuerit** (i) *deest 61r 101v* || (i) (h) *Schönvisner* || **vicit** superavit *101r* || **vicit – subsidia** Superavit tamen partem oppositam, pars regi huiusque ministris consentiens et pacta *61r* || *post consentiens* partem oppositam *add. 101v* || **subsidia** pacta *101v* || **pecuniis** *deest 61r* || **Parum – videretur.** *deest 101v* || **subsidiariis** subsidiis *61r* || *ante agebat* contra Gallos *add. 61r* || *post ineunda* cum iisdem *add. 60r* || (j) *Nulla adnotatio attinet ad hoc signum notae in exemplari BNSz,* (i) *Schönvisner, deest 61r.* || *ante* (a) **Kaiserliches** Nempe anno 1681. *add. 59v* ||

(d) Churfürstlich Mäynzisches Rescript, an den Churfürstlich Reichs-Direktorialen Freyherrn von Strauß zu Regensburg, die Fortsetzung des Reichskriegs gegen die Franzosen betreffend. Aschafaburgi die 18. Martii 1794.

(e) Rescripti verba sunt: Daß des Königs Mayestät nach ihrer oftmals wiederholten Erklärung für sich selbst keine Eroberungen suchen, sondern bloß dem Reiche, und dessen Ständen zum verlohren, und zu einer soliden Gränze verhelfen wollen.

(f) Verba regis se excusantis haec sunt. Das allerhöchst dieselben aber noch weniger jemals den Gedanken Platz gegeben habe, Ihre Entschädigung auf Kosten des Reichs zu nehmen, dessen Verfassung Ihnen von jeher heilig gewesen, und zu deren Erhaltung Sie schon so viele allgemein bekannte Opfer gebracht haben, daß endlich Seine königliche Majestät dem deutschen Reiche sein Gebiet und seine Verfassung, den einzelnen Ständen, geistlichen und weltlichen ihre Besitzungen und Rechte, und überhaupt die unverrückte Auferhaltung des Deutschen Staatskörpers zu sichere, und zu garantiren eben so willig, als bereit sind. Vide Magazin der Staatenverhältnisse 7. Heft. p. 92. Sed si haec cum deinceps dicendis conferantur, patebit merum fucum fuisse.

(g) Erklärung, welche der königliche Preußische Herr Gesandte und Minister, Graf Soden, der hohen fränkischen Kreysversammlung übergeben hat. Nürnberg am 23. März 1794.

(h) *Epistola Varsaviae die 2. Aprilis data*, apud Girtanner politische Annalen P. 6. p. 315. der 24. März war für Pohlen ein wichtiger Tag, der wahrscheinlich den gänzlichen Untergang meines unglücklichen Vaterlandes nach sich ziehen wird. An diesem Tage ließ der General Kosciusko zu Cracau seine Proclamation ergehen – aus welcher Sie sehen werden, daß nunmehr den wehre Jacobinismus a la Francoisee auch in Pohlen seiner Sitz aufgeschlagen hat. Darüber kann man sich nun freilich nicht wundern, denn es befinden sich in Cracau 3. Commissarien der französischen National-Convention, ohne welche Kosciusko nichts unternehmen darf, und welche 14 Millionne Livres im Gelde, und Wechselbriefe mitgebracht haben.

Ordo duarum annotationum (d) et (e) intermutata est. 60r || Verba – sunt Iam prope finem anni prioris hic rumor percrebuit. Quam invidiam ut a se amoliretur, scriptum suo nempe vulgari jussit, in quo haec notatu digna 60r || *post 2. Aprilis* 1794 *add. 60v ||*

(i) *Domini* Lansdove²¹² haec erat sententia: Er glaube, daß wenn man für die Monate April und Maji 60 000 Pfund bezahlt habe, so bekäm man vielleicht eine. Armée von 30 000 abgematteten Leuten, die man nicht zu den militarischen Diensten brauchen könne. Ungeachtet er von der Aufrichtigkeit des Königs in Preußen die beste Meynung habe, so fände man doch, daß die Regenten, wenn es das Beste ihrer Unterthanen erfordern, nicht sehr strenge auf die Gesetze der Rechtschaffenheit und Ehre halten. Haec *Dominus* Lansdove, *Dominus* autem Fox nulla circuitione usus: Er halte den Preußischen Hof, nach den wiederholten Proben, für einen unschicklichen Allirten Englands, auf den man sich in keiner Rücksicht verlassen könne. Zufolge der Lage, in der er sich befände, und der Art, wie er sich in diesem Kriege benommen habe, müßte er der letzte seyn, der von England – – – Unterstützung verlange. Girtanner *loco citato* P. 7. p. 259.

VIII. 1. Caesar eo tempore, quo Angli se conscio de subsidiis cum Legato Borussico (a) tractabant, Bruxellas venerat, et lustrato ad Vallencennas exercitu, immunitates Belgicis provinciis, die 24. Aprilis confirmavit,²¹³ acceptoque vicissim ab iis fidelitatis sacramento, ad exercitum regressus, bello initium fecit, tam felici auspicio, ut Landrecium²¹⁴ obsidione cinctum, pridie Calendas Maji se dedere cogeretur, quo tempore classis quoque Gallica in mari

ante (i) **Domini** (c) Haec conventio eodem tempore coaluit, quo rex per alium suum Ministrum cum Gallis cum tractare coepit. Iam enim die 10 Aprilis senatus publicae securitatis his verbis id declaravit: ((c) Haec – declaravit: (a) Circa idem tempus rex Borussiae per Internuncium suum videbatur cum Gallis cum Gallis clam de pace tractare. Iam enim die 10 Aprilis senatus publicae securitatis Parisinus id non obscure indicavit his verbis: 101v) qu'il etoit bon, que la puissance avec la quelle nous traitions, jouisse parmi les etats qui composent l'Empire Germanique, d'une prépondérance, qui ne peut que devenir tres – utile pour la Republique Française. Atque haec rebus, quae postea consequutae sunt, utcunque luculam praeferunt. *del. i.m. 60v, add. 101v. Hic annotatio attinet in textu post transacta sunt, et id hab. in capite octava exemplaris Bibliothecae Nationalis Széchényianae. Post praeferunt:* (b) Quin jam anno 1793. die 17 Maji privatim de pace agebatur. Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse 6. Heft p. 139. *add. i.m. 101v || Annotatio (i) Domini – 259. in duas separatas annotationes divisa est: Dominus– halten textus annotationis (a), Dominus – 259 textus annotationis (b) 61r || Haec – Lansdove deest 61r || nulla – usus deest 61r || post Proben* von Wankelmuth, die er gegeben hätte *add. 61r 101v || post England* oder einem andern Lande *add. 61r 101v || VIII. = pars capitis V. in exemplari BAMSP (61v–62r, 101v). 1. post eo ipso add. 101v || post Angli* et Hollandi *add. 61r 101v || subsidiis* subsidiariis copiis *61r 101v || ad exercitum* Valencennas *61r 101v || post regressus* imperata profectione *add. 61r 101v || post initium* auspicato *add. 101v || tam – ut* idque auspicato cessit *61r, deest 101v || auspicio* successu *Schönvisner || post Maii* expugnatum, et ipsis Calendis ejusdem mensis (e- m- Maji *101v) add. 61r 101v || se – tempore* deest *61r 101v || post Gallica* in qua spem suam collocabant *add. 101v || mari* deest *61r 101v ||*

mediterraneo ab Anglis profligata ferebatur. Gemina clades eodem tempore, et diversis locis accepta, ut primum Parisiis vulgata fuit, Jacobinis novas gravesque curas conscivit, cumque aliam sedandi vulgum, belli jam pertaesum, viam [non] viderent, quam ut rursus sanguis regius funderetur. Elisabetham regis sororem,²¹⁵ nullius criminis, quam quod rege edita esset, quasi causa acceptarum cladum fuerit, IV. Idus Maji supplicio affici jusserunt. Sed cum sanguinaria ejusmodi spectacula jam obsoleta viderentur, minusque quam speratum sit, in animum illius jam valeret, aliud commenti sunt, foederatos nempe, non tam ut monarchiam restituant, quam ut Galliae provincias inter se partiantur, et Nationem imposito rursus jugo in servitutem redigant, bellum suscepisse jactabant, proinde cujusvis interesse, ut pro retinenda, quam hactenus obtinuerunt, libertate arma quisque corripit, posse illos exhausto jam aerario, et viribus attritos facile vinci, praesertim quod eis hostes alibi jam parati sint, cum quibus satis negotii illis futurum esset. (b) Incredibile est, quantopere vulgus, hoc commento vulgato, quove aestro incitatum fuerit. Ex provinciis longissime dissitis catervatim eo numero confluerant, ut brevi foederatis triplo superiores essent. Quo factum, ut, cum magis in laniam, quam pugnam, ruerent, novique caesis semper possent substitui, foederati autem non eodem animo in communem causam ferrentur, nec omnes rem, cum opus erat, serio agerent, amissis sensim omnibus, quae hoc, et superiore anno occupata erant, praesidiis, rursus trans Rhenum se recipere cogerentur, Caesareis, post impositos Luxemburgo, quantum satis erat, praesidiarios, receptum summa virtute et constantia sustentantibus.

2. Sinistrum expeditionis hujus anni eventum, non tam in hostis virtutem, quam in alias, quae intervenerant, causas plerique coniecere. Hollandi, quamquam auspicio Ducis

ferebatur fuit 61r 101v || *post Jacobinis* quod populum belli et cladum jam traderet *add. 61r*, quod populus cladum frequentia irritatus, harum causas in Conventum videretur rejicere *add. 101v* || **novas gravesque** ingentes 61r 101v || **cumque** – **viam** cujus placandi modum cum alium non 101v || *post sedandi* illius *add. 61r* || **vulgum** – **pertaesum** *deest 61r* || *post viam* sibi reliquam non *add. 61r* || **[non]** *addidi; sic scribitur in exemplari BAMSP, et in copia Schönvisneri* || **viderent** –t 101v || *post sororem* quasi causa amissi Landrecii fuerit *add. 101v* || **nullius** – **esset** *deest 61r* || **quam** nisi 101v || **rege** regio 101v || *ante edita* sanguine *add. 101v* || *post esset* convictam *add. 101v* || **quasi** – **fuerit** *deest 101v* || *post causa* amissi Landrecii fuerit, nullius criminis, nisi quod rege edita esset, *ream add. 61r* || **acceptarum** – **fuerit** *deest 61r* || *post spectacula* plebi *add. 61r* || **valeret** –nt 61r || *post aliud* in vulgus *add. 61r* || *post jactabant* (d) *add. 61r* || **quam** – **obtinuerunt** *deest 61r* || **longissime** longe *Schönvisner* || **laniam** lineam *Schönvisner, 61v* || **omnes** *deest 61v* || **agerent** viderentur agere 61v || 2. **expeditionis hujus anni** belli 61v ||

Arausiensis rem in principio egregie gesserint, postea tamen, factione inter sic dictos Patriotas et Arausienses, exorta, animis dissidebant, Angli, qui, facta cum Borussis, ut dictum est, conventionem, satis periculo in continente consultum putabant, vim omnem hosti in Asia, Africa et America opposuerant, Belgae, quorum tamen res agebatur, pecuniam et militem praestare recusarunt, Imperiales tempus fere in deliberationibus terebant; nec rex Borussiae, cui durante bello Caesarei bonam militiae partem adjungere debebant, (c) copias eo numero, quem Anglis et Hollandis promiserat, sub signis videbatur habuisse, cumque ab his admoneretur, ut secundum fidem pactorum, partem copiarum Caesareis in Belgio conjungeret hostisque vires aliorum deflecteret, respondit se militiam suam arbitrariae illorum dispositioni nequaquam depactum fuisse, cum interea tamen praecipuum illius robur in Polonia ad Varsaviam haerere juberet, nihil gravius periculo suorum ausus, donec Suvarovius bello Turcico clarus, magnis itineribus ex Ucraina contendens, expugnatis quatuor horarum spacio Polonorum munimentis, factioni quoque illorum finem fecisset.²¹⁶ Has expeditiones hujus anni minus prospere, quam spes fuerit, susceptae causas, quae multis jam ab ipso belli principio, velut in semine quodam latuisse videbantur, memoriae proditas invenio.

3. Quamquam et illa non parum eo videatur contulisse, quod plerisque foederatorum, dum vires suas hosti externo opponere cogebantur, domi exitium ab intestino hoste pararetur. Nullius enim fere ditio ab insania Jacobinorum per id tempus facile immunis erat, per Gallos et emissarios horum servos propagata, aereque sustentata. Pestifera haec hominum lues, quae hactenus conniventia et dissimulatione Principum, instar cancri, tacite lenteque serpebat, sensim etiam ditiones haereditarias Caesaris invaserat, (d) ac in Hungariam quoque penetravit,

facta – est *deest 61v || post conventione* cum rege Borussiae inita *add. 61v || post satis* hac parte *add. 61v || in – consultum* *deest 61v || ante vim* praecipuam *add. 61v || omnem* *deest 61v || post res* praecipue *add. 61v || post militem* quae tamen postea etiam ingratis suis hosti *add. 61v || post praestare* debebant (a) Caesari praebere *add. 61v || in* *deest 61v || post militiae* suae *add. 61v || post vires* ab iis provinciis *add. 61v || hostisque – deflecteret* *i.m. || praecipuum illius* *deest 61v || post robur* militiae *add. 61v || post ausus* fortassis etiam diutius illic inaniter haesurus *add. 61v || donec* *deest 61v || memoriae* *deest 61v || 3. opponere* –erent *61v || cogebantur* *deest 61v || facile* *deest 62r || post immunis erat* (a) *add. 62r || post sustentata* (b) *add. 62r || hominum* animorum *62r || post (d)* et ex his ipsam *add. 62r || invaserat* *deest 62r || in* *deest 62r || post Hungariam* pervaserat, cum homines, qui specioso eruditionis et liberalitatis in miseris titulo, Latomorum (d) nomen sumserant *add. 62r || penetravit* *deest 62r ||*

ubi in privatam et perniciosam societatem coorti, idem, quod in Gallia factum, in Caesarem huiusque familiam, sacerdotium universum et Nobiles fortunis affluentes, patraturi, pristinamque regiminis formam, cum religione, abolituri erant, nisi mature detecta machinatione, comprehensi et in carceres coniecti fuissent.

4. Nocentissima haec hominum pestis, cujus indicia non obscura jam ante in Germania, (e) ex qua ad nos penetravit, exstabant, sub Josepho II. Imperatore, primum publico apud nos innotuit, qui tantum abest, ut hanc confestim suppressum iret, ut etiam jus quasi civitatis ei indulserit, modo ii, qui deinceps societati huic se adjungerent, nomina sua apud publicos magistratus profiterentur. (f) Sed hac indulgentia virus clam latius serpebat, dum, velut jam auctorati, variae conditionis et religionis homines, in suum consortium pellicerent, secularibus altiora in regno subsellia, Ecclesiasticis pinguiora beneficia, et coenobitis libertatem polliciti. Multi ex omni hominum, et, quod mirum est, etiam Nobilium genere hoc illicio se irretiri siverant, stulta persuasione ducti, quasi diversum quoddam, ab hominum societate reliqua, genus futuri essent. Ac re ipsa, fere omnia ab ordinata reliquorum hominum civitate, distincta habent. Contubernia sua vocant Logi, eaque ut plurimum nocte frequentant, nomina a Romanis et Graecis mutuuntur, anno et mensibus nova induunt nomina, aliis a Christiana utuntur epochis,²¹⁷ signa, linguam et scripturam sibi propriam habent, saepe tamen, cum prodita est, mutant, juramento silentii se obstringunt, cetera monachorum simii, suos Provinciales et visitatores, attributa cuivis dioecesi,²¹⁸ habent, obedientiam superioribus suis, quos paucissimi norunt, strictiorem, quam soleant monachi, praestant, constituuntque plerique turbam clitellarem, et tributariam, aere in singulos menses collato, etiamsi Nobilitatis praerogativa ceteroquin praediti sint, ignari, quo impendatur, nisi quod aliquando convivii se adhiberi videant, et puerilibus crepundiis occupari. Intimis mysteriis, quae ad religionem et legitimas potestates exstirpandas, tendunt, nemo facile ex clitellari turba initiatur, nisi qui multorum annorum experimento se praedicto fini exsequendo idoneum probaverit. Atque hoc modo, ut paucis exequar, verum statum in statu, sua auctoritate constituunt, quo nihil in re publica rite ordinata, magis periculosum esse potest, praesertim, quod etiam jus necis et vitae, sibi in suos arrogent. (g)

ubi deest 62r || **post privatam** (e) add. 61v || **4. Nocentissima – futuri essent** deest 62r || **Ac re ipsa – arrogent** haec sessio paragraphi est in annotationibus deletis. Nota (e), **post privatam** inserta est. 62r || **Ac – fere** deest 62r || **Christiana** deest 62r || **attributa cuivis dioecesi** deest 62r || **post habent** Magnum Ministrum, qui universo ordini, ita enim suam sectam vocant, praeest, nemo novit, nisi paucissimi, iique intimis mysteriis initiati et, ut omnia verbo dicam add. 62r || **obedientiam – exsequar** deest 62r ||

(a) Id consilium securitatis publicae Parisiis die 10. Aprilis vulgavit: qu'il etoit bon, que la puissance avec laquelle nous traitons, jouisse parmi les états qui composent l'Empire Germanique, d'une préponderance, qui ne peut que devenir tres – utile pour la Republique Française. Atque haec rebus, quae postea sequutae sunt, utcunque luculam praeferunt.

(b) Girtanner loco citato P. 7. p. 244. Dieß ist das Ziel, nach welchem der Wohlfahrtsausschuß strabt – – – daß er einen Theil seiner Schätze anwendet allenthalben eine Menge Emissarien aussendet, um seine Grundsätze zu verbreiten. Er bemüht sich, sie in Piémont, in Pohlen, Italien, Brabant, und auch in England zu verbreiten. Zu Anfang des März ist eine sehr ansehnliche Summe nach Pohlen gesandt, und alle Edelgesteine der Krone sind geplündert worden, um den Divan in Versuchung zu führen, und den beyden Kayserhöfen die Furcht einer mächtigen Diversion beyzubringen.

(c) Borussis 18000 et Anglis 10000 subsidio missa a Caesareis fuere.

(d) In his calculo levissime inito jam supra 50. contubernia et Viennae 9. humerabant. In Hungaria, Pestini, Posonii, Zagrabiae, Carolostadii, Varasini, Essekini, Eperiesini, Gyarmathini, Cibinii in Transsylvania, et in ipsa etiam Bucovina sedem habuere. Vide die zwo Schwestern Paris und Wienn, oder neu entdecktes Freymaurer und Revolutions-System 1796.

(e) Germaniam his scatere, Moguntia documento fuit. Scriptor hujus temporis non postremae notae, haec de illis: In allen deutschen Ländere befinden sich solche Menschen, die gemäß ihrer geheimen Verbindungen, nur diejenigen zu Ehrenämter befördern, die durch ähnliche verderbliche Grundsätze eingeweicht, verdiente Männer von Kriegs- und Civil-chargen wo nicht verdrängen, doch überstimmen. Fast kein Hof, und kein Gouvernement in Deutschland ist im Stand, sich von dergleichen Auswürfen zu befreien. Ohne den Vorschub dieser Race

(a) **Id – praeferunt** *textus huius annotationis insertus est in superiore paragrapho exemplaris BAMSP. Hic pro eo* (c) Erat is C. Haugvicz, ex parte vero Anglorum Malmsbury, et Hollandorum van der Spiegel, et Fagel. *hab. 61r 101v || ante* (b) **Girtanner** (d) C. Montgaillard loco citato p. 244. Das ihren (Jacobinorum) Munde selbst habe ich diese Worte eindergeschrieben. *add. 61r || ante* (c) **Borussis** (a) Constat enim Gallos ex occupatis Belgii provincias, praeter ingentem pecuniae summam, 200 millia hominum, militiae suae auctorasse, quae si Caesari fuissent praebita, non modo Belgium defendi, sed id quoque, quod olim a Gallis ex eo decerptum erat, recuperari facile potuisset. *add. 61v || Borussis* His *61v || post subsidio* ex suis debebant mittere, lice Galli vim praecipuam semper in Caesareos, et Anglos converterint, observatumque est, Borussos septenni bello unica ad Oderam pugna plures suorum, quam toto hoc bello Gallico amisisse. *add. 61v || missa – fuere deest 61v || In his – sustulisset deest 62r ||*

von Menschen, würden die Franzosen niemals so viele Anhänger in Deutschland gefunden, und so grosse Progresse gemacht haben. – – Die Fürsten, welche entweder nicht hinlängliche Kenntnisse und Standhaftigkeit haben, sich dergleichen Rathgebern zu widersetzen, wurden daher mit dem Staat zum Opfer dieser Secte gemacht. Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse. Nr. 2. Heft p. 169. cet. Hinc facile est conjicere, cur Gallis fortuna fere semper in Germania fuerit propitia.

(f) Causa, studium oeconomiae fuit. Cum enim contubernia Latomorum Austriae contubernio Berolinensi subessent, ac propterea multum pecuniae quotannis illuc hinc mitteretur, nexum hunc Caesar sublatum voluit, multo saluberrime facturus, si omnia contubernia in suis ditionibus sustulisset.

(g) Qui hoc hominum genus volet penitius nosse, legat Oesterreichisches Freymaurerei-Journal.²¹⁹ Erster Jahrgang. 4. Bände. Zweyter Jahrgang 4. Bände. Dritter Jahrgang 4. Bände, tum videbit illis eundem, quem Jacobini Galli habebant finem fuisse propositum. Hinc operam illi ludunt, qui Latomos a Jacobinis diversos esse sibi persuadent. Ad eundem utriusque scopum tendunt.²²⁰

IX. 1. Atque ex hac hominum colluvie ii in Hungaria erant, quos detecta conjuratione, in carcerem conjectos, supra memoravi, cumque ex quaestionibus, quibus subjecti fuere, scelestas hac conspiratio, studiose et destinato concepta pateret. Caesar, ne idem malum paulatim

1795

Causa – sustulisset *i. m. ob deficientiam spatii* || **ante (g) Qui a** Ex publicis ephemeridibus patuit multos in Hispania, Anglia, Sabaudia, Neapoli et in Germania in rem publicam conspirasse. (b) Recole, quae paulo ante ex C. Montgaillard memoravi. (c) Primum sub Caesare Josepho II innotuerunt, et tolerati sunt, modo nomina sua apud publicos magistratus profiterentur; sed hac dissimulatione virus clam latius serpsit, cum homines variae conditionis, et status in suum consortium pertrahere conarentur, secularibus promotionum ad altiora subsellia, Ecclesiasticis obtinendi pinguioris beneficii, Religiosis obtinendae libertatis cet. spe objecta. *add. 62r* || **illis – tendunt** illos iisdem, quibus Jacobini solent principiis ad legitimas potestates cum religione Christiana abolendas uti. Paucis haec quidem iisque solum, non tamen his quoque omnibus, qui aliis praesunt, communicantur. Cetera turba clitelaris et tributaria est ignara, quo pecunia, quam contribuunt, etiam extra ditiones haereditarias, impendatur. Forte hinc tot furta ex publicis aerariis contingunt. *62r* || **IX. caput est pars capituli VI. in exemplari (rerum gestarum Francisci I.) BAMSP (62r–63r). 1. Atque – memoravi deest 62r || conjuratione** conspiratione Schönvisner || **cumque** Cum *62r* || **fuere** erant *62r* ||

ad plures pertineret, gravi edicto, IV. Nonas Januarii statuit, ut, quis quis contra regis regnique salutem, cum aliis palam, vel clam, consilio auxiliove, aut opere ipso, cum vel sine armis, effectu etiam non consequuto conspiraverit, quive clandestina irritatione, signisque aut alio quovis modo, alios subornando, in societatem criminis pellexerit, capitis, sine ulla spe veniae, damnetur. Ii vero, qui hujusmodi conjurationis conscii fuerint, et hanc facto indicio facile potuissent impedire, nec tamen denunciaverint, perpetuo carcere puniantur. Contra autem, qui conspirationis quidem particeps fuisset, poenitentia tamen ductus, complices detegeret, nulli poenae obnoxius erit, nec nomen illius unquam in publicum efferetur. Qui praeterea scripto, sermonibus, aut alia ratione ansam praebuerit, ut populus contra legitimos magistratus, regni constitutionem, et usurpatam hactenus rei publicae administrationem concitetur, temeritatem suam, et novandi libidinem, quinquenni, decennive carcere luat. Postremo decretum, quo poena mortis olim sublata fuit, (a) quoniam plerosque ex conjuratis, hac impunitatis spe nixos fuisse patuit, penitus antiquatum deinceps esse voluit. Necessaria hac severitate, qua Caesar praeter animi sui indolem, utendum putavit, sublatis morte primipilis, (b) ceteris autem complicibus ad perpetuos, vel temporarios carceres damnatis, exitialem hanc sectam, si non penitus suppressit, (a) certe, injecto froeno, minus deinceps publico noxiam reddere voluit.

2. Compresso quod hostis intestinus paraverat, utcunque periculo, cura omnis in externum tanto solertius Caesari convertenda fuit, quanto res belli, post receptum ex Belgio, videbantur magis ancipiti loco esse. Cum enim Hollandi rescisso foedere, et inita cum Gallis pace, servitutem pro libertate, et paupertatem pro divitiis pacti fuissent,²²¹ ipsi etiam Angli vix aliquam in bello partem deinceps in continente habere poterant, quod vires suas in Hollandicas Asiae et Africae ditiones transferre, communi causae magis profuturum existimarent, Imperiales vero spe pacis ineundae, magis, quam periculi imminentis necessitas

post salutem seu per se seu *add. 62r* || **clam** in privatis conventiculis *62r* || **effectu** –us *62r* || **consequuto** –eretur *62r* || **alia ratione** satyricus iconibus *62r* || **praebuerit** –nt *62r* || **usurpatam** *deest 62r* || **administrationem** –is rationem *62v* || *post quo* anno MDCCLXXXVII. *add. 62v* || *post antiquatum* in Hungaria *add. 62v* || **si non** sin minus *62v* || **2. Compresso** Sublato *62v* || **Caesari** *deest 62v* || **rescisso** – **et** *deest 62v* || *post Angli* licet de sua constantia, quam hactenus quoque admirabili fide praestiterunt, Caesarem securum reddidissent, *add. 62v* || *post Imperiales* etiam, qui jam anno superiore ad pacem interprete rege Borussiae cum hoste ineundam aspirabant, et nunc, quibus conditionibus ineunda esset, consilia inter se conferebant, belli jam coedere coepit, et ad faciendos apparatus, quibus hostem a jugulo suo arcerent, *add. 62v* || **ineundae** obtinendae ducti *62v* ||

poscebat, ad faciendos bellis apparatus, sive taedio jam capti, seu aliunde subornati languerent, Caesari ingentes curas peperere, praesertim, quod omnem invidiam, quasi a pacis studio abhorreret, in se conjici, audire cogeretur. Accesserat illud etiam, quod a foederatis in Hispania et Sabaudia segnius, quam par erat, gereretur, et Borussi praecipuum robur in Polonia continerent, nec Russi, quod Turcae Poloniam in eum statum, in quo ante biennium erat, repositam vellent idemque Svecus et Danus sua referre putarent, quidquam auxilii possent praestare, nisi forte, ut suspicio non inanis erat, utrique rursus consilia de carpenda Polonia inter se agitent. (a) Quod si fieret, Caesar, cujus ex ditionum suarum situ intererat, ne rex Borussiae limites suos isthic latius, quam ipse, proferret (b), utramque aulam admonuit, aperte indicans, sibi quidem minime videri, Imperatricem et regem, eo prorsus tempore, quo ipse gravissimo bello distinetur, Poloniam ad faciendum lucrum destinare, quin contra, se firma spe teneri, quod utrique vicinus et foederatus esset, operam suam ad reprimendum communem hostem, ultro collaturos esse.

3. Haec illo spectabant, ut rex Borussiae, postquam Suvarovius factionem Polonicam, cujus causa copiae Borussicae isthic haerebant, compresserat, has ad Rhenum deduci juberet, constabat enim vel Gallorum testimonio, regem militiam non eo numero, (c) quem Anglis pactus erat, sub signis habuisse, nec rem a suis seriol, et pro ea, qua apud omnes inclaruerant, militiae et fortitudinis laude, hoc bello gestam fuisse. (a) Nec jam dubium ullum erat, quin haec militiae pars, quoniam, cur in Polonia retinerentur, ne speciosa quidem causa apparebat, a Vistula ad Rhenum deducenda esset, cum contra spem omnium, haec quoque, quae ad Rhenum fuit, in Westphaliam regredi jubebatur, parte solum aliqua, quae Saxonibus et Hassis conjuncta, Germaniam in citima Rheni ripa tueretur, relicta.²²²

ad faciendos – **subornati** *deest 62v* || **languerent** languentes erant. *62v* || **Caesari** – **peperere** *deest 62v* || **ante praesertim** Quae protelatio aut ingesta aliunde speciosis titulis inertia, Caesarem magnopere sollicitum reddidit, *add. 62v* || **post par erat** res *add. 62v* || **post praecipuum** militiae *add. 62v* || **possent** posse viderentur *62v* || **suspicio inanis erat** obscura indicia erant, *62v* || **rex** *deest 62v* || **proferret** –nt *62v* || **admonuit** admonendam *63r* || **distinetur** *deest 63r* || **lucrum** lucri compendium *63r* || **quod utrique** utramque aulam quarum ipse *add. 63r* || **collaturos** –am *63r* || **3. post illo** ut videtur *add. 63r* || **militiam** *deest 63r* || **numero** – **quem** qui *63r* || **post Anglis** et Hollandis *add. 63r* || **pactus** promissus *63r* || **post erat** numero militiam ad Rhenum *add. 63r* || **ante rem** nisi id forte ad conflandam invidiam excogitatum sit, *add. 63r* || **Rhenum** Imperium *63r* ||

(a) Nempe anno 1787. suggestione Latomorum abrogatum, ne si proderentur, vitam amittant, pauci enim sunt, qui familiari illis axiomatico: patet exitus: velint uti, et sibi mortem inferant.

(b) Hanc coryphaeus monachus et sacerdos cum complicibus Budae 20. Maji alii serius obiere, quorum nominibus historiam inquinare nolo. Ceteri minus rei ad diversos carceres partim perpetuos, partim temperarios deportati sunt.

(c) Id quidem ipsi de se jactant, sed ut inobservati magis nocere possint erantque hoc belli tempore instar barometri politici, cum res belli semper prius scirent, quam reliqui et dum Caesarei vincebant, dejecto si victi erecto animo erant saepeque clades mendaciis suis exaggerabant.

(d) Partitio Polonica vetus aulae Borussicae inventum fuit et sub Czaro Petro I. jam anno 1725. tentatum, ut Büsching²²³ in suo magazino P. 10. p. 517. prodidit. Es sind von Zeit zu Zeit dem Czaren von Preussen verschiedene Partagetraktaten über Polen proponirt worden. Der Czar hat aber dem König zur Antwort geben lassen, es wäre ihm an aquisation mehrerer fast wüsten Länder, da ihm Polen ohne hin so gut, als wenn es sein wäre, offen Stünde, so viel nicht gelegen, daß er deß willen die Republic über den Haufen werfen, und sich einen mächtigen Nachbar auf den Hals ziehen sollte.

(e) St. Pierre in sua pace universalis, p. 223. Il n'est pas non plus de l'interet de l'Autriche de laisser aquerir les troupes de Prusse en Pologne sans aquerir les siennes.

(f) Dum Parisiis consultaretur, utrum eadem, sicut prius conniventia cum Borussis in bello utendum esset, responsum fuit affirmando causa haec reddita est: Wenigst habe diese seine Politik, der Republik mehr in dem vorgangenen Feldzug genützt, als dem Minister Pitt seine

Nempe anno 1787. Hanc 62v || *post sibi* conciscere, adeo cum ad rem venit, meticulosi sunt. *add.* 62v || *inferant deest* 62v || *post Hanc* unus Viennae 14. Februarii Budae autem *add.* 62v || **complicibus** sociis 62v || *post serius* postea alii subierunt *add.* 62v || **obiere deest** 62v || *post nominibus* operae precium non est *add.* 62v || **nolo – deportati sunt deest** 62v || *post quidem* scriptis suis publice *add.* 62v || **ipse de se deest** 62v || **jactant – bant** 62v || *ante erantque* crebro tamen vel inviti se produnt, *add.* 62v || **sed – possint deest** 62v || **belli tempore** –o durante 62v || *ante (d) Partitio* Utrius, Russicae an Borussicae aulae consilia, non habeo, quod pro comperto dicam, tametsi verisimilius sit, hanc, non item illam, novae partitioni occasionem praebuisse, *add. i. m.* 62v || *ante St. Pierre* Hujus opinionis erat Abbas *add.* 62v || *post Dum* in consilio securitatis publicae *add.* 63r || **consultaretur** quaestio esset orta 63r || **utendum deest** 63r || *post esset* agendum *add.* 63r || *post fuit* e re politica videri, ut idem tenor servetur *add.* 63r || **affirmando deest** 63r ||

62 000 Preussen, welche sich immer auf dem Papier – – – gezeigt hätten. Vide Staats- und Ministerial Zeitung anno 1795. p. 245. cet.

(g) Ut id in Conventu Nationali Boisy d'Anglas²²⁴ declaravit: Seine königliche Preussische Mayestät hätten in dem ganzen Krieg niemals aufgehört, der französischen Nation beständige Beweis ihrer Achtung und Freundschaft zu geben.

X. 1. Insperatus hic receptus, Imperialibus tandem incitamento fuit, ut ad quintuplex subsidium Caesari praebendum, operam diligentius, quam ante, conferrent. Et jam id aliqui vicino periculo admoniti, praestiterant, cum subito, Europa stupente, rumor diditus, mox quoque legitimo indicio confirmatus est, regem Borussiae seorsim pacem cum Gallis, Basileae V. Nonas Aprilis fecisse.²²⁵ Non poterat id non iis mirum videri, qui nossent, quantopere olim in Conventione Reichenbachensi (a), tum etiam Hagaecomitum (b) et Berolini (c) Leopoldo Caesari, et hujus successori Francisco, non ita pridem se rex obstrinxisset, nunc

post Papier so mächtig und stark, wir die spanischen Armeen *add. 63r* || *post geben* Et Abbas Sieyes sermone ad secretius consilium, quod Revolutionis vocant habito haec inter reliqua: Preussen ist unser natürlicher Alliirter, Preussen auch jetzt nicht unser Feind, wo ist die Kriegserklärung von Preussen an uns, wo die unsrige an Preussen? - - mit diesem Kriegen wir mit einem Theil seines Heers, nicht mit seiner ganzen Kraft, nicht mit Preussen selbst. – – Es führet einen Krieg ohne Aufopferungen machen zu wollen einen Krieg in welchen es nichts gewinnen kann – – einen Krieg ohne eigentlich im Krieg zu seyn cet. Vide Staats- und Ministerial Zeitung anno 1795. p. 245. et 310. Postrema, etsi quidem primo obtutu videantur paradoxa esse, accurate tamen perpensa aliquid lucis praebent, ex qua, si rerum gestarum seriem ab anno 1792. ad praesens tempus conferamus, causa verisimiliter conjici possit, cur Dux Brunsvicensis tam subito ex Campania signum receptui dederit, cur Caesarei post plura hostium expugnata praesidia Belgium relinquere, et trans Rhenum recedere debuerint, denique cur Anglis res in continente infeliciter cesserit, et Hollandi jugum Gallicum subire debuerint. *add. 63r* || **X.** = *pars capituli VI. in exemplari BAMSP (63r-v, 65r-v, 102r-v)*. || *post receptus* qui futurae vicissitudinis quasi index esse videbatur, *102r* || *post admoniti* opere ipso *add. 102r* || *fecisse* conclusisse *102r* || *post nossent* quae foedera non ita pridem Reichenbachii (b) *add. 102r* || **quantopere – Reichenbachensi** *deest 102r* || **Leopoldo Caesari** cum Caesare Leopoldo *102v* || **et – obstrinxisset** *deest 102v* || *post obstrinxisset* non modo ditiones illius haereditarias se defensurum, sed Germaniam quoque integram conservaturum esse, *add. 63v* || **ante nunc** intercesserint, quae alacritate dein cum Francisco Imperatore in belli partem venerit,³⁹⁸ serius autem quantopere status Imperii, ad arma in hostem capessenda *add. 102v*.

³⁹⁸ *ad venerit adnotatio est i. m. 102v*: Declaratio regis Berolini die 26. Junii 1792. cur arma contra Galliam sumserit: Es gestatten Seine Majestät weder die Verbindungen, worin Preußen aus Oesterreichische, noch das verletzte Eigentum mehrerer Stände des Reichs, noch die gemeine Sache der Kronen, der Religion und des Glücks der Menschheit, bey diesem won den Franzosen dem Kaiser angekündigten Krieg ohne thätige Theilnahme zu bleiben.

mutato repente consilio et insuper habita pactorum fide, (d) pacem cum hoste, huic magis, quam Caesari et Germaniae profuturam inivisse. Haec cum passim, palamque per omnium ora circumferrentur, Ministri regis, qui potissimum pacis auctores habebantur, ut invidiam a rege removerent, causas, cur is ad amplectendam prae bello pacem permotus fuisset, ipsis Calendis Maji edidere.

2. Has, si quis laudes, quas de servata a rege suo Germania, crebro inspergunt, praetereat, facile in hanc summam redegerit. Regem pacto foederis non minus, quam legibus Imperii hactenus satisfecisse, cum in tertium jam annum, deducto ex ditionibus suis longissime a Rheno dissitis, numeroso exercitu, hostem Moguntia et Francofurto recuperatis, a Germaniae finibus repressit, idque magno aerarii sui detrimento, (e) multum praeterea sanguinis suorum, dum Caesareis in Alsatia et Flandria essent conjuncti, fusum fuisse, postea autem, quam Belgium esset amissum, et ditiones, in quibus hybernandum erat, hostis exhausisset, coactum omnino fuisse, ad Rhenum, ut hunc tueretur, recedere, dumque hic omnium rerum penuria premeretur, egisse cum Imperialibus, ut, quoniam res illorum praecipua agatur, ananam et pabulum alendis suis copiis praeberent, his vero tergiversantibus, oblatum interea ab Anglis foedus, quo stipendia offerebantur, ratum habuisse stetisque pactis, quamdiu haec praestita fuere. Sed ubi postea lente vel non rite subministrabantur, et hostis sub idem tempus numero pene insuperabili, undique ingrueret, ne Germania Septemtrionalis discrimini objiceretur, nihil jam reliquum fuisse regi, quam, ut pace cum hoste facta statibus Imperii ad hanc quoque ineundam, modum viamque pararet. (f)

3. Hae erant causae, quas ministri regis vulgandas existimabant, re ipsa autem res Poloniae, quae nondum eo loco erant, ut mutationi non potuerint esse obnoxiae, praecipuum

incitarit³⁹⁹ post (d) viderent regem add. 63v 102v || post **potissimum** conciliatae add. 63v 102v || **habebantur** erant 63v 102v || 2. post **sanguinis** militum illius fuisse fusum add. 102v || **suorum deest** 102v || **fusum fuisse deest** 102v || **Belgium** – et ceteri (tantum 102v) foederati Belgicas provincias amisissent, nec alibi eis res feliciter caderet, 65r 102v || **hostis exhausisset** jam ante ab hoste fuissent exhaustae 65r 102v || post **Imperialibus** recedere del. || **anonam** animum Schönvisner || **alendis suis** regiis 102v || post **Anglis** et Hollandis add. 65r 102v || **offerebantur** promittebantur 65r 102v || **ingrueret** –nt 100r || **discrimini objiceretur** periculo exponeretur 65r 100r || **hoste** iis 65r 100r et cum iis transp. ante **pace** 100r || **facta** confecta 65r 100r et transp. post **ut** 100r || 3. = prima paragraphus capituli VII. in exemplari BAMSP (65r, 100r). || **vulgandas** divulgandas 65r 100r || post **praecipuum** ad deproperandum cum hoste pacem add. 65r 100r ||

³⁹⁹ quae – incitarit i. m. 102v, ad incitarit adnotatio est i. m. 102v: Declaratio in Comitiiis Ratisbonae anno 1793. Es war Seine königliche Majestät nicht einmal nun denkbar, daß es noch irgend einem Stand entgegen könne, welche eiligste Theilnahme Anstrengung aller Kräfte Beseitigung aller Rücksichten, und thätigste Aufopferung strengste pflichtheiligste Schuldigkeit seye, die ihre Selbsterhaltung, ihre Ehre, das Vaterland, die Nachwelt, Gott und die Menschheit von allen Ständen erfordern.

momentum addidere, cur rex pacem deproperari urgeret, ut, si quid isthic destinationi regis adversum emergeret, (g) copiae a Rheno, ubi faciendae aquisitionis, salva Imperii constitutione, spes nulla aut dubia fuit, reductae in promptu essent. Suberat illud quoque, quod Imperatrix Russorum interea Curlandiam cum Samogitia, Prussiae finitimas, ditionibus suis adjunxerit, quae vicinia non poterat non regi olim periculosa videri, praesertim quod Imperatrix in proposito suo perstaret, ut Cracovia cum Palatinatu ei Poloniae parti, quae Caesari jam prius obtigerat, jungatur, eo consilio imprimis ducta, ut Caesar hoc auctario Scepusium cum ea Moraviae parte, quae Silesiae confinis est, tutum deinceps ab infestatione regis haberet, simulque ratio quaedam aequilibrum utrinque servaretur. Postulatum, quamquam aequitati consentaneum esset, regi, qui pace cum Gallis facta, Caesari, ne se Poloniae rebus possit ingerere, negotium de industria ad Rhenum confecerat (h), vehementer displicuit, et ne, si consentiret, a communi foederis coalitione, frustra resiliisse videretur, sine ambagibus respondit, se quidem non invitum fore, ut res Polona quocunque alio, quam hoc, modo componatur, Cracovia tamen se non decessurum, sique opus sit, etiam armis defensurum. Imperatrix, quae sciret, regem vix aliquid operae ad comprimendam Polonorum factionem contulisse, solita animi moderatione rem dissimulandam quidem putabat, copias tamen eo numero in Polonia resistere iussit, quae regem, si quid vellet moliri in officio continere possent. Haec, quam Ministri regis studiose reticuerant, deserti foederis et confectae seorsim pacis, vel ipso hostium testimonio, vera causa erat.

(a) Anno 1790. die 27. Julii. Um sich der // alten Constitution und der // Garantie seiner Allirten zu versichern von welcher sich Seine Majestät (Preussische) niemals weder in einem, noch dem andern Fall trennen, sondern allzeit vollkommenen, und direkten Theil nehmen wird.

(b) Articulo 14. Ihre Majestäten, die Könige von Großbritannien, und Preussen, und Ihre Hochmögenden der Generalstaatten der vereinigten Provinzen werden auf die feuerlichste Art Seiner kayserlichen königlichen Majestät und Dero Erben und Nachfolgern, die Souverenität, der unter der Herrschaft nunmehr vereinigten Belgischen Provinzen garantiren, daß sie nur

cur – **urget** *deest 65r 100r* || **adjunxerit** *adjecerit 100r* || **Imperatrix** *eadem 100r* || **perstaret** *inhaereret 100r* || **eo** – **servaretur** *deest 100r* || *post ea Hungariae et add. 65r* || **confinis** *contermina 65r* || **servaretur** *constitueretur 65r* || **coalitione** *unione 100r* || **resiliisse** *recessisse 65r 100r* || **regem** – **aliquid** *deest 100r* || *ante operae* *quam parum add. 100r* || *post factionem* *rex add. 100r* || **contulisse** *–t 100r* || **solita animi moderatione** *deest 100r* || *post Julii* *cautionem de Belgici provinciis in se recipit. add. 63v* ||

eine einzige, untheilbare, unverausserliche und unvertauschliche Besitzung ausmachen sollen, die von den deutschen Staaten des Hauses Oesterreich untrennbar seyne.

(c) *Articulo 3.* Versprechen Seine Majestät der Kayser und Seine Preussische Majestät, und übernehmen für sich und ihre Erben, alle erblichen Staaten, Provinzen und Domainen, welche sie gegenwärtig besitzen, gegen die Angriffe, es seye welche Macht es wolle, zu verbürgen, und zu vertheidigen. Et *Articulo 9.* Sie machen sich auch verbindlich, keine andere Allianz ohne Vorwissen des anderen zu schließen.

(d) *Quantum pactis hac aetate tribuendum sit recens scriptor his verbis declarat:* Wir haben seit kurzer Zeit drey Beyspiele erlebt, wie viel man sich auf die Garantie der Höfe zu verlassen habe. Preussen hat im Jahre 1788. garantirt, die holländische Constitution aufrecht zu erhalten, welche Würkung hatte nun die Garantie, da nunmehr nicht nur die Constitutionakte – – sondern auch die statthalterische Akte verbrannt wurde. Die drey Mächten Preussen, England und Holland haben die Erhaltung der Oesterreichischen Niederlanden in der Haagischen Pacificationsacte im Jahre 1791. garantirt, wo sind sie aber jetzt. Preussen, und Rußland garantirten nach der zweyten Polnischen Theilung, die Untrennbarkeit dieser Republik ist aber diese jetzt nicht durch die Garantie, selbst unterjocht. *Vide Staatszeitung anno 1795. p. 6.*

(e) *Hoc praetextu petiit ab Imperialibus ob recuperatam Moguntiam 2 milliones, 83000 et 961 Imperiales numerari, licet Caesarei in ea liberanda gratuito operam praestiterint.*

(f) Erklärung in Namen Seine königliche Majestät von Preussen, der allgemeinen Reichsversammlung mitgetheilt, in Betreff des zu Basel am 5. April geschlossenen Friedens mit einigen Anmerkungen. 1795.

(g) *Hanc genuinam deproperatae pacis causam fuisse, Consilium Parisinum publicae securitatis jam mense Octobri prioris anni prodidit.* Der Wohlfahrtsausschuß überzeugt von der Nothwendigkeit, wie sehr Preussen wegen Polen des Friedens bedürfe, accordirte dem König nur alsdann alles, wenn er als Stand des Reichs traktieren würde, weil man wohl wußte,

hac aetate hoc tempore 63v || **tribuendum sit** tribui soleat 63v || **recens deest** 63v || **post scriptor** anonymus, sed aperti cordis triplici exemplo *add. 63v* || **post Constitutionakte** von Jahre 1788. *add. 63v* || **p. 6.** p. 243 63v *et post idem* Confer Sirach der Sohn p. 6. et seqq. *add. 63v* || **Hoc – Moguntiam** Et tamen pro liberata Moguntia petebantur 63v || **gratuito** –am *Schönvisner* || **post 1795.** Item fernere Beleuchtung des zu Basel geschlossenen Friedens. Confer Sirach der Sohn, passim. Aliqua tamen in hoc milita cuperem. *add. 65r* ||

daß diese Traktaten die Bande der Constitution zerreißen, und für Frankreich einen rühmlichen Frieden mit Deutschland bewirken müßten. Preussen befand sich durch seine etwas zudringenden Friedensvorschläge in der Schlinge der französischen Politik, diese wurde gezogen, und ganz Europa bewundert nun den Vogel der mit aller seiner Weisheit gefangen wurde. Vide Staats- und Ministerialzeitung. Anno 1795. p. 381.

(h) Id quoque testimonio Consilii Parisini supra memorati patuit: Der Berliner Hof habe sich alle Mühe gegeben, den Wohlfahrtsausschuß unter mehren anderen Bedingungen hauptsächlich auf zwey hinzuführen. Erstlich, sich in den Gang der Polnischen Angelegenheiten nicht zu mischen, und zweytens, die Macht des Hauses Oesterreiches von der Seite des Rheins zu beschäftigen. Man habe den Vorschlägen des Königs anfänglich nicht viel Gehör gegeben, da die Eroberung Hollands die Lage der Dinge etwas verändert, und den König etwas entberlicher gemacht hatte, doch wären seine Friedensanträge niemals verworfen, sondern nur zu benutzen gesucht worden. Der Wohlfahrtsausschuß habe in seinen Deliberationen über die Preussischen Friedensanträge zum Hauptsatz angenommen, daß, wenn die französische Nation mit Preussen einen Frieden schlüssen würde, ihm daran gelegen seyn, mehr mit dem Churfürsten und Stand des Reichs, als mit dem König von Preussen zu traktiren; der Friede mit dem König gewähre ihr keine Sicherheit. Vide Staats- und Ministerialzeitung, *loco citato* p. 381.

XI. 1. Quemadmodum autem vulgata hac pace omnes admiratio tenuit, ita non minor erat exspectatio, et sciendi cupiditas, quibus conditionibus coaluerit, cum paulo post hae etiam in lucem prodire, erantque hujus tenoris. Inter regem Borussiae, spectata non tam regis, quam Electoris persona, et inter Rempublicam Francorum, pax sit, et amicitia, proinde ab eo die, quo haec conventio firmabitur, utrique ab hostilitate abstinebunt, neutraque pars in alterius damnum, aliis milite, anona, aere aliove apparatu bellico, quocunque praetextu, subsidio erit, nec ulli hostium per ditiones suas liberum commeatum praebabit. Respublica vicissim eas plagas, quas rex in dextra Rheni ripa possidet, intra quatuordecim dies ab omni

Id – **patuit** *deest 65v* || *post* **Churfürsten** von Brandenburg *add. 65v* || **XI. 1.** *Textus capituli huius insertus est in capite VII. exemplaris BAMSP (65v–66v, 96r–v, 100v)* || *post* **regem** tam hujus persona *add. 100v* || **Borussiae** – **regis** *deest 100v* || **persona** dignitate spectata *100v* || *post* **persona** ac dignitate *add. 65v* || **inter** *deest 100v* || *post* **utrique** deinceps se ab omni *add. 100v* || **in** – **damnum** *deest 100v* || **intra** – **dies** *deest 100v* || *post* **quas** imperato jam *add. 100v* ||

exactione immunes praestabit, aut, si quas hactenus imperasset, pecunia rite numeranda compensabit. Illas vero, quae in sinistra ripa juris regii sunt, retinebit, donec de his in universali pace transigatur. (a) Ad haec bello captos utrique liberos dimittent, quo nomine non solum Borussi, sed Imperiales etiam, qui se regiiis copiis in bello adjunxerant, censeantur. Praeterea, si qui ex statibus Imperii intra tres menses declaraverint, se regis opera uti velle, aut hunc jam ante requisiverant, ut in hac concordia partem habeant, hos Res publica non solum ut socios, et amicos habebit, sed illorum etiam ditiones ab infestatione tutas praestabit. Ne autem belli arena in terris juri Borussico obnoxiiis defigatur, seorsim in limitem, lineam demarcationis vocant, conductum est, quem Galli se non egressuros promiserunt.²²⁶ Imperialibus, qui intra hunc comprehenduntur, neutrarum sint partium, militiam, quam hactenus secundum leges Imperii Caesari praestitere, domum deducant, nec ullas deinceps copias, vel subsidia illis, qui bello cum Gallis impliciti sunt, praebere ausint, qui his conditionibus, ad quas amplectendas rex Borussiae illos hortabitur, (b) non steterint, nequaquam beneficio hujus pacis fruuntur. Idem rex, fide sua interposita cavebit, ne quos patiatur dictum limitem, belli Gallis inferendi causa, transgredi, in quem finem utrique militiam eo numero certis locis constituent, quae id temere ausos, transitu arceat, via tamen belligerantibus, seu Imperiales, seu Austrii, vel Galli fuerint, quae Francofurto Coloniam, Moguntiam, et Confluentiam ducit, libera patebit, idem illis, qui sinistram Rheni ripam accolunt, fas esto, modo ne eorum ditionibus, quae intra constitutum limitem continentur, injuriam, damnumve inferant. Atque haec tum primum vigorem roburque obtineant, cum intra mensis spacium, aut citius tabulis utrinque firmata fuerint. (c)

hactenus *deest 100v* || **imperasset** *percepisset 100v* || **rite numeranda** *deest 65v 100v* || *post universali* cum Germania *add. 65v 100v* || *post transigatur* (b) *add. 65v 100v* || **censeantur** *intelligentur 65v 100v* || **etiam ditiones** d- quoque *66r et transp. ante illorum* || *post illorum* in dextra Rheni ripa (*post r-* ab omne hostilitate tutas reddet *add. 100v*) *add. 66r 100v* || **ab – praestabit** *deest 100v* || *post obnoxiiis* quoquam modo *defi* possit *add. 100v* || **defigatur seorsim** *deest 100v* || **Imperialibus** –es *corr. ex –ibus Schönvisner* || *post comprehenduntur* praescriptum ut *add. 66r* || *post Imperii legem* *add. 66r* || **deinceps – subsidia** *deest 100v* || **vel subsidia** *deest 66r* || *post impliciti sunt* copias *add. 100v* || **praebere** subsidio mittere *66r 100v* || **hortabitur** persuadere conabitur *66r 100v* || **non steterint** stare nollent *100v* || **esto** erit *66r* sit *96r* || **obtineant** habeant *66r* || *post (a)* Pacem hoc modo confectam, paulo post mors violenta Principis Delphini consequuta est (b). *add. 96r* ||

2. Hac igitur ratione, pax hosti utilis, Caesari autem, et Statibus Imperii, qui constitutioni Germaniae addicti, nollent se ab eo, velut capite suo, sejungere, perniciosa fuit, simulque Gallorum libidini non solum id, quod in sinistra Rheni ripa juris Germanici est, destitutum, sed via quoque eis patefacta, et intento quasi digito ostensa, ut in reliquam Germaniam, praecipue vero in ditiones Austriacas, impune grassentur. Caesar, etsi quidem post tot pollicitationes, eaque solemnitate, quae regibus sacerrima esse solet, sibi factas, se deserere graviter ferret, videretque hoc rerum statu compagem Germaniae dissolutioni proximam esse, nihil tamen propterea animo remissior, ut hanc servaret, facta cum Anglia IV. Nonas Maji, de belli subsidiis conventionem, supra sexcenta millia quatuor milliones librarum, ingenti ditionum suarum onere, mutuam sumpsit.²²⁷ Quo satis calumniam invidiose de se sparsam confutavit, quasi permutata pro Belgicis provinciis Bavaria, privatam cum Gallis pacem, exclusis Imperialibus, cogitet inire,²²⁸ qui interea magno illius taedio, de materia pacis, modoque hanc tractandi, tempus consultando trahebant, et Caesari, in hac concilianda, regem Borussiae, quasi Germania biceps esset, adungere cupiebant, licet Caesar aliquoties mentem suam satis aperte declaraverit, se a pace neutiquam alienum esse, modo honesta, utilis et constitutioni Germaniae, pacique Westphalicae, quam Germania hactenus certam pacificationum cynosuram habuerit, conformis esset, ad hanc autem obtinendam, postquam rex Borussiae a foedere recesserat, opus esse non modo animorum, inter Principes et Status, consensione, sed subsidiis quoque in commune conferendis, ne pax, magno Imperii dedecore, precario obtenta videri possit.

3. Dum illi de congressus loco, in quo de pace agendum esset, et de limitibus Germaniae, ut ante bellum erant, constituendis, deliberant, Galli Luxemburgo penuria annonae, cujus magna pars anno priore in Borussos impensa fuit, dedito,²²⁹ et sinistra Rheni ripa operibus communita. Utcunque tutos se a Caesareis esse rati, varias artes impenderant, ut,

2. **Gallorum** –is 96r || **libidini** – sed *deest* 96r || *post vero in* haereditarias Domus *add.* 66r 96r || **ditiones** provincias 96r *et transp. ante* impune 66r 96r || **Austriacas** –ae 66r 96r || *post* **impune** libereque *add.* 96r || **de belli subsidiis** *deest* 96r || **Germania** Status et Ordines Imperii 96r || **foedere** foederis coalitione 66v || *post* **foedere** coalito *add.* 96r || 3. **in quo** – **essent** ad tractandam pacem 96v || **agendum essent** a- erat 66v || *post* **constituendis** subsidiisque *add.* 66v, subsidiisque, si pax non confieret *add.* 96v || **in Borussos** – **fuit** *i. m.* || **a Caesareis** *deest* 96v || **varias** – **impenderant** omnia experiri constituerant, *add.* 96v ||

quemadmodum regem Borussiae a coalitione foederis abstraxerant, ita reliquos etiam foederatos ad secessionem pellicerent. Cum Hispanis simul rei periculum factum est, pax quoque, dedita Gallis parte insulae Sancti Dominici, die 22. Julii coaluit.²³⁰ Tum rex Sardiniae, nullo tamen successu, hac quidem vice, sollicitatus, cum Anglis quoque tractari coeptum, irritus tamen, et hic conatus fuit. Felicius illis res cum Hassiae Landgravio cessit, qui interventu regis Borussiae, iisdem fere, quibus ille conditionibus die 28. Augusti, cum iis transegerat, inter quas illa memoratu digna, qua Gallis permissum, ut Rheinfelsam,²³¹ et praeter urbem Sancti Goaris, partem quoque Comitatus Cattimelibocensis,²³² tam diu in potestate habeant, donec pax cum illis, qui Caesari hactenus arma sociarunt, coalescat.²³³

(a) Quid de illis aliud transigi potuerit, nisi ut ei, cujus juris prius erant, reddantur, non video. Nisi forte privatim de permutatione alicujus ditionis, quae situ ad reliquas terras Borussicas commodior erat, conventum fuisset, ut ex porro memorandis patebit.

(b) Fecit id scripto die 1. Maji ad status Germaniae edito: Des Königs Majestät ertheilen hiermit die feyerliche Zusage, daß sie mit aufrichtiger herzlicher Willigkeit allen denjenigen, welche sich mit Friedenswünschen unmittelbar an Frankreich wenden, und dabey höchst Ihre Unterstützung verlangen wollen, diese auf das kräftigste angedeihen zu lassen – – – Und werden sie dieselbe unversucht verschämen wollen? Cum nemo magis Imperiales prius ad arma concitaverit, quam rex Borussiae et nemo nunc magis eodem illos ab his abstrahere nitatur, non male videntur ii sentire, qui censent, bellum hoc ab aula Borussice studioso concitatum, ut vires Domus Austriacae enervet.

coalitione foederis communi foedere 96v || *post successu* tentatus *add.* 96r || **hac – sollicitatus** *deest* 96v || **irritus tamen** est [[qui si pacem, ut priore seculo et praesentis quoque initio Germaniae et Domus Austriacae obliti conficerent, tota belli moles Caesari incubitura vel pax pro hostis eorumque, qui primi a foedere recesserant, arbitrio ineunda erat]] hactenus 66v || **memoratu digna** memorabilis 66v || *post pax* in Germania *add.* 66v || **sociarunt** junxissent 66v 96v || *post coalescat* eo verisimiliter consilio, ut abstractis sensim ab eo Principibus ad ineundam pacem cogatur. *del.* 66v || *ante (a) Quid* Id obscurum est, quid enim aliud de his in universali pace, cum juris regii fuerint, quam ut (legitimo Domino *add.* 100v) reddantur, contribui potuerit (constitui p- *transp.* *post fuerint* 100v), profecto non apparet, nisi privatim forte, ut aliquod ex aliis (vicinis 100v) ditionibus auctarium ad eas fiat, conventum fuisset. Haec in modum conjecturae, quam ipsa verborum ambiguitas (obscuritas 100v) suapte oggerit. *add.* 65v || **Fecit – wollen?** *i. m.* 66r || **Cum – enervet** *deest* 66r ||

(c) An praeterea aliqua pactio intervenerit, cui vulgandae opportunum magis tempus exspectabatur dubitatum a multis fuit, tametsi verisimile sit, jam tum de sinistra Rheni ripa hosti cedenda, et compensatione ex Episcopatibus Germaniae facienda, utrinque conventum fuisse.

XII. 1. Postquam igitur solitis sibi artibus, potentiores ex Imperii Statibus a communi foedere abstraxerant, minoris autem census partim nutare, partim discordes scirent, copiasque interea ab Hispaniae finibus in Alsatiam deduxissent, perruptis, contra datam fidem, limitibus, quos cum rege Borussiae nuper constituerant,²³⁴ Manheimium proditione intercepere, quo occupato castra ad Moguntiam, eductis monumentis expugnatu difficillimis posuere. Actum erat de provinciis, quae intra limites pace Borussica constitutos, pactorum fide nitebantur, nec ullos propterea arcendo hosti apparatus fecere, nisi Caesarei, duce Clerfauto cum Imperialibus, quas Principes Ecclesiastici aiebant, copiis, Moguntia die 12. Octobris vi recuperata, mox 29. ejusdem mensis hostem improvise aggressi, castris trium horarum spacio, et incruenta fere

dubitatum – fuisse non liquet, quamvis Courier de Londres ad diem 28. Martii anno 1797. testetur, indicio ex Russia facto regem separata hac pace Gallis, non solum de Belgio Austriaco, licet anno 1791. ne id unquam a Domo Austriaca avellatur, fide sua interposita promiserit, sed de Hollandica etiam Republica securitatem praestitisse. Quod quidem creditu arduum est, alioquin id affini suo Principi Arausensi ingenti damno vertisset, nisi forte Galli vicissim, de tribuenda eidem aliqua ditione in Germania, privatim cum rege convenissent. Constat enim, Borussiam hactenus nunquam, sive communiter cum sociis sive his desertis, seorsim foedus iniisse, quin aliquod emolumentum, cum alieno plerumque damno consequuta fuerit. 96r || **dubitatum – fuit** nondum exploratum est 66r || *post tametsi* non desint, qui non de nihilo putent *add.* 66r || **verisimile sit** *deest* 66r || *post tum* dividenda Geramnia et tollendis sacerdotiis *add.* 66r || **de – facienda** *deest* 66r || **XII.** =*caput VIII. in exemplari BAMSP (64r-v, 66v, 67r, 80r, 96v–97v).* || **1. Postquam ante potentiores** *transp.* 66v, Rege 96v || **igitur – sibi** lisdem proinde 66v || **solitis – ex** jam altero et uno ex Germaniae Principibus, qui post regem Borussiae inter 96v || *post artibus* quibus olim reges illorum, praecipuam Circuli Burgundici partem a Germania avulserant, nunc quoque usi *add.* 66v || **Statibus** –us 96v || *post Imperii* ceteris potentior habetur *add.* 96v || **communi – abstraxerant** foederis communione abstracto 96v || **minoris** aliis 96v || **census** *deest* 96v || **nutare** –ntibus 96v || *post partim* inter se *add.* 96v || **discordes** –ibus 96v || **scirent – interea** ut primum copias 96v || **in Alsatiam** *deest* 96v || **cum rege** rex 66v || **nuper constituerant** pactis conventis statuerat (p- c- s- designaverant 96v) trans Rhenum effusi, post 66v 96v || **intercepere** –ceptum 66v 96v || **quo occupato** *deest* 66v 96v || **expugnatu – posuere** expugnatus illi jactabant 66v, expugnatu, ut jactabant d- p- 96v || *post posuere* vastitatem more suo latius per Germaniam prolaturi. *add.* 96v || **arcendo hosti** ad –um –em 96v || **cum Imperialibus** in paucorum Imperialium Comitatu 96v || **quas – copiis** *deest* 96v ||

victoria, exutum, caesis quinque millibus, duobus captis, relictaque plurium mensium praeda, fugam trans Rhenum praecipitare coegissent. Eadem celeritate a Vormatia recedentem, insigni clade fusum rejecerant, et Francofurtum (a) ab imperatis jam exactionibus liberum praestitere. Manheimium quoque a Wurmsero obsidione cinctum, non multo post deditioe (b) facta, in potestatem Caesaris venit. Fructus expeditionis hujus continente quasi cursu properatae, multiplex fuit. Hostium a 29. Octobris ad 23. Novembris, septem et triginta millia partim caesi, partim capti, tormenta supra centum et praeter impedimenta castrensia, alendo exercitui opportuna sex promptuaria, omnisque praeda, victoribus cessere. (c)

2. Tam subita rerum conversio, rationes Gallorum non minus, quam regis Borussiae, qui pacificatoris Germaniae nomen captabat, vehementer conturbare videbatur. Utrique enim minime dubitabant, Caesareos, postquam Imperiales in meris deliberationibus haerebant, et Dux Saxoniae copias suas retraxisset, alii autem metu ducti, vel subornati ab aliis, cum hoste pacisci cuperent, impares resistendo, ad propria defendenda, a Rheno retrudendos esse. Nec vana haec confidentia videbatur vel ex eo capite, quod rex Borussiae jam ipsis Calendis Octobris ad Franconiae Circulum scripserit, ut indulto quinque dierum, regi vero Angliae quatuor mensium spacio, aperte declarent, velintne, nec ne, se iis, qui in Germania animum ad pacem cum Gallis, se interprete, ineundam adjecerant, conjungere? Alioqui se in causa non futurum, si ditiones illorum hostis infestationibus patuerint. Verum, has spes dudum praeceptas, et ut creditum a multis est, discerpendae etiam in partes Germaniae designationem, Caesarei, rejectis trans Rhenum Gallis, tunc quidem feliciter interverterunt, et rex Borussiae, cum neutra belligerantium pars, limitum, quos constituerat, rationem habendam duceret, copias quoque suas ex scenico belli theatro removendas existimavit.

a Vormatia recedentem r- ad Vornatiam 96v || **fusum rejecerant** affecerant 96v || *post obsidione* pressum *add.* 64r 97r || **hujus – fuit** celeritati respondit, opinioneque major erit. 97r || **multiplex** major opinione 64r || **omnisque praeda** *deest* 64r || 2. *post Germaniae* quasi neutrarum partium esset, *add.* 64r || *post aliis* clam *add.* 97r || **pacisci cuperent** paciscirentur 97r || **ad – retrudendos** facile vinci et ad pacem amplectendam cogi 97r || **vana – videbatur** vanam fuisse hanc confidentiam 97r || **ipsis – ad** multo ante, quam Caesarei Gallis congressi fuissent, ad regem Angliae et 97r || *post indulto* Franconibus quidem *add.* 97r || *post iis* quos constituto limite protegendos susceperat *add.* 97r || **qui – adjecerant** *deest* 97r || **conjungere** consociare 64r 97r || **dudum praeceptas** *deest* 97r || **neutra** –i 97r || **pars – duceret** intra constitutum limitem se contineri paterentur 97r ||

3. Victoriae celebritas non solum militi Caesareo pristinae virtutis, quam aliqui sinistris rumoribus depressam cupiebant, existimationem vindicavit, sed documento etiam fuit, debellari jam dudum potuisse, si omnes, qui in commune foedus coaluerant, in fide constantes fuissent, praesertim, quod hostis, quem aliqui insuperabilem declaraverant, suo damno expertus esset, quid Caesarei, si Ducem intaminatae fidei habeant, in cuius virtute confidunt, etiam sine illis possint, qui a foedere communi, seu metu, seu privatae utilitatis studio ducti, recessere, pacemque armis anteponendam suadebant, quam Caesar jam sub ipsum belli initium, post Gallos Belgio ejectos, magno suo emolumento conficere poterat, si datae fidei immemor, majorem ditionum suarum, quam Germaniae, et pacti foederis, rationem habendam putasset, a qua quidem communiter ineunda nunquam se alienum fuisse, cum saepe alias, tum post hostem recens profligatum, declaraverat, si iis conditionibus, quas ipsi Status Imperii proponendas existimaverant, ne qua scilicet pars a Germania avellatur, possit coalescere, sed, cum hostis in proposito suo perstet, quidquid Germanicae ditionis in sinistra Rheni ripa occupaverat, retinendi, hujusque spem in pace Borussica (d) videatur firmare, non jam, si Germaniam discerptam velit, de pace, sed de resumendis armis videri tractandum, et quintuplum militiae in futurum annum esse statuendum, ut, quod torpore, vel dissimulatione aliorum hactenus amissum fuit, recuperetur. De pace enim, quae aequa et constans sit, quamdiu hostis hanc non aliter, nisi avulsis cisrhenanis provinciis, inire, et aliis ad discerpendam Germaniam incitamento esse, constitutum haberet, (e) ne cogitandum quidem erat, etiamsi Angli omnia, in Asia et Africa, alibive occupata reddendo, Germaniam in pristinas possessiones, populo, pecunia, rebusque omnibus exhaustas reponerent, quando hac ratione emolumentum pacis, solum ad illos, et regem Borussiae pertineret, cum illi immensas sibi interim mari divitias paraverint, hic autem, ut minimum sanguinis suorum, Germaniae causa, fundi permiserat, ita praecipuum fructum in Polonia retulerit, Caesar vero vires suas profusis aliorum causa, suis opibus, enervare coactus esset.

3. **militi** exercitui 64r || *post coaluerant* causasque belli de industria (studiose 97r) accersebant statusque Imperii (animis *add.* 97v) consentientes fuissent, *add.* 64v 97r-v || **in – constantes** *deest* 64v || **in cuius – confidunt** *deest* 97v || **ejectos** exactos 64v || *ante magno* et expugnatis aliquot in hostico praesidiis *add.* 64v 97v || *post Germaniae* cuius causa foedus conflatum (b) erat *add.* 64v 97v || **et – foederis** *deest* 64v 97v || **habendam putasset** habere voluisset 64v 97v || **militiae** subsidii 97v || **aliorum hactenus** *deest* 97v || **cisrhenanis** trans-67r 97v || **reddendo** restituerent, et 80r || **aliorum – opibus** *deest* 80r || **aliorum causa** *deest* 67r ||

(a) Urbem Borussi tunc praesidio tenebant et laesos ex Caesareis inferri vetuerunt, cum tamen Gallos exactiones civibus imperare permiserint, quod vel ipsi Galli, velut inhumanum factum, vituperarunt.

(b) Inter condiciones deditionis octava fuit, ne Praefectus et Magistratus urbis rationes reddant, a quo et cur Gallis urbs tradita fuerit, quo suspicionem prodicionis non tam exemerunt, quam confirmarunt.

(c) Ex indiculo Castrensi Viennam misso.

(d) Id Parisinus Moniteur satis aperte indicat: Les dispositions, ait, de ce traité portent trois grandes caractères: Elles sont fondées sur les interêts reciproques, elles satisfont aux besoins du moment actuel, elles ouvrent une vaste perspective pour l'avenir – – La même reciprocité de circonstances se trouve dans les articles dont l'effet vasa déployer, dans un avenir sans doute très reproché, si la Prusse ne nous cède pas définitivement les possessions, que nous occupons sur la rive gauche du Rhin. – – – Frederic Guillaume aiant fait sa paix, et comme roi de Prusse, et comme état de l'Empire, il est evident, que quelque soit l'époque de notre declaration telle que l'honneur national s'exigera, nous n'y recontrons aucune resistance de la part de la Prusse.

(e) Id ex interceptis ad Moguntiam Merlini Gallorum Commissarii litteris inter impedimenta repertis patuit, ut ex rescripto Caesaris ad Imperiales die 31. Decembris anni elapsi liquet.

laesos – vetuerunt Caesareos in pugna laesos inferri vetabant 96v || *post* **imperare** libere *add.* 64r || **permiserint** sinerent 96v || **ipsi Galli** ipse hostis 64r 96v || **vituperarunt** –avit 64r, improbatum fuit 96v || *post* **octava** notatu digna est, qua *add.* 64r || **fuit ne deest** 64r || **rationes reddant** pacti sunt, ne quis rationem exigat 64r, rationem exigat 97r || *ante* **(d)** (a) Pervulgata res est Caesarem Leopoldum, dum Mantuae anno 1791. ageret, cum nulla adhuc belli imminentis vel eminus suspicio esset, conventum fuisse, a Legato regis Borussiae, eo ad Congressum Pilniciensem pro iciendo foedere invitatum (eo – i- : ad Pilnicium pro pangendo foedere invitatum fuisse. 97r). Caesar, qui sciret se ab eodem ad pacem cum Turcis (se – Turcis: quas sibi concilianda cum Turcis pace difficultates ingessisset, nec solita artificia ignoraret 97r) vix ullo bello relato fructu coactum esse, haerebat primum ratus in subitanea hac et studiose quaesita amicitia, aliquid monstri latere, quia tamen regem amicum mallet, quam hostem, consensus demum, sed iis conditionibus adstrinxit, quas alibi memoravimus (-avi 97r), nempe de haereditariis ditionibus (*post* d- contra quemvis hostem *add.* 97r) mutuo defendendis de Germania integra conservanda cet. quam rite autem haec hactenus praestita sint (fuerint 97r), non opus est memorare. (*post* m- : Quam dubius Caesar, qui aulae Borussiae artes probe cognitatas habebat, in principio haeserit, quibusve conditionibus deinde regem strinxerit, alibi memoratum est. Qua fide autem hae servatae fuerint, non opus est monere. *add.* 97r) (b) Id rex ipse scripto vulgato testatus est. Vide Exposé des raisons, qui ont déterminé Sa Majesté le Roi de Prusse à prendre les armes contre la France. Berlin

XIII. 1. In hoc statu post recuperatam Moguntiam et Manhemium deditum, hosteque trans Rhenum acto, res Germaniae fuit, eratque multorum opinio, qui Caesareos victoriae fructum etiam trans Rhenum persequuturos sperabant. Cum praeter expectationem, non tam induciae, quam respirium Gallis petentibus concessum est, quod id utrique parti ad vires in stativis hybernis reparandas necessarium videretur. Dispar tamen utrinque erat ratio: Gallis ad instaurandum bellum omnia e propinquo paratu facilia, Caesareis contra longinque et impeditis itineribus accersenda fuere. Nec deerant, quos admiratio propterea subierit, quive ex praeteritorum temporum usu, subducta ratione, cessationem ab armis hosti ad Rhenum indultam, magno semper Italiae periculo fuisse conjunctam, existimarint, nec modo videri eidem minus incumbere, quod Angli deserta Corsica, classeque Calpen deducta, regem Sardiniae quodammodo deseruisse viderentur. Classis Anglicae absentia ex respirii tempore, hostis in suum commodum usus, postquam subacta Sabaudia, Pedemontio se infuderat, cuperetque bellum magis antrorsum in Italiam, ad agendas praedas, transferre, rursus omnia

26. Juin 1792. nemoque ferventius illo status Germaniae ad bellum in principio concitabat, sicut nemo etiam postea eosdem magis ad pacem amplectendam hortabatur, et pene cogebat. Haec contrariorum ratio, vix quidem prius, quam cum de pace communi agetur, patebit. (ad bellum – patebit: ad suscipiendum bellum et communibus viribus gerendum incitabat, ut patet ex scripto exhortario ad Comitata Ratisbonensia. Es war *Seine königlich Majestät* nicht einmal nur denkbar, daß es noch irgend einem Stand entgehen könne, welche eiligste Theilnahme Anstrengung aller Kräfte, Beseitigung aller Rücksichten, und thätigste Aufopferung strengste und pflichtheilgste Schuldigkeit sey, die ihre Selbsterhaltung, ihre Ehre, das Vaterland, die Hochwelt, Gott, und die Menschheit von allen Ständen erfordern. Sed nemo etiam postea eosdem, quam a foedere recessit, eosdem status magis ad ineundam cum hoste pacem invitabat. 97v) *add.* 64v 97r-v || *ante* **elles** pour l'avenir. La même reciprocité de circonstances se trouve dans les articles dont l'effet vaise déployer, dans *del.* || *post* **Rhin** c'est parceque nous n'avons pas encore du faire la déclaration de nos nouvelles limites dont nos succès et nos immenses travaux ont d'ailleurs suffissamment indique l'irrevocable destin. *add.* 64v 97v || **XIII. paragraphus prima et secunda constituunt caput IX. in exemplari BAMSP (67r–68r; 80r–81r).** || **1. ad instaurandum** Hosti enim, si ut solet obsecta spe pacis falleret, omnia ad instaurandum bellum e propinquo aere vel rapto paratu facilia *ins. i.m.* 80r || *post* **itineribus** magnique sumtibus *add.* 80r || *post* **indultam** quoties illi cum Caesare et Germania bellum intercesserat *add.* 80r || **deseruisse** destitutisse 67r || **Classis – transferre** Galli enim postquam classem ex Corsica Calpen (Gibraltar) reduxissent, ut et rapinas, ex quibus belli nervum confiere solebant, magis antrorsum in Italiam proferre possent 80r || *post* **postquam** superatis prodicione montium claustris et *add.* 67r || **se infuderat** infusus Comitatum Niciensem cum portu jam alias occupaverat 67r || *post* **cuperetque** ut Caesareorum partem a Rheno abstrahat *add.* 67r || **ad agendas praedas** *deest* 67r ||

molitus est, ut regem Sardiniae a communi foedere abstractum, sibi adjungeret. Actum est conditionibus, promissum, si neutrarum partium esse vellet, et liberum per ditiones suas commeatum Gallis praeberet, Sabaudiam cum parte Niciensis Comitatus, urbe solum, et portu exceptis, restitutum iri, si autem deserto foedere, se Gallis jungeret, in omnium, quae amiserat, possessionem esse reponendum. Has Galli conditiones, sed ut mox patuit, animo non servandi, proposuerant. Rex, cum ab Anglis exigua subsidii spes affulgeret, et Caesareus miles, tantae multitudini, octoginta enim millia sub signis habuere, cum triginta millibus, nec enim plura censebat, impar videretur, praeterea non solum in Sardinia, sed Turini etiam, regis sede, politica Gallorum epidemia serperet, in has tandem conditiones, interprete Legato Hispaniae, VI. Calendas Maji, pacem inire coactus est.²³⁵ Galli Ducatum Sabaudiae et Comitatum Niciensem juri Nationis suae perpetuo assertum retinebunt, (a) regi autem hanc jacturam in Lombardia pensabunt. Idem praeterea duo praesidia Mediolanensium agro (b) proxima, imprimis Tortonam, Gallis cedet, liberumque illis per ditiones suas transitum permittet. Sardinia vero interea in eo, quo nunc est, statu permaneat denique, si qui Gallorum gratia, in regem remque publicam conspirassent, (c) hos punire non ausit. Haec est probrosa illa pax, qua regi, etiam in publicos regni sui hostes animadvertendi potestas, et bona ditionum pars, ademta fuit.

2. Ac haec quidem secundum formam pacis universalis, quam quinque Gallorum, ut vocant Directores,²³⁶ re ipsa autem Reguli, quibus rerum summa credita erat, respirii tempore

Sardiniae *deest* 67r || **communi** – **adjungeret** communione foederis in suas partes (in s- p- *deest* 80r) pelliceret (abstraheret 80r) 67r 80r || **praeberet** praebere vellet 80r || **deserto foedere** misso foederis nuncio 67r, penitus foederis 80r || **se** – **jungeret** renunciaret 80r || *post* **proposuerant** exemplo a foederatis accepto *add.* 67r || *ante* **triginta** Caesarei (illi 80r) vix *add.* 67v 80r || **millibus** –ia 67v, *deest* 80r || **nec** – **plura** *deest* 67v 80r || **censebat** –erent 67v 80r || **impar** –es 67v, *deest* 80r || **videretur** –ntur 67r, non –ntur resistendo pares esse 80r || **non** – **sede** etiam in regia sede Turini 80r || *post* **epidemia** multorum animos *add.* 80r || **serperet** corripere 80r || *post* **conditiones** parum se dignas et regno noxias *add.* 80r || **(a)** *deest* 67v 80r || **pensabunt** pensare conabuntur 80r || **(b)** *deest* 67v 80v || *post* **Gallis** instar depositi ad tempus *add.* 80v || **illis** – **transitum** eis aditum in Italiam 80v || **(c)** *deest* 67v 80v || *post* **ausit** (a) *add.* 67v 80v || *post* **Haec** fuere capita *add.* 67v 80v || **probrosa illa pax** probrosae pacis 67v 80v || **et bona** – **pars** *deest* 67v 80v || **ademta fuit** a- est 67v *et post idem* cuive parem simulata specie foederis (b) extortam, ne barbari quidem hosti justis armis victo dictassent. 67v 80v || **2.** *post* **universalis** videntur transacta fuisse *add.* 80v || **Gallorum** eorum 67v, *deest* 80v || **ut vocant** – **autem** *deest* 67v 80v || *post* **Reguli** Parisini *add.* 80v ||

designarunt, novosque suo arbitratu, regionibus dominos dare, et Germaniam membratim discernere constituerant. Destinatio autem fuit huiusmodi. Galli Belgicas provincias, Sabaudiam, Comitatum Niciensem, Ducatum Luxemburgicum, et ditionem Leodiensem²³⁷ cum Trajecto ad Mosam, Brunctruto,²³⁸ et Mömpelgardensi Principatu,²³⁹ sibi servabunt. Hollandis quidem suas provincias relinquent, imperatam tamen pecuniam, quotannis solvere cogentur. Caesari pro Belgio Bavariam, tum Salisburgensem, Augustanum, Herbipolensem, Frisinganum et Passaviensem episcopatus, cum Mergentheimio²⁴⁰ cedent. Regi autem Borussiae, quasi ob desertum commune foedus ei gratiam referrent, limitesque suos latius proferre posset, praeter Curlandiam, Episcopatus Bambergensem, et Hildesheimensem, tum quae Ducatui Bremensi, et Verdensi ad mare Germanicum vicina sunt, et continente tractu portui Emdensi junguntur, ut etiam mari valere possit, liberaliter donant. Electori Palatino pro Bavaria Statum Pontificium tribuunt: Trevirensis, Moguntinus, et Coloniensis Electores, cum reliquis episcopatibus, Praepositis et Commendis Teutonici Ordinis, pro abolitis habebuntur. Electores vero decies centena librarum millia, ceteri pensionem cujusvis conditioni admensam quotannis obtinebunt, dum vivant, hanc ii subministrabunt, quibus illorum ditiones in communi diribitione obtingent. Electoribus Ecclesiasticis succedent Princeps Arausiensis, Dux Brunsvicensis, Landgravius Hassocattensis, et Dux Würtembergicus, (d) ad hujus ditionem Praepositura Ellvangensis, ad illius autem, quod a Fulda ad Erfurtum tenditur, deinceps pertinebunt. Rex Hispaniae praeter Parmam, Placentiam et Quastallum,²⁴¹ quarum juribus Domus Austriaca renunciabit, etiam Calpen (Gibraltar) ab Anglis recipiet, vicissim autem provinciam Louisianam in America Gallis cedit, vel sinet hanc jure suo frui. Melita regi utriusque Siciliae²⁴² asseretur, ea conditione, ut si hanc nollet,

post discernere primamque illius constitutionem funditus convellere *add. 80v* || **constituerant** statuerant 67v, decreverant 80v || **Destinatio** Designatio 67v 80v || *Ad huiusmodi* Atque haec, ut apparet secundum systema pacis universalis, *quod* per idem tempus Parisiis vulgatum fuit, quo alia Europae forma inducenda novi regionibus domini, et constitutio Germaniae funditus convellenda designabantur. Typus autem illius hic erat. Auctor illius Bauvinay habebatur. *scriptum est i. m. 80v* || *post provincias* (c) *add. 80v* || **quasi – posset** *deest 80v* || **Electores** Electoratus 67v || **Emdensi** Embdano 80v || **pensionem** pensio, quae 67v 80v || **admensam** admensa sit 68r 80v || **dum vivant** *deest 68r* || **(d)** *deest 68r 81r* || **pertinebunt** –bit 68r, 81r *et post id* (a) *del. 68r* || **Quastallum** Guardistallum 81r, *et post idem* (a) *del. 68r, add. 81r* || *post Melita* (b) *del. 68r, add. 81r* || **nollet** nolit 81r, *et post nolit* (c) *add. 81r* ||

nulli alteri, quam regi Hispaniae vel Reipublicae Francorum cedat. Sardiniae regi, jactura Sabaudiae, et Comitatus Niciensis, Ducatu Mediolanensi et Lombardia pensabitur. Veneti classem suam instaurent, et militum viginti quinque millia sub signis habeant, Galli agent, ut Porta Ottomanica Cyprum et Candiam,²⁴³ vel certe alterutram, eis reddat, iidem facient, ut Corsica rursus in Genuensium potestatem veniat.

3. Hactenus, quae pro suo arbitratu, aliis distribuenda decrevere, eorum vero, quae deinceps armis vindicanda sunt, haec fuit ratio. Galli arma sua Borussis jungent, ut Russos cogant Curlandiam Borussiae, Finlandiam vero, et Livoniam, Sueciae et Daniae regibus cedere. Cum Hispanis autem, Hollandis, et Sueco, vires omnes adhibebunt, ut Turcae in integram terrarum suarum possessionem reponantur, nec ante ab armis desistent, quam Crimea eis restituta fuerit, tum vero terra marique universis viribus agent, ut Angli, quae durante bello in aliis orbis partibus occupaverant, reddere cogantur. Ad haec autem rite coordinanda, ii, qui in hac regnorum distributione partem habebunt, Procuratores suos, Parisios ad congressum mittent, ut, si quid non satis expeditum illis videretur, confestim unanimi consensu decerni possit. In quo quidem congressu, quaestioni etiam locus esse poterit, utrumnam Lusatia²⁴⁴ et Misnia,²⁴⁵ ob situs opportunitatem, regi Borussiae, Saxoni autem Polonia, ea ratione, qua hanc Augustus possederat, asserenda videatur. (e) Sive id re ipsa, ut fere genius Nationis illius, dum res secundae sunt, modum nescit tenere, se posse perficere, sibi persuaderent, sive hoc illicio Principes Germaniae, qui hactenus in fide constantes erant, a Caesare abstrahere solum voluerint.

4. Et successit illis res utcunque e sententia, dum hoc illicio Ducem Wirtembergicum et Marchionem Badensem in suas partes pertrahere. Ac cum illo quidem in has condiciones

post Veneti sine mora curabunt, ut add. 68r 81r || post reddat (d) add. 81r || iidem facient similiter dabunt operam 81r || 3. = prima paragraphus capitis X. in exemplari BAMSP || bello armis 81r || vindicanda sunt v-erunt 68r, v- essent 81r || adhibebunt (communiter 81r) impendent 68r 81r || post quam omnes imprimis add. 68r 81r || eis restituta fuerit -dem -ae -erint 68r 81r || ante terra lidem exceptis Suecis add. 68r 81r || reddere pristinis dominis restituere 81v || post cogantur (a) add. 68v 81v || distributione diribitione 68v || post quid adversum (contra 81v) vellent aggerere vel add. 68v 81v || quaestioni – esse quaestio disceptari (agitari 81v) 68v 81v || ob – opportunitatem deest 81v || post Augustus III. add. 68v 81v || post hanc ante obitum add. 68v || post videatur Hoc pacis universalis systema fuit add. 81v || abstrahere – voluerint abstractos in suas partes pellicere vellent 68v, et post vellent: Inter has hostes designationes cet. add. 68v, quae verba legi possunt in linea prima capitis XIV. exemplaris Bibliothecae Nationalis Szechenynianae || 4–5. Hae paragraphi a Pray insertae sunt posterius, et desunt in exemplari BAMSP.

conventum fuit: Respublica Francorum, in communi cum Germania pace, dabit operam, ut aliquot Ecclesiastici Principatus profanentur, ac Duci obveniant. Dux vicissim in futura pacis tractatione cum Germania, et Caesare, pollicetur se acturum, ut non solum ditiones Germanicae in sinistra Rheni ripa Gallis cedant, sed Status etiam Italiae, qui hactenus feudo Imperii Germaniae obnoxii erant, hoc onere liberentur, et ex bonis Ecclesiasticorum in dextra Rheni ripa, Principum secularium damna pensentur. Item promittit, si bellum Gallis obmovebitur, se neutrius partis futurum, nec quae alias ex lege Imperii deberet, subsidia praestitutum, daturum praeterea Gallis liberum per suas ditiones comeatum, ac potestatem praesidia, quae eis opportuna videbuntur, occupandi. Denique si qui ex subjecto Duci populo, in eadem cum Gallis opinione, hoc est perfidi, ac propterea in carcerem conjecti, aut in exilium fuissent acti, eorumque bona vendita, hos liberos dimittet, veniamque eis redeundi dabit, ac bona restituet, sin interea autem fuissent vendita, suo aere redimet.

5. Eaedem fere conditiones Marchioni Badensi, non tam propositae, quam dictatae sunt, et mutuo consensu firmatae. Illud praeterea adjectum, ut Kellium,²⁴⁶ Argentorato oppositum cum suo territorio Gallis cedat, veniamque eisdem tribuat, ut quotannis arbores ad construendas naves, in ejus silvis caedere possint. Galli autem vicissim promittunt se facturos, ut Marchio privilegium de non appellando²⁴⁷ obtineat, neve posthac Constantiensis et Spirensis episcoporum feudo obnoxius sit (f). Hunc in modum Principes seculares Germaniae, cupiditate se ditandi ex alieno ducti, fidem, quam Caesari ac Imperio vi homagii dederant, fregere, et quantum in illis erat, constitutioni Imperii vulnus immedicabile inflixerunt. XIV. Inter has hostes designationes cet.

(a) Proinde portam patentem ad interiora Italiae in potestate habebunt, ut *Dominus Burke loco citato* p. 74. observat: Dies Land (Saubaudia) hängt mit Piemont zusammen, und da die Länder des Königs von Sardinien längst schon die Schlüssel zu Italien waren, und dafür schon längst von Frankreich angesehen wurden, so lange es noch seinen vormaligen Maximen mit Absichten auf Italien handelte, so kann es jetzt in diesem neuen französischen Reiche des Aufruhrs, wenn es einmal jenen Schlüssel in die Hände bekömmt, die Schranken dadurch offen erhalten, welche den Eingang ihrer jetzigen Politik in jene anlockende Gegend verhindert.²⁴⁸

arbores – construendas ad constituendas *Schönvisner* || (a) **Proinde – 691.** *Adnotationes in exemplari BNSz desunt, in exemplari BAMSP pro eis hae scriptae sunt:* (a) Ferunt Abbatem Sieyes optasse, ut rex Parisios ad Conventum Nationis (ad C- N- *deest 80v*) accersatur, quasi veniam errorum petiturus. Consimili fastu olim cum Duce Genuensium usus est Ludovicus XIV. Multum tamen inter illum et hunc interest.

(b) Idque propterea, quod in Mediolanensi provincia plerique Gallis clam faverent, ut Burke *loco citato* observat. Mayland nährt gewiß grosse Unruhen, und wenn es sich regen sollte, so ist kein Theil der Lombardey für seine jetzige Inhaber gesichert, er mag den Venetianern, oder den Oesterreichern gehören. Ut ipse eventus postea ostendit.

(c) Hanc conditionem in omni pacificatione proposuerant manifesto indicio, eos ubique occultos conjurationis socios habuisse. Itaque mirum non est, quod fortunam sibi ubique faventem fere habuerint, proditione magis, quam virtute clari.

(d) Si ita tum merito dubitari potest, an Germania deinceps titulum Sacri Romani Imperii gestura sit.

(e) Haec fusius deducta in Staats- und Ministerialzeitung. N. 43 p. 679. anno 1796 reperies.

(f) Vide Politisches Journal anno 1799. 2. Band. Hamburg. p. 682–691.²⁴⁹

(b) Videntur confoederationes hujus seculi multum similitudinis habere cum mercibus, quarum precia, pro spe lucri vendentium aut ementium cupiditate crescunt et decrescunt, tametsi crebro (etsi saepe *80v*) contingat, utrosque decipi, quod cuivis facile patebit, qui variarum Aularum pacificationes, inde Ultrajectensi pace anno 1713. post bellum de jure in Hispania succedendi finitum confecta (post – confecta *deest 80v*) ad annum 1795., quo rex Borussiae seorsim cum Gallis deserto communi foedere pacem inierat, volet in censum vocare. *67v 80v et post id* (c) His jam dudum reges Gallorum inhiabant, nullumque bellum fere cum Germanis gestum est, quo non aliquam partem pace confecta ex iis decerpserint. Ita anno 1659. pace Pyrenaea, Comitatus Artesiae demto S. Audomari castro amissus: ex Flandria vero Grevelinga, Slusa, castrum S. Philippi, Hanuya et Nourbourgum. Et anno 1678. pace Noviomagensi ex Artesia etiam castrum S. Audomari, ex Flandria Dunkercha, Insulae, Tornacum, Iprae, Mons S. Vinoci, Armentariae, Meninum et Furnae. Ex Hannonia Marienburgum, Philippi villa, Landrecium, Avennae, Quercetum, Valencennae, Bouchain, Bavay, Mauberge, Condé et Cameracum. Ex Ducatu Luxemburgico Diviodurum, Montmedy, Davilliers, Yvois, Chavancy, Marville, praeter liberum comitatum Franchcomté. Haec omnia incuria partim Anglorum et Hollandorum, partim etiam Imperialium amissa fuere. *tantum add. 80v* || (a) Proinde omnes exceptis Bohemiae et Saxoniae Electoribus a religione Romano-Catholica alieni. An deinceps etiam Sacrum Romanum Imperium sit dicendum, eventus dabit. (b) Pro media (dimidia *81r*) insula Sancti Dominici, quam Gallis cesserat, soli uberrimi et mercatui opportuna, vix quidem videtur aequa compensatio esse. (*post esse: nisi forte, ut non inanis est suspicio, Galli separato pacis articulo regi fuissent polliciti, se ex illius filiis regem esse electuros. add. 81r*). (c) Hanc Equites Hospitalarii Sancti Joannis Hierosolymitani, postquam a Turcis Rhodo exacti erant, a Carolo V. donum acceperant. (Rhodo – acceperere beneficio Caroli V. Imperatoris acceperere *81r*). Ordo ex variis Nationibus constabat: inter quas etiam fuit Hungarica, quae Priori Auranae vicario Magistri Ordinis parebat. Amplos olim in Hungaria, ut in aliis quoque regnis possederat fundos, quo dum ingruente ad Mohacsium Solymanno, in auxilium vocati venire renuerent, rursus amisere. Vide Pray Dissertatio de Prioratu Auranae. Viennae 1773. (Vide – 1773. *deest 81r*). Recens quoque omnes possessiones eis in Gallia ademtae sunt, non tamen ex eadem ratione, sed ut factiosi pecunia ex

his venditis comparata contra regem suum uterentur. (d) Postquam illis omnia beneficia ademta sunt, probabilius nollet, alioquin ei onus mare mediterraneum a pyratibus purgandi, et Gallis mercatoribus tutum comitatum in orientem praestandi sine omni fructu incumberet. *81r* (e) Hanc praetexunt, et aliud moliuntur. Vident enim tantam machinam vix in formam Rei publicae cogi posse, quod eis Abbé Sieyès, ut Moniteur fatetur, jam anno 1791. declaravit. Qui Ludovicum XVIII. propterea apud Ducem Brunsvicensem morari putant, magnopere falluntur, cum Galli separato articulo regi Hispaniae promiserint se aliquem ex ejus filiis regem esse renunciaturos. *deest 81r*. (f) Id quidem post secessionem aliquot suarum urbium, vix praestare poterunt. *deest 81r* (g) Qui Turcarum tenacitatem norit, merito hujusmodi paradoxum mirari debet. *del. 68r, add. 81r* || (a) An omnia reddituri sint, incertum est: quaedam tamen se velle restituere per Malmsbury legatum suum, Conventui Nationis generatim declaraverant, si Belgium Caesari redditum fuerit, cujus fidejussionem cum rege Borussiae et Hollandis solemniter pactione in se receperant. Hollandi, qui Gallis tributarii, proinde alieni magis, quam sui arbitrii sunt, nihil huc jam conferre possunt. Rex Borussiae, postquam connivente Russorum Imperatrice bonam Poloniae partem adeptus est, et hujus causa a communi foedere secesserat, parum sua referre putat, ad quem deinceps Belgicae provinciae pertineant. Anglorum vero, licet magis sua quam Caesaris causa multum interest, ne in Gallorum potestate maneant, ut Parlamentum Anglicanum jam anno 1636. regi suo declaraverat ob periculum ipsis Anglis imminens, ut auctor opusculi: *Considerations sur le danger, ou l'on seroit, si les Pais-Bas Autrichiens tomboient entre les mains de la France*, dudum observavit. Alioquin, si id fieret, praeterquam quod Angli minus mari deinceps dominari, nec eum, quem hactenus ex mercimoniis, in quibus tamen omnis illorum vis et potentia consistit, fructum percipere possent, continens etiam illorum ob viciniam portuum Flandriae, Gallorum excensionibus exposita esset. (Alioquin – esset *deest 81v*). Id in causa erat, cur Angli et Hollandi in pacificationibus semper conati fuerint, ne Galli his provinciis potiantur, Domum vero Austriacam velut propugnaculum suae securitatis hac parte haberent. (conati – parte: agebant, ne provinciae Belgicae a Domo Austriaca avellantur, quo hanc, velut propugnaculum suae securitatis hac parte Gallorum potentiae oppositam *81v*). An id autem hic hactenus profuerit, postquam Alsatia, Lotharingia, pars Flandriae et Hanonia in Gallorum potestatem cum Dunquerque venire, (Alsatia – venire: tantum jam ex illis decerptum est, et Scaldis interclusus Ostendendus autem portus per Anglos et Hollandos inutilis redditus hactenus profuerit, *81v*) rationem facile inierit, si quis sumtus, belli tempore impendendos ad calculum revocare volet. Miles, anona et reliquus belli apparatus e longinquo per alienas terras magnisque sumtibus semper accersenda erant. Subsidia quidem pecuniaria Angli et Hollandi praebant, sed cum haec finito bello creditoribus etiam cum interusurio repraesentanda fuerint, Caesar in alieno aere nomen suum habere cogebatur, nullo suo emolumento, praesertim, quod iidem portus Ostendendus immani sumtu extractum Caesari reddiderint inutilem, et Scaldim praeterea intercluserint, ne ulla ex mercimonio utilitas in Domum Austriacam redundare possit. Constat enim calculo rite subducto in Belgicas provincias ab anno 1701. ad annum 1795. plus impensum fuisse, quam ex his perceptum fuerit. Vide *Staats- und Ministerialzeitung* anno 1795. N. 53. p. 420. et N. 54. p. 425. Item *Magazin Europäischer Staatenverhältnisse* I. Heft anno 1797. p. 74-100. Hinc problema aetate nostra agitatum fuit, plusne Domui Austriacae Belgium, si eidem restitueretur, prodesset, an obsesset? Cum vel primo hujus belli triennio centies sexagies quinquies centena millia, illius causa impendi necesse fuerit. (accersenda – fuerit: accersenda et vires enervandae erant, qui alibi utilius adhiberi poterant. Hinc sub Josepho II. de Bavaria cum his provinciis permutanda cogitatum erat. Sed obstetit summo conatu rex Borussiae, ne unquam Domui Austriacae occasio deesset, vires suas inutiliter atterendo enervandi. Digna memoratu sunt, quae regi coram quodam Legato exciderant verba: Man muß, das Haus Oesterreich bey

XIV. 1. Inter has hostis designationes, lis, quae inter Viennensem et Borussicam aulas Poloniae causa hactenus vertebatur, tandem composita fuit. Jam alias memoratum est, qua ratione rex Borussiae ipso belli Gallis obmoti tempore, cum Moguntiam obsidebat, tres Palatinatus Poloniae, cum Dantisco, contra datam prius Polonis fidem, arbitrarie per suos occupavit. Abhinc autem, cum post compressam a Russis factionem Polonicam, de nova partitione inter tres aulas ageretur, et Berolinensis Cracoviam sibi assertam cuperet, negotium aliquamdiu adhaesit, nec prius ad finem perducere potuit, quam aula Russica Varsaviam eousque se retenturam declarasset, donec Cracovia Domui Austriacae obveniret. Ita Berolinensis aula cedere, et modum suae cupiditati ponere coacta fuit. Hunc igitur in modum, regio, quae Caesari obtigit, in citima Vistulae ripa praecipuam cum urbe Cracoviensi Palatinatus partem, et Palatinatum Paniovicensem, in altera vero ripa Palatinatum Lublinensem, cum ditione Stenicensi, tum ex citimo Bogi litore Chelmensis, et in ulteriore Berzescensis Palatinatum partem complectitur, Russisque secundum Bogi decursum, ad Berzescum, Borussiae autem ad Podlachiam, contermina est. (a) Hic Regni Poloniae tristis exitus fuit, quae ut instar bicipitis monstri, ex monarchia et Republica erat conflata, ita perpetuam dissidii sementem intra se continens, ubi postremis temporibus aestro libertatis Gallicae percita, vicinas regiones, praesertim Russicas, situ, lingua et religione proximas, eodem malo correptura videbatur. Imperatrix Russorum prima omnium de regno, quod intestinis factionibus exagitatum, aliis exitium minari videbatur, opprimendo cogitationem suscepit. Cui cum se aula Borussica, quae non facile occasionem proferendorum limitum praetermittere solet, eodem proposito junxisset, aula quoque Viennensis, non tam augendae ditionis desiderio, quam ne regi Borussiae via panderetur, ad partitionis tractatum, suis ingratiis accedere coacta fuit.

dem Besitz der Niederlande belassen, weil hierdurch doch immer eine Gelegenheit vorhanden ist, seine Stärke zu schwächen. Was würde dieses Haus mit Rußland gegen seine nördlichen Nachbarn ausführen können, wenn es durch Ländertausche seine Monarchie besser arrondiren, und seinen Staatskörper von den Niederlanden die wie der um sich fressende Krebs, seine innerliche Stärke aufzehren, auf eine so gelinde Art reinigen könnte. Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse. 3. Heft. p. 354. In nota haec subjunguntur: Wir schreiben diese Bemerkung getreulich nieder, wir der Minister, dem sie der König machte, solche sogleich aufgezeichnet hab. 81v) (b) Staats- und Ministerialzeitung 1796. N. 43. p. 679. add. 68v 81v || **XIV. 1.** *Haec paragraphus deest in exemplari BAMSP*

2. Sub idem fere tempus, quo lis de Polonia agebatur, rex Borussiae novam rursus demarcationis lineam pro Germania septentrionali, a Fulda ad fluvium Visurgim constituere propositum habuerat. Indixit propterea cum Duce Brunsvicensi ad X. Calendas mensis Maji congressum Hildesiam, in quo de copiis, quas cum Duce ad defendendos limites constituerat, alendis tractaretur. Aequum enim videri, ut, qui beneficio hoc fruituri sunt, hi etiam vitae sustentandae necessaria eisdem administrent, praesertim quod nova cum Gallis facta conventionione, provinciis intra novam hanc lineam, comprehensis, securitas constituta sit. (b) Nova haec limitum designatio, non tam ad procurandam Germaniae septentrionalis securitatem, cui, quod rex Gallis amicus esset factus, nihil periculi imminebat, quam illo spectare videbatur, ut militiam suam tempore pacis alieno sumtu aleret, et, postquam suo exemplo Landgravium Hassiae, Ducem Würtembergicum, Marchionem Badensem, Landgravium Darmstadensem et Palatinum Rheni a Caesare abstraxerat, hosti ad bellum in ipsa Austriae viscera transferendum, viam sterneret. (c) Quae si quis cum causis, ob quas se contra Gallos, in belli partem venisse, edito scripto professus erat, (d) et has rursus cum causis, cur seorsim pacem cum iisdem inierit, conferre volet, vix quidem modum inveniet, quo se ex hoc contradictionum labyrintho commode, quin in alterutram partem offendat, expedire possit.

2. Sub – lineam Quidvis autem horum fuerit, certe secundum hanc pacis formam nova praecipuae parti Europae facies inducenda et praecipuum emolumentum regi Borussiae obventurum erat, qui jam ante, quam id vulgatum esset, rursus novum *81v* || *post septentrionali* securitatis limitem *add. 81v* || **fluvium** *deest 81v* || **mensis** *deest 69r 98r* || **ad** *deest 69r 98r* || **defendendos** –o *69r 98r* || **limites** limiti *add. 69r*, limiti huic *add. 98r* || **tractaretur** tractetur *69r 98r* || **fruituri sunt** fruentur *69r*, f- essent *98r* || **facta conventionione** inita communis tutaque securitas *69r* || *post facta* communis securitas *add. 98r* || **conventionione** *deest 98r* || **novam – lineam** hunc limitem *69r 98r* || **securitatis – sit** promissa fuisset *69r 98r* || **Nova – limitum** N- limitis *69r*, Quae limitis *98r* || **cui – et** pertinere videbatur, quam ut Imperialium, qui hactenus in fide perstiterant, *98r* || **quam illo** *deest 69r* || **ut – et** quam ut vires Germaniae *69r* || *post postquam* rex *add. 69r* || **suo exemplo** *deest 98r* || **Landgravium** –ius *98r* || **Ducem Würtembergicum** Dux –us *98r* || **Marchionem Badensem** Marchio –is *98r* || **Landgravium Darmstadensem** –ius –is *98r* || **Palatinum** –us *98r* || *post Palatinum* ut neutrarum partium essent pellexerat *add. 69r* || **Rheni** *deest 69r* || *post Rheni* regis exemplo cum Gallis transegerant, plerique se *add. 98r* || **abstraxerat** sejungeret *69r*, sejungerent *98r*, et *post id* (b) *add. 98r* || **in – sterneret** in ditiones Austriacas tranducendum via sterneretur. *98r* || **edito scripto** *deest 98r* || *post* (d) contenderit *add. 98r* || *post contradictionum* et pactorum inconstantiae *add. 69r* ||

(a) Si auctor libelli Polens Ende non fallit tum portio, quae Caesari obtigit, in longum 30 in latum vero 40 milliaria quadrata et in his urbes 219, pagos autem 4765 et incolarum unum millionem 37.742000 complectitur.

(b) Staats- und Ministerialzeitung anno 1796. p. 899.

(c) Id Gallis pace cum Borusso facta, propositum fuisse, ipsi testantur: Les troupes françoises -- pourront faire le siège de Dusseldorf, de Maienze, cet. et dans toute la Suabe, et la Bavière et porter par ce moyen le théâtre de la guerre dans le coeur des possessions Autrichiennes. Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse. Nr. 2. heft. P. 203.

(d) Momenta belli suscipiendi haec erant: aequitas causae; Gerechtigkeit der Sache. Tum pacta conventa: die obwaltenden Verträge, und politische Verhältnisse. Usurpata statuum Imperii jura in Alsatia et Lotharingia a Gallis. Die Einziehung der Besitzungen deutscher Fürsten in Elsaß und Lotharingen. Bellum regi Hungariae injuste indictum et occupatum Belgium. Die Erklärung einer ungerechten Krieges gegen des Königs von Ungarn und Böhmen Majestät, welcher die wirklichen Feindseligkeiten durch den Angriff der Niederländischen Staaten unmittelbar folgten. Et ex his sequela, daher ergriffen Seine kayserliche Majestät die Waffen in der doppelten Eigenschaft eines Allirten Seine kayserliche Apostolischen Majestät, und eines mächtigen Reichsstandes. Folglich ist die Vertheidigung der Staaten dieses Monarchen, und des Reichs der erste Zweck ihrer Rüstungen. Atqui pace cum Gallis facta, non cessat causae aequitas, pacta etiamnum obstringunt, jura Statuum Imperii non sunt vindicata, nec redditum Belgium et ditiones regis Hungariae periculo expositae. O fides regia!

post 899. (b) His enim verbis jam anno 1795. die 1. Maji Imperiales ad pacem cum Gallis ineundam ivitaverat: Des Königs Majestät ertheilen hiermit die feyerliche Zusage, daß sie mit aufrichtiger herzlicher Willigkeit allen denjenigen, welche sich mit Friedenswünschen unmitterbar /sic!/ an Frankreich werden, und dabei höchst Ihre Unterstützung verlangen wollen, diese auf das kräftigste angedeihen zu lassen -- Und werden sie dieselbe unversucht verschmähen wollen? *add. 98r. Hic textus est idem ac adnotatio (b) capitis undecimi in exemplari BNSz || Gallis -i 98r || pace - ipsi deest 98r || testantur* fassi sunt 98r || **Imperii** Germaniae 98r || **in - Lotharingia deest 98r || a Gallis** per -os 98r || *post Hungariae* et Bohemiae *add. 98r || post indictum simul add. 98r || occupatum Belgium* obmotum 98r || *post his* consecrarium *add. 98r || Statuum - sunt* Imperii (Germaniae 98r) in Alsatia et Lotharingia nondum 69r 98r || **vindicata** instaurata 69r || **redditum - regia!** redditae Belgicae provinciae, nec ditiones haereditariae regis Hungariae defensae Caesar si non proditus certe desertus et potior Germaniae pars hostis libidini objecta cet. cet. 69r, defensae Belgicae provinciae rex Hungariae et Caesar desertus, si non proditus Germania adhuc hostis libidini exposita multo autem minime integritati suae restituta est. 98r ||

XV. 1. Ad Rhenum interea finis cessationi ab armis factus, quae cum conciliandae solum pacis causa fuisset indulta, et Galli variis ambagibus usi, hanc protelare cuperent, Carolus Archidux Austriae, quem Caesar universis copiis summa cum potestate praefecerat, misso ad illos feicali, armorum cessationi, decimo post die finem futurum nunciari curavit, simul militem ex stativis contraxit, bello, ut primum respirii tempus praeterierit, initium facturus. Verum Galli, violata fide, non exspectato, ut conventum erat, decem dierum fine, Caesareos trans Rhenum recedere coegerunt,²⁵⁰ vastitatem, more suo, late propagaturi, nisi Archidux die XV. Junii commisso ad Weצלariam²⁵¹ proelio, insigni clade profligatos, ad Düsseldorfium retrusisset. Quod victoriam porro persequi non expedire putarit, id in causa erat, quod dextram Rheni superioris et inferioris ripam, longissimo spacio porrectam defendere, et partem copiarum in Italiam, ubi hostes acceptis supplementis latius grassari coeperant, subsidio mittere cogere.²⁵² Id ubi Galli compertum habuere, detracta a Rheno inferiori magna copiarum parte, quam ad sedandas intestinas factiones mittendam, in vulgus sparserant, repente universis pene viribus, ex Alsatia transmissis Rheno, in Sueviam irrupere. Archidux, accepto nuncio, nihil propterea animum remittens, incredibili celeritate ac difficillimo itinere, a media et inferiori Rheni plaga, suos deducens, hosti, cum is bipartito, in utraque Danubii ripa, jam in Bavaria grassabatur, se objecit, ut ferocientem et prospero successu tumentem, opportuno tempore aggredere. Conclamatatum erat de ditionibus Austriacis, si hostis designationi eventus responderet. Triplici enim exercitu uno Germaniam a Borussis destitutam, rapinis pervagaturi, altero ex Italia per Forojulium Styriam invasuri,

XV. *Hoc est caput primum decimum in exemplari BAMSP (98v–99v, 36r, 38r, 70r–71v, 74r).* **1. protelare** prorogari 98v || **misso – feicali** f- ad i- XII. Calendas Junii m- 70r 98v || **armorum cessationi** inducias abruptum iri, declaravit 98v || *post* **post** qui utrinque praestitutus erat 98v || **finem – retrusisset** hostem praeveniendum ratus ad Weצלariam aggressus, etsi numero inferior profligavit, et ad Düsseldorfium retrusit. 98v || **ut conventum erat** *deest* 70r || *post* **Caesareos** improvise aggressi *add.* 70r || *post* **profligatos** eadem celeritate, qua venerant trans Rhenum egisset *add.* 70r || **ad Düsseldorfium – debuerit** (*initium paragraphi secundae*) *deest* 70r-v || **expedire putarit** e re publica censeret 98v || **dextram** utramque 98v || **porrectam defendere** protensam tueri 98v || *post* **copiarum** praeterea *add.* 98v || **compertum** exploratum 98v || **inferiori** *sic, non recte, –e maxima* 98v || **quam** quas 98v || **mittendam** se missuras 98v || **irrupere** se effuderant 98v || *post* **Bavaria** et Franconia *add.* 98v || **opportuno tempore** data opportunitate 98v || **Conclamatatum** Actum 98v || **Italia** Lombardia 98v || *post* **Stiriam** et Carniam *add.* 98v ||

tertio in Bohemiam irrupturi, et pacis leges Caesari ad Viennae moenia praescripturi ferebantur.²⁵³ (a) Triste et illud accessit, quod rex Borussiae, quasi Caesar, et Germania nondum satis hostium haberent, obsoleta sua jura in urbis Norimbergae pomoeria, non ex legum scito, sed immisso milite, per idem fere tempus persequeretur, quo Galli hinc Egrae²⁵⁴ et illinc Monachio propinquabant.

2. Hucusque progressus Archidux, tametsi praeter subsidia in Italiam missa, Ehrenbreitsteinio, Moguntiae, Manheimio et Philippiburgo²⁵⁵ defendendis, militiae partem relinquere debuerit, et Germaniae Principum aliqui cum hoste non tam inducias, quam damna suorum paciscerentur, (b) adoriri, quod miles incredibili pugnae desiderio flagraret, constituit. Primum in eam partem, quae Bohemiae minabatur, invectus, relata ad Nördlingam victoria, rursusque prope Herbipolim proelio congressus, hostem in fugam, et fugitivum trans Rhenum egit. Tum in partem illam, quae Caesareos in Bavaria urgebat, confectis impeditissimis itineribus, conversus, coortisque undique colonis injurias suas ulciscens, hostem nusquam sinens quiescere, ac identidem carpens, trans idem flumen redire coegit, eademque opera Norimbergam ab exactionibus liberans, Ehrenbreitsteinium et Moguntiam, obsidione solvit. Ita hoste intra bimestre spacium depulso, spes illius disflavit, fastumque repressit, (c) fortasse nomen vindicis Germaniae meriturus, nisi id Borussi suo regi, post confectam seorsim cum hoste pacem, tribuendum putassent. (d)

3. In Italia non eadem, qua ad Rhenum, fortuna res gesta est. Post confectam enim cum rege Sardiniae pacem, cum omnia Gallis a Stura fluvio ad Tenarum, et ab Alexandria ad Padum prona essent, et quacunque ibant, Itali partim sponte ad illorum signa confluerent, partim vi militiam profiteri cogentur, Veneti autem haec otiosi spectarent, Caesarei, ne ipsa

post Bohemiam et hinc in Poloniam Caesari subjectam contendere *add. 98v* || *irrupere deest 98v* || *pacis* –em 98v et ad Viennae moenia *ante pacem transp. 98v* || *leges Caesari deest 98v* || *praescripturi ferebantur* praescribere propositum habebant 98v || *accessit* inter- 98v || *Caesar et deest 98v* || *haberent* –t 98v || *obsoleta* vetera 98v || 2. *post defendendis* bonam *add. 98v* || *adoriri* aggredi 98v || *fugitivum* fugientem 70v, fugientem saepis mulctatum 98v || *urgebat* premebat 99r || *conversus deest 70v 99r* || *coortisque* coortis 70v 99r et *post id* quoque, quos domini hostibus destituerant, *add. 70v 99r* || *hostem* – *quiescere* e latere 70v || *hostem* – *carpens deest 99r* || *ante exactionibus* hostis *add. 99r* || *hoste* – *fortasse deest 70v* || *hoste* Gallis 99r || *intra* – *depulso* bimestri spacio depulsis 99r || *illius* illorum aliorumque 99r || *post pacem* jam multo *ante add. 99r* || 3. *post Italia* cujus partem secundum pacis universalis normam (systema 70v) Galli a Domo Austriaca penitus avellere (c), aliisque distribuere (diribere 71r) constituerant (propositum habebant 71r) *add. 70v – 71r 99r* ||

multitudine circumvenirentur, trans Padum se recipere coacti erant. Abhinc hosti nihil impervium Mediolanum, Parma, Placentia cum Mutino partim sponte dedita, partim extorta pro rerum indemnitate, immani pecuniae summa, contra datam fidem,²⁵⁶ vi occupatae, sensimque gradus ad obsidendam Mantuam factus. Hanc Caesarei jam ante impositis praesidiariis, et invecta ad plures menses re frumentaria, necessariis operibus munierant, quam ad Padum se recepissent, cum ut e vicinia hostem, data opportunitate, carpendo, difficilem ei obsidionem redderent, tum ut supplementa ex terris haereditariis prostolati, proelio rem experiri possent. Hostis interea, nostrorum receptu, et desidia Principum (e) Italiae audacior factus, non solum urbes deditas ingenti pecunia emungebat, sed eas quoque, quae juris Pontificii sunt, ad defectionem non tam sollicitabat, quam cogebat, licet per id tempus legati Parisiis Romam missi, de pace cum Pontifice tractarent, pecuniae magis, quam illius serio conciliandae, avidi, nec enim minoris, quam ter centies scutorum²⁵⁷ millibus hanc mercari volebant, et ut liber eis in ditiones regis Neapolitani aditus pateret.

4. Sed hoc ipsum, et, quod more suo violata fide, portum Liburnum interea occuparint, regique Neapolitano,²⁵⁸ easdem, quas Sardiniae regi,²⁵⁹ pacis leges vellent praescribere, in causa erat, ut is aucta militia, initoque foedere cum Pontifice, qui condiciones a Gallis propositas, religioni adversas, respuerat, vim, si inferretur, propulsare constitutum habuit. Hoc animo rex comparatus, si in proposito perstitisset, aut suo arbitrio communem causam defendere fuisset permissus, dubium non erat, quin res Italiae meliore loco futura, nec Galli has progressionem facturi fuerint, sed cum rex Hispaniae²⁶⁰ per Legatum suum, ut eidem, cui ipse, foederi se illigari sinat, identidem urgeret, pacem cum Gallis invitum tandem iniiit, eam tamen conditionem pactus, ut status Pontificius indemnus maneret. Verum quoniam hostis

se – erant recessere 99v || impositis – et deest 99v || ad in 99v || necessariis – munierant tolerandae obsidioni comparaverant 99v || ad Padum in ditionem Venetam 71r 99v || terris ditionibus 99v || experiri possent experirentur 71r 99v || nostrorum Caesareorum et post receptu scrib. 99v || audacior factus a- redditus 71r, sui securus 99v || non tam deest 99v || quam cogebat deest 99v || Pontifice eodem 71r, 99v || post aditus Gallis add. 99v || 4. more suo nuper admodum 99v || post Liburnum in Hetruria add. 99v || post propositas quod quaedam ex his add. 71r, 99v || adversas –ae essent 71r, 99v || respuerat aspernatus erat 71r, 99v || si inferretur deest 71r, 99v || consitutum habuit parabat 71r, constituit 99v || communem – defendere deest 99v || post progressionem ob difficilem receptum add. 71r || pacem deest 74r || Pontificius –iis 74r et post id quorum foedere conjunctus ab hostilitate add. 74r || indemnus immunitas 38r || maneret –at 74r || Verum quoniam Pontifex tamen cum 38r, V- Pontifex cum 74r ||

parum hactenus pactis tribuere erat solitus, Pontifex regem quoque Hispaniae conveniendum censuit, obtestatus, ut auctoritate sua hostem a suis ditionibus arcere, ne gravaretur, sed responsa nec rege Catholico digna, nec utriusque Principis honori convenientia, accepit.

(a) *Dominus* Luchesini²⁶¹ Borussicus ad aulam Viennensem legatus plane diem 24. *Octobris* designavit, quo Galli Ulmam venturi et Lincii pacem dictaturi sint. Inficetus vates.

(b) Constat enim calculo rite inito eos, cui inducias cum Gallis pacti erant, contribuere eisdem debuisse 19.438332 *florenorum* et 50 xr.²⁶² Quam utilius et honestius haec summa ad tuendam Germaniam impensa fuisset.

(c) Parisini plane non dubitabant, suos Viennaefuturos. Hinc jam mense Julio prostabat venum imago cum hac inscriptione: L'entrée victoriense du General Moreau dans la résidence de l'Empereur des barbares. Est igitur, cur Gallis pro barbaro hac humanitate gratias agamus.

(d) In rescripto ad collegium Imperiale Ratisbonam die 1. Maji Seine königliche Majestät haben um den reissenden Strom seiner (nempe hostis) Unternehmungen von Deutschlands

ante pactis hoc bello *add.* 74r || *post pactis* hoc bello *add.* 36r 38r, *conventis add.* 74r || **erat solitus** s- fuerit (a) 36r 38r, sit s- 71v, solebat (a) 74r || *post sua* et intercessione *add.* 71v || **obtestatus** *deest* 36r 38r || **hostem** Gallos 36r 38r 74r || **suis** *deest* 36r 38r || **ditionibus** –e 36r 38r 74r || *ante arcere* Romana *add.* 36r 38r 74r || *post Sed* a ministro illius *add.* 74r || *post responsa* a ministro *add.* 36r 38r, *ejusmodi add.* 74r *et post id* accepit *transp.* 74r || **nec** *deest* 36r 38r, *et* 71v || **rege** –is 36r *et post regis* **accepit** *transp.* 36r 38r || *post Catholico* parum *add.* 71v || **Catholico digna** *nec deest* 36r 38r 74r || *ante utriusque* quae *add.* 36r 38r 74r || **honori convenientia** dignitati parum convenire 36r 38r 74r || **Borussicus** regis Borussiae 70r, 98v || *post legatus* ipsum etiam tempus jam *add.* 98v || **plane** – **Octobris** *deest* 98v || **designavit** –erat 98v *et post id* futurae pacis, sed Viennaefuturos substituit. *add.* 70r, futurae pacis. Vaticinium hoc erat: Gallos 24. *Octobris add.* 98v || **quo** – **vates** Vaticinium hoc erat: Gallos 24. *Octobris* Ulmaefuturos, *et mense Novembri* pacem Lincii dictaturos. Id verisimiliter vel condicto ei ab hoste communicatum est, vel secundum *Tractatus Berolinenses* anno 1791. *Articulus* 9. aliunde resciverit. Sie (beyde Majestäten) - - werden ihren Gesandten an fremden Höfen Befehl geben, sich Freundschaftlich alles das jenige mitzuthellen, woran gelegen seyn könnte, daß es zur Kenntniß der Vereinigten Mächten gelangte. 70r || **quo Galli** *deest* 98v || **Ulmam** –ae 98v || **venturi** futuros 98v || **Lincii** hinc Lincium 98v || **pacem** – **vates** ubi pax conficienda esset. Sed Gallos, *et vatem* eventus fefellit. 98v || **ad** – **fuisset** in defensionem adhiberi poterat 70v 98v || **Parisini** – **futuros** *deest* 70v 99r || *post Julio* iconismus Parisiis *add.* 70v 99r || **imago** – **inscriptione** hac subjuncta epigraphe 70v 99r || **Est** Habemus 70v 99r || **barbaro** *deest* 70v || **humanitate** rusticitate 70v || *post Maji* post confectam cum hoste pacem. Sie *add.* 70v, anno 1795. Sie *add.* 99r || **königliche** Preussische 99r || **nempe hostis** des Feindes 70v 99r ||

Boden möglich abzuwehren, alles was von höchst Ihnen abhieng, gethan, und erschöpft, und alle ihre Macht angewendet, um das schwäre Verdienst zu erringen, in den gefahrvollesten Krisen, Deutschlands Beschützer, und Retter geworden zu seyn.

(e) Prodiit hoc tempore libellus hoc titulo: Scuola politica del Buonaparte (erat hic Dux Gallorum in Italia) per i Stati d'Italia. Quisquis hujus auctor fuerit secundum illius opinionem si Principes Italiae confestim in belli principio Caesareis qui in Italia erant 35 000; Sardinia 15 000, Neapolis 12 000; Veneti 10 000, Genua 7000, Roma 6000, Parma 4000, Hetruria 5000, Mutina 4000, Luca cum feudetariis Imperii 1000, conjunxissent facile potuisse 100 000 conflari et hostibus resisti. Sed oblitus fuit addere plerosque in Italia jam opinione libertatis

post seyn (c) Non id recens a Gallis excogitatum est, rudia hujus lineamenta jam tum adumbrata erant, cum Domus Habsburgica sub Philippo II et Ferdinando I. in duas lineas Hispanam et Austriacam divisa, tot amplissima regna et provincias adepta vicinorum in se invidiam concitavit. Jam Francisco I. regi Galliarum cum Carolo V. res fuit Italiae causa, idem Turcas inito cum iis foedere, Ferdinando I. hostes conscivit, et factiones in Hungaria magnis sumtibus alebat. Sed haec initia solum erant, ipsius vero systematis in ordinem redacti, auctor erat Henricus IV., qui omnes ditiones Europaeas, praeter Hispaniam Domui Austriacae ademtas, et in plures divisas cupiebat. Ut successus destinationi responderet, monstrum illud politico-imaginarium, quasi Domus Austriaca universalem monarchiam condere meditetur (c- m- condere velit excogitaverat 70v), eoque Principibus suae aetatis palpum obrusit. Abhinc reges, qui hoc fuco capti erant, ut quemque sua utilitas, hujusque spes pro temporis varietate ducebat, hostes Domui Austriacae partim aperte, partim occulte quemadmodum increscendi occasio se dabat, facti sunt. Ita septem foederatae provinciae sensim avulsae Flandria, Artesia et Hanonia, carptim diminutae, amissa Alsatia et Lotharingia, ereptum jus successione in Hispania, regnum utriusque Siciliae perditum, et Carolo VI. defuncto ditiones totius monarchiae, fere ad exitium adductae amissaque Silesia fuit. Saepe quidem hoc systema videbatur foederibus, et matrimoniorum pactione intercalatum, nunquam tamen ex oculis dimissum, sed, si vel umbra commodi ex alieno adipiscendi apparuit, violata pactorum sacrimonia resumtum parumque erat, Domum Austriacam ditionibus jure acquisitis spoliare, nisi hanc etiam obtenso aequilibrii in Europa conservandi fuco, a priscis suis juribus vindicandis impedirent. *del. 70v, add. 99r post impedirent: cum ipsi interea, hoc ipsum aequilibrium, sibi solis arbitrarium, limites suos in aliorum terras, nulla ne speciosa quidem de causa, saepe etiam contra datam fidem proferendo evertunt del. 70v || hic Dux is exercitus 71r 99v || Gallorum Gallici 71r 99v || post Italia ductor add. 71r 99v || Quisquis – fuerit deest 71r || Quisquis – erant Sive is re ipsa, seu alter illius auctor sit, certe viam facilem ostendit, qua servari Italia poterat. Secundum hujus igitur opinionem, si status Italiae Caesareis copiis 99v || confestim – principio deest 71r || qui – erant deest 71r || post 35 000 suas junxissent et quidem add. 99v || conjunxissent facile deest 99v || post potuisse exercitum add. 99v || post 100 000 exercitum 71v, nullo pene negotio add. 99v || et – resisti deest 99v ||*

Gallicae fuisse depravatos, atque hinc Gallos plus horum prodicione, quam suis armis valuisse.

XVI. 1. Tam ancipiti loco cum res Italiae esset, et quatuor reges praeterea a communione foederis jam recessissent, Principes autem Germaniae torperent, unus Caesar rebus tam arctis sibi constabat, utque Italiam, in qua cardo rei vertebatur, servaret, Wurmserum, bello alias expertum Ducem, deducta a Rheno copiarum parte, ei subsidio misit. Qui magnis itineribus in Tirolim contendens, ut primum hostem latrocinia magis, quam bellum, agentem, inde exegerat, et Caesareorum, qui se ultra Padum nuper receperant, pars Veronam regredi, pars altera, se lacui Benaco (de la Guarda) circumfundere minaretur, cum delecta parte exercitus Mantuam properans, Gallos desertis castris obsidionem solvere coegit. Inde spes servandae Lombardiae oborta, si armis tantum, et cum solo hoste, non item cum incolis, et contra hos agendum fuisset, qui cum jam multo ante, quam bellum in has partes tractum fuisset, lue libertatis Gallicae essent infecti, Gallos venientes ultro amplexi, in amicorum (a)

post valuisse (a) Id quidem hoc bello (*post b- factis suis add. 38r*) magis (adeo *38r*) declararunt, quam ut necesse sit (quam –sit: ut supervacaneum sit *38r*), exemplis docere. *add. 36r 38r*. Id quidem toto hoc bello magis declararunt, quam ut opus sit, singillatim referre. Quin illos quoque, qui se neutrarum partium futuros, data acceptaque fide promiserant, hac violata perinde ac hostes habebant. Exemplo sunt Papa, Hetruriae et Mutinae Duces, Genuensis et Veneta Respublicae, nec Helveti penitus immunes erant. *add. 74r* || **XVI.** *Textus huius capituli est in capite XI. exemplaris BAMSP (36r-v 38r-v 74r–75r).* **1.** *post Germaniae* (Imperii *38r 74r*) alii (*deest 38r 74r*) veterno quasi obruti viderentur, *add. 36r 38 74r*; *post viderentur*: alii ut pervulgata opinio fuit, spe futura, quae pars ex discerpenda Germania eius obventura esset, se alerent *add. tantum 36r*; partim torpere viderentur, partim spe futura, quae secundum systema pacis universalis discerpendae Germaniae pars eis obventura esset, se alerent, *add. 71v* || **torperent** *deest 36r 38r 74r* || **in – vertebatur** *deest 36r*, cui belli moles incubitura videbatur *add. 38r 74r* || *post Ducem* laborantibus *add. 36r 38r 74r* || **deducta – ei** *deest 36r 38r 74r* || *post itineribus* a Rheno *add. 74r* || **latrocinia** praedas *36r 38r 74r* || **agentem** gerentem *36r 38r 74r* || **inde exegerat** a limitibus abegerat *74r* || *post qui* in ditionem Venetam *add. 71v* || **se – regredi** *i. m.*, ad Brentam hactenus haerere coacti erant (cogebantur *38r 74r*), pars Vicentiam propinquaret *36r 38r 74r* || **ultra – nuper** *deest 71v* || **Veronam regredi** Vicentiam propinquaret *71v* || **de la Guarda** *deest 36r*, Lago di Guarda *38r 74r*, alis de Guarda *71v* || **circumfundere** –fusa *74r* || **minaretur – castris** Brixiam occupasset versus Mantuam accelerans, repentino suo adventu hostem cum tormentis reliquoque belli apparatu deserere, et *74r* || **minaretur – coegit** versus Mantuam accelerans, repentino suo adventu hostem ab obsidione rejecit. *38r* || **armis – multo** finis principio respondisset, nec Itolorum pars jam *74r* || *post agendum fuisset* quorum pars eaque nobilior regnandi cupida *add. 38r* || **lue** fuco *36r 38r 74r*, pestifera lue *71v* || **essent infecti** capti e- *36r 38r*, fuisset capta || **Gallos venientes** hostem –em *36r 38r 71v* || **Gallos – (a)** ac propterea *74r*

Caesareos vero in hostium numero, habuere. Hinc istis cum gemino hoste res erat, uno aperto, et clandestino altero. Ac hic quidem, postquam fere quaevis urbs, hortatu Gallorum, se in Rempublicam transformari, et a Caesaris jurisdictione liberari cuperet, illo periculosior, quod Gallis anonomam, militem et reliquum belli apparatus libere administrarent, Caesareis contra negarent, et difficillima redderent. Quo factum, ut, cum Mantua rursus obsideretur, ipse Wurmserus, cum Italos communi in Gallos propensione ferri videret, ad hanc propugnandam, se in eam recipere, consilium tempori opportunissimum esse putaverit. Fuere, qui id ei vitio verterint, alii contra tuerentur, alioqui, ut ex eventu patuit, urbs haec diutius servata, hosti impedimento fuit, quo minus progressiones suas ante latius posset proferre, quam res in sinistra Rheni ripa, a Carolo Archiduce satis tuto constituta esset. Erat quidem periculum, ne

Hinc – putaverit Abhinc enim fortuna alternis variabat. Galli enim acceptis supplementis rem universis viribus, Caesarei autem diversis locis sejuncti agebant, sensimque versus Tyrolim et in ditionem Venetam retrusi sunt, mox iterum, quoniam salva Mantua salvus Italiae, et hac amissa spes eorum, qui sublato Caesaris dominio Rempublicam moliri constituerant, nitebatur resumtis viribus hostem aggressi superatisque obstaculis, pars cum Wurmsero ad Mantuam constitit, qui defixis ante urbem castris locum deinceps tuendum suscepit. 74v || **post hoste** Gallis et Italis *add.* 36r 38r 72r || **res erat post altero** *transp.* 36v 38v || **hortatu Gallorum** *deest* 36v 38v, h- G- vel sponte etiam 72r || **post apparatus** quidam coacte quidem plerique tamen *add.* 72r || **cum – videret** *deest* 36v 38v || **ei** duci, cui summa belli credita erat 36v 38v 74v || **verterint** dederint 36v 38v 74v || **alioqui – sustentata fuit** quod ejus praesentiam erigendis militum animis utilem, et si obsidio esset diuturnior ad molestias alacriter ferendas incitamento futuram existimarint. Nec Buonaparte segnior laudisque, quam sibi hactenus bello comparaverat, sustentandae cupidus Mantuam primum cominus acriter infestabat, post autem, quam saepius ab erumpentibus clade esset affectus, et autumnus jam in hyemem vergeret, mutato consilio eminus solum, et lenta obsidione cura simul in obsessos, et qui foris excubabant, Caesareos duces intenta urgebat, spe fretus ipsa diuturnitate et anonia defectu urbem dedendam esse. Et jam penuriae periculum prope erat, licet Wurmserus crebro erumpens hosteque ad plura stadia repulso rem frumentaria, urbi inferret, idemque ducum, qui ex limitibus Tyrolis, et ex ditione Veneta hostem subinde carpebant, saepe conarentur, quia tamen haec alendis praesidiariis in longum vix suffectura videbantur, acceptis Vienna mandatis jussi sunt urbi laboranti subvenire. Tentatum id utrinque est. Hinc quidem, postquam prope Veronam XII. Novembris ad manus ventum esset, Buonaparte proelio inferior triduo autem post superior factus illos Paduam reverti coegit. Perinde alia parte anceps Caesareis fortuna fuit. Primum enim XVII. Novembris hoste ultra Roboretum, et Claustra (Chiusa) prope castrum Peschierae retruso victores mox clade accepta subsidio obsessis venire non poterant. Ipse etiam Wurmserus XXIII. Novembris facta eruptione et hoste profligato Puteolos (Pozzolo) prope Veronam substitit, ut se utrique Caesareorum duci conjungeret, sed ii longius, quam ut id commode fieri posset, jam ante recesserant. Itaque Mantuam reversus urbem fidei civium et constantiae praesidiariorum confisus, porro defendendam suscepit. (a)⁴⁰⁰ 74v || **alioqui – esset** *deest* 36v 38v || **haec** hac ratione 72r ||

⁴⁰⁰ *Adnotatio, quae pertinet ad* suscepit: (a) Observatum a multis est Gallos in hac obsidione plures suorum amisisse, quam omnibus pugnis et velitationibus toto hoc bello in Italia commissis. 74r

obsessi, si lenta esset obsidio, penuria sensim laboret, huic tamen factis crebro eruptionibus, hosteque a munimentis rejecto, in viciniam procurrendo, invecta re frumentaria, identidem consultum fuit. Eadem Ducum, (b) qui cum Caesareis hostem per intervalla foris carpebant, cura fuit, ut laborantibus subvenirent. Saepe id tentatum, ventumque prope Veronam, et Roboretum, irritus tamen semper conatus fuit, sive Praefecti militares imperata Ducum facere negligerent, sive ipsi Duces distantia locorum magis divulsi essent, quam ut sibi consilia tempori vicissim communicare potuerint, seu denique haec ipsa multo ante, quam ad exitum perducerentur, Gallis prodita fuerint. Istorum aliquid, cum miles Caesareus crebra virtutis suae documenta ediderit, intervenisse, multorum opinio fuit, cur post repetitos septem mensium conatus, urbi non potuerit subveniri. Vel sic tamen hactenus servata, et civium fide, ac constantia praesidiariorum sustentata fuit.

2. Quia tamen ob confluentis in dies hostis copiam, tum si obsidio in hyemem duceretur, ob anoniae sensim deficientis caritatem, urbs periculo non vacabat, Caesar, qui cum belli molem fere uni sibi incumbere videret, expertusque jam alias esset, qua propensione animi Ordines et Status Hungariae, in se, et communem sibi cum rege felicitatem ferantur, Comitia Posonium ad diem VI. Novembris indixit, ut opportunam cum iis rationem iniret, qua hostis, cujus molimina ad convellendam religionem non minus, quam omnium Nationum rem publicam, Majorum sanctionibus rite institutam, objecta nullis legibus coercitae libertatis specie, evertendam tenderent, a ditionibus haereditariis arceri, ejusque progressiones impediri possent. Simul ac regis desiderium Ordines intellexerant, certatim, concordique omnium consensu, subsidia hosti propulsando opportuna, se collaturos sponponderant. Nec sponsione segnius

(b) *deest* 36v 38v || **cum – carpebant** foris in molitiones hostis excubabant 36v 38v || *post id* cum ex limitibus Tyrolis, tum ex ditione Veneta *add.* 36v 38v || *post conatus* et fere cum clade conjunctus *add.* 36v 38v || **sive** seu militiae *add.* 72r || **militares** fidei suae obliti 72r || **locorum** locis inter se 36v, inter se locis 38v || **potuerint** semper possent 36v 38v 72r || **Gallis** hosti 36v || **crebra** creberrima 38v || **septem** sex 38v || **sustentata** *deest* 36v 38v || **2. Quia – desiderium** *del.* 36r. Post tot mensium frustra susceptos conatus cum hostis coacta ex Italis etiam militia, et missis a Rheno subsidiis obsidionem majori contentione urget, Caesar, quoque, qui copias undique, ex stativis in Italiam properare jussit, um ad Comitia, quae jam ante in diem VI. Novembris Ordinibus Hungariae Posonium conciverat, profectus est, ut rationem, qua si Mantua in hostis potestatem veniret, et limitibus quoque regni ad flumen Sancti Viti tuto consuli possit, cum iis iniret. Simul ac regis voluntatem 74v || **fere – videret** hactenus jam in quartum annum fere unus sibi sustinere debuerit 72r || **ejusque – possent** et in suas redigi possit 72v || **desiderium** voluntatem 72v ||

electo Archiduce Josepho, regni Palatino,²⁶³ res effectum data est. Primum quinquaginta millia tyronum, qui veteranis adjungerentur, tum alimoniam exercitus trecentorum quadraginta millium, bis decies centena millia modiorum frumenti, in pabulationem vero octoginta millium equitum, ter decies centena septingenta, et sexaginta millia modiorum avenae, praeter vicena boum, et decem millia equorum, decreta sunt, partim re, partim etiam aere praestanda.²⁶⁴ Quin ad fidem suam in regem luculentius contestandam, ultro constituerant, ut, si ingravescente periculo, res ita ferret, ut hostis limites juris Hungarici attentaret, Nobiles regni totius militiam viritim profiteantur. Solutis Comitiiis,²⁶⁵ par studium iis, quae constituta erant, impensum. Conscripti, lectique tyrones, frumentum, imperatis vehiculationibus, in designata promptuaria subvectum, aes liberaliter collatum, labor denique ea contentione ubique fervere, ut in anni exitu prope omnia jam in numerato haberentur. Ea erat Ordinum Hungariae in publica necessitate aliarum etiam provinciarum juris haereditarii, morem regi gerendi, communis voluntas et promittitudo. (c)

(a) Constat Latomos, ut per omnes fere Nationes Europae, ita in Italia quoque diffusos esse, et sua contubernia habere. Hujusmodi Mediolani à la Concordia et Cremonae à St. Paulo celeste alibi alia fuere.

effectum –ui 72v 75r || **frumenti** siliginis 72v 75r || **equitum** equorum 75r || **partim** – **praestanda** deest 75r || **Solutis Comitiiis** -o conventu 75r || **imperatis** deest 75r || **subvectum** con- 75r || **Hungariae** deest 72v 75r || **post haereditarii** praesertim Italiae, ex qua, si Mantuam dedi contingeret (M- d- c- : Mantua dederetur 72v), hosti apertum in ditones Hungariae iter erat *add.* 72v 75r || **(a) Constat** – **Articulus 2.** deest Schönvisner || **ut** – **Europae** libertatis Gallicae assertores et vindices (socios et defensores 74r), ut in omni propemodum Natione 36r 38r 74r || **sua contubernia** privata conventicula 36r || **alia** passim 36r 38r, *et post id* Hinc mirum non est Gallia omnia prona, Caesareis vero adversa fuisse in Italia. Vel in Caesareis solum ditionibus haereditariis calculo leviter inito censentur 58 contubernia, ex his Viennae 8. Vide die zwo Schwestern Paris und Wienn, oder neuentdecktes Freymaurer und Revolutionssystem 1796. Item über Zahl, Reichthum, Hauptabsicht der deutschen Maurer 1795. *add. tantum* 71v. Huic hominum generi, sicut in Germania, sic etiam in Italia, Galli felices armorum progressionibus debent, ut scriptor (non ociosus spectator 74r) hujus temporis recte observat. (Huic – observat: Germaniam his scatere, Moguntia documento fuit, ut adeo scriptor hujus aetatis non postremae notae, non vereatur mentem suam in haec verba depromere. 71v). In allen deutschen Ländere befinden sich solche Menschen, die gemäß ihrer geheimen Verbindungen, nur die jenigen zu Ehrenämter befördern, die durch ähnliche verderbliche Grundsätze eingeweicht, verdiente Männer von Kriegs- und Civil-chargen wo nicht verdrängen, doch überstimmen. Fast kein Hof, und kein Gouvernement in Deutschland ist im Stand, sich von dergleichen Auswürfen zu befreien. Die Verfassung der Höfe bringt es selbst, wider Willen der Fürsten, mit sich, daß man oft Empfehlungen für wahre Verdienste annehmen, und sich den Encyclopädisten anvertrauen muß.

(b) Erant hi Alvinczy et Davidovics²⁶⁶ communi, quae passim de iis invaluit, opinione ad tam arduum opus exsequendum minime idonei.

(c) Acta Comitiorum anno 1796. *Articulus 2.*

XVII. 1. Quemadmodum autem hactenus in Italia Caesareis fortuna adversa, sic contra ad Rhenum prospera fuit. Carolus Archidux, postquam Gallos e Bavaria et Franconia recedere coegerat, ut illos a dextra Rheni ripa penitus abigeret, munimenta, quae illi plurium mensium labore substruxerant, indeque ex omni late vicinia praedas agebant, licet hyems conatui vix responsura videretur, jam sub finem anni prioris eminus tentata, nunc comminus aggredi, arctiusque stringere constituit. Praecipuum ex his ad Kellium erat, Argentorato oppositum, ponteque junctum, et variis eductis operibus, multiplici serie inter se copulatis, expugnatum difficillimum, cum quod Rheni exundatione praeterea defendi, tum apparatus bellicus Argentorato semper accipi, fessisque recentes substitui possent, et, si necessitas posceret, receptus minimo periculo conjunctus esset. Nihil tamen loci fortitudine motus, propositum suum, milite prompto, alacrique et labores certatim deposcente, ductis propius fossis, et viis obsidionalibus, novoque machinae invento, qua globi candefacti Argentoratum jactari, et pons hosti inutilis reddi posset, incredibili constantia persecutus, locum IV. Idus Januarii, magna hostis clade expugnavit. Mox indulto militi tantisper respiro, alterum ad Huningam adortus, ipsis Calendis Februarii in potestatem redegit.

1797

Ohne den Vorschub dieser Raçe von Menschen, würden die Franzosen niemals so viele Anhänger in Deutschland gefunden, und so grosse Progressen in ihren Friedens-Neutralitäts Relations und anderen Demarchen gemacht haben. Die Fürsten, welche entweder selbst nicht hinlängliche Kenntniß und Standhaftigkeit haben, sich dergleichen Ratgebern zu widersetzen wurden daher mit dem Staat zum Oester dieser Sekten gemacht. (die Fürsten – gemacht: Vide Magazin der Europäischen Staatenverhältnisse. Nr. 2. Heft p. 169. 36r). *add.* 36r 38r 71v 74r. *Hic textus est idem ac adnotatio (e) capitis VIII. in exemplari BNSz || (b) – idonei deest 36r 38r 72v 74r || XVII. Hoc est caput duodecimum in exemplari BAMSP (72v–73v, 75r–76v). 1. post coegerat nusquam hostem sinens quiescere add. 72v 75r || post illi multo et pertinaci add. 72v 75r || Rheni exundatione ipso Rheno exundationibus late diffuso 72v 75r || defendi –eretur 72v 75r || post tum quod add. 72v 75r || posceret cogeret 72v 75r || post locum opinione multorum inexpugnabilem add. 75v || post tantisper ocio add. 73r 75v || post Huningam positum add. 75v ||*

2. Restabant adhuc duo, ad Neuvidam et Düsseldorfium superanda, utrumque pari industria arteque communitum. His quoque ad deditionem cogendis dum se accingeret, nuncium accepit, Mantuam IV. Idus Februarii hosti deditam fuisse. Itaque a Rheno in Italiam, ut rebus fere inclinatis consuleret, properare iussus in Lombardiam, parte copiarum consequi iussa contendit. Verum id jam serum erat. Militem enim animo dejectum penuriaque pressum, Praefectos aliquot, officii et fidei oblitos, hostem autem successu erectum, et acceptis recens supplementis copiose instructum, reperit. Id unum spei aliquid ingerere videbatur, quod Buonaparte,²⁶⁷ is erat exercitus Gallici ductor, post deditam Mantuam, dimissoque ea conditione Wurmsero, ne ullam deinceps in hoc bello partem habere ausit, Ancona, Laureto aliisque status Pontificii urbibus occupatis, Romam versus duceret, ut pecuniam a Pontifice ad prosequendum bellum necessariam, extorqueret. Archidux hoc tempore ad corrigendos, qui commissi erant, errores interea usus, relicta in Tyroli, qua carere poterat militia, reliquam ad Piavam et Livenciam fluvios reduxit, ut dum supplementa a Rheno adessent, hosti aditum in ditiones haereditarias praecluderet. Sed, cum is confecta pace²⁶⁸ et extorta a Pontifice, ingenti pecuniae summa, universis viribus ingrueret, quod unum fieri poterat, receptum ita ordinavit, ut negata proelii copia, ingruentem crebris velitationibus tam diu moraretur, donec subsidia a Rheno, et ex ditionibus haereditariis confluerent. Ita mutatis saepe castris recedentem, Buonaparte consecutus, (a) dedita Goritia, tum Tergesto et Flumine subactis per Carinthiam, Carnioliam et Styriam suos diffudens, Clagenfurtum, Labacum et Graecium, quin sibi uspiam vim opponi videret, occupavit.

3. Hucusque progressus, et aliquamdiu animi pendens, utrum porro moveret, moratus, cum observaret, eorum, ad quos venerat, studia frigere, aut simulata esse, nec fucum libertatis Gallicae tanti, quanti in Italia, fieri, intelligeret praeterea, eos Viennae, et in Austria apparatus

2. *post jussus* confectis cum hoste non invito induciis *add. 73r 75v* || *erat* videbatur 75v || *animo dejectum* *deest* 75v || *spei aliquid ingerere* respirio locum praebere (praebebat 75v) 73r 75v || *is* – *ductor* omnium, quos Gallia toto hoc bello habuit, ducum felicissimus (73r 75v), *post* felicissimus idemque etiam ut victos humanitate aliis difficillimus ita quoque non tam oblati, quam studiose quaesitis belli causis uti solitus *tantum* 73r || *dimissoque* – *ausit* *deest* 73r 75v || *necessariam* *deest* 73r 75v || *ditiones haereditarias* Austriae provincias 75v || *confecta pace et* *deest* 75v || *extorta* post extortam 75v || *ingenti pecuniae summa* pecunia 73r, immanem p- summam 75v || *subsidia* subsidiariae copiae 73r 75v || *subactis* occupatis 73v 75v, *et post* occupatis: ne quid inimicum a tergo relinqueret suos *add. 76r* || *suos* *deest* 76r || 3. *animi* – *moveret* *deest* 75v || *utrum* – *moveret* *deest* 73v || *nec* – *fieri* *deest* 73v || *Viennae* – *Austria* *deest* 73v || *post apparatus* a Viennensibus (a) tota Austria alibique *add. 73v* ||

feri, ut brevi supra centum et sexaginta volonum millia sub signis censerentur. Nobiles item Hungariae arma viritim capessere, et jam ad fines Styriae consistere, veteranum militem a Rheno deduci, suosque interea Tyroli exactos, Flumen cum Tergesto intercepta ditissima praeda, esse recuperatum, Venetos etiam tandem expectatos arma circumspicere, colonos, rapinis exacerbatos, undique consurgere, seque a lateribus, et tergo sensim circumfundi, receptumque difficillimum reddi videret. Consilium, sive id illius erat, sive ab aliis suggestum, quo se tam procul in hosticum prolici siverat, damnans, scripsit ad Carolum Archiducem,²⁶⁹ (b) ageret apud Caesarem, ut diuturno et sanguinario utriusque bello finem vellet tandem statuere, se in enim eventum mandata Parisiis habere, quibus sibi potestas credita sit, de conditionibus transigendi.²⁷⁰

4. Caesar, qui hactenus ab omnibus foederatis se desertum videbat, et Angli, quorum causa bellum hucusque sustentaverat, in regni Comitibus sententias de subsidiis ita variarent, ut haec deinceps vix praebituri viderentur, etsi quidem hoc, in quem se hostis temere conjecerat, situ, et in tanta suorum arma capessendi promptitudine et ardore, rem proelio feliciter committi posse speraret, maluit tamen, ut civium sanguini parceretur, prius experiri, utrum condiciones ejusmodi in medium essent proponendae, quae auctoritati suae non minus, quam suorum utilitati, ac Germaniae imprimis, hosti fere ab omnibus destitutae, cujus illi etiam pro Belgio cura erat, integro statui consulerent, satisne etiam dignitati pacificatoris, quod nomen alii tantopere ambiebant, congruerent, alioqui extrema quaeque armis periclitaturus, si condiciones Germano nomini probrosae ineundae essent.

supra – **sexaginta** praeter stipendiarium militem, ducentis plura 76r || **et jam** – **consistere** deest 73v 76r || **veteranum** – **Rheno** a Rheno partem veteranorum 73v 76r || *post* **deduci** Gallos add. 73v 76r || **ditissima** confertissima 73v, copiosa 76r || **arma circumspicere** se movere 73v 76r || **rapinis** – **undique** ubique adversum suos 73v, **r- a-** deest 76r || *post* **consurgere** (b) add. 73v || **receptumque** – **reddi** deest 73v, a fronte autem integram fere Nationem imminere 76r || **videret** sentiret 73v, deest 76r || **sive** – **sive** deest. 76r || **scripsit** litteras 76r || *post* **Archiducem** dederat add. 76r || *post* **conditionibus** ad pacem conciliandam add. 76r || **4. Angli** –orum 76r || *post* **causa** post amissum Belgium hactenus (h- : fere unus 76r) add. 73v 76r || **sustentaverat** hactenus sustinuerat 76r || **in** – **sententias** sententiae in Comitibus factiosorum subornatione 76r || *post* **viderentur** nec res pacatae essent in Hibernia, et pars classis praeterea seditionem moliri nunciaretur add. 76r || *post* **hoc** locorum situ add. 76r || **temere** praepropere 76r || **situ** deest 76r || **promptitudine** alacritate 76r || **et ardore** deest 76r || **speraret** existimaret 76r || *post* **destitutae** conservando add. 76v || **cujus** – **erat** deest 76v || *post* **cura erat** conservando add. 73v || **ineundae** deest 76v ||

5. Confectis igitur dierum aliquot induciis, actum est de conditionibus, quae futurae paci fundamentum quoddam praestruerent. Interpres erat Marchio de Galo, regis Neapolitani Legatus, qui commode ad deducendam filio regis sponsam, Clementinam Caesaris sororem, Viennam advenerat. Nemo praeterea, etsi Legatus Borussicus multa apud varios molitus sit, ut in partem consultationis venire posset, admissus, nec Imperiales quidem, qui Caesari, si de pace agendum esset, regem Borussiae, socium adjungi cupiebant. Cum enim bellum regi Hungariae et Bohemiae Galli ante indixerint, nihil ad regem Borussiae, qui primus a foedere contra datam fidem recesserat, nec ad Imperiales, quibus nihil commune est cum Hungaria, attinebat, ut in consortium vocarentur, vel volentes se ingerere, etiam admitterentur. Ceterum, ut in medio armorum apparatu, induciarum fama percrebuit, mirum est, quantopere ii, qui se non consciis, pacem non coalescere posse, sibi persuaserant, animo suspensi fuerint, praesertim quod conditiones quidem jam XVIII. Aprilis subscriptas fuisse intelligerent,²⁷¹ cujusmodi autem essent, ignorare cogentur. Id unum Caesaris nomine, ad Imperiale Collegium Ratisbonam nunciatum est, pristino quoque Statui Germaniae (c) consultum fuisse. Qua declaratione, ut quorundam Statuum Imperii, qui Germaniam in partes discernendam metuerant, sollicitudo levata, et spes quoque pacis cum Imperio conciliandae oborta fuit, ita aliorum, qui se ex hac lucrum facturos sperabant, destinatio, si non penitus interversa, certe dilata fuit. Huc enim Principum Imperii, qui, exemplo Regis Borussiae, pacem cum Gallis seorsim pepigere, consilia spectare, non obscurum erat, ut ex profanatis quoque Germaniae episcopatibus quisque lucri compendium faceret. Moniti fuere propterea a Viennensi aula episcopi cum saepe alias, tum hujus anni VIII. Idus Februarii, certum inde eisdem indicium factum est, de discernendis et alienandis eorum ditionibus jam tum videri fuisse transactum, cum rex Borussiae pacem cum Gallis Basileae privatim confecerat, et plerique Principes Protestantes, illius exemplo, hac spe ducti, idem fecissent.

5. *post Neapolitani* nomine *add. 76v* || *post praeterea* ad tractationem *add. 73v*, ad tractandum *76v* || **etsi** – **posset** *deest 73v 76v* || **Imperiales** – **socium** quisquam Imperialium, qui regem Borussiae socium Caesari *76v* || **adjungi** alias adjunctum *73v 76v* || *post cupiebant* ad consultationem adhibiti *add. 73v*, consultationi adhibitus *add. 76v* || **et** – **indixerint** in principio fuerit indictum *76v* || **contra** – **fidem** *deest 73v 76v* || *post ingerere* (a) *add. 76v* || **non consciis** imprudentibus *76v* || *post Ratisbonam* generatim *add. 76v* || *post Germaniae* his conditionibus *add. 76v* || **levata** – **fuit** evanuit *76v* || **sperabant** putabant *76v*, *et post* putabant: spes succisae sunt *add. 76v* || **destinatio** – **fecissent** *deest 76v* ||

(a) Sunt, qui illum clam admonitum fuisse putent, si iter acceleraret, tuto Viennam venturum, ubi omnia ad defensionem imparata essent. Ceterum jam ante annum erant in urbe homines, qui Parisios omnia nunciare solebant, ut ipsi Galli prodicere. Ita Redacteur Num. 228. ex *Viennensi Epistola die 9. Julii*: Les mesures despotiques que notre gouvernement emploie contre tous les citoyens indirectement, ont excité un mécontentement, n'osent parler. Et mox: à fin on a établi ici cinq mille mouchards, qui sous différens prétextes s'introduisent dans les familles, et dans sociétés les plus secretes. Rursus Num. 238. il à été fait de defenses severes de parler d'affaires politiques et de la guerre actuelle ect. Vide *Staats- uns Ministerial Zeitung anno 1796. p. 1261.* ex quo hominum genere hi fuerint, facile est divinare.

(b) Pacem igitur Galli prius, quam Caesar flagitabant. Nam Buonaparte jam *die 31. Martii* ea de causa ad Archiducem scripsit, et hic 2. Aprilis responderet, id Caesaris non vero sui arbitrii esse. Et tamen Massena Parisiis falso jactabat contrarium.²⁷² Omnium, qui rei bellicae periti sunt, opinio erat, exercitum Gallicum ita jam circumseptum fuisse, ut, si ad manus fuisset

Sunt – illum Rumor verusne, an confictus cavere non ausim, jam antea diditus erat 73r || **Sunt – nunciare** Proditum est aliunde monitum fuisse, ut pacem cum Pontifice acceleret, ita Archiducem prius, quam subsidia adessent facile vinci posse, eoque victo pronissimum per Tyrolim, Carinthiam et Styriam iter Viennam futurum, quam, quod complures Gallicae libertatis asseclas habeat, nullo fere negocio interciperi possit. Nec deerant Viennae homines, qui jam anno priore, quae in urbe fiebant. Parisios perscribere et exaggerare 75v || **putent** *deest* 73r || **erant** Vienna ejusmodi 73r || *post* **homines** intra sua moenia aluit *add.* 73r || *post* **qui** quae in urbe gerebantur *add.* 73r || *post* **Redacteur** in suis ephemeridibus *add.* 73r || *post* **mécontentement** général. La tristesse est peinte sur le visage de tous les habitans, qui lorsque ila se recontrent *add.* 75v || *post* **secretes** Ac iterum N. 241. ex epistola die 21. Julii. Aujourd'hui le peuple s'est emeuté à Vienne dans différens quartiers de la ville. Des milliers de personnes ont entouré l'hôtel de Ministre Thugut en criant: la paix, la paix. La garde est parvenue avec peine à dissiper les ressemblens, maintenant tout est rentré dans l'ordre. *add.* 75v || *post* **actuelle** Et iterum Numero 241. ex epistola die 21. Julii. Aujourd'hui le peuple s'est emeuté à Vienne dans différens quartiers de la ville. Des milliers de personnes ont entouré l'hôtel de Ministre Thugut en criant: la paix, la paix. La garde est parvenue avec peine à dissiper les ressemblens, maintenant tout est rentré dans l'ordre. On craint une insurrection plus serieuse *add.* 73r || **responderet** respondit 73v || *post* **id** neutiquam a suo sed *add.* 73v 76r || **non – sui** *deest* 76r || **arbitrii** –io 76r || **non – esse** arbitrario dependere 73v || **Et – contrarium** Itaque mirum videri potest, cur Massena, qui sub Buonaparte merius Parisios reversus dicere non sit venetus (Quo magis mirum videri debet, Massenam Parisios falso jactabat contrarium reversum tanto fastu dicere ausum fuisse 76r) Caesarem ad pacem amplectendam coactum fuisse (esse 76r), cujus res in tam prompto (celerrimo 76r) suorum apparatu, nondum eo loco erant (nondum – erant: et hoste locorum iniquitate presso, nondum eo redierant 76r), ut sibi leges proscribi sineret. 73v 76r ||

ventum, ad deditionem cogi vel maxima sui parte deleri potuerit. Agnovere id Directores Parisini, qui severissima mandata suis Ducibus ad Rhenum dederant, ut quantovis suorum periculo, sociis in Styria laborantibus succurrant.

(c) Articulus, quo id cavetur sic habet: Sa Majesté l'Empereur ayant a coeur, que la paix se rétablisse entre l'empire Germanique et la France et le Directoire executif de la Republique Française, voulant également temoigner à sa Majesté Imperiale de son desir d'assevir la dite paix sur les bases solides et équitables, conviennent d'une cessation d'hostilité entre l'Empire germanique et la France, à commencer d'aujourd'hui, il sera tenu un congrés formé de Plenipotentiaires respectifs pour y traiter et conclure la paix définitive entre les deux Puissances sur la base de l'Intégrité de l'Empire germanique.

XVIII. 1. Quae quidem spes, quemadmodum per Caesarem, qui secundum fidem capitulationis Imperio praestitae, jura Ecclesiasticorum illibata servari cupiebat, his induciis succisa fuit, ita quo diutius ab his confectis tempus trahebatur, eo minus quoque conditionum summa in vulgus manavit. Eratque ingens exspectatio, quid Leobii in Styria, hic enim paci tractandae initium datum est, transactum fuerit, cum Buonaparte copias suas secundum praeliminares conditiones in Italiam incolumes reduxit, ubi eidem nova belli causa saepe alias jam quaesita, nunc quasi oblata videbatur. Populus Venetae ditionis Gallorum rapinis irritatus

post succurrant (b) Eorum praecipue, quos Massena ducebat, rapinis exacerbati, qui, quoscunque nancisci poterant ob violatas suas conjuges et stupratas virgines trucidabant. *add. 73v, Dominus* Luchesini qui ad aulam Viennensem nomine regis Borussiae, officio Legati jungebatur, omnia apud Buonaparte, aliosque molitus est, ut in partem consultationis admitteretur, repulsam tamen ubique tulit. *add. 76v || post germanique* Hinc ut reor luculente patet Caesarem non solum toto hoc bello, sed in conficienda etiam pace, fidem, quam in Capitulatione coronationis tempore Imperio praestiterat, examussim implevisse; sed cum Principes Imperii ex feudi ratione se ei vicissim obstringant, iniquum omnino esset, si onus defendendae, et in integro suo statu conservandae Germaniae, nullo suo, sed aliorum emolumento, ei soli incumberet. Certe sexenni hoc bello utcunque patuit, utilitatem ditionum haereditarium cum salute et commodo Imperii aegre componi posse, nisi Status Imperii, ut unum cum Caesare corpus efficiunt, ita seposito privatae utilitatis studio animis et viribus eidem conjuncti sint. [[Nolim propterea Latome illi consentire, qui anno 1788. Ratisbonae opusculum hoc titulo ediderat: Warum soll Deutschland Kaiser haben?]] *add. 76v || XVIII. Paragraphus prima et secunda constituunt caput tertium decimum in exemplari BAMSP (77r-v;89r-90r). 1. Quae – ita deest 77r 89r || diutius – confectis* longius autem *77r 89r || post tempus* a confectis induciis *77r 89r || quid – incolumes* quem exitum habiturae essent, cum hostis secundum pacta conventa, suos ex Styria ad Italiam versus *89r || quid – videbatur* quem finem habiturae tandem essent, cum hostis copias suas secundum pacta induciarum, in Italiam reduxit, ubi eidem nova belli causa, saepe alias jam quaesita, nunc sponte oblata est. *77r || post ditionis* jussune an injussu Ducis, incertum hoste procul in Germania remoto *add. 89r ||*

gregatim in paucos, qui isthic relictis erant, invectus, Veronam, aliaque loca, absente Buonaparte recuperavit, et, ut plebs tumultuarie collecta sui impotens esse solet, caedibus promiscue etiam infirmos grassabatur.²⁷³ (a) Id satis causae erat, ut bellum Venetis indiceret. (b) Nec ullum citius faciliusque confectum est. Veneti enim, cum hactenus inter utramque belligerantium partem medii, se neutrius causae ingressissent, ac hac ratione se tutos esse putarent, repente, dum periculum longissime a se remotum, existimabant metu consternati, urbem, saepe alias terra marique frustra ab hostibus tentatam, Gallis poscentibus dedere coacti erant.²⁷⁴ (c)

2. Interea, dum Buonaparte, oppressis Venetis, in Lombardia Cisalpinae Reipublicae fundamentum, et cum hoc belli quoque facile olim emergentis ferax semen jactit,²⁷⁵ Caesar non minore, quam alias cura, res Germaniae complexus, usurpationibus, quae belli tempore invaluerant, (d) modum tandem ponere, et Principum Ecclesiasticorum jura, quae aliorum cupiditati illicitum praebant, secundum leges Imperii, indemnitas servare constituit. Simul Ratisbonam nunciari curavit, se, postquam initis cum hoste conditionibus, velut Rex Hungariae et Bohemiae, haereditariis suis ditibus providisset, pari quoque studio rebus Imperii secundum pacta, quae hostis rati habuit, consulturum. Id magna laetitiae quidem significatione, a Statibus acceptum est, gratiaeque Caesari propterea habitae, illo tamen magnopere se angustari significabant, quod, dum hostis copias suas ex ditibus Austriaca deduxit,

post loca ab illis occupata *add. 89r* || **absente Buonaparte** *deest 77r 89r* || **cum** – **putarent** qui hactenus dum neutri parti aperte vellent adhaerere, alterutri autem se clam applicare vererentur, velut medii inter fastum et metum, scenam quasi pantomimicam, in belli theatro videbantur agere *77r* || **cum** – **consternati** qui periculum antevertere poterant, si confestim in belli principio communem cum foederatis causam fecissent, nec tam somnolentos spectatores voluissent agere, nunc ipsa lethargi diuturnitate torpentes *89r* || **alias** – **tentatam** *deest 77r* || *post tentatam* imperanti dedere, et cum hac formam regiminis aristocraticam cum democratia mutare coacti sunt [[incerti etiamnum, quae illorum deinceps sors sit futura. Caesar interea dum Galli leges Venetis praescribent, non minore, quam alias cura res Imperii, quae belli tempore usurpationibus labefactae erant, complexus]] *add. 89r* || **Gallis** – **erant** *deest 89r* || *post dedere* et priorem regiminis formam cum democratia mutare *add. 77r* || **2. post Reipublicae** quae in tutela et praesidio Gallicae deinceps conquiescat *77r 89v* || *post jactit* (b) *add. 77r 89v* || *post ponere* (b) *add. 89v* || *post constituit* (c) *add. 89v* || **Imperii** Germaniae *77v* || **secundum** – **habuit** *deest 77v 89v* || *post consulturum* esse *add. 89v* || **Id** Quae declaratio *77v*, Quae declaratio mira *89v* || **acceptum** –a *77v* || **propterea habitae** actae, et ut pax accelerari possit (pacis negotium acceleraretur *89v*), tempus deliberationum arctius, quam ante contrahendum promiserunt *77v 89v* || **ditone** – **deduxit** –ibus –is reducit, spaciumque praebet Caesareis in Istriam et Dalmatiam penetrandi (a) *77v 89v* ||

ad Rhenum etiamnum adhaerescat, populumque gravissimis exactionibus vexet, quod cum videatur induciis adversari, orabant Caesarem, ut hac quoque parte, auctoritatem suam interponens, Gallos datae fidei admonere velit. Fecit, quod rogatus erat, verum illi, cum pacificationis negotium Utini,²⁷⁶ huc enim Leobio interea traductum erat, diutius adhaereret, et Malmesburio Angliae Legato,²⁷⁷ cui Caesar ad instaurandam pacem viam paraverat, Insulas²⁷⁸ appulso, morae identidem inicerentur, parum dicto audientes esse, rursus dein admoniti, a more suo tantisper remisere. Mox tamen, seu congenita illis inconstantia, usuque firmata rapiendi licentia, seu exigua Ducum in suos auctoritas, aut supina conniventia, in causa fuerit, denuo non solum exactiones imperare, verum etiam, cum illos datae fidei de integro statu Germaniae conservando poenitere videretur populum cisrhenanum, ut mutatis dominis, formam Reipublicae similem Gallicae, deligerent, clam concitare non desinebant, rati speciosum titulum hoc modo se habituros, quo aliis persuadere possint, per illos non stetisse, quo minus integer Germaniae Status, quemadmodum polliciti erant, conservetur, quando in eorum potestate non fuerit, ne populus, quam vellet rebusque suis magis opportunam putaverat, regiminis formam amplectatur.

3. Clandestinis his, sed cuivis moratae genti insolitis fraudibus, spes pacis, quam proxime coalituram plerique existimabant, ut ex apparatu utrimque facto apparebat, penitus evanescere videbatur. Nam et Galli praeter Mantuam novis munimentis etiam Palmam novam, ut auditum in Forum Julii, intercluderent, auxerant, et Caesarei eadem ratione ducti, ad Danubium hinc Ulmam, illinc autem Ingolstadium, fossis vallisque firmabant, ex quo molimine, conjecturam de bello

quod – orabant quae hostilitas cum videatur pacis tractationem morari posse rogabant 89v || **huc – erat** deest 77v 89v || *post* **Malmesburio** qui conciliandae ejusdem causa, rursus ex *add.* 77v 89v || **Angliae** ex Anglia 77v 89v || **Legato – paraverat** deest 77v 89v || **appulso** venerat 77v 89v || *post* **admoniti** ne nihil induciarum fidei tribuere viderentur *add.* 77v 89v || *post* **dominis** et vetere legum instituto *add.* 77v 90r || **similem Gallicae** deest 77v, cui cisrhenanae nomen deinceps inderetur 90r || *post* **deligerent** per sollicitatores a se subornatos *add.* 77v 90r || **polliciti erant** p- essent 89v, *et post* essent: sed nec fuisse in sua potestate *add.* 90r || *post* **conservetur** sed nec fuisse in sua potestate *add.* 77v || **quando – fuerit** deest 90r || *post* **populus** cisrhenanus *add.* 90r || **opportunam** accomodatam 77v 90r || **3.** = *prima paragraphus capitis XIV. in exemplari BAMSP (77v–79r, 90r–91r).* **insolitis fraudibus** insuetis machinationibus 77v 90r || *post* **existimabant** longius duci, quin *add.* 77v 90r || **apparatu** induciis 77v 90r || **facto** deest 77v 90r || *post* **Mantuam** (qua Caesar, ne Tyrolis hac parte omni praesidio nudata Itolorum, qui violata fide ab ejus jurisdictione se abstraxerant, infestationi pateret, non decedere firmiter constitutum habebat) *add.* 90r || *post* **molimine** multi abrumpenda pacis et belli mox *add.* 90r ||

acrius, quam ante, recrudescente, multi capiebant. Nec deerant Parisiis ex insperato eventus, foris autem ab aliis, quorum intererat, ne pax confieret, crebro factae suggestiones, quae id quasi pertendere videbantur. Parisinus enim senatus Quinquevirum, quos directores vocant, quibus Natio potestatem executivam crediderat, inter se, et a collegio Quingentorum, penes quos jus ferendi leges erat, dissidebant, cum pars bellum continuari, pars autem pacis negotium cum Caesare inchoatum, persequi contenderet. Hinc simultas utrinque orta, tum, ut suum quisque locum, et auctoritatem tuerentur, arma circumspicere, qui bellum optabant, multorum annorum usu exercitam, qui pacem, tumultuarie collectam Nationis militiam sollicitare pergebant. Hunc in modum discordia a Jacobinis, qui utrobique numero praevalabant, sustentata gliscebat, donec posita larva, Senatus Quinquevirum duobus ex suo, (e) et pluribus ex Quingentorum collegio, qui paci conciliandae prae ceteris studebant, exclusis, et partim exilio damnatis, partim in fugam coniectis, rerum summam per vim sibi asseruisset.

4. Causam tam arbitrarii, et praecipitis facti, seu vera illa, seu, ut postea compertum est, studiose excogitata fuerit, hanc edidere. Detectas fuisse Tergesti litteras, (f) ex quibus luculente patuerit, illos, quos loco movissent, frequens epistolarum commercium, ad evertendam Rempublicam instaurandamque dignitatem regiam, cum Principe Condeo²⁷⁹ fovisse, dignos proinde fuisse visos, qui, ne periculum in mora esset, publici Nationis hostes confestim declarentur.²⁸⁰ Haec summa praetensae causae fuit, sed, ut sola Triumvirum, qui duobus ex suo consortio exclusis, tyrannidem arripuerant, fide nitebatur, ita a plerisque etiam in dubium vocata. Cur enim, aiebant, non continuo, cum epistolas, proditoris indices, jam multo ante prae manibus se habuisse fateantur, de proditoribus quaestio habita? Cur tam sero, et tam graviter in non auditos, nec jure convictos, inconsulta etiam Nationis parte, quae illos voluntatis suae interpretes constituerat, animadversum? Haec, quemadmodum passim, et

post confieret de nectendis impedimentis *add.* 78r 90r || **quos – quibus** cui 78r 90r || **inter se et deest** 78r 90r || *post erat* primum tacita simultate *add.* 78r 90r || **dissidebant** –ere 78r 90r || **cum – orta** *deest* 78r 90r || **auctoritatem** jus 90r || **qui – optabant** illi 78r 90r || **usu** bello 78r 90r || **qui pacem** isti 78r 90r || **studebant** studere videbantur, gremio 90r || *post studebant* pridie Nonas Septembris gremio *add.* 78r || 4. *post seu* ut plerique existimabant *add.* 78r 90r || *post postea* quoque *add.* 78r || **est** erat 78r 90r || *post loco* et dignitate *add.* 78r 90v || **praetensae** praetextae 78r || **duobus** duorumque 78r, et duorum 90v || **ex – arripuerant** qui loco motis, recens subrogati erant 78r 90v ||

palam jactabantur, ita occasionem praebuere, ut sanior Nationis pars sibi persuaderet, Triumviros prae pace regno necessaria bellum moliri, et hoc quidem tempore, quo publica Nationis fides apud externos jam evluisset, domi autem cum rerum omnium penuria colluctandum, et nervus belli extra Galliam raptu quaerendus esset. Hoc nempe illud esse, cur eos, qui ut Natio tandem respirare posset, pacem suadebant, ex suo, et Quingentorum consortio violente excluserint. Huc illud quoque pertinere, quod negotium pacis cum Caesare tam diu studiose prorogetur, et Angliae Legatus, ob exaggeratas pacis conditones, quas, ei superbius, quam ceteroqui Nationis utriusque dignitas poscere videbatur, proposuerant, re infecta domum redire coactus fuisset.²⁸¹

5. Atque haec quidem opinio cum sensim in aliquot provinciis obtineret, sensimque vera causa esset didita, duos Directores non alio ex capite relegatos esse, quam quod pacem ineundam, et rationes etiam, quo immensa vis pecuniae ex tot regnis corrassa, fuisset impensa, exigendas censerent, ceteri vero, ne furti arguantur, veriti utrumque in exilium relegandos putarint, cumque varios propterea motus fieri, (g) Parisios allatum esset, Senatus Quinquevirum, (h) ut se ex ancipiti hoc rerum statu honeste expediret, neve intestinis factionibus spatium latius serpendi daret, errorem, qui Insulis abrupta temere cum Anglis tractatione commissus erat, misso Londinum nuncio, qui Malmesburium rursus ad persequendum pacis negotium invitaret, reparari utcunque posse, sibi persuaserat. Verum, quod rex et Natio Anglica, se in persona Legati sui contemptam graviter ferret, id solum, ut renunciaret, obtinuit, si auctores abruptae negotiationis animum serio adjecissent, de hoc non aliter, quam per internuncios scirent, deinceps tranctandum esse. Tam aperta nullisque ambagibus implexa declaratio, quemadmodum indicio erat, Anglos pacis quidem conciliandae cupidos, sed in utramvis, quamcunque Galli vellent, seu pacis, seu belli partem comparatos esse, ita vicissim Gallorum studia in contrarium acuebat, vimque omnem mari exserendam constituerant. Sed, cum in tanto seu neglectu, seu impotentia rei maritimae viderent, nec sua,

Triumviros Quinqueviros 78v 90v || **prae** – **moliri** specie pacis conciliandae re ipsa bellum 78v 90v || **studiose prorogetur** de industria proteletur 78v 90v || **proposuerant** dictaverant 78v, dictassent 90v || **5. obtineret** obtinere videretur 78v 90v || **sensimque** – **cumque** *i.m.*, *deest* 78v 90v || **varios** –que 78v 90v || **ut** – **daret** *deest* 78v, ne si bellum foris rursus gerendum esset domi intestinae seditones negotium sibi facerent 90v || **neve** – **daret** ne intestinae factiones sensim latius propagatae negotium sibi facerent 78v || **temere** – **Anglis** intempestive pacis 78v 90v || **ad** – **negotium** *deest* 78v 90v || *post* **Anglos** sincere 78v || **vimque** – **constituerant** *deest* 78v 91r ||

quae in America alibive amiserant, recuperari, nec foederatos suos Hispanos et Hollandos, indemnes reddi posse, nisi pace confecta, hanc autem precario obtinere, sibi turpe putarent, ultimum, quod ad frangendam Anglorum constantiam, opportunum existimabant, refugium in classe Hollandica, magnis impendiis, et ingenti studio comparata reponebant. Haec, quod Angli ab Albi flumine ad Scaldis²⁸² ostia, mare infestum tenerent, non ausa hactenus portu egredi, mox, ut illi parumper recesserant, repetitis mandatis jussa solvere, simul ac in alto V. Idus Octobris conspecta ab Anglis est, inita trium horarum pugna, amissis praeter Praetoriam, cui Libertas nomen erat, octo navibus bellicis, ceteris autem in fugam actis, et Thalassiarcha cum suo vicario, interceptis, victa fuit.²⁸³

(a) Serius certa fide cognitum est ab ipsis Gallis esse trucidatos, ut fucatum belli Venetis indicendi causam haberent.²⁸⁴

(b) Inter alias causas etiam hanc edidit, quod vulgus Gallos soleat Jacobinos, Atheos et regum Sicarios compellare. Quasi vero falsum dixissent.

(c) Id societati Jacobinorum, cujusmodi plures Venetiis occulte latebant, plerique adscribunt, qui cum aliis hujusmodi furfuriis hominibus in Sardinia, Neapoli, Romae, in Hispania, Anglia, Hibernia et Polonia nexum habebant. Forte etiam in Hungaria.

(d) Qui conatus regis Borussiae belli tempore fuerint, in occupandis Ducatu Byruthino²⁸⁵ et Anspacensi Marchia,²⁸⁶ tum in pomoeriis Noribergae, Dantisco et Thoruno, non opus est monere. Cum deinde ab Episcopatu Eichstetensi quaedam etiam arbitrarie decerperet, monitus a Caesare fuit, ut episcopum in pristinum jus territorii reponeret, damnumque compensaret, mulcta ex lege Imperii decem librarum puri auri decreta. Constat praeterea, ut, si ditiones in sinistra Rheni ripa avelli a Germania contingat, aliquot episcopatus in usus profanos convertuntur, quo Principes seculares, qui bona in ea Rheni parte amissuri erant, indemnes

magnis – comparata *deest 91r* || **mox – recesserant** *nunc 37r 79r 91r* || **cui – erat** *deest 37r 79r 91r* || *post praetoriam* (a) *add. 37r 79r* || **ceteris – actis** *deest 91r* || **Serius – haberent** *i. m., deest 77r 89r* || **Sicarios – dixissent** *paricidas nominaverit. Sine dubio ea quorum Jacobini solum causa erant, universae Nationi minime tribuenda erant. 77r 89r* || **Id – Hungaria** *Id Lacratelle junior in nouvelles politiques, nationales et étrangères ad diem 6. Novembris anno priore et La Quotidienne ad diem 24. Octobris indicarunt (observarunt 89v). add. 77r 89v* || **(d) Qui – decreta** (b) *Rex Borussiae admonitus est, ut episcopum Eichstädensem in pristinum jus territorii reponat, damnaque sarciat, mulcta ex lege Imperii 10 librarum auri dictata. 89v* || **Ducatu – um** *77r* || **Byruthino – um** *77r* || **Anspacensi – in** *deest 77r* || **pomoeriis – a** *77r* || **Dantisco – monere** *occupanda vulgo notum est 77r* || *post praeterea* *regem jam anno 1796 die 25. Augusti cum Gallis egisse add. 77r 89v* || **qui – erant** *deest 77r 89v* ||

reddi possint, ut Minister illius Comes de Görtz hoc anno die 3 Maji Ratisbonae indicavit. Quasi Principes ecclesiastici non eodem, quo seculares, jure sua possideant, aut vero illi, et non hi potius, qui, pace seorsim cum hoste facta Germaniam Gallis destituerant, causam praebuissent, ut ditiones illae a Germania avellantur. Confer illa, quorum alios memini: quelque soit l'époque de notre déclaration (de sinistra Rheni ripa) nous n'y rencontreront aucune résistance de la part de Prusse. Mussatum quoque fuit quamdam aulam Caesari ingentem auri summam obtulisse, si episcopatus aliquot profanari pateretur, qui tamen sordidum hoc mercimonium cum stomacho rejecerit.

(e) Fuere hi Carnot et Barthelemy, qui prae ceteris volebant, ut pacis negotium, quam Buonaparte cum Caesare Leobii coeperat, et nunc Utini trahebatur, secundum datam fidem ad finem perduceretur.

post anno 1797 add. 77r || vero – destituerant deest 77r 89v || illa – memini ea, quae Moniteur, ut alibi indicavi, memorat Frederic Guillaume aiant fait sa paix, et comme roi de Prusse, et comme état de l'Empire, il est evident, que 77r 89v || *post tamen* memor juramenti, quo se jura Imperii tuiturum receperat (promiserat 89v), *add. 77r 89v || sordidum hoc* vile hujusmodi 77r 89v || *rejecerit* aversatus fuerit 77r 89v || *ante (e)* (a) Id vetusto jure regum Hungariae factum, ut conferenti res gestas sub regibus praecipue Colomanno, Bela III., Andrea II., Bela IV., Carolo Roberto, Ludovico I. et Sigismundo luculente patebit. Veneti enim Dalmatiam hactenus usurpatione solum obtinebant, qui quoties regibus nostris res cum hoste externo vel intestino erat, toties captato tempore semper partem aliquam ex illa decerpere solebant, quod portus regionis ad propaganda in Syriam, Graecum Imperium et ad Tanaim mercimonia sibi commodos et necessarios experti essent. Nam quod de Alexii Comneni Imperatoris bulla aurea, quasi is Dalmatiam illis donarit, scriptores Veneti jactant, merum commentum est, quod nisi spacio excluderet, facile ostenderem. Si igitur simili occasione rex noster hanc recuperat, postliminii jure utitur, nec habent Veneti, quod de injuria queri possint. Istriam vero ad Comites Goritiae, tum Meraniae et Carinthiae Duces, quibus Domus Austriaca successerat, olim pertinuisse extra dubium est. *add. 77v,* (d) Id vetusto jure regum Hungariae factum Veneti enim, quoties regnum Hungariae periculo partim ab externis, partim etiam intestinis hostibus expositum erat, toties quoque ex Dalmatia partem aliquam decerpere solebant, licet nullum juris titulum haberent. Si nunc igitur, simili occasione Dalmatia pristino juri Hungariae asseritur, nihil cuasae habent, cur de injuria queri possint. Confer res gestas sub regibus Colomanno, Stephano II., Bela III. et IV., Carolo, Ludovico I., Sigismundo aliisque, qui hunc consequuti sunt. *add. 89v || qui – perduceretur* de Gallia alias bene meriti. Nam ille belli totius gerendi rationes designaverat, hic vero Basileae (de – Basileae: quorum ille belli totius gerendi rationes designare, hic 90r) dexteritate sua pacem cum iis, qui prius cum Caesare in commune foedus coaluerant, seorsim magno Gallorum commodo (m- G- c- : optime de Gallia meriti 90r) solebat conficere. 78r 90r ||

(f) Confinxerant has apud Comitem Antraigues fuisse repertas, qui cum in carcere Mediolani teneretur,²⁸⁷ non dubitabant, quin id aliis facile persuasuri essent. Sed cum is inde feliciter evasisset, putidam fabulam et mendacium scripto detexit.²⁸⁸ Ac hujusmodi quidem mendaciis Directores Parisinos saepissime usos fuisse, magis publico constat, quam ut id docere necesse sit.

(g) Patebat enim conspiracy hanc jam diu ante meditato conceptam fuisse, cum altero confestim die causam facti sui typis editam per provincias vulgavit.

(h) Reipsa autem Triumvirum, Barras, Reubel et Lavailler-Lepaux, alii enim duo in exilium pulsus subrogati illorum arbitrio tantum subserviebant. Ceterum maxima suspicio in Abbatem Sieyees non de nihilo conjecta fuit, qui cum formam Prothei, ut rerum adjuncta sunt, dexterrime norit sumere, inter tot vicissitudines, quibus Gallia jactabat, semper tutus intraque scenam latens machinam Revolutionis hactenus dirigere solebat.

XIX. 1. Insignis victoria, ut Parisiis didita fuit, et factum senatus Quinquevirum repressit, et ingentem, quod bellum studiose, et invita fortuna, longius ducere vellet, invidiam eidem conflavit. Hanc ut a se amoliretur, causas edito scripto, in Anglos coniecit, quasi objectis identidem per illos obstaculis steterit, quo minus pax hactenus coalescere potuerit, habuitque id commentum apud mobile vulgus in principio fidem. At, ubi opposito scripto Angli has officinas detexerant, et senatus fidem suam propterea passim sugillari audire cogere, necessitate coactus, pacem cum Caesare, pridem

Confinxerant – **necesse sit** (b) Nimirum apud Comitem Antraigues, quem Comiti Montgaillard familiarem fuisse commenti sunt, qui tamen nunquam illum sibi visum publico scripto testatus est, et ducis Buonaparte machinationes Parisios perscripsit, quin falsi illum arguere quisquam ausus fuisset. [[Ita turpis fabula se ipsam prodidit et characterem hujus Ducis magnopere deturpat.]] *add. 78r*, (a) Nempe apud Comitem Antraigues qui Mediolani, ne dolus pateret, canceri inclusus tenebatur, ex quo cum se feliciter liberasset, edito scripto turpe commentum vulgavit, ne cullus repertus est, qui illum falsi arguisset. *add. 90v* || *post* **solebat** (a) Nomen ei Libertas fuit *add. 37r 79r*, Nomen huic Libertas indictum fuit. In hac poeta quidam hos versus ex tempore lusit. Libertas Batava, ut solvit de litore victa est, / Et capta a Duncan ducitur ad Tamesin. *91r* || **XIX.** = *caput XV. in exemplari BAMSP (37r-v, 79r-v, 86r-v, 91r-v).* **1.** *post* **insignis** Anglorum *add. 37r 79r 91r* || *post* **victoria** ut ei toto hoc bello nulla similis mari parta fuerit *add. 37r 79r 91r* || **et** – **repressit** *deest 37r 79r 91r* || *post* **ingentem** Quinqueviris *add. 37r 79r 91r* || *post* **studiose** viderentur trahere *add. 37r 79r 91r* || **et** – **vellet** *deest 37r 79r 91r* || **Hanc** – **amoliretur** qui, ne noxia illis opinio sensim firmaretur *37v 79r 91r* || **coniecit** coniecere *37r 79r 91r* || *post* **identidem** novis ac novis *add. 91r* || **obstaculis** impedimentis *37r 79r 91r* || **coalescere potuerit** confieret *37r 79r 91r* || **has** – **detexerant** hunc fucum detexerant *37r 79r 91r* || **senatus** – **cogere** clandestinas Quinquevirum machinationes detexissent *37r, 91r deest 79r* || **coactus** –i *37r 79r 91r* ||

data stipulatione, inchoatam, sed crebro quoque interruptam, (a) accelerare constituit. Resumta igitur tractatione, pax secundum designationem Leobii XVIII. Aprilis initam, tandem XVII. Octobris prope Utinum in Campo Formio coaluit. Conditionum, in quas utrinque conventum erat hic tenor est.²⁸⁹

2. Caesar juri suo haereditario in Belgicas provincias, quae alias Belgii Austriaci nomine veniebant, perpetuum renunciat, (b) idque cum suprema, ac perpetua dominii, ac territorii jurisdictione, Gallorum Reipublicae transcribit; haec autem vicissim debita in iis ante bellum contracta, quae hypotheca nituntur, diluenda in se recipit.²⁹⁰ Bona vero, quae Carolus²⁹¹ et Christina²⁹² Archiduces Austriae in iisdem possident, fas eis sit intra triennium vendere, idemque similiter Ferdinando Archiduci Austriae et Duci Mutinensi,²⁹³ de bonis Italicis facere, integrum erit, cui Caesar, compensationis titulo, Brisgoviam, quae Austriae anterioris nomen hucusque gerebat,²⁹⁴ iisdem conditionibus, jure et praerogativa, qua prius Mutinensis Ducatus ad illum spectabat, cedit.

3. Caesari autem in vicem Belgii Austriacii, perpetuo supremoque dominii et proprietatis jure, praeter Istriam et Dalmatiam, huicque adsitas insulas, cum ostio sinus Cattari,²⁹⁵ (c) obtinget quoque urbs Veneta cum ea territorii parte,²⁹⁶ qua facto inde a Tyroli trans Benacum initio ad amnem Gardola, et secundum hujus cursum ab ejusdem ostio, linea transversim ad urbem Lazicam²⁹⁷ ducta, indeque ad Divi Jacobi (Giacomo) et Athesim fluvium²⁹⁸ divergens, pertingit. Hinc autem, quae in sinistra Athesis ripa ad confluentem Albi canalis, in dextra vero ad Leonicum (Legnano) cum suo portu, et territorio versus amnem Tartarum, ter mille orgyis circumscripto continentur, tum quod in sinistra Athesis ripa porro ad Poliselum, qua is in Padum influit, ac secundum hujus sinistram litus eo usque porrigitur, donec se in mare Adriaticum exoneret, pleno jure deinceps Caesaris erunt.²⁹⁹

post interruptam (b) *add.* 79r 91r || **constituit** –erant 37r, 79r *et post* constituerant: cum ut hac confecta apud suos invidiam a se amolirentur, tum, ut vires omnes, in solos Anglos deinceps possent convertere. *add* 37r 91r, *ut* hac confecta vires omnes in solos Anglos deinceps possent convertere. 79r || **Resumta** –o 37r 79r 91r || *post igitur* quod hactenus (saepe 91r) adhaeserat 37r 79r 91r || **tractatione** negotio 37r 79r 91r || *post pax* ut creditur *add.* 79r || **prope** – **Formio** *deest* 79r 91r || **in quas** – **hic** *deest* 91r || *post est* (c) *add.* 91r || **jurisdictione** praerogativa 37r 91v || *post transcribit* (b) *add.* 37r, (c) *add.* 79r || *post hypotheca* et conventionis forma *add.* 91v || **nomen** – **gerebat** nomine veniebat 37v, *deest* 91v || **3. in vicem** – **Austriacii** similiter 79v 91v || **trans Benacum** intra lineam e dextro Benaci lacus (Lago di Garda) latere 37v 91v || **ab** – **linea** continenter ad Benacum tenditur, tum per hunc 37v 91v || **quae** – **ripa** quod trans Athesim in sinistra ejus 91v || **amnem Tartarum** sinistram amnis Tartari ripam 37v || *post orgyis* in gyrum *add.* 37v || **ad Poliselum** ad confluentem Poliselae 37v 86r || **sinistram litus** –am ripam 37v 79v 86r || *post exoneret* Haec Venetae ditiones in continente *add.* 37v 79v || **pleno** – **erunt** *deest* 86r ||

4. Insulas vero, quae in mari Jonio, ad Venetos olim spectabant, Corcyram (Corfu) Zacynthum (Zante), Cephaloniam, Sanctae Maurae et Cytheram (Cerigo), tum quae ultra fluvium Drilum (Lodrone) sunt, Buthrotum (Butrinto), Ambraciam (Larta) et Anactoriam (Voniza) eorundem quondam emporia, sibi Respublica Francorum servabit.³⁰⁰ Quod reliquum est ditionis Venetae, ad Cisalpinam Rempublicam, recens conditam, pertinebit. Hujus partes ex Lombardia Austriaca, Bergamo, Crema, Mutino et Brixia,³⁰¹ tum ex Principatu Massa et Carrara, ac quae juris Pontificii sunt, Bononia, Ferrara et Romandiola,³⁰² iisdem, quibus ante continebantur, limitibus coalescent, et Caesar suo suorumque successorum nomine, juribus, quae aliquam ex his habuerat, vel habuisset, renunciabit.³⁰³

5. Quod ad politicam aularum consuetudinem attinet, idem mos, qui inter aulam Viennensem, et reges Galliae, tum Venetorum Duces, olim obtinebat, deinceps quoque cum Francorum, et Cisalpina Republica servabitur. Ceterum, onus debitorum in hac ditionum permutatione, iis, quibus obvenient, incumbet. Inhibitiones autem, si quae de incolarum terris harumque proventibus factae sunt, uti et exactiones tollantur, nec cuiquam propter opiniones politicas, quas belli tempore exseruerant, vel ob facta militiae, commerciique adversus leges patrata, nocumentum in persona, rebusve inferatur.

6. Si qui alio utrinque volent commigrare, id eis liberum esto, modo post confectam pacem intra trimestre spacium sua nomina profiteantur, quo deinceps per triennium res suas vendendi, vel aliter disponendi tempus habeant. Tabularia cum documentis, quae possessionum jura, item chartae, quae delineationes castrorum, urbiumque et munimentorum continent, ac scripta etiam, quae bello durante, partes utrinque interceperant, post permutatas pacis tabulas, bona fide reddentur, et abhinc intra quadraginta dies, bello captos, utrique liberos dimittent.

7. Navigatio in fluviis, qui limites ditionis Caesareae, et Cisalpinorum in Italia dirimunt, utrisque communis, et ab omni exactione, et vectigali libera erit, naves tamen armatis similes soli Caesari, securitatis causa, in portu Leonico, habere licebit, qui, dum bellum

4. **sibi** – **servabit** suo juri Gallica Respublica asseret 86r || **ditiones Venetae** territorii Veneti 37v, *et post id* quae extra dictam lineam sita sunt *add.* 37v 86r || **Cisalpinam** Cispadanam 86r || *post* **conditam** (a) *add.* 86r || **pertinebit** –bunt 79v 86r || *post* **Carrara** cum sua quaevis ditione *add.* 79v || **quae** – **sunt** suis ditionibus (s- d- *deest* 86r), quaeve ad statum Pontificium alias spectabant, ex 37v 86r || *post* **renuntiabit** (b) *add.* 79v 86r || 5. **olim** – **quoque** hactenus obtinuerat 86r || **Cisalpina** Cispadana 86r || **terrīs harumque** bonis horumque 86r || 6. **habeant** habere possint *post* **quae** topographiam et *add.* 86r ||

hoc duraverit, ultra sex naves bellicas exterorum, in portus suos non admittet. De mercimoniis autem, ita utrinque conventum, ut nunc quidem ad eum, quo ante bellum erant, statum reponantur, posthac vero ea iniretur ratio, ex qua utrisque ea emolumenta proveniant, quibus ceterae Nationes amicae, in paciscentium utriusque partis ditionibus alias uti, fruique permittuntur.

8. Postremo denique, ut a subscriptione hujus Tractatus, cui Batavorum quoque Respublica censeatur inclusa esse, tricesimo post die, vel citius, si fieri possit, congressus Rastadii habeatur, ut sub ipsis armorum induciis de pace cum Imperio Germaniae concilianda agi possit, ad quem solis Germaniae et Galliae Mandatariis aditus patebit, ubi simul tabulae praesentis Tractatus, quamprimum utrinque fuerint firmatae, solita, ut mos est, forma permutabuntur.³⁰⁴

(a) Res videbatur in eo adhaesisse, quod Buonaparte, dum in Styria angustiis premebatur, integrum Germaniae Statum Caesari pactus fuerit. Cum igitur jam multo ante inter regem Borussiae et Gallos convenerit, ut sinistra Rheni ripa istis cedat, quemadmodum jam alias memoratum est, id autem cum integro Germaniae Statu non potuerit conciliari, necessario inter pacem Borussicam Basileae anno 1795 die 5. Aprilis, et Leobensem anno 1797 die 18. Aprilis initam collisio oriri debuit, ad quam complanandam longiore tempore opus erat, siquidem constabat Directores Parisinos magis in Borussum, quam in Caesarem inclinare.

7. De mercimoniis Mercimonia in 86r || **autem – ad deest 86r || 8. ut – possit deest 86r || patebit –at 86r et post id** in quo de pace cum Imperio concilianda agetur *add. 86r || ante (a)* Domus Austriacae, quin cum raro jam foederibus possit fidere, non modico etiam lucro fieri plures observarunt, et firmat memoratum jam alias dictum Friderici II. Regis, qui ne Belgium, quod cancro tacite corpus exedenti comparaverat, unquam deesset occasio, vires aulae Viennensis enervandi. Confer dicta ad annum 1796. Exteri quidem calculum inierunt, Caesarem hac permutatione minus terrarum, hominum et proventuum obtinere. Id, ut verum etiam esset, quamvis sola fide Bischingii geographi nitatur, damnum id tamen multis ex capitibus compensari posse videtur. Primum enim quoties Galli cum Domo Austriaca bellum fuit, toties etiam in Belgium et Italia tractum, et utrinque semper aliquid decerptum erat, plusque illi gerendo impensum, quam utrinque perceptum, quin crebro alienum quoque aes contractum, ut nihil dicam, quod ditiones haereditarias solebat, populo sensim exhauriri oportuerit. Alterum deinde commodum est, quod hac permutatione ditiones haereditariae inter se continente nexu jungantur, minusque deinceps bello obnoxiae sint, et hoc fortassis exorituro, cum vires in uno quasi centro coeant, altera alteri facilius et minoribus, quam antehac suisque non item alienis impensis subsidio possit esse. Accedit opportunitas maria Dalmatici portuumque copia, ex quibus, si Hungariae ubertatem spectemus, paulumque major incolarum, ut spes est, accesserit industria, mercimonia commodius et brevior, quam Angli, Galli aliique possint, via in Orientem magno ditionum haereditiarum lucro propagari possunt.*add. 37r ||*

(b) Hujus quoque causa rex Borussiae fuit, qui licet toties pollicitus fuisset ditiones haereditarias Domus Austriae contra omnes hostes se tuiturum facta tamen cum Gallis pace, Caesarem et Belgium turpiter destituit.

(c) Istria alioquin ad Austriam et Dalmatiam ad Hungariam olim pertinebant.

(a) **Res – inclinare** (b) Causa protelationis multi in Buonaparte conjiciunt, quod, dum in Stiria angustiis premebatur, plus promiserit, quam in mandatis haberet. 79r, Causas morae toties intersectae quidam in Buonaparte conferunt, quasi dum in Styria a Caesareis in angustias redactus esset, plura promiserit, quam in ejusdem potestate fuerit. 91r || **Caesari deest Schönvisner** || **anno deest Schönvisner** || (b) **Hujus – destituit** (c) Angli quidem et Hollandi Trajecti conventionem inter se inita, articulus 10. in haec verba statuerant: nulla urbs, oppidum, fortalium, sive territorium in provinciis Hispano-Belgicis cedi, transferri, donari aut devenire potest ad coronam Gallicam, vel ad quemquam ex stirpe Gallica, sive id fiat virtute doni alicujus seu venditionis, commutationis, conventionis matrimonialis, haereditatis, successione, ex testamento, ab intestato, quocunque demum titulo vel quocunque sit modo, nulla ex praedictis provinciis potestati auctoritative regis Christianissimi aut cujusquam ex stirpe Gallica subjici potest. Sed cum iidem illi postea fluvium Scaldim et portum Ostendani Belgio Austriaco inutilem reddiderint, nullo Domus Austriae damno, quin, cum raro etiam foederibus jam possit fidere, aliquo etiam illius lucro, hanc commutationem fieri plures observant, et firmat memoratum jam alias dictum regis Friderici II. qui, ne Belgium, quod cancro tacite corpus exedenti comparaverat, unquam a Domo Austriae avellatur, magnopere sollicitus erat, quo semper esset occasio vires illius enervandi. Exteri quidem calculum inierant, Caesarem hac permutatione minus terrarum hominum ac proinde etiam proventuum obtinere. Quod si verum etiam esset, damnum id tamen multis ex capitibus compensari posse videtur. Primum enim, quoties Gallis cum Domo Austriae bellum fuit, toties etiam in Belgium, et fere in Italiam quoque traductum, et utrinque semper aliquid decerptum erat, plusque illi gerendo impensum, quam utrobique perceptum, quin crebro alienum quoque aes contractum, ut nihil dicam, quod ditiones haereditarias, in quibus militum delectus ut plurimum fiebat, populo sensim exhauriri propterea oportuerit. Haec omnia nunc ingenti utilitate vitari poterunt. Alterum commodum est, quod hac permutatione ditiones haereditariae continenti nexu inter se jungantur, minusque deinceps bello implicandae sint, et hoc forte exorituro, cum vires in uno quasi centro coeant, altera alteri facilius et minoribus, quam antehac suisque non item alienis impensis, subsidio venire possit. Accedit opportunitas maris Dalmatici portuumque copia, ex quibus, si ubertatem Hungariae spectemus, paulumque major incolarum, ut spes est, industria accesserit, mercimonia commodius, et brevior, quam Angli, Galli aliive possint, via in orientem, magno lucro ditionum haereditariarum aliquando propagari possunt. 79r || (c) **Istria – pertinebant** (a) Olim Dalmatia ad Epirum usque seu Albaniam inferiorem pertigit, ut in rebus Ludovici I. Hungariae regis ad annum 1358. memoravi. 79v || **ad tenor est pertinet:** (c) Exordium more recepto sumitur a servanda utrinque perpetuo deinceps amicitia. Sed si quis Tractatus prioris seculi ac hujus praesertim consideret, facile intelliget formulam hanc ornatus magis causa, quam servandi proposito adhiberi solere. 91r || **ad conditam attinet:** (a) Id mirum videri debet, quod dum Cisalpinam Rempublicam ad formam suae condunt, alias, quas veluti sorores complecti deberent, penitus, ut Hollandicam, Venetam et Genuensem destruant, et ex Helvetica quoque partem nullo quidem jure, sed ob solam situs opportunitatem, decerpant. 86r

XX. Non deerant, qui, ut primum conditiones vulgatae erant, has ducto etiam calculo haud satis aequas esse censuerint. Nec enim, quae in Italia pro Belgio oblata fuere, sive terrarum situs, sive hominum copia, et, qui hinc provenire soleat, redditus spectentur, satis inter se aequata videri putabant. Verum hi nec praeteriti, nec futuri temporis rationem, satis rite inierunt. Constat enim, Belgium jam abhinc, quam Domui Austriacae assertum fuit, perpetuum dissidii fomitem inter Gallos et Anglos praebuisse, cum illi limites suos ea parte latius proferre vellent, hi vero, ne haec limitum proferendi cupiditas, ob portuum opportunitatem, et breve, quod Angliam a Gallia separat, maris intervallum, in suam aliquando perniciem (a) vergat, non de nihilo metuerent. Quo fiebat, ut, dum Angli operam omnem illo conferrent, ne Belgium a Domo Austriaca, non tam hujus, quam suo, commodo avellatur, neve in potestatem Gallorum veniat, (b) Austria suis ingratiis toties bello fere semper implicita fuerit, quoties inter illos mercimonii, alteriusve dissidii causa male convenerat. Ad quod gerendum cum necessarius apparatus, et militia ex haereditariis terris longinque accersenda, et per aliorum terras velut precario in Belgium deducenda esset, non modo aerarium exhauriri, vel alieno aere onerari oportuit, sed ubi bellum pace componendum fuit, semper etiam aliquid a Gallis ex Belgio decerptum erat, (c) ut adeo Belgium magis ad enervandas Domus Austriacae vires, quam ad ditiones augendas hactenus pertinuisse videri possit. Subducto enim quinquaginta annorum calculo, patuit, plus conservando Belgio

|| *ad renuntiabit pertinet:* (b) Hactenus Galli jam novies bellum traduxerant in Italiam, quin tamen in ea possessionem capere, aut socialem cum Italis nexum obtinere potuerint. Nunc repetitio jam decimum conatu, et instituta cispadana *Republica* res illis tandem auspiciato cessit. Causas, etsi quaedam jam pateant, serior tamen aetas magis deteget. Ceterum sunt, qui designationem hanc toties jam coeptam nunc vero perfectam, eo referant, ut mercimoniis Anglorum per mare mediterraneum penitus impeditis, hac parte nervum potentiae eis succidant. Huc nempe ereptam Anglis anno 1756. Corsicam et praesente bello portum Niciensem Sardo ademptum, huc quoque tentatam jam prius Calpen pertinuisse huc item occupatum Ancomitanum portum, et Corcyram cum ceteris Venetorum insulis, ac denique, ut eis commodus, nec per alienam ditionem aditus semper in Italiam pateret, Grisones ab Helvetis avellendi, et cum Cispadana *Republica* conjungendi postremum quoque conatum spectare. Vixque jam dubium esse videtur, quin aliam sensim faciem, quae veteri Romanorum Reipublicae sit similis, toti Italiae meditentur aliquando inducere, quemadmodum Bonaparte, in sua ad Italos proclamatione indicaverat, in qua haec inter cetera prostant: retablir le Capitole, y placer avec honneur les statues des heros reveiller le peuple Romain, et changer la face de la plus belle partie de l'Europe. Si nempe eventus conatui responderit. 79v || **XX.** *Exemplar BAMSP non habet hoc caput.* || **oportuit** *deest Schönvisner* ||

impensum, quam octoginta septem annis³⁰⁵ inde perceptum, (d) proinde Domui Austriacae non tam emolumento, quam oneri fuisse, quo nunc confecta pace, levata, factaque in Italia terrarum accessione, jacturam Belgii tanto aequius feret, quanto minus deinceps suas vires aliorum causa enervare cogetur, magisque commodo suarum provinciarum consulendi opportunitatem adeptam fuit. Facta enim hac pro Belgio mutatione, ditiones haereditariae inter se continente nexu junctae, minus deinceps bello implicandae, aut, hoc exorituro, cum vires omnes velut in centro coeant, altera alteri facilius, et minore, quam ante, nec aliena impensa, subsidio futurae videntur. Accedit opportunitas maris Dalmatici, portuumque copia, ex quibus, si ubertatem Hungariae spectemus, paulumque major, ut spes est, incolarum accesserit industria, commercium brevior, quam Angli et Galli solent, in orientem magno olim lucro ditionum haereditariarum, exerceri propagarique potest.

(a) Id Anglicum Parlamentum jam anno 1636. regi suo indicavit, ut auctor opusculi: *Consideration sur le danger, où l'on seroit, si les Pais-Bas Autrichiens tomboient entre les mains de la France.*

(b) Jam anno 1709. Angli et Hollandi Trajecti conventionem inita, *articulus* 10. statuerunt: nulla urbs, oppidum, fortalium, sive territorium in provinciis Hispano-Belgicis cedi, transferri, donari aut deveniri potest ad coronam Gallicam, vel ad quempiam ex stirpe Gallica, sive id fiat virtute doni alicujus seu venditionis, commutationis, conventionis matrimonialis, haereditatis, successionis, ex testamento, ab intestato, quocumque demum titulo vel quocumque sit modo, nulla ex praedictis provinciis potestati auctoritatisque regis Christianissimi aut cujuscumque ex stirpe Gallica subici potest. Vide Lamberty *Tomum* 7. p. 328.³⁰⁶

(c) Hoc modo pace Pyrenaea anno 1659. Artesiae provincia demto Audamaro, in Flandria autem Grevelinga, Slusium castrum ilippi, Hanuia et Borborugum amissa fuere. Anno autem 1678. pace Neomagensi,³⁰⁷ integra Artesia, in Flandria Dunkercha, Insulae, Tornacum, Yprae, Furneria et Meninum. In Hannonia Marienburgum, Villa ilippi, Avennae, Landrecium, Quercetum. In Lucenburgo villa Theonis, Montmedy et integer praeterea Comitatus Franche Comté Gallis cedenda erant.

(d) Impensi enim sunt 696 milliones, percepti autem 587. milliones, et 137 000 *florenorum*. Praeterea ex provinciis haereditariis Austriacis impensi fuerunt 232 milliones et 865000 *florenorum*, qui si ad 696. milliones addantur, patebit, quantum inter percepta et expensa discrimen sit. Confer Staats- und Ministerial Zeitung anno 1796. Numerum 42. p. 658.

XXI. 1. Haec commoda Domui Austriacae, ex Belgii cessione, accessura videntur modo Galli, quos amicos quidem, sed non vicinos habere, semper utile fuit, fidem datam servant, et pax cum Germania solide coalescat, cujus conficiendae quidem desiderium prae se ferunt, non tam, ut ex ingestis hactenus diverticulis apparet, ut re ipsa confiat, quam ut ad Rhenum liberi, arma in eas regiones, quas hucusque intactas reliquerant, transferre, et rapinas ex eis agendi tempus nanciscantur. Jam alias post expilatum Lauretum, uti memoratum est,³⁰⁸ et urbes in Marchia Anconitana vi occupatas, occasionem dissidii cum Pontifice saepius captabant, quod licet Tolentini die XIX. Februarii anno superiore compositum fuerit,³⁰⁹ nondum tamen evoluta anno, violata pactorum sanctimonia, et studiose concitata per suos Romae seditione recrudit, in qua, cum a confluyente plebe, Galli aliquot laesi, et seditionis auctor caesus fuisset, satis causae id esse rati, ut bellum Pontifici obmoverent, impudentissimo mendacio vulgato, quasi ipse Pontifex, ut Nationem Gallicam exterorum invidiae obiceret, dedita opera seditionem concitarit. Ita, cum nihil illis sanctum esset, et fidem ac foedera ludo facere, in more haberent, misso Romam exercitu, Pontificem inermem, aetate grandaevum, morbisque pressum, urbe illiberaliter pellunt, in Sardiniam, nisi Principes aliquot intercessissent, deportandum, ut adeo rebus omnibus barbaramente spoliatus, aegre stationem in urbe Senensi obtinuerit. Exacto Roma Pontifice, novam Rempublicam invito populo obtrudunt, templa praedonum more expilant, thesauros privatorum diripiunt, cives exactionibus opprimunt, atque hoc modo Italiae Pontificiae formam libertatis Gallicanae inducunt (a).³¹⁰

XXI. = *caput XVI. in exemplari BAMSP (108r-v, 109r-110v)*. **1. Haec** – **nanciscantur** Contra autem in Italia a Gallis studiose (crebro 109r) quaesitum Romam extremo discrimini objecit (in extremum discrimen adduxit 109r) 108r 109r || **saepius** saepe Schönvisner || *post licet* pace add. 108r 109r, et *post* pace **anno superiore** transp. 108r || *post superiore* inita add. 109r || *post Februarii* sancita add. 108r || **plebe** populo 108r 109r || **laesi** l- essent 108r || *ante seditionis* caput add. 108r || **auctor** – **fuisset** occisum, id 108r || **id** – **rati** Gallis visum 108r 109r || **vulgato** vulgus edito 108r, dedito 109r || **dedita opera** de industria et transp. *post seditionem* 108r || *post intercessissent* exilio add. 108r 109r || **ut** – **obtinuerit** deest 108r || *post Pontifice* morem suum, sequuti add. 108r || *post Rempublicam* cui quinque Consules (a) praeessent add. 108r 109r || **obtrudunt** constituunt 108r 109r || **expilant** expilata profanant 108r 109r || **privatorum** deest 108r 109r || **diripiunt** rapiunt 108r et *post id* fortunas privatorum vi occupant (f- o- add. 108r 109r), novo socios add. 108r || **cives** deest 108r || *post opprimunt* et carceres novum hoc instituti genus aversantibus oplent add. 108r ||

2. Eadem perfidia in Helvetos, etsi neutrarum partium jam inde a belli initio se futuros protestati essent, arma converterant. Causa eadem, praedandi cupiditas fuit (b). Cum enim durante bello ingens vis auri argentique e Gallia in Helvetiam fuisset derivata, huiusque cum foenore recipiendae essent cupidi, vallem Telinam armati insident,³¹¹ nulla ab Helvetis data belli causa, factum suum, putido mendacio, quasi id Caesaris permissu faciant, turpiter illinunt, mandant, ut copias tuendis limitibus collectas dimittant, formamque regiminis Gallicanae similem amplectantur, exitium minati, si imperata facere detrectarent, contra autem, si morem gererent, amicos se futuros professi. Hoc lenocinio minis intermixtis, cum magistratus Nationis incertus consilii nutaret, pars vim propulsare constitutum haberet, pars vero pactis conventis periculum arcere vellet, Galli morae impatientes, praedaeque avidi ac proditione factiosorum suffulti, Tigurum, Bernam, vicinamque ditionem, quamvis non sine suorum clade occuparunt, et post expilata Nationis publica aeraria, et furta commissa, (c) exactionesque gravissimas imperatas, se foederis socios obtulere.³¹²

3. Ac hoc quidem modo Galli, violato gentium jure, spretaque pactorum fide, in Italia, et apud Helvetos eo plane tempore grassabantur, dum in Rastadiensi congressu, de pace cum

2. **perfidia** protervia 108r, levitate et 109r || *post converterant* Praetextus quidem ab eo, quem Romae adhibebant, diversus erat, *add. 108r 109r* || **causa deest** 108r || **factum – illinunt** *deest 108r 109r* || **detrectarent** renuerent 108r 109r || **contra – obtulere** Verum Natio, quae ex diversis provinciis, quas Cantones vocant, in foederatam societatem olim coaluerat, libertatis suae, quam quadringentis et nonaginta annis hactenus tuebatur, (libertatis – tuebatur: legum suarum constitutionum 109v) retinentissima obtrusam sibi libertatem, quae solas rapinas spectaret aversata correptis armis defensionem parabat. Congressi quidem saepe hosti sunt, majore huius, quam sua clade, sed cum ipsi provinciarum magistratus inter se dissiderent, non virtute, sed copia hostium et domestica proditione imperatas gravissimas exactiones in libertatem more Gallico asserti, hoc est, in servitum redacti sunt, tyrannos, non socios armorum, quod coacti erant initis pactis promittere adepti. 108v, (majore – adepti: alterna fortuna et clade, non facile inferiores futuri, si ipsi sed cum ipsi provinciarum magistratus inter se consentientes fuissent, sed horum dissidio et domestica proditione numeroque hostium oppressi post expilata Nationis publica aeraria, et imperatas gravissimas exactiones in libertatem more Gallico asserti sunt, tyrannos, non socios armorum, quod pactione inita polliceri coacti erant adepti. 109v) || 3. **Ac – tueretur** Interea Rastadii, in quem locum conciliandae pacis causa cum Imperialibus condictum erat, negotium variis difficultatibus implexum in dies magis magisque prorogabatur. [[Galli enim proposito suo non solum de sinistra Rheni ripa, in quam rex Borussiae jam ante separata pace Basiliensi, cumi is convenisse videbatur (a), sed dextrae etiam parte aliqua retinenda pertinaciter inhaerebant.]] Imperiales vero paci Leobienis, qua integer Germanicae status Caesari depactus erat (b), innixi contra nitebantur. Hinc necessaria opinionum et studiorum collisio orta, cum id, quod rex Borussiae prius Gallis addixerat, cum integro Germaniae statu, absque quo Caesar nunquam pacem initurus erat, si Bonaparte, pacis Leobienis autor, quemadmodum in principio consultationum Praeses destinatus erat,

Germanis concilianda tractabant, tametsi, ne haec, re ipsa coalescat apud se constitutum habuerent. Vix enim sub finem anni prioris induciae etiam cum Germania inchoarant, et de pace tractari coeptum erat, cum illi violatis induciis Moguntiam occuparunt, et hujus anni principio munimentum Manheimio oppositum vi expugnarunt, et partem copiarum ad dextram Rheni ripam, contra, quam conventum erat, traduxerunt. Nemo fuit, qui hanc Germaniae partem, nam septentrionalis patrocínio regis Borussiae tuta erat, defenderet, vimque hostis arceret, quod vicini Principes jam antea cum Gallis pacem seorsim inierint, Caesar autem, qui belli onus profusis opibus fere unus hactenus sustinuerat, post conventionem Leobicensem, relictis in Germania, quae ex lege Imperii debebat, triginta millibus, reliquam militiam in Bohemiam deduxerit. Hoc Galli audaciores facti, in primo cum Imperialibus congressu basim stabiliendae pacis, Rhenum defixere, qui posita cum Imperiales integrum Germaniae statum, pace Leobicensi depactum, servari non posse, regerent, negabant Galli impudenter, hunc unquam promissum fuisse. (d) Re igitur hoc modo in collisionem adducta, negotium diu adhaesit, quod Legati Principum, quemadmodum isti belli tempore, non eodem proposito nec conjunctis, cum Caesare viribus, rem agebant, ita nunc non iisdem, sed diversis mandatis instructi essent. Fuere enim, qui ne spes pacis penitus succidatur, postulato Gallorum morem gerendum existimabant, alii vero contra niterentur. Ita diversa sentientibus, Legatus Borussicus, regem suum nihil difficultatis obmoturum affirmabat, modo ditiones, quas in sinistra Rheni ripa amissurus esset, in dextra eidem pensarentur. Id cum aliis quoque Legatis, praeter Austriacum, non improbari videretur, in eam sententiam itum est, ut non tota quidem sinistra Rheni ripa, sed quod inter Nettam et Rhenum, tum inter Mosam et Ruhram fluvios usque Andernacum tenditur, Gallorum esset, reliquum autem Germaniae maneret, si id Caesar sanctione sua ratum haberet.

Rastadium venisset, sed hunc Parisini Quinqueviri, penes quos rerum summa est, ne vel datae a se fidei testis esse, vel illos ob hanc violatam accusare cogere, variis effugiis usi, alio atque alio semper destinabant. Hac de causa, tum quod Imperii Principum Legati diversis, nec in eundem finem conspirantibus mandatis instructi essent, res propius bellum, quam pacem, spectabat, praesertim, quod Galli sub ipsum tractationis tempus Moguntiam et Kellium insederint, et Ehrenbreitstenium obsidione cingerent. 108v || **Ac – habuerent** Rastadii interea, in quem locum pacis cum Germania conciliandae causa conductum erat, tractatio confestim in principio variis difficultatibus implexa adhaesit. 109v || **Vix – coeptum erat** Quamvis parte Leobicensi indiciae ab armis etiam in Germaniam constitutae fuerint 109v || **induciis** his 109v || **Moguntiam occuparunt** anno superiore insederant 109v || **hujus – principio** hoc ineunte post 109v || **expugnarunt** –atum 109v || **contra – erat deest** 110r || **post hanc** meridionalis add. 110r || **autem – sustinuerat deest** 110r || **post deduxerit** Ita omni praesidio nudata Germania, Galli fastu elati pacis tractationem postulatis suis difficillimam reddidere. Add. 110r || **Hoc – facti** Jam 110r || **Imperialibus** Imperialium legatis 110r ||

4. Utcunque autem Imperiales hac conniventia Gallis obsecundarent, negabant tamen hi pacem aliter posse confieri, nisi tota sinistra Rheni ripa, limitem utriusque ditionis constitueret. Huc Gallorum studia jam a Ludovici XIV. tempore spectabant, ut prolatis ad Rhenum limitibus, viam sensim in Belgium sibi sternerent, et hoc occupato potentiam simul Domus Austriacae, et Anglorum, cum quibus perpetua illis similtas erat, commercia labefactarent. Eoque magis nunc huic proposito insistebant, quo certius sperare poterant, Principes sibi foederatos, qui bona in ea Rheni parte amissuri essent, facile consensuros, si, quemadmodum diserte in consultationibus proposuerant, ex profanatis episcopatibus damna eisdem sarcirentur. Haec cum illi nullis ambagibus usi in medium proferrent, difficilis deliberatio inter Imperiales orta est. Nec enim aequum videbatur, ut damna Principum secularium, qui deserto Caesare, pactisque seorsim cum hoste initis, viam eidem ad vastandam Germaniam pararunt, ex bonis Ecclesiasticorum, qui constantes in fide, subsidia ex lege Imperii fideliter praestiterant, pensarentur, sed cum Galli a sua sententia vix recessuri viderentur, rursus habita consultatione, in eo cumprimis elaborandum censebant, ut justa damnorum fieret aestimatio, eaque, nisi summa necessitas sit, minimo aliorum detrimento, salvaque tam politica, quam religionum Imperii constitutione pensarentur, urgendumque praeterea, ut Galli secundum induciarum fidem, copias trans Rhenum reducant, quo planior conciliandae paci via deinceps pateat.

5. Id quoque, cum Imperialium Legati, ob diversas opiniones, precariam personam sustinere viderentur, Galli negarunt, et non solum plures copias in dextram Rheni ripam traduxerant, sed Ehrenbreitsteinium etiam obsedere, paulumque post, ut praesidia dextrae Rheni ripae adsita, solo aequentur, Kelium autem, Casselum, et pontem Huningae, adjecto quingentorum jugerum territorio, sibi attribui postulabant, ut adeo non tam pacem, quam belli ansam captare viderentur, quo ea, quae Caesari in Italia, pace Utinensi asserta erant, eidem adimendi

4. **limitem** – **orta est** juribus suis asseretur, cum jacturam in eadem passis, facile sacerdotia in dextra Rheni ripa in usus profanos convertenda pensare poscent. Ardua erat deliberatio. 110r || **Caesare** communi foedere 110r || **sed** – **recessuri** verum quod Galli, ut ex dictatorio agendi modo patuit, a suo proposito vix decessuri 110r || **habita** – **cumprimis** in sententias itum in eoque praecipue 110r || *post* **elaborandum** plerique *add.* 110r || **trans Rhenum** a dextra Rheni ripa 110r || 5. **viderentur** cogerentur 110r || **stolidum** temerarium 110v || *post* **facinus** pertinuisse a plerisque existimatum fuit *add.* 110v ||

occasionem haberent. Huc stolidum Bernadoti, eorum Legati, facinus spectabat, dum Viennae exposito libertatis Gallicae vexillo, occasionem concitandi populum, causamque discedendi quaereret, cumque idem septimo post die Tergesti tentatum fuerit, nulli jam dubium erat, quin utraque scena ad suscitandum utrinque dissidium, et ex hoc novum belli semen jaciendum, studiose a Directoribus Parisinis adornata fuerit.³¹³ Quare cum Caesar videret militiam Gallicam apud Cisalpinos augeri, ipse etiam plures copias in Italiam proficisci jussit, ut in omnem eventum, quae isthic pace erant parta, armis tueretur.

(a) Nempe secundum Bonaparte designationem, ut in sua ad Italos proclamatione prodiderat: retablir le Capitole y placer avec honneur les statues des Heros reveiller le peuple Romain et changer la face de la plus belle partie de l'Europe. Id omnino factum cum pulcherrima Italiae pars in solitudinem a Gallis conversa est, sed pro statu Heroum Roma solum praedones vidit.

(b) Id Helvetus quidam litteris *die 8. Augusti* scriptis testatur: Unser Reichthum und unsere Schätze, das sagten mir während meiner Kriegsgefangenschaft in Frankreich, und seither in der Schweiz viele französische Officiere und andere gutdenkende Leute so gar öffentlich, waren unsere Verbrechen, und nicht unsere Aristocratie Oligarchie cet. Vide *Revolutionsallmanach anno 1799. p. 233.*

(c) Mira sunt, quae Mallet du Pan in *Journal Britannique N. XII. de latrociniis Gallorum in Helvetia peractis* memorat.³¹⁴ Es ist erwiesen, daß der General Brune bloß für seinen Theil während seines Aufenthalts zu Bern von 6 Wochen über 300 000 Livres zusammen gebracht hat. Dem Stadthauße entwendete er eine beträchtliche Anzahl goldener Medaillen, 22 Carossen nahm er Privatpersonen weg – – Seine beyden Brigadgenerals Rampen und Pison reisten mit einer Baarschaft ab, die für jedem die Summe von 216 000 Livres übersteigt. – – Der Directorial-Commissar Rapinat, der Obergeneral Schauenburg, und der Anordnungs-Commissar Rouhiere haben jeder über eine Million sich erschunden. Der letzte hatte ausserdem von den Ordonanzen – – einen Gewinn von zwanzig auf hundert, und dieser allein

spectabat *deest 110v* || **(a) Nempe** – **vidit** *deest 108r-v 109r-v* || *ad consules (vide p. 235. in app.) pertinet: (a) Inter hos erat quoque delectus, qui alias obstetricum officio in urbe fungebatur, credo, ut embrionem novae Reipublicae sensim ad maturitatem educeret. 108r 109r* ||

hat ihm über 350 000 Livres eingetragen. Sein erster Secretäre Toussaint hat allein zu Bern 750 000 Livres sich zu erwerben verstanden, sein Kammerdiener Nicolas 500 Louis d'or, Basin ein anderer Lakey 400 Louis d'or der Stallknecht Louis 250 der Koch dieses nämlichen Rouhiere 160. – Rapinats Secretäre Amberg hat 300 000 Livres erübrigt. Hac benevolentia solent Galli foedris socios complecti.

(d) Et tamen articulus ea de re stipulatus diserte habet: sur la base de l'intégrité de l'Empire Germanique.

XXII. 1. Ex moroso hoc Gallorum cum Imperialibus agendi modo, apparebat, illos alia omnia, quam pacem, clanculum agitare. Aperte quidem in vulgus jactabant, se excensionem in Angliam facturos, fiebantque in hunc finem cum in Belgio, tum alibi quoque apparatus, ut ex diversis locis propositum suum exsequi velle viderentur, cum improvise classem Tulonensem, quae se ad Gades Hispaniae junctura ferebatur, quadringentarum navium, duce Buonaparte, expeditionem in Aegyptum moliri diditum fuit. Quod ut in principio plerisque spectata, quam cum Turcis tot seculis fovebant, amicitia, incredibile, ac prope insanum videbatur, praeter opinionem tamen eventu firmatum fuit. Buonaparte, quod classis Anglica Hispanam ad Gades conclusam teneret, inobservatus Tulonio solvens, et Siciliam praetervectus, Melitam insulam prodicione Gallorum Equitum (a) intercepti,³¹⁵ relictoque ibidem praesidio, in ortum tendens, cum Moream, Candiam, ac reliquas archipelagi insulas, per iter frustra ad defectionem sollicitat, ad Nili ostia tandem appulit, bellum Aegypti Begis, non Portae Ottomanicae denunciatis ratus ridiculo hoc figmento, Turcas nihil obmoturos

(d) Et – habet Ita enim diserte articulus Leobicensis habet: il sera tenu un congrés formé de Plenipotentiaires respectifs pour y traiter et conclure la paix définitive (il – définitive: *deest 110r*) 108v 110r || **XXII. 1.** *Haec paragraphus inserta est in capite superiore exemplaris BAMSP (110v.)* Ex – Gallorum Ceterum Galli moroso et in utramvis partem dubio 110v || **apparebat** – **facturos** diverticula alia ex aliis ad protrahendum pacis negotium studiose captabant, ea fortassis, ut videbatur spe ducti, ut, si quam publice crebroque jactabant, excensio in Angliam succederet, in eorum arbitrio sit, leges quantumvis nomine Germano indignas praescribendi. 110v || **post finem** maritimi *add. 110v* || **cum** – **quoque** *deest 110v* || **post apparatus** in Belgio alibique *add. 110v* || **cum** – **fuit** Nec Angli ad irritandum hunc conatum segniores portus Gallicanos litori suo oppositos arcte obsidebant, et in mari mediterraneo classem Hispanam ad Gades clausam tenebant, ne se, ut in principio diditum erat, Gallicae, quae Tuloni ad solvendum parata erat, possit conjungere, tametsi haud multo post patuerit, expeditionem in Aegyptum parati. 110v || **eventu** – **inobservatus** classis quadringentarum navium duce Buonaparte 110v || **post solvens** dum se Hispaniae conjunctura putabatur, contrario cursu *add. 110v* || **sollicitat** –bat 110v, et *post id* sed repulsam ubique passus *add. 110v* || **ratus** – **esse** cunctisque, qui secum facerent libertatem, et rerum indemnitate more Gallico pollicitus. *add. 110v* ||

esse. Causas temerariae hujus expeditionis varii varias edidere. Erant, qui Gallos canalem ad urbem Suez, ex mari rubro in Nilum, perfosso isthmo, velle ducere existimabant, ut Melita et portu Anconitano, insulisque Venetorum jam occupatis, facilius illis esset in Asiam per mare mediterraneum mercatus ratio, tum ut Anglorum emporiis, quae in Asia habebant, penitus convulsis, nervum potentiae eis succidant. Rursus alii, molitionem hanc thesauros tot annorum intervallo ab Asiaticis Meccam et Medinam congestos, spectare putabant. Quae opinio, si quis Gallorum praedandi morem, quem durante bello in Germania, Belgio, Italia, Romae, Venetiis, in Hollandia et apud Helvetos alibique tenebant, in mentem revocet, non multum a vero abhorret. Denique alii, qui ibi arcana Directorum Parisinorum consilia penitus inspexisse videbantur, non dubitabant, illos ducis Buonaparte tot victoriis clari potentiam et veterani in eum militis studia, fuisse veritos, ac idcirco, ne ipsis negotium aliquando facessat, nec promissam militi pecuniam numerare cogantur, Ducem ipsum cum sua militia, sponte periculo interitus voluisse objicere.

2. Quaecumque autem hujus moliminis causa fuerit, Angli non ignari, quae damna, si Gallis id ex sententia caderet, in ipsos redundatura essent, ut primum certo compererunt, illos in Aegyptum tendere, metuerentque, ne possessione in Aegypto stabilita, Typozaibo regi Myzoriae,³¹⁶ qui Anglis bellum in inferiore Indostano obmoverat, subsidio venirent, ipsi quoque classem suam Nelsonio Duce consequi jusserunt, qui an alia in principio via usus Gallos praetervectus fuerit, an prudens volensque, ut sibi novos in Turcis hostes consciscerent, illos tuto in Aegyptum exscendere permiserit, non liquet. Quid quid autem in causa fuerit, rursus Syracusis ad Nilum reversus, ut classem Gallicam ipsis Calendis Augusti ad Abukir in conspectu habuit, proelium confestim exorsus, praetoria cum aliis quatuor in auras evibratis, ceteris bellicis navibus fere omnibus interceptis profligavit. Duae sub proelii initium fuga evaserant, serius tamen postea hae etiam in Anglorum potestatem venire.

Causas – edidere Varias de hac expeditione opiniones percubuerant. 110v || **Erant – Gallos** Aliqui 110v || **ducere existimabant** ducendum suspicabantur, cum 110v || **Melita – occupatis** deest 110v || **putabant** hariolabantur 110v || **Denique – arcana** Nisi forte 110v || **Directorum Parisinorum** –es –i 110v || **consilia – illos** deest 110v || **fuisse veritos** veriti 110v || **ac idcirco** deest 110v || **nec – militia** deest 110v || **ante sponte** illum add. 110v || **voluisse objicere** o- voluerint 110v || *Hic est finis exemplaris BAMSP.*

3. Insignis victoria, cui toto hoc bello nulla par mari parta fuit, non modo dominium maris mediterranei, quo Anglos Galli exclusos cupiebant, illis asseruit, sed istorum etiam rationes, ob magnitudinem acceptae cladis magnopere conturbavit. Accedit, quod hac temeritate sua causam praebuerint, ut Russi cum Turcis icto foedere, se hostes Gallis profiterentur. Quod ut improvisum illis accidit, ita spe quoque sua frustrati sunt, cum semel iterumque in Hiberniam factiosorum causa, expeditionem incassum, magnoque suorum detrimento tentarunt. Inde spes multis oborta, Directores Parisinos multiplici clade suorum fractos, non nihil a fastu suo remissuros, et in congressu Rastadiensi proniores ad ineundam pacem futuros.

(a) Praecipui proditoris autores fuere, Dolomieux et Bos-Redon. Vide Cassandra pag. 103.

317

XXIII. 1. Perstitere tamen in sua pertinacia, nec quidquam a prioribus postulatis remissere, quin sub ipsum sequentis anni initum, formulam, secundum quam damna Principibus Imperii compensari possint, Rastadium Legatis suis praescripserant. Haec hujus erat tenoris: Omnes universim Abbatiae et coenobia, quae possessionibus gaudent, omnes item episcopatus, septem solum demtis profanentur, horum autem bona secularibus Germaniae Principibus, secundum rationem damnorum, quae in sinistra Rheni ripa perpassi sunt, cedant. Atque id in morem mandati. Triste est, Germaniam Statuum et Ordinum discordia scissam, huc pusillanimitatis potuisse recidere, ut leges sibi dictari a Directoribus Parisinis, obscuris cetera hominibus, nec aliunde, quam ab arrepta tyrannide cognitis, pati rogeretur. Nec hic eorum protervia medium tenuit, amplius ausi, cum Russos ex foedere Caesari auxilio venturos intellexere, quos si Germani fines suos contingere paterentur, inducias Leobii depactas, pro violatis habendas, et bellum inevitabile futurum, contendebant, licet ipsi contra pactorum fidem, non solum regem Sardiniae regno privarint, Neapolitanum in Sicilia salutem quaerere, et Pontificem Roma excedere coegerint, sed Sueviam quoque ad defectionem sollicitarent, et Philippoburgum sibi dedi postularent.

1799

2. Frustra id Imperiales induciarum fidei adversari quiribantur, frustra etiam ad postulata sua responderi petiere, quae Galli aut cum fastu rejecere, aut longissime alia, quam quae postulatis convenientia essent, responsa dare solebant, nec turpe sibi ducebant, solitis suis artibus, simultates inter Legatos Imperiales serere, et consultationes studiose in longum

(a) Praecipui – 103. *i. m.*

ducere, ut prius quam auxiliares Russorum copiae adessent, suis ad persequendum bellum, colligendae militiae spacium praeberent. Et re ipsa durante etiamnum Rastadiensi congressu, cum pacis desiderium maxime videbantur praeferre, Caesareos nondum ex hybernis penitus eductos XII. *Calendas* Apriles ad Rhenum aggressi sunt. Initia retrusis excubiis, et antesignanorum parte, utcunque eis successerant. At ubi Carolus Archidux suos collegerat, ipseque duceret, tum vero scena versa fuit, hostis tridui proelio ingenti clade profligatus, trans Rhenum ea celeritate se fuga subducere coactus erat, ut, inaudito hactenus exemplo, sex milliarum Germanica³¹⁸ decem horarum spacio conficeret. Plures eo proelio caesi, quam capti, quod miles Caesareus fervore pugnandi abreptus, non facile vitae veniam dedit.

3. Sub idem pene tempus, quasi conducto, Galli et apud Grisones, et in Italia Caesareos adorti parem cladem retulere. Copiis Italicis temporaria potestate praefuit Krayus ortu Scepusius.³¹⁹ Hunc hostis cum sexaginta millibus, cum ille in principio vix quindecim sub signis haberet, ad Veronam semel iterumque, ac tertium adgressus, toties quoque insigni suorum clade affectus, et amissis sex millibus reque tormentaria, ex Lombardia ejectus, et Mantua a nostris obsessa fuit. Pari fortuna a Carolo Archiduce in Helvetia et in Tyroli a Caesareis res gesta est. Hunc in modum Galli non solum spe sua, qua Caesareos ante Russorum adventum, se profligaturos, certo sibi persuaserant, frustrati sunt, sed quod eo prorsus tempore, quo Rastadii de pace agebant, bellum Caesari, et Magno Hetruriae duci denunciarint, obmoverintque honestum militiae nomen perfidia sua, ad posterorum memoriam foedissime inquinaverunt.

XXIV. 1. Caesar, qui incredibili patientia, spe pacis conciliendae fastum Gallorum hactenus toleraverat, congressum Rastadiensem tandem solvi, et urbem a suis insideri iussit, eoque ipso, quid quid inter Gallorum Legatos, (a) et Imperiales transactum erat, irritum declaravit. Dilapsis proinde aliquot Imperialium Legatis, Gallici quoque discessum parabant. Moniti, ut, cum induciae, obmoto bello, jam desierint, oblatam a Caesareis tesseram liberi commeatus acciperent, abnuerunt, et sub noctem iter ingressi, vix horae quadrantem ab urbe aberant, cum a militari turma circumventi, duo caesi, (b) tertius (c) vulnere perstrictus, et in vicinam fossam coniectus est, reliqui incolumes Rastadium revecti.³²⁰ Ut fama atrocis sceleris ad Carolum Archiducem perlata est, suspicioque in Caesareos milites coniceretur, scripsit confestim ad Massenam,³²¹ Gallorum in Helvetia Ducem, se jam mandata dedisse, ut constituto militari iudicio in patratores inquiratur, quibus, si rei comperti fuerint, eam poenam sit dictaturus, qua Natio Gallica sibi abunde satisfactum, sibi persuadere possit. Tantoque magis Archidux inquirendae veritati conatum adhibuit, quanto latius in dies suspicio in

Austriacum militem obtinere coepit, cui propagandae Legatus Gallicus, quem vulnere perstrictum evasisse, supra memoravi plurimum contulisse videbatur. (d)

2. Et erat quoddam ad speciem indicium, quod conceptam suspicionem videbatur firmare. Militia enim, quae Legatos aggressa fuit, vestitu Hungarico amicta erat, cumque alii in ea vicinia praeter Siculos equites e Transsilvania, stativa non haberent, in hos, velut ab aula Viennensi subornatos, suspicionem Directores Parisini eo libentius coniecere, quo magis sperabant, se novam bello causam apud suos posse praetexere. Non desunt tamen gravia argumenta, ex quibus satis luculente pateat, totam sceleris hujus machinationem ab ipsis Gallis studiose adornatam fuisse. Primum enim milites aggressores Gallice loquutos fuisse constat, quae lingua Siculis e Transsilvania recens appulsis, tam peregrina, quam Americanis Hungarica est. Tum causam aggressionis hanc edidere, quod pacem cum Imperialibus subscribere recusarint; sed qua ratione miles gregarius, cui nihil unquam negotii cum Gallicis Legatis erat, hos ex curru nominatim excire, et ab aliis potuit secernere; quid praeterea subscriptio pacis ad militem gregarium attinebat? Denique cui bono aula Viennensis ad tam vile facinus animum adjecisset, quae toto hoc bello complura fidei suae in Gallos documenta dedit, nec quidquam utilitatis ex caede Legatorum, seu belli, seu pacis ratio habeatur, adipisci, contra autem Directores Parisini, quos mentiri alias, et pacta violare non puidit, plurimum commodi sperare poterant, cum non dubitarent, atrocitate sceleris Nationis enthusiasmum, qui post diuturnam anarchiam, et acceptas nuper clades magnopere refrixerat, denuo concitatum iri. Accedit, quod conjectura, plurium opinione firmata sit, vestes Hungaricas Argentorati fuisse confectas, unde Caesareus miles, ne pacis quidem tempore amiciri solet, ut adeo vero sit simillimum, inter Directores Parisinos et Debry de caede sociorum hujus conductum esse, praesertim quod hujus vulnus passim simulatum fuisse crederetur. (e)

3. Haec inter, dum Galli invidiam facti in aulam Viennensem derivare, et hac ratione dolorem suorum ob crebro acceptas clades mitigare conantur, auxiliares Russorum copiae, Suvarovio duce, cui Caesar suos etiam subesse voluit, in Italiam advenere.³²² Horum adventu Pontificis calamitas aucta est. Is hactenus prope Florentiam, in coenobio Carthusianorum, sortem suam religione suffultus, aequo animo tolerabat, cum Galli, ne Caesarei illum in libertatem vindicarent, subveriti octogenario majorem, et paralyticum, nec aetatis, nec morbi ratione habita, carro rurali impositum, Parmam primum, postea per varia loca raptatum, Gratianopolim,³²³ ac tandem Valenciam,³²⁴ captivum duxere, eratque barbara haec peregrinatio, quaedam velut imago illius, qua olim arca foederis, relicta ubique post se clade, circumducta fuit.³²⁵ Re enim ipsa abhinc Gallis in Italia nihil ex sententia cessit. Suvarovius, ut se Caesareis conjunxit, nusquam hostem passus quiescere, consertis ad Cassanum,

Placentiam, Mediolanum, ad Trebiam, alibique feliciter proeliis, Mantuaque interim recuperata, Gallos in Genuensium ditiones retrusos, tota reliqua Italia quinque mensium spacio exegit, cum Buonaparte ad eam partim prodicione, partim armis occupandam quindecim egeret.³²⁶

4. Multum momenti ad felices hos progressus contulere etiam incolae, qui Gallorum tyrannidem exosi, Caesareis se conjunxerant. Calabres imprimis, et Apuli hortatu Cardinalis Ruffo³²⁷ coorti, aliisque qua ibant, conjuncti, Gallos, quos per iter nacti sunt, passim in fugam agebant, et Neapolim Romamque in potestatem redegere, cum interea Russi classe Turcis conjuncta, post occupatam Corcyram, Anconam, et Angli Melitam obsidione premerent,³²⁸ Carolus vero Archidux Gallis Philippoburgo rejectis, et Manheimio occupato, detracta a Rheno copiarum parte, Russis in Helvetia laborantibus subsidio properaret, licet id jam serum videretur. Russi quidem, postquam Caesareis conjuncti, defixo ad Tigurum praetorio, rem hactenus communiter adversus Gallos, auspiciato gessissent, vellenteque ante stativa hyberna decretorio proelio decernere, cum facta unius, Russum fuisse proditum est, ad hostem defectione, prius Gallos, instructa acie, in conspectu habuere, quam propinquos esse putarent. Acerrimum hinc certamen utrinque exortum. Gallorum, Massena duce, octoginta quinque, Russorum vero cum Caesareis prope quadraginta millia fuisse feruntur. Diu fortuna, in quam partem se daret, nutabat, et licet Russi jam undecim suggestus tormentarios Gallis ademerint, cum tamen ardore pugnandi magis in hostem penetrarent, quam situs locorum patiebatur, et Caesareorum dux interea occubisset, ne circumvenirentur, non intermissa in ipso receptu dimicatione, ad Helvetiae fines substitere. His Suvarovius ex Italia suppetias profectus, superato divi Gothardi monte, victoque ad pagum Uriensem, et qua ibat, hoste, Claronam pervenit. Hic eum Massena ipsis Calendis Octobri aggressus, amissis sex suorum millibus, pugna inferior excessit, et, dum quadriduo post, fortunam rursus experiri vellet, iterum victus amissis quatuor ac viginti tormentis, quinque caesis, et quatuor millibus captis, Tigurum usque se recipere coactus fuit.³²⁹ Cur victor hostem porro persequi non existimaverit, id in causa erat, quod se inscio, Russorum pars Corsacovio duce,³³⁰ ad Rhenum interea recesserit. Proin ipse etiam, cum videret, ipsos adeo Helvetos, quibus adjuvandis subsidio venerat, communem cum Gallis causam tueri, suos primum Scaphusiam,³³¹ tum in Sueviam, paucis, qui in postremo agmine erant, ut fere in receptu solet fieri, amissis, reduxit. Id quemadmodum Gallis putide gloriandi, (f) ita malevolis occasionem suspicandi praebuit, quasi Russis non satis amice cum Caesareis convenerit, ac ideo studia Petropolitanae et Viennensis aularum frigere, in vulgus spargerent, cum tamen haud multo post, Alexandra Pavlovna, Imperatoris Russorum filia natu maxima, Josepho Archiduci Austriae, et regni Hungariae palatino desponsa, utramque aulam sanguinis etiam vinculo arctius connecteret.³³²

(a) Haec eorum nomina sunt: Roberjeot, Bonnier et Debry.

(b) Roberjoet et Bonnier.

(c) Debry.

(d) Haec enim sed cum mendacio Parisios perscripsit. La presque'unanimité des habitans de Radstadt n'a point dissimulé l'opinion, qui en attribue l'atroie conception, et toute la direction à l'Autriche, qu d'après toutes les probabilités a donne l'ordre de l'egorgement des trois Ministres de l'enlevement de nous papiers, et a promis le pillage pour recompense.

(e) Et re vera prodiit non multo post libellus Gallice editus et quater repressus, qui causam necis aperte Directoribus Parisinis tribuit, quem nemo refutare ausus est.

(f) Massena Parisios scripserat a die 25. Septembris ad 9. Octobris fuisse a suis 18000 Russorum et Caesareorum partim caesa partim capta de jactura autem suorum more Gallicis Ducibus consueto altum tacuit.

XXV. 1. Gallis in Italia ad extremum Liguriaie angulum retrusis, et ad Rhenum coercitis, Angli, qui hactenus mari dominabantur, ut hosti in continente etiam negotium facessero, ejusque vires dividerent, Russis conjuncti, excensionem in Hollandiam fecere. Expeditioni Georgius³³³ regis filius praeerat, de quo, cum in belli hujus principio ad Dunkercham res inauspicato ei cesserit, plerique non optimam, ut in exitu patuit, spem conceperant. Quamvis enim classe Hollandorum in potestatem redacta, auxilio Russorum, victoria aliquoties potitus sit, postremo tamen locorum iniquitate pressus, pactis cum hoste initis,³³⁴ suos, non sine jactura, imprimis Russorum, quos in novissima pugna destituisse ferebatur, domum reduxit. Infelix expeditionis successus, multorum opinione, in causa fuit, cur Russorum Imperator copias suas, quas foederatis quidem subsidio, non item ut internecioni objiciantur, miserat, domum postea reverti juberet.

2. Ut autem Anglis fortuna apud Hollandos minus propitia, ita Gallis in Aegypto plane adversa fuit. Buonaparte, amissa ad Abukir classe,³³⁵ quamquam Cairo, Damiata,³³⁶ et Alexandria occupatis, Begos aliquot pugnis victos fregerit, postea tamen, cum in Syriam profectus, Ptolemaidem (Acre) obsidione tentaret, memorabili clade ab Anglis et Turcis affectus, aegre cum reliquiis in Aegyptum rediit.³³⁷ Hic alternam iterum fortunam expertus, cum militem suum necessariis pene omnibus destitum, cum inclementia aeris et morbis conflictari, tum ab incolis, quos gravissimis exactionibus premebat, quotidiana dimicatione videret diminui, nec suppetias ex Gallia sperare posset, Vezirius autem cum lecto exercitu propinquaret, fuga elabi cogitabat. Id cum ob Anglorum classem, quae portus omnes acriter observabat, non posset, coepit per internuncium cum Imperatore Turcarum agere, ut liberum

commeatum obtineret, culpa in Directores Parisinos derivata, quorum jussu expeditionem in Aegyptum invitus suscepisset.³³⁸ Calva et ridicula excusatio cum ludibrio rejecta fuit.

3. Huc hominem victoriis elatum, et qui Turcas internecone a se deletos, crebro Parisios nunciaverat,³³⁹ Anglorumque Asiatica emporia penitus evertere, propositum habebat, recidisse, ut precario veniam in Galliam revertendi flagitaret, non modo temeritatem susceptae expeditionis arguit, sed intolerabilem fastum praeterea Directorum, quorum jussu suscepta erat, magnopere repressit, qui dum occupata, ut temere sperabant, Aegypto, Anglorum mercatum funditus affligere constituerant, occasionem eisdem praebuere, ut magis florentem, latiusque propagare possent. Victo enim interea Typozaibo Myserae regulo, quem Galli Anglis infestum reddiderant, regiaque illius Seringpatano occupata, regnum illius juri suo armis asseruerant, tantaque thesauri copia potiti sunt, ut immensos sumtus, quos hactenus in bellum impenderant, si non superare, certe aequare credatur, cum Gallia interim, post Neapolim, Florentiam, Venetias, Taurinum,³⁴⁰ Romam, Belgium, Hollandos et magnam Germaniae partem, latrociniis expilatam aere laborans, neglecta agricultura, mercimonio languente, amissis coloniis, re maritima penitus afflicta, extinctaque propagando humano generi idonea pube, crebra fame et amissa apud alios fide, contabesceret. (a)

4. Haec erat, anno ad finem vergente, Galliae facies, cum Buonaparte, elusa classis Anglicae vigilantia, suisque desertis, in paucorum comitatu, ex Aegypto elapsus, Parisios omnibus improvisus venit.³⁴¹ Adventus illius mirum, quantopere Directores, quorum injussu stationem suam deseruerat, attonitos reddiderit, qui cum ipsi inter se, et a Consilio Quingentorum dissiderent, militia autem jam in quintum mensem stipendiis carens, praesentia illius animum ad spem erigeret, Buonaparte occasionem nactus est, aliam regno indendi formam, quae post toties mutatas Constitutiones, plus stabilitatis polliceretur, et necessitati publicae magis accomodata esset. Id consilium ei a famigerato illo Abbate Sieyes,³⁴² (a) qui recens Berolino, ubi munus Legati obierat, reversus, machinam revolutionis, jam inde ab illius initio in omnem formam se transmutans, regebat, suggestum fuit. Res ita clam inter utrumque, quin crebro se viderent, per internuncium, eoque successu, gesta est, ut Directores partim sponte, partim coacti, gradu et dignitate decesserint.³⁴³ His loco motis, Buonaparte, ducibus militiae stipatus, locum consessus Seniorum, penes quos jus ferendi leges erat, IV. Idus Novembris ingressus, paucis explicuit, se ex Aegypto adesse, ut labenti Reipublicae succurrat, quod se, quantum in se positum esset, et socios suos, facturum juramento affirmabat.³⁴⁴ Idem cum postridie in Consilio Quingentorum proponeret, parum aberat, quin a concurrentibus apprehenso ejus collo opprimeretur, nisi aliquot milites opportune advolantes, illum periculo eripuissent. Peracta hac scena, aderat militia, quae nomine sui Ducis Quingentos consessum

solvere jussit, cumque reluctarentur, evaginated gladiis nolentes expulit. Hanc primarii Reipublicae Magistratus tridui spacio, dignitatis et auctoritatis finem habuere.

5. Inde ad novos constituendos, aliamque a priore regiminis formam inducendam, gradus factus. Ex variis, quae in consultatione propositae erant, placuit militarem ad Romanae Reipublicae morem, ut hac etiam parte se Romanorum simios esse profiterentur, deligere. Creati igitur consules tres, supremus ex his Buonaparte, reliqui duo (c) eidem succenturiati, nec ulla alia, quam suggerendi consilii, potestate praediti fuere.³⁴⁵ Illi Consulatus in decennium, his temporarius solum decretus. Regnum in varias regiones divisum, cuius Praetoria potestate datus Praefectus, constitutum Tribunal centumvirale, penes quod ad speciem jus sancienti leges esset, additi his trecenti, qui quotannis, quatuor solum mensibus considerent, eodemque, quo centumviri jure gauderent.³⁴⁶ Haec erat temporaria, et militari potentia, invitae, sed ob diuturna mala jam torpenti Nationi, obtrusa novae constitutionis forma. Hac Supremo Consuli ea auctoritatis praerogativa tributa est, quam nemo regum hactenus habuit. Penes illum jus vitae et necis in suos, belli et pacis, constituendi magistratus, potestas sancienti, et, cum voluerit, moderandi, vel penitus pro suo arbitrio irritandi perlatas leges, quin ipsam, dum ei videbitur, constitutionem recens editam,³⁴⁷ abrogandi arbitrium, verbo, quidquid juris regii in Gallia unquam fuit, in se uno collectum obtinet, nomine Consul, re autem ipsa, usurpatione rex.³⁴⁸

(a) Tableau historique de Pertes, que la Revolution et la guerre ont causées au peuple Français dans sa population, dans son agriculture, ses colonies, ses manufactures et son commerce. Par Sir Francois d'Ivernois à London.³⁴⁹

(b) Versipellem hunc hominem, qui inter primos suffragium mortis in Ludovicum XVI. tulit, scriptor Gallus, qui illum in cute novit, ita expingit. Abbe Sieyes schlug sich zu allen Zeiten auf der stärkeren Seite. Er war der größte Rojaliste, Groß-Vicarius, und Canonicus, so lang es einen König, und einen Minister der Feville des Benefices für die Geistlichen gab. Er wurde Calvinist, als er sah, daß Orleans zur Regierung gelangen könnte; er war Atheist, sobald Gobel und Herbert, und Anacharsis Cloos den Atheismus proclamirt hatten; er bekannte sich zum Deismus, sobald Robespierre demselben öffentlich dekretirte. Kurz: er ist ein Mann, der niemals auf der Schaubühne erschien, sondern immer hinter den als Director und Einhalter der ihre Rolle spielenden Personen stand, und ohne nach Hauptrollen zu geizen, sich stolz an dem Bewustseyn der Grösse seines Einflusses genügte. cet. Vide Wichtige Anekdoten eines Augenzeugen über die französische Revolution. Berlin. 1800. p. 96.³⁵⁰

(c) Hi fuere Ducos, et Sieyes, mox tamen his alii subrogati, nimirum Cambaceres et le Brun.

XXVI. 1. Mirum videri debet, hominem Corsicanum, tenui loco natum, qui ante quatuor primum annos inclaruerat, quive ex Aegypto, suis desertis, fugitivus Parisios venerat, potuisse in tanto Nationis Gallicae fastu, huc eluctari, ut constitutionem communi opinione firmatam, tam subito convelleret, eique quatuordecim dierum spacio novam (a) subrogaret. Sed enim vi armorum, sexaginta enim millia Parisiis, et in vicinia securitatis suae causa, collecta habuit, et spe pacis, quam se procuraturum promiserat, facile populum in officio continebat, licet in variis regni partibus factiones exortae curas illi non leves conficerent. Ad quas supprimendas cum arma vix satis esse viderentur, data venia et pollicitis, regem enim pleraeque optabant, non paucas sopivit ad tempus, non tamen ita composuit, ut nihil deinceps periculi ab iis metuendum esset.³⁵¹ Abhinc, ut promissis suis de pace Nationi procuranda staret, coepit primum de ea cum Anglis tractare, sed cum is vage solum illius mentionem faceret, nullasque singilatim conditiones indicaret, nec Angli spem in stabilitate illius regiminis reponere viderentur, conatus, etsi repetitus, successu caruit.³⁵² Pacem tamen, si rebus suis consultum, et arreptam dignitatem tueri vellet, necessariam vidit, praesertim quod factiones armatae rursus in variis regni partibus orirentur, miles penuria pressus ad seditionem pronus, Ducum injussu, immo his etiam caesis, domum rediret, classis autem Hispanicae conjuncta, apud Brivates (Brest) ab Anglis clausa teneretur, aerarium ad haec exinanitum, nec reparandi illius ex Hollandia et Helvetia jam exhaustis modus superesset, domi autem nec vestigalia censusque rite exhiberi, aut mutuuum praestari jam posset. His angustiis pressus, agebat apud Daniae et Sueciae reges, ut his interpretibus negotium pacis feliciore, quam cum Anglis, eventu succederet. Cum id quoque incassum tentasset, coepit cum aula Viennensi splendidissimis promissis privatim agere, minime dubitans, quin eadem, qua beneficio pacis Leobiensis quondam periculo se subduxerat, fortuna nunc quoque usus esset. Verum Caesar fidei suae, quam Anglis dederat, memor, non alia ratione, quam consciis foederatis, mutuoque eorum consensu, se de pace, eaque universali acturum, diserte professus est.³⁵³ Itaque cum hic quoque repulsam passus esset, ac propterea Nationem universam viritim ad capessenda arma invitaret, et Germani Rheno vicini haud segniores pubem suam ad signa cogerent, res utrinque bellum spectabat.

2. Atque id considerata rerum, ac temporis ratione, ut se in ea, quam vi arripuerat, auctoritate tueretur, fere necessarium videbat, morem eorum sequutus, penes quos ante se rerum summa fuit, quos constat, ut se in tyrannide firmarent, alias ex aliis belli causas praetexere solitos fuisse. Haerebat etiam illud animo, quod suos in Aegypto rerum omnium penuria pressos, hosti turpiter destituisse, crebro inde Parisios perscriberetur, et magnam propterea sibi invidiam conflari intelligeret, quam solo bello aboleri posse existimabat. Ac hujus quidem feliciter gerendi spem vel inde videbatur alere, quod Imperator Russorum, sub

idem fere tempus auxiliares suas copias, a Rheno domum deduci jussisset, et a communione foederis recessisse videretur.³⁵⁴ Ut improvisum id omnibus erat, ita variis quoque opinionibus ansam praebuit. Fuere, qui simultatem inter Carolum Archiducem et Suarovium intercessisse, ac proinde illum ab exercitu revocatum, et ut honesta causa praetexeretur, morbi curandi gratia, in Bohemiam, quasi relegatum fuisse, hariobalantur. Alii, ut fere vulgo fit, causas diversas, incerto rumore sparsas subesse putabant. Ceterum, si quid conjecturae, probabilibus argumentis nixae, tribuendum sit, causa jam abhinc, quam Buonaparte insulam Melitam, proditione Gallorum Equitum occupaverat, repetenda videtur. Hac enim occupata, Equites proditionis expertes, insula jussi decedere, non pauci in Russiam concessere, ubi cum liberaliter accepti, et beneficiis ab Imperatore fuissent affecti, ipsi quoque, ut gratum animum testarentur, illum Ordinis sui Protectorem salutarunt.

3. Nihil Russis magis opportunum evenire poterat, qui jam dudum certam stationem in mari mediterraneo habere cupiebant, quo mercimonia sua latius proferre possent, quibus propagandis favebat imprimis foedus, quod aula Russica cum Turcis nuper iniit, quoque liber Russis per Hellespontum aditus in mare mediterraneum concessus erat.³⁵⁵ Hac spe Imperator illectus, se Magistrum Ordinis Melitensis renunciaverat, ignarus forte, magistrum cum Equitibus, votis religionis obstrictos solere vitam coelibem ducere.³⁵⁶ Praeceptum factum plerasque Europae aulas perculit. Rex Hispaniae Cardinalibus, qui Venetiis, ut Pio VI. defuncto (b) successorem darent, in conclavi deliberabant, nunciari jussit, se, quemcunque elegerint, non agiturum Pontificem, si is Imperatorem Russorum Ordinis Melitensis Magistrum esse pateretur. Rex etiam utriusque Siciliae, cui post Hispaniae regem, jam inde a Caroli V. Imperatoris tempore, qui Equites ex Rhodo ad Melitam traduxerat, jus protectionis in eam insulam competeat, id laedi existimabat, nec Porta Ottomanica id aequanimiter ferre videbatur. Anglorum quoque, qui mercimoniis suis metuebant, magnopere intererat, ne Russi fixam sedem in mari mediterraneo obtineant. Nec enim dubium erat, quin, quemadmodum Galli Melitam et Niciensem ac Anconitanum portus occuparunt, ut hac parte Anglorum mercimonia impedirent, ita Russi quoque, ut suum commercium magis florens redderent, post occupatam Corcyram, (c) sibi Melitam quoque, et Anconam asserere cogitarint. Quod cum sine plerarumque aularum, Viennensis enim non tam refragari, quam dissimulare videbatur, invidia fieri non posse, Imperator Russorum videret, multum a studio socialis belli videbatur remittere, postea vero, quam de infelici Anglorum in Hollandiam exscensione, suorumque ibidem, et in Helvetia, acceptis cladibus comperit, copias suas, ne has interneconi objecisse videretur, domum reduci mandavit. Has secessionis causas fuisse, veri est simillimum, etsi non deessent, qui ut politica arcana magis inspexisse sibi videbantur, ita non dubitarint etiam affirmare, Imperatorem sponte ex belli theatro excessisse, ut, si de universali pace agendum

fuerit, hujus conciliandae arbitrium, eidem deferri possit. Quod ego, quoniam paucis aditus in intimos aularum recessus patet, malim in medio relinquere, quam, quod in utramvis partem verius sit, affirmare.

4. Ceterum, si quis postremum hunc Russorum Imperatoris actum, cum reliquis durante bello conferat, si praeterea consideret, qua animi promptitudine ad commune foedus accesserit, quae celeritate auxiliares suas copias foederatis subsidio miserit, vix quidem illum ab inconstantiae nota absolvet. Cum enim sub finem anni prioris cum Porta Ottomanica, (d) hoc autem cum Anglis (e), rege item utriusque Siciliae (f) et Lusitaniae, (g) armorum societatem inierit, et eadem de causa bellum Hispanis denunciaverit, (h) nemini facile in mentem venire poterat, ut mutato repente firmissimo, quod saepius declaraverat, proposito, foederatos destitueret, praesertim, si energiam verborum, quibus Hispaniae regis cum Gallis consociationem, in facta belli denunciatore non leviter sugillat, (i) paulo accuratius volet perpendere. Utrum occulta, quae illum latuerit, Gallorum subornatione (j) an regis Borussiae, quem in partem foederis, juncta Anglis opera, pellicere volebat, ambiguis responsis, dubioque agendi modo, se a continuando bello abstrahi passus sit, nemo facile constituet. Certe autem, quod ad Borussiae regem attinet, tantum ejusdem in se reconditum agendi modum potuisse, ut Imperator a se ipso tantopere dissideret, vix credibile est, cum non solum ex ipso praeteriti temporis usu constet, regum Borussiae conatus illo semper spectare, ut ex Domus Austriae damno, aliquod emolumentum capiant, sed hac etiam aetate luculente idem patuerit, dum rex Borussiae, postquam Leopoldum Caesarem vel invitum bello Gallico implicuit, hoc exorto, pace non multo post cum hoste inita, Germaniam et ditiones cumprimis Austriacas, periculo studiose objiceret, ipse vero contra datam fidem verbumque regium, Poloniae partem vi sibi interea subderet, spemque praeterea ad obtinendas aliquot Germaniae lacinias porrigeret. Quibus principiis cum hodiernus etiam Borussiae rex videatur inhaerere, maximo argumento esse debebat Imperatori, ne, postquam sanguinis etiam vinculo Domui Austriae conjunctus est, a foederis communione recederet. Quibus enim gradibus potentia Austriaca minuitur, iisdem potentior, et in vicinorum detrimenta semper intentum hostem, sibi Russia in regibus Borussiae parat.

(a) Hujus autorem ferunt Abbatem Sieyes esse, in qua concinnanda viginti annos insumserit. Sed cum Buonaparte multa suo arbitrio in ea mutaret, ille consulatu se abdicavit. Hinc utrinque simultas orta, brevi tamen post composita.

(b) Obiit Valenciae *die* 28. *Augusti* in 29. vergente, anno aetatis 81. Defuncto Buonaparte funebres honores, sed magis ex disciplina militari, quam ritu Ecclesiae, haberi jussit. Misera

compensatio pro aerumnis, quas vivo olim confecerat. Sedit Pius VI. annis 24 mensibus 6 et 14. diebus. Angelus Braschi alias dictus patria Cesennas. Anno 1775 die 15. Februarii electus.

(c) Hanc Russi et Turcae exactis Gallis occuparunt, et Russi variis operibus firmarunt. Vereor, ne si in pace universali actum fuerit, ad utros ex his pertineat, foederis dissolvendi occasionem praebet. Ceteroqui, cum olim ad Venetos pertinuerit, et horum ditio Caesari pace asserta sit, huic jure deberet obvenire.

(d) Die 23. Decembris.

(e) Die 21. Januarii et 11. Junii.

(f) Die 29. Novembris.

(g) Die 31. Decembris.

(h) Die 15. Julii.

(i) Verba ipsa habe. Wir, und unsere Bundsgenossene haben uns entschlossen, die gesetzlose, jetzt über Frankreich herrschende Regierung wieder zu stürzen, und sind deshalb mit aller unserer Macht gegen diehalbe aufgestanden. Gott hat unsere Waffen gesegnet, hat bis auf den heutigen Tag alle unsere Unternehmungen mit Glück und Sing bekrönt. Unter der kleinen Anzahl von europäischen Mächten, die ihn äußerlich ergeben scheinen in der That aber nur von der Rache dieser jetzt in letzten Zügen liegenden, von Gott verworfener Regierung bange sind, hat Reine mehr als Spanien seine furcht, oder Ergebenheit gegen Frankreich, zwar nicht durch wirkliche Hülfeleistung, doch aber durch Zurüstungen zu derselben an den Tag gelegt. Vergeblich wendeten wir alle Mittel an, um dieser Macht den wahren Weg zur Ehre und Ruhe zu zeigen, und in Vereinigung mit uns zu eröffnen, sie blieb halstarrig bey den sie verderblichen Maaßregeln – – – und so sehen wir uns am Ende genöthigt, ihr unsere Unwillen dadurch zu erkennen zu geben, daß wir ihren an unseren Hofe stehenden Charge d'affaires Onix zurücksenden.

(j) Multi censent Dumourerium propterea Petropolim venisse putantque ab hujus adventu Imperatoris in communem causam studium refrixisse.

XXVII. 1. Quaecunque autem hujus recessus a coalitione causa fuerit, illud minime dubiis indiciis haud multo post patuit, simultatem inter Viennensem et Russicam aulas abortam fuisse. Occasionem Ancona praebuit.³⁵⁷ Hanc Russi cum Turcis juncta opera, diu mari obsederant, frustra tamen omnis conatus eo usque fuit, donec Caesarei, Froelichio duce,³⁵⁸ ex continente rem gererent, et obsessos ad deditionem coegissent. De hac cum Galli, hi enim Italis mixti locum tuebantur, tractarent, eam conditionem pacti sunt, ut se

Caesareorum non item Russorum, dedititios profiteri possent. Annuit Froelichius, militiae magis, quam politices, gnarus, et vexillum Caesareum, captae possessionis signum, in portu defigi, Russicum autem refigi iussit. Id Russorum Imperator, tamquam id in sui contemptum esset factum, ita graviter tulit, ut offensum inde animum nec Legatus Angliae, nec Caesareus mitigare potuerint, et Fürstenbergius, qui nuncium de nuptiis inter Pavlovnam Imperatoris filiam et Josephum Archiducem, regni Hungariae Palatinum, celebratis afferebat, ne in conspectum quidem admissus, et commercium inter utramque aulam deinceps interruptum fuerit.

2. Nihilo mitior etiam ipso tempore, quo exacerbatus animus sedari solet, reddi potuit, etsi aula Viennensis hunc despiciat, boni publici causa, incredibili conniventia dissimularet, nihilque praetermitteret, ut, quod suo injussu, et aliena ignorantia commissum erat, sumta etiam ex duce poena oblitteraretur. Illud etiam perincommode non multo postea accidit, quod Palatini conjux edita, et mox mortua filiola ex partu obierit, neve ex morte filiae Imperatori, suspicionibus alioqui contra aulam Viennensem obnoxio, nova aversi animi causa praeberetur, non inanem Caesari solitudinem ingessit. Inde eidem novae gravesque curae confectae. Molem enim belli, quod prius, pace in Campo Formio confecta, integro Germaniae statu, salvis etiam suis, praeter Belgium, ditionibus haereditariis, utiliter finiri poterat, nunc sibi praeter omnem opinionem, a Russis destituto, et torpentibus Germaniae Principibus, incubituram videbat. Afulgebat quidem aliqua spes pacis, a Buonaparte, (a) primario Consule oblata, qui conditiones non aspernabiles, ad hanc privatim cum aula Viennensi conficiendam, proposuerat, sed, quoniam promissis Gallicis, ut rerum eventus hucusque docuit, fides tuto haberi non posset, et Angli Belgium in illorum potestate nollent relictum, vix coeptum erat negotium, simul adhaesit, et apparatus utrinque ad bellum facti.

3. Caesarei, ut primum ver gerendis rebus idoneum se aperuit, quod reliquum in Italia nondum subactum erat, aggressi, occupatis circum Genuam claustris montanis, ipsam urbem obsidione premebant, post cujus deditionem, ut spes erat, bellum in ipsam Galliam traducendum fuit. Et re ipsa jam pactis conventis deditionem fecerat, cum Buonaparte, quod jam prius ab illo palam vulgatum, sed a nostris minime creditum fuit, difficillimis usus itineribus per invium alias *Sancti* Bernardi, Helvetiae montem, eo fere, quod praedixerat, tempore, Caesareis, qui pauci et sparsi dissita inter se loca tuebantur, rejectis, tripartito

Illud – ingessit. i. m.

exercitu, Italiae infusus ad Mediolanum constitit.³⁵⁹ Cognito periculo, Melas Caesareorum Dux, relicta Genua, citatissimis itineribus quinquaginta enim milliaria conficienda erant, in hostem profectus, vix dato militi respirandi spacio, etsi triginta solum, Buonaparte vero septuaginta millia censerent, die XIV. Junii ad vicum Marengo, prior Gallos aggressus est.³⁶⁰ Cruenta tredecim horarum pugna fuit. Galli jam quartum a Caesareis ex campo proelii ad Castellum Coriolani retrusi, receptum parabant, tum octodecim illorum millia, qui a pugna hactenus vacabant, in victores, diuturnitate proelii et solis ardore fessos, investiti, victoriam nostris extorsere. Ita fructus unius anni uno proelio amissus est, et Galli fere omni Italia potiti.³⁶¹

4. Sub idem fere tempus ad Rhenum alterna in principio fortuna res gesta. Krajus, qui bello Italico inclaruerat, et pro Carolo Archiduce (a) copiis in Germania, iis mandatis instructus, praefuit, ut non tam vim inferret, quam arceret, confectis aliquot feliciter pugnis levioribus, eo usque hostem moratus est, donec multitudini cedere coactus, primum ad Ulmam, post ubi hostis Bavariae imminere, essetque periculum, ne ab eo penitus circumfundatur, ad Ingolstadium ac denique inter Danubium, Iseram et Oenum fluvios castra defigeret. Inter hos variae, et mutantis fortunae eventus, aliaqua tamen lucula pacis promicabat. Nec Caesar ab hac, postquam nulla conciliationis cum aula Russica spes esse videbatur, alienus erat, obstabat tamen novus subsidii pecuniarii tractatus, cum Anglis die XX. Junii initus. Hujus illa fuit praecipua conditio, ne Caesar invitis Anglis pacem cum Gallis faciat, Angli vicissim Caesari, tam mari classibus suis, quam terra conductis ex Wirtembergicis et Helvetia copiis, auxilio erunt, habeatque praesens tractatus vim et robur usque ad mensem Februarium anni sequentis.

(a) Mira sunt de hoc viro judicia. Quibusdam seculi nostri Heros dicitur; aliis contrarium videtur. Illud negari non potest, omnium, quos Gallia hoc decenni bello habuit, Ducum fuisse felicissimum. Ceterum scriptor Gallicus, qui illum familiariter novit, in sua Cassandra, pag. 104. haec de illo. Wenn einmal die Geschichte der italiänischen Feldzügen genau bekannt seyn wird, wenn einmal die erstaunlichen Intriguen, die ihm so viele feste Plätze überliefert haben, da den Tag kommen werden, so wird man ihn, statt daß er nun für einen Helden gilt, für neuen listigen Betrüger halten. Et pag. 106. Die Jakobiner leiteten die Unternehmungen, die Bonaparte in Ausübung brachte, und die Revolutionisirung von Italien war dergestalt verbreitet, daß des Helden Stiefel, an seinem Pferd befestiget, eben soviel, als er ausgerichtet haben würden. Denique pag. 195. Die Ausländer und Bewunderer des grossen Feldherrn unseres Jahrhunderts müssen auch wissen, daß Buonaparte anno 1795. als Terrorist und Jakobiner abgesetzt, entwaffnet, und eingesteckt worden ist. cet.

(a) Pervulgata et passim credita fuit opinio importuna sollicitatine Imperatoris Russici ab exercitu fuisse revocatum, quasi is cladis causa fuerit, quam Russi in Helvetia acceperant, cum tamen auctor illis fuerit, ne quid prius in Helvetos tentent, quam res ad Rhenum tuta esset.

XXVIII. 1. Caesar, quemadmodum toto hoc bello fidem sociis armorum servaverat, ita ne nunc quidem sibi quidquam a constantia remittendum putabat; periculi tamen vicinia, et hostis ditiones haereditarias exfugentis cruditas, suadebant, ut, confectis ad eum modum, quo in Italia, induciis, periculum universalis pacis, qua et Angli comprehendantur, faceret. Missus itaque est Parisios Comes S. Juliani, qui cum Buonaparte, primario Consule, negotium ita tractaret, ut regum quoque Angliae et Neapolitani, ratio haberetur. Acceptus fuit liberaliter, responsumque nihil in mora futurum, ut cum Caesare pax concludatur, cum regibus tamen Angliae et Neapolitano, quo minus transigi possit, graves rationes obstare; simul typus pacis a Buonaparte jam ante designatus, Comiti exhibitus est, secundum quem pax concilianda esset, quemve Caesari Viennam ad confirmandum perferret. Ad itus est Comiti redituro socius, nomine Durocus, qui tabulas confirmatae pacis Parisios referret.³⁶²

2. Interea, dum haec Parisiis aguntur, Vienna ad Duces castrorum severissima mandata perferuntur, ne cui peregrino aditum in ditiones haereditarias patere sinant, nisi litteras publici commeatus, a Viennensi status Cancellaria signatas exhiberet. Durocus igitur in Praetorio Caesareo resistere coactus est, et Comes S. Juliani cum typo pacis Viennam rediit. Ut hunc Caesari exhibuit, confestim patebat, Gallos simplicitate viri militaris, et diplomatices ignari fraudulenter abusos fuisse, cum illum, ut conditiones pacis, quin ad id auctoritatem sibi creditam haberet, suo nomine contrasignaret, induxere. Turpissimae hujus fraudis artifex fuit Talleyrand Perigord, olim episcopus Augustodunensis, postea abnegato sacerdotio, diu in Anglia et America septentrionali, et postremum Hamburgi, mercenario precio conductus explorator, num primarius Galliae Minister.³⁶³ Ceterum Comiti S. Juliani facilitas contrasignandi caro constitit, qui in Croatiam propterea velut relegatus, Carolostadii stationem figere jussus erat.³⁶⁴

3. Fuit autem typus pacis, quem Buonaparte Viennam miserat, in hunc tenorem adumbratus. Primum, pax in Campo Formio alias conclusa, fundamentum sit futurae pacis conciliandae, proinde Caesar non erit contrarius, ut, quod in sinistra Rheni ripa, qua is ex Helvetia profluens Batavorum ditiones ingreditur, quemadmodum Imperialibus in congressu Rastadiendi jam convenerat, juris Gallicani fiat, cedet quoque eam ditionem, quae inter Basileam et Duracum (Zurzach) tenditur, et hactenus juris Austriaci fuit. Praesidia item Casseli, Khelii, Ehrenbreitsteinii et Dusselanum (Düsseldorf) solo aequabuntur, nec fas erit

Germanis, in dextra Rheni ripa, porrecto trium horarum spacio, nova praesidia ex lapidibus, vel terreo vallo erigere, et munire. Haec ad Germaniam attinebant. In Italia vero Caesar copias suas ex statu Pontificio, Anconam deducet, nec sinet, ut Anglis portus Liburnicus, aliive in mari Thyrreno pateant. Ceterum, quod in Germania Caesar hac pace Gallis cedit, aliis ditionibus in Italia eidem compensabitur, vel pro his, ut res se se dabunt, id, quod praeter Salisburgum, in circulo Bavariae, inter Oenum et Salzam fluvios, ac Tyrolim interjacet, relinquetur. Additum denique, ut conditiones hae ante XV mensis Augusti, ratae habeantur, ac tum primum utrinque vim et robur obtineant. (a)

4. Has Caesar non quidem penitus repudiandas censuit, sed habita cum suis consultatione, ita temperandas et molliendas iudicabat, ut prudens spes esset, a Buonaparte, si modo animum ad pacem serio adjecisset, non esse reiciendas, easque per celerem cursorem eidem remisit. Verum is, incertum, qua de causa, has clam illis, ad quos iudicium de iis pertinebat, habuit, simul induciis ad diem XXVI. Decembris abrumpi iussis, nuncium cum nova designatione pacis Viennam expedivit. Quae, et cujusmodi ea fuerit, nusquam in publicum manavit, magis tamen belli, quam pacis indicium praeferre videbatur, siquidem Caesar haud multo post, ipse, ut animos suorum erigeret, ad castra profectus est, et universae militiae, Krajo missione donato, fratrem suum Joannem Archiducem, praefecit, et, ne quid, quo sanguini fundendo parceretur, intentatum relinqueret, cum Moreau, Gallorum Duce egit, ut, quoad nuncius Parisiis redeat, induciae prorogentur, neque prius, si rumpendae essent, hostilitati initium detur, quam duodecim horarum spacium esset praeterlapsum. Non abnuit Gallus, verum triduo post, ope Telegraphi³⁶⁵ cognitum est, omnem pacis spem a Buonaparte dissipatam, novumque bellum decretum esse.

5. Caesar igitur lustrata militia, et Tyroli Viennam reversus, omnia ad hosti resistendum parari iussit. Concita undique sunt supplementa, novi delectus habiti, ex Hungaria et Bohemia, aliisque ditionibus haereditariis armorum capaces, in subsidium accersiti, brevique tempore ita omnium studia exarserant, ut, praeter Austricos, Hungarorum facile LX, et Bohemorum XL volonum millia ad limites consisterent, hostis progressionibus, si porro antrorsum moveret, obicem posituri. Neque tamen propterea pacis consilia seposita sunt. Huic conciliendae Cobenzelus, Caesaris nomine Lunaevillam, urbs est Lotharingiae, profectus est, agebatque cum Josepho Buonaparte, consulis fratre, per idem plane tempus, quo Legatus regis Borussiae, idem pacis negotium Parisiis tractabat. Multum, diuque Caesareo legato tricandum erat, eam praecipue ob causam, quod is proposito suo, ut tractatio pacis in consortio Legati Anglicani ageretur, inhaereret, contra autem Buonaparte, privatim solum cum aula Viennensi vellet transigere, nec ullam Anglorum rationem haberi. Cum ita uterque

diversis studiis alter alterum moratur, et Galli, si negotium traheretur, vim parere viderentur, Caesarei, ut eos praeverterent, et pondus accelerationi pacis adderent, licet discors esset Ducum sententia, et ipse hyemis rigor disvaderet, ipsis Calendis Decembris hostem aggressi, decem horarum spacio profligatum, ad receptum compulerunt. Eadem felicitate res sequenti die acta est, at tertia, ubi hostis recens adductis supplementis auctus, in Caesareos bidui certamine fatigatos, invectus, proelioque superior factus est, victoriae momento usus, nostros vicissim ad receptum coegit, et possessionem Salisburgi, ac Lincii defixa statione cepit.³⁶⁶

6. A sinistro proelii hujus eventu, cum nec Anglia se invitam per Legatum suum declarasset, si Caesar seorsim cum Gallis pacem conficeret, nihil omnino is praetermisit, ut hoc, si modo Galli in postulatis modum tenerent, quantocius coalescat. Multa, ut ad id animum adjiceret, in causa fuere. Ipsa inprimis hostis vicinia, hujusque per Sueviam, Bavariam et Austriae superioris partem, gravissimae exactiones imperatae, plebs barbare oppressa, praesidiorum Ulmae, Philippoburgi et Ingolstadii, contra datam fidem demolitio, non poterant non animum Caesaris ad pacem, cujus conficiendae desiderium, quantum in se erat, per belli hujus decursum saepius declaraverat, inclinare. Accessit deinde et illud, quod Dux Bavariae et Moguntinus Elector copias suas, quae hactenus cum Caesareis rem communiter agebant, inita cum Gallis tractatione, domum deduxerint. Metus etiam erat, ne nova belli flamma septemtrionem corripiat. Imperator enim Russorum pro solita animi sui inconstantia, licet foedere Anglis conjunctus esset, repente, et praeter expectationem, naves illorum in mari Balthico intercipi, et merces sub hasta prostare jussit, simul Danos et Suecos, ut secum in armorum societatem contra Anglos coirent, eosque portibus omnibus excluderent, non tam invitavit, quam coegit, et aperte in partes Gallorum transiit. Causa tam inconstantis facti, quam praetexebat, Melita fuit, quam sibi ex pactis conventis, quae tamen nunquam produxit, dedi ab Anglis postulabat, stolide ratus, se ex titulo Magistri Ordinis Melitensis, quem sua unius auctoritate, invitis omnibus sumserat, jus quoque in ipsam insulam obtinuisse. Haec illum, qui fixam stationem in mari mediterraneo habere cupiebat, Anglis et Ancona a Caesareis insessa, aulae Viennensi infensum reddidere. Suspicio non inanis passim obtinuit, illum, Gallia subornante, tam subito in transversum fuisse actum, quae per idem tempus, quo discordiae semen in septemtrione jecerat, aliud ad occasum, indicto Lusitanis bello, serere coepit, cujus gratia Imperator eadem animi levitate, Turcis, quamquam sibi foederatis, minas intentabat, ut foederi Anglicano renunciarent, et Aegypti possessionem Gallis reliquant.³⁶⁷

(a) Signatae sunt die 28. Julii. Talleyrand Perigord. C. St. Julien.

XXIX. 1. Hoc, quo Europa et Germania inprimis torpescens, viriumque suarum ac fidei oblita, rerum situ erat, Caesar sibi soli relictus, bello finem cupiens tandem imponere,

1801

Legato suo Lunaevillam nova mandata pacis conficiendae misit; quae, postquam utrinque ea ratio fuisset inita, ut secundum pacificationem in Campo Formio conclusam, et normam in Congressu Rastadiensi designatam coordinaretur, post crebras consultationes habitas, tandem die IX. mensis Februarii coaluit.³⁶⁸

2. Conditionum leges hae praecipuae fuerunt. Inter Caesarem, Hungariae ac Bohemiae regem, et Francorum Rempublicam perpetua deinceps pax sit, et amicitia.(a) Proinde utrique operam dabunt, ne haec quoquam modo terra marique interturbetur, causasque illius violandae multo ante impedire conabuntur, nec cuiquam, qui alterutris nocere vellet, auxilium calam palamve praebunt. Ad haec Caesar, quemadmodum in Campo Formio jam conventum erat, Belgio Austriaco renunciat, idque cum pleno territorii et proprietatis jure Francorum Reipublicae transcribit, cedit item eidem, suo et successorum suorum, ac Imperii Germaniae nomine, Comitatum Falconispetrae (Falkenstein) una cum ea plaga, quae inter Basileam et Duracum comprehenditur, quae portio ad jus Helvetorum pertinebit.

3. Vicissim autem Caesari, praeter Istriam et Dalmatiam, cum adsitis Insulis, sinu etiam Catarrensi incluso, urbs Veneta, cum eo terrarum tractu, qui Athesi fluvio, inde a Tyrolis limitibus, usque ad mare Adriaticum porrigitur, perpetuo dominii jure obtinget, media Veronae urbis, et portus Leonici (Legnano) parte, Cisalpinae Reipublicae attributa.

4. Abdicat praeterea se Caesar provincia Brisgaviae, eamque in Ducem Mutinensem, eo prorsus jure, quo Ducatum Mutinensem possederat, transfert. Dux vero Hetruriae suo ac haeredum suorum nomine, provinciam, cui hactenus praefuit, Infanti Parmensi cedit, ea tamen conditione, ut pro Hetruria eidem aequa compensatio in Germania fiat, et de iis, quae patris avique, aut suo jure propria habuit, pro arbitrio possit disponere, debita autem, si quae Ducatui inhaerent, successorum diluenda relinquuntur.

5. Item, Caesar suo ac Imperialium nomine, feuda Germaniae in Italia abolebit, et quidquid terrarum in sinistra Rheni ripa, ab Helvetiae limitibus ad Batavorum confinia tenditur, cedit Reipublicae Francorum, quae vicissim, quod hucusque in dextra Rheni ripa armis asseruerat, restituet. Cum autem hac ratione haereditarii Germaniae Principes ditionibus in sinistra ripa possessis priventur, jactura haec eisdem per alias in Germania ditiones compensanda erit, modus autem compensationis serius postea constituetur.

6. Onus debitorum, quod cedendis, aut permutandis terris inhaeret, universe futuri possessores in se recipient. Captivi utrinque liberi dimittentur, denique pacificatione hac censeantur etiam Respublicae Batavorum, Helvetica et Cisalpina comprehendi, roburque firmitatis tum primum obtineat, cum intra XXX dies, permutatis utrinque tabulis confirmata fuerit.

7. Dubium non est, quin Abbas Sienes, (a) qui toto Gallicanae revolutionis tempore ei factioni, quam ex rerum adjunctis superiorem videbat futuram, se applicuerat, in his conditionibus adornandis partem habuerit. Forte etiam Luchesini, regis Borussiae Legatus, si conjecturam ex rebus praeteritis licet capere, suam quoque symbolam contulerit, quod tamen in medio relinquere malim, quam pro comperto affirmare.

8. Ceterum, nemini obscurum esse potest, quam multiplex discordiae semen haec pacificatio in se se contineat. Cum enim jacturae ditionum in sinistra Rheni ripa, compensatio, alienis ditionibus in dextra ejusdem fluminis ripa sit facienda, eaque ex Bonis fundisque Ecclesiasticorum, ut Basileae jam anno 1795 inter Gallos et regem Borussiae conventum erat, decreta sit, non potest non inter Ecclesiasticos, et seculares Principes simultas, et dissidium oriri, praesertim quod illi, servata fide, belli onera cum Caesare constanter tulerint, hi contra, exemplo regis Borussiae, non solum Caesarem deseruerint, sed initis praeterea cum hoste privatis conventionibus, contra praestiti homagii Imperialis leges foedifragi, debita auxilia in communi Germaniae causa, praestare recusarint. Nec enim aequitati naturali consentaneum est, ut jacturam, quam seculares Principes sua desidia et culpa passi erant, Ecclesiastici, quos hostis perinde ditionibus privavit, suo praeterea damno sarcire cogantur.

9. Quibus proinde difficultatibus consultationes Ratisbonae in Imperialium collegio implicentur, pronum est conjicere. Pars, quae prius armis conjunctis tueri sua poterat, nunc precario opem a Gallis implorat, pars judicium Caesaris arbitrio permittit. Verum Galli, postquam dissidio Principum Germaniae in suum commodum usi sunt, hos, more suo, destituendos censent, et Caesar, cujus auctoritatem alias fere vilipendebant, negotium invidiae plenum, merito a se amolitus est, monitos tamen edito decreto voluit, ut, dum justas compensationum rationes constituerint, agant quoque, ut Constitutio Imperialis, quam status aliqui durante bello, arbitrariis et illegalibus suis factis magnopere labefactarunt, sarta tectaque servetur, ne paucorum quidem, sed frequentata acta sensim in exemplum abeant, et securitas Germaniae, cui sola legum observantia consuli possit, funditus convellatur. Qua admonitione non obscure aula Borussica indicari videbatur, quae quam arbitrarie violenterque res Germaniae, belli tempore, coeperit carpere, haud opus est prolixius memorare. In recenti memoria sunt, Gedanum, Thorunum, Ducatus Byruthinus, Marchia Anspacensis, Franconia, Episcopatus Eichstetensis et Norimberga, ut nihil de tribus Palatinatibus Poloniae, quos contra datam fidem, vi usurpavit, dicam. Quo minus, quem obtrudere solet, servandi per Europam aequilibrarii fucus tolerandus est, cum ipsa limites suos, nullo justitiae titulo in alienas ditiones latius semper proferendo, illud maxime hactenus inturbare in more habuerit.

(a) Communis Pacificationes exordiendi formula, quae tamdiu vim retinet, donec alterutra pars, utilitatis propriae causa, amicitiam rumpendam putet. Documento sunt Galli, qui fidem

Pontifici, Germaniae Principibus, regi Neapolitano et Sardiniae, Duci Hetrueriae, Venetis, Genuensibus, Belgis et Turcis datam foede violarunt. Rex item Borussiae, qui deserto Caesare, quem prius bello implicuit, hosti favebat, Polonos, quibus icto foedere auxilium erat pollicitus, aliquot provinciis spoliavit, et Principes Germaniae a Caesare avertit. Atque haec omnia specie amicitiae.

(a) Virum hunc oculatus testis ita depingit. Abt Sieyes schlug sich zu allen Zeiten auf des Stürkerm Seite. Er war der größte Royaliste – – – so lang es einen König, und einen Minister des Feuille des Benefices für die Geistlichen gab. Vide Anecdotes eines Augenzeugen über die französische Revolution. Berlin 1800. p. 96.

XXX. 1. Atque haec quidem hactenus, quem porro exitum deliberationes Imperialium habiturae sint, arduum est prius, quam certiora indicia se prodant constituere. Principes quidem minoris census, qui hucusque ab aula Borussiae, quasi Domus Austriaca illorum jura velit convellere, sibi palpum obtrudi passi erant, dubium non est, quin quantum in illis erit, operam sint daturi, ut coercita Borussi aliena invadendi licentia, constitutio Imperii, propriae etiam securitatis utilitatisque causa, indemnis servetur, praesertim, quod exorto recens inter Anglos, Russos, Danos et Suecos bello, rex Borussiae Ducatum Hanoveranum, quem Galli ad extorquendam ab Anglis pacem occupare dudum optarunt, illorum, ut credibile est, suasu, licet intra Demarcationis lineam, a se constitutam, situs sit, invaserit, proventus usurpari, et ex his stipendia militi suo praeberi jubeat, foederi, inter Russorum Imperatorem, Danos et Suecos inito, ad quod nutante diu, et exacto ad propriam, non item sociorum, utilitatem consilio, postremus accessit, innixus.

2. Sed enim, ut nemo scit, quid serus vesper soleat advehere, ita perincommode, et praeter omnium expectationem evenit, ut eodem fere tempore, quo Ducatum Hanoveranum invaserat, Russorum Imperator obiret, (a) et Angli superato freto Oresundico, classem Danorum, Nelsone duce, non longe Hafnia,³⁶⁹ conserto acerrimo proelio, profligarent, victoriaeque potiti, non solum licentiae Borussiae modum posuisse, videri possint, sed spem etiam facere, ut, quae Gallorum studio inter Russos, Danos et Suecos armorum, contra Anglos, societas coaluerat, sensim dissuta, novo in Europa systemati locum praebeat, quo et Gallorum fastus coerceri, et pacis, licet jam confectae conditiones mutari, melioresque forte reddi possint.

(a) Apoplexia tactus vulgabatur re ipsa autem ab animi inconstantiam et tyrannidem suis invisus, nec ad regendum idoneus violenta morte, ut Petrus pater illius, e medio sublatus fuit.³⁷⁰

Vide – 96. Vide supra ad N. XXV. eadem verba *Schönvisner* ||

¹ József 1769 márciusában utazott először Itáliába. Meglátogatta az összes nagyobb várost, kivéve Genovát, melyet anyja, Mária Terézia nem tartott „barátnak”. Milánót leszámítva, ahol társuralkodó volt, a városokat szokásához híven inkognitóban, Falkenstein gróf álnéven tekintette meg. Franciaországba 1777 áprilisában utazott. Hat hetet töltött Versailles-ban, majd bejárta a francia tartományokat, és Svájcban keresztül tért haza Bécsbe. Az oroszországi látogatásra 1780-ban került sor. DEREK BEALES, *Joseph II, I – In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780*, Cambridge, 1987, 255, 367, 431. József császárként és társuralkodóként Magyarországon és Erdélyben tett utazásainak tudományos feldolgozását lásd KULCSÁR Krisztina, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*, Bp., Gondolat, MOL, 2004.

² „II. József gyermekkorától óta határtalan és kizárólagos vonzódást tanúsított a katonai ügyek iránt. [...] szeretett mindent, ami a hadsereggel függött össze. 1766-ban a hadsereg állományának növelését szorgalmazta.” FEJTŐ Ferenc, *II. József*, Bp., Atlantisz, 1997, 123. Ezen felül II. József anyja melletti társuralkodóként a külügy és hadügy terén kapott némi szabadkezet. Vö. TÓTH-BARBALICS Veronika, *Sok hűhó Münchenért: harc a bajor örökség körül 1778–1779-ben*, Sic itur ad astra, 14 (2002) 2/3, 130. Már egy, az 1761-es a *Réveries (Álmodozások)* előtti, Mária Teréziához írt memorandumában kifejtette, hogy a hadsereg létszáma nem mehet 200 ezer fő alá. (Vö. BEALES, 1987, 96.). Az *Álmodozásokban* pedig egy erős és állandó hadsereg felállításában jelölte meg az állam elsődleges célját. Szerinte ezt a célt kell szolgálnia a pénzügynek, az iparnak, kereskedelemnek és az egész közigazgatásnak. (Vö. FEJTŐ, *i. m.* 107). A hadsereget igyekezett porosz mintára megszervezni, az erő és a hatékonyság tekintetében Nagy Frigyes katonasága volt a példaképe. Mária Terézia halálának évében 88 gyalogezred, 21 gránátos zászlóalj és 52 lovasezred alkotta a reguláris katonaságot. Vö. H. BALÁZS Éva, *A jozefinus program menetrendje = Magyarország története, 1686–1790*, II, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1989, 1035–1036. (A továbbiakban: H. BALÁZS 1989).

³ A bajor örökösödési háború folyamán (1778–1779) a birodalom protestáns rendjei, főként a bécsi udvarral szembeni gyűlöletüktől vezérelve a poroszokhoz csatlakoztak. Az egyházi választófejedelmek (a mainzi, kölni és trieri érsek) azonban Ausztria hűségesei híveinek bizonyultak. Éppen ezért Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794) államkancellár Ausztria birodalmi politikájában elsősorban rájuk kívánt támaszkodni, és – kiszélesítendő ezt a bázist – a birodalombeli érseki és püspöki székeket Ausztriához hű prelátusokkal akarta elfoglaltatni. Így kibővült volna a katolikus szekció, később pedig, ha sor kerül ezek szekularizációjára, Lipót főherceg fiainak juttathatták volna őket. Ennek a politikának gyakorlati megvalósulását jelenti, hogy 1780 augusztusában – II. Frigyes szembeszegülése és a diplomáciai viták ellenére – sikerült Miksa Ferencet (Mária Terézia legkisebb fiát) a kölni érsek koadjutorává, vagyis segédpüspökévé választani, és ezzel az érsekség várományosává tenni. TÓTH-BARBALICS, 105.; Paul von MITROFANOV, *Joseph II. seine politische und kulturelle Tätigkeit*, aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt von V. von DEMELIČ, mit einem Geleitwort von Dr. Hanns SCHLITTER, Wien und Leipzig, 1910, 132.

⁴ A Magyar Korona országainak egyesítését célozta meg II. Józsefnek a magyar és erdélyi kancellária 1782-ben elrendelt, és 1784-re megvalósult egyesítése. H. BALÁZS 1989, 1058.; MARCZALI Henrik, *Magyarország története II. Józsefkorában*, II, Bp., 1882, 336.

⁵ Az egyházi bizottsághoz hasonló intézmény már létezett a Habsburg Birodalomban. Mária Terézia 1767-ben állította fel a *Giunta Economalé*t Milánóban, azzal a céllal, hogy az intézkedjen mindazon egyházi ügyekben, melyek nem tisztán spirituális jellegűek. Így az egyházzal kapcsolatos pénzügyeket (pl. a papság számadása, az egyháziak vagyonának összeírása stb.) is a *giunta* felügyelte, amely nagy anyagi hasznot hozott az államnak. Ezzel az intézménnyel József az 1769-es itáliai útján ismerkedett meg, és azonnal elnyerte tetszését. Trónra kerülése után, 1782-ben, Johann Ludwig von Cobenzl (1753–1809), az alkancellár, egy memorandumban ismertette a *giuntát*. A császár ez alapján egy hasonló hatáskörű bizottság felállítását rendelte el az örökös tartományokban. Hatáskörébe többek között a következő ügyek tartoztak: a lefoglalt egyházi vagyon, a feloszlott szerzetesrendek tagjainak járó járadékok (*pensiók*) kezelése; új lelkészségek felállítása; a városokban, falvakban szükséges egyházak és misék számának meghatározása; a papok, szerzetesek püspökökkel szembeni panaszainak nyilvántartása, stb. (Vö. MARCZALI II, 134–139).

⁶ Ewald Friedrich Graf von Hertzberg (1725–1795), porosz diplomata és politikus. 1745-től lépett külügyi szolgálatba. 1756-ban kezdődő hétéves háborúban átvette a külügyek vezetését. Részt vett az 1763. évi hubertsburgi béke megkötésében, ezért II. Frigyes állam- és kabinetminiszterré nevezte ki. Tevékeny részt vállalt Lengyelország első felosztása körüli tárgyalásokban, valamint a bajor trónörökösödési viszály elrendezésében. II. Frigyes Vilmos trónra léptekor, 1786-ban, grófi rangba emelte, és a berlini akadémia kurátorává nevezte ki. 1791-ben a király elbocsájtotta, mert élesen bírálta külügyi politikáját. Pray által használt három kötetes műve: *Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités, et autres actes et écrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prusse 1756–1790*, I-III, Berlin 1789–1791.

⁷ Lettre du Roi de Prusse à l'Electeur de Cologne, touchant la Coadjutorie de Cologne et de Munster. Berlin le 26. Juin 1780. HERZBERG, III, 377.

⁸ A *rescriptum* királyi leirat, rendelet, melyet maga a király is aláírt. Vö. HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1982, 512. (A továbbiakban: HAJDU 1982) Pray a *rescriptum*okat valószínűleg a Keresztury József által összeállított rendeletgyűjtemény alapján foglalta össze. KERESZTURY József, *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum, quae regnante (...) Josepho II. pro regno*

Hungariae et ei adnexis provinciis, magno item principatu Transilvaniae condita sunt, Pars I–II, Viennae, 1788, 21–25; 29; 34.

⁹ Romanzov gróf, akit Kaunitz bízott meg a Károly Teodorral való alkudozással. A tárgyalások a legnagyobb titokban 1784 nyarán folytak. A bajor választó pénzzavarban lévén valóban meg akart szabadulni Bajorországtól, a Belgium megszerzésével várható anyagi nyereség miatt. Egy feltétele volt csupán, hogy kérjék ki a zweibrückeni herceg véleményét. II. József maga írt Károly Ágostnak, hogy megnyerje őt az ügynek, aki azonban Franciaországtól tette függővé döntését. A terv végrehajtása, mely jórészt a tárgyalások titkosságán alapult, így veszélybe került volna. A zweibrückeni herceg végül is II. Frigyes porosz királyhoz fordult, így a csereterv 1785 januárjában lelepleződött. Vö. MARCZALI, II, 360–361; 439.

¹⁰ A Habsburgok régóta szerették volna, ha Bajorország a birodalom része lesz. Legutóbbi ez irányú próbálkozásukat az 1778–1779. évi bajor örökösödési háború folyamán Poroszország és Szászország hiúsította meg. Kaunitz egy 1784-es emlékiratában kifejti, mekkora haszonnal járna, ha Belgiumot elcserélhetnék Bajorországra. Az így létrejövő összeköttetés az örökös tartományokkal javítaná az adminisztráció hatékonyságát, és a birodalom csaknem kizárólagos sómonopóliumot nyerne. Emellett Bajorország ki tudna állítani újoncokat, vagyis a sereg 25-30 ezer katonával gyarapodhatna. Még nagyobb politikai haszonnal járna Bajorország megszerzése: megszűnne a Franciaországtól való függés, amely közelebb van az Osztrák Németalföldre, mint maga Ausztria. Vö. MARCZALI, II, 358. II. József 1785-ben állapodott meg Károly Teodor bajor herceggel, Osztrák Németalföld és Bajorország, valamint Felső-Pfalz cseréje ügyében. Így módon a salzburgi érsekség is Ausztriához került volna, Luxemburgot, Namurt és Lüttichet adva kárpótlásul az érseknek. Osztrák Németalföld többi részének mint „burgund király”, Károly Teodor lett volna az ura. „Franciaország és II. Katalin hajlandónak mutatkozott elismerni egy önkéntes cserét. A poroszbarát zweibrückeni herceg, Károly Ágost, azonban nem egyezett bele a tervbe, és Hannover, Szászország, Poroszország, valamint egyéb német fejedelemségek (Zweibrücken, Hessen-Kassel, Weimar, Gotha, Braunschweig, Anhalt, Baden, Ansbach, Mecklenburg, Osnabrück, Mainz) által létrehozott új szövetség, az ún. *Fürstenbund* is ellene foglalt állást. József és Károly Teodor kénytelen volt elállni a csereterv végrehajtásától.” Vö. TÓTH-BARBALICS, 105–106. Az orosz cárnő támogatását a császárnak azzal sikerült megszereznie, hogy a törökökkel szemben támogatta az orosz követeléseket a Krímre vonatkozóan. MARCZALI, II, 357. Bajorország és Belgium kudarcot vallott kicserélésének további folyamánának tekintik, hogy a bajor választófejedelem 1785-ben feloszlatta az illuminátus rendet Bajorországban. A szakirodalom hajlik annak feltételezésére, hogy a Bajorország és Belgium „kicserélésének” politikai előkészítése a bajor illuminátusok dolga lett volna, akik szorosan együttműködtek bécsi testvéreikkel. A bajor politikai botrány, az azt követő sajtóvisszhang II. József-re is negatívan hatott. Vö. H. BALÁZS ÉVA, *Szabaddóművészet a XIX. században*, Világosság, 1977, 221. (H. BALÁZS 1977).

¹¹ A protestáns rendek 1530-ban, válaszul a katolikus vallásnak kedvező augsburgi birodalmi gyűlés határozatára, a schmalkaldeni szövetségbe tömörültek. Pray valószínűleg abban látja a hasonlóságot ez utóbbi és az 1785-ös *Fürstenbund* között, hogy mindkét tömörülés (protestáns) vallási alapon jött létre ugyan, de inkább politikai célok szolgálatában álltak.

¹² II. Frigyes porosz király, akit aggasztott a Habsburg-ház nyugati irányban való terjeszkedési ambíciója, a birodalmi alkotmány védelmezőjeként mutatkozott, hogy így állítsa maga mellé a protestáns rendeket, melyek önállóságukat féltették a „vallalkozó szellemű”, és a birodalmi alkotmányt tiszteletben nem tartó császártól. Így 1785 júliusában létre is jött a fentebb említett *Fürstenbund*. TÓTH-BARBALICS, 107.

¹³ József a birodalmi rendeket semmibe véve egy rég elfeledett, középkori császári jogot kívánt feleleveníteni, mikor követelte a birodalmi egyházi fejedelmek jövedelmeinek egy részét, hogy ezáltal járuljanak hozzá hivatalnokainak fizetéséhez, illetve nyugdíjához. TÓTH-BARBALICS, 105.

¹⁴ Károly Teodor, pfalzi választó (1743–1799) IV. Károly, 1777-től haláláig bajor választófejedelem II. Károly néven.

¹⁵ A választófejedelmek kollégiumnak 1779-ig kilenc tagja volt: a kölni, a mainzi és a trieri érsek, a cseh király, a brandenburgi őrgróf, a szász-wittenbergi herceg, a bajor herceg, a rajnai palotagróf (a pfalzi gróf) és a braunschweig-lüneburgi (hannoveri) herceg. Friedrich HEER, *Das Heilige Römische Reich*, Bern, 1967, 346.

¹⁶ A würzburgi püspök.

¹⁷ A fentebbi jegyzetekben említett *Fürstenbund*.

¹⁸ II. József lombardiai útja egy nagyobb itáliai utazásának volt a része, melyről az *Ephemerides Vindobonenses* – a *Wiener Zeitung* elődje – is részletesen beszámolt. A császár 1783 decemberében indult el Bécsből, miután számos városban egy-egy napot töltött, megérkezett Rómába (december 23.), majd onnan Nápolyba, és hazatérőben, 1784. február 19-én érkezett Milánóba. Innen csak március 8-án indult el Görz felé.

¹⁹ A *circulus* (körzet, a járás kisebb igazgatási egysége) vagy inkább *districtus* (kerület) elnevezés szerepel a közigazgatási reformra vonatkozó iratokban. Vö. HAJDU 1982, 507. II. József átfogó igazgatási reformjának egyik első lépése volt az ország tíz kerületre történő felosztása. Az egyes kerületekbe több megye tartozott, melyek között volt egy-egy kiemelt fontosságú, ún. székhelymegye, melyről egyébként a kerület a nevet kapta. Az uralkodó szerette volna kiküszöbölni az addigi főispáni rendszer hiányosságait (például a főispánok állandó távollétét, illetve, hogy feladataikat, egyáltalán nem, vagy nem megfelelően látták el), ezért a kerületek élére a kerületi biztosokat (Szekfü, Marczali) vagy kerületi főispánokat (Hajdu), vagy, ahogy II. József nevezi őket,

királyi biztosokat (*commissarii regii*) neveztek ki. Ezek elsődleges feladata a királyi parancsok végrehajtása volt. Vö. HAJDU 1982, 184–185.

²⁰ Ti. ordine. A középnemeseket hívták ebben az időben lovagoknak a monarchia német nyelvű tartományaiban. Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792) = Magyarország története 1790–1848*, I, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Bp., 1980, 32. (A továbbiakban: BENDA 1980). A kancellária és az uralkodó közti hosszas egyeztetés után véglegesen elfogadott tíz királyi biztos listáján két bárót, öt gróft és három nem nemesi származásút találunk, akik 1785. június elsejétől kezdték meg tevékenységüket. MARCZALI, II, 460–461, HAJDU 1982, 178–184.

²¹ A királyi biztosok feladataira, hatáskörére vonatkozóan az 1785-ös ún. *Instrukció* rendelkezik pontos leírásokkal. Az *Instrukció* szövege Hajdu Lajos fordításában olvasható: HAJDU 1982, 431–445. Ebben találjuk a következőket: „Röviden megfogalmazva feladatuk a következő: az ügyek elintézése, alárendelt megyéik felvilágosítása és irányítása, a tisztviselők vezetése, örökös azon, hogy a rendeletek pontosan végre legyenek hajtva.” (HAJDU 1982, 431).

²² A megyei tisztviselőgárdát illetően a királyi biztos jogot kapott arra, hogy – az alispán kivételével – ő javasolja a különféle megyei tisztségviselőket, s a közgyűlés az általa előterjesztett háromszoros listáról választhatott. Joga volt emellett a magisztratuálisok leváltása, és feladatai közé tartozott azok rátermettségének folyamatos ellenőrzése, és minősítésük elkészítése. Az alispánt (egy-egy megye tényleges vezetőjét) a közgyűlés által proponált három személy közül az uralkodó választotta ki. HAJDU 1982, 185.

²³ „*Fundi quidam publici, quod vulgo Camerales appellamus.*” (KERESZTURY, *i. m.*, 186). Vagyis a kamarai bevételekről van szó. Pray a pénzügyigazgatási reform vázlatos leírásában a kamarai adminisztrátoroknak szóló utasításra (1785 októbere) támaszkodik, melyet Keresztury József ismertetésben olvasott. KERESZTURY, *i. m.*, 188–191.

²⁴ Az uralkodó a Helytartótanácsot és a Kamarát 1785. augusztus 11-ei rendeletével egyesítette. Ezzel is az államigazgatás meggyorsítását, tökéletesítését, az állami kiadások csökkentését kívánta elérni. Vö. NAGY István, *A Magyar Kamara 1686–1848*, Bp., Akadémiai, 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 3.), 247. (A továbbiakban: NAGY 1971)

²⁵ A kerületek nagy része kisebb adminisztrációval rendelkezett, a temesi és a kassai azonban már 1785 előtt is a két legfontosabb adminisztrációnak számított.

²⁶ Mind a tíz kerületnek tehát volt külön kamarai adminisztrációja, melyek élén az *administratorok* álltak. Keresztury az *adjutor* mellett egy *actuarius*t és egy *cancellist*át is említ mint az administrator melletti apparátus tagjait. KERESZTURY, *i. m.*, 190.

²⁷ Vö. „In quolibet pene Districtu Bona coronalia, fiscalia, fundationalia, fundi studiorum, abolitorum Monasteriorum, vacantium Episcopatum, aliorumque ordinis Ecclesiastici Beneficiorum, si non omnia, certe eorum aliqua reperiantur.” KERESZTURY, *i. m.*, 191. A kerületi adminisztrátorok szakhivatalokkal is rendelkeztek, így pénztárral és számvevőséggel is. A pénztárak feladata lett a kerület kincstári és alapítványi pénzjöveldelmeinek beszedése. Vö. NAGY 1971, 259. Az alapítványok között a legnagyobb az egyetemi- és tanulmányi-, továbbá a vallásalap volt. A vallásalap a feloszlott szerzetesrendek vagyonán kívül magában foglalta a lelkészalap vagyonát, az üresedésben lévő egyházi javadalmak bevételét, és egyéb egyházi jellegű alapítványokat is. NAGY 1971, 284.

²⁸ Vö. „Si autem accidat, ut Commissarius Regius notitiam quapiam de re ad munus Administratoris spectante capere desideret, hujus est eam rite subministrare. Ceterum negotiis politicis et cameralibus occurrentibus, is cum Vicecomite congregatur, aut scripto agit inique mutuis consiliis id, quod e re futurum existimant, statuunt.” KERESZTURY, *i. m.*, 190–191.

²⁹ József már 1783-tól foglalkozott egy általános, fiziokrata szellemű, minden földbirtoklást egységesen adóztató adóreform tervével. Az adóalapnak az előző tíz év átlagos bruttó bevételét szánta, ehhez a birtokok hozamát kellett fölmérni; a „kataszter fölfektetése” a jozefinus fiziokrata reform része volt. Ez utóbbinak egy fontos törekvése, hogy a földet művelő parasztság mellett a föld birtokosai is vegyék ki részüket az adóterhekből. Az örökös tartományokban a nemesség már adózott, az alkotmányra hivatkozó ellenállás azonban Magyarországon igen erős volt. H. BALÁZS 1989, 1096.

³⁰ Az igazságszolgáltatásban II. József által kezdeményezett reformok a törvényszéki ügyvitel felgyorsítását célozták meg. A hétszemélyes tábla az 1723-as bírósági reformok révén szervezetileg a királyi ítélő tábla mellett a királyi kúriához tartozott. A nádor elnöklete alatt álló törvényszék kizárólag fellebbviteli bíróság volt. 1741-ben huszonegyre emelték a tagjai számát. A pereket a királyi tábla előadó bírái adták elő, szavazati joguk azonban nem volt. A királyi tábla a nemesség főtörvényszéke. Elnöke a királyi személynök, aki az országgyűlés alsó táblájának elnöke, az ő *protonotárius*ai dolgozzák ki a törvénycikkeket. 1723-ban négy kerületi táblát is felállítottak, melyek száma 1726-tól ötre bővült (dunántúli, Dunán inneni, Tiszán inneni, tiszántúli, horvátországi). Vö. MARCZALI, I, 345–347.

³¹ KERESZTURY, II, 34–35. József a hétszemélyes táblára vonatkozó rendelkezéséről írja: „Etenim ad illustrem Aulicis Tribunalis dignitatem eam evexit, singulos autem supremi hujus Tribunalis Judices, qui antea Assessorum nomen gerebant, Aulicorum Consiliariorum characterem insignivit, annuo 3000 florenorum salario singulis adjuncto.” A hétszemélyes tábla előjogai között említi Keresztury, hogy ezt a törvényszéket illeti meg a

valamennyi alsóbb fokú ítélőszék feletti felügyelet és irányítás. A királyi pecsét, mely azelőtt a királyi személynőknél volt, most ehhez a táblához kerül; a büntetőjogi és a kegyelmi ügyek is ide tartoznak.

³² A királyi tábla maradt az egyetlen fellebbezési fórum.

³³ A hétszemélyes tábla elnöke (Csáky János) 18 ezer, a helyettese (Brunszwik József) 6 ezer forint évi díjazásban részesült. A királyi tábla vezetője, a királyi személynök, ez időben Végh Péter, 8 ezer, helyettese Skerlecz Miklós, 5 ezer, az ülnökök 2 ezer forintos fizetést kaptak. A kerületi táblák elnökeinek 2500, az első ülnöknek 1500, a többieknek egyenként 1200 forint illetmény járt. Vö. KATONA István, *Historia critica regum Hungariae*, Tom. XXI, Buda, 1810, 462–464.

³⁴ A XVIII. század nyolcvanas éveiben minden egyes megyének körülbelül 60-70 táblázatos (tabella), illetve szöveges jelentést kellett felterjesznie a Helytartótanácsához. Minthogy ezek zöme havi, negyedéves vagy féléves jelentés volt, így évente 250 jelentést kellett egy-egy megyének írnia a legváltozatosabb témában. A tabellákat a Helytartótanács számvevősége kapta meg ellenőrzésre, hogy aztán összesített, országos táblázatot készítsen az adatokból. Vö. HAJDU Lajos, *A közjó szolgálatában*, Bp., Magvető, 1983, 40, 45. (A továbbiakban: HAJDU 1983).

³⁵ Az egységes közigazgatás megteremtésének következő állomása volt a nyelvrendelet. Kezdeményezője azonban eredetileg nem II. József, hanem Wenzel Anton von Kaunitz államtanácsos, későbbi udvari kancellár volt. Vö. SOÓS István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 263. A császár még 1787-ben is úgy rendelkezett, hogy ha valamelyik tisztviselő németnyelv-tudása nem üti meg a kívánt mértéket – kötelezni kell őt arra, hogy meghatározott idő alatt szerezzze meg az ismereteket. HAJDU 1983, 99.

³⁶ Pray itt is Keresztury József munkájára hivatkozik (vö. a fentebbi és az alábbi lábjegyzettel). Kereszturynál „Instructio Administratoribus, cum creantur, data” szerepel. KERESZTURY, *i. m.*, 191.

³⁷ Pray itt egy röpiratra céloz, mely a Habsburgok örökösödési jogát kérdőjelezi meg. II. József halála után kibontakozó nemesi mozgalom egyik szólama volt, hogy mivel József megszegte az uralkodó és a rendek közötti szerződést, a *pragmatica sanctiót*, ezáltal a Habsburg-ház örökösödési joga a magyar trónt illetően megszűnt.

³⁸ II. József központosító törekvéseinek megfelelően hasonló reformokat vezetett be Osztrák Németalföldön, mint a többi Habsburg-tartományban. Az államigazgatás és az igazságszolgáltatási rendszer átszervezésén túl az egyházi oktatásra vonatkozó reformjai váltották ki a legnagyobb felzúdulást a tartományban. A császár ugyanis bezáratta a püspöki szemináriumokat, és az egyetemekhez csatolt állami neveldékre bízta a papképzést. A leuveni szeminaristák nehezményezték, hogy janzenista doktrínák (vö. „exoticum, nec satis religioni consentiens”) kezdenek eluralkodni oktatásukban. FEJTŐ, *i. m.*, 342.

³⁹ II. Frigyes II. Frigyes Vilmos követte a trónon.

⁴⁰ A Krímet 1783-ban anektálta Oroszország.

⁴¹ Württembergi Erszébet nővére Zsófia Dorottya Augusztia Lujza hercegnő (1759–1828) 1776-ban ment feleségül I. Pál orosz cárhoz, és Mária Fjodorovna néven lett Oroszország cárnéja.

⁴² V. Vilmos, Orange (Oránia) hercege a Holland Köztársaság helytartója 1751 és 1795 között. Felesége II. Frigyes Vilmos porosz király nővére, Vilhelmina volt.

⁴³ 1788 augusztusában Poroszország, Anglia és Hollandia szövetséget kötött Franciaország és Ausztria ellen. FEJTŐ, 357.

⁴⁴ Oroszország még 1771-ben szállta meg a Krímet. A Krími Kánság orosz protektorátus alatt vált „függetlenné”, és a szultánt csak vallási vezetőként ismerte el. Ezt követte az orosz anektálás 1783-ban. A Török Porta 1787-ben ún. „preventív” háborút indított Oroszország ellen a Krím visszaszerzéséért. A háborúba Ausztriának is kötelessége volt bekapcsolódni a II. Katalinnal 1780-ban kötött szövetség alapján (1788. február 9.). Ugyanakkor a császárnak az volt a célja, hogy elfoglalja Dalmáciát és hátsó tartományait, vagyis legfőképpen Boszniát. Az így kibontakozó orosz-osztrák-török háborút a iasi-i (jászvásári) béke zárta le 1792-ben. FEJTŐ, 349; MARCZALI, III, 454, 457, 459; PÁNDI Lajos, *Köztes-Európa 1763–1993*, Bp., Osiris-Századvég, 1995, 110.

⁴⁵ Khocim (Chocim, Chotin) járasszékhely a Dnyeper jobbpartján. 1711-ben a törökök szállták meg. Az orosz-török háborúban az oroszok 1739-ben, 1769-ben és 1788-ban elfoglalták, de mindannyiszor ismét visszaadták. 1812-ben azonban Besszarábiával együtt véglegesen Oroszországhoz került.

⁴⁶ Frederick Josias von Saxe-Coburg-Saalfeld herceg (1737–1815).

⁴⁷ Alekszander Szuworov (1729–1800) orosz főparancsnok.

⁴⁸ Vö. PRAY, *Historia regum Hungariae*, III, 581–582. „Id conciliandae paci locum praebuit, quae conducto induciarum tempore his conditionibus Hubertburgi coaluit: leges pacis, in quas Dresdae olim conventum erat, neutra pars irritas faciet, quae bello occupata sunt, restituantur, rex vero pollicebitur, se Principi Josepho ad conquendam regis Romanorum dignitatem in proximis Imperii Comitibus suffragaturum, cauturumque, ut is ex illius fratribus, qui ducis Mutinensis neptem ducturus esset, in eodem Ducato succedat.”

⁴⁹ Ernst Gideon von Laudon, vagy, ahogy bárói rangra emelése után írta a nevét: Loudon, 1717-ben született Livóniában, a mai Lettország területén. Akárcsak apja, ő is katonai pályára lépett. Tizenöt évesen jelentkezett az orosz hadseregbe, harcolt a lengyel örökösödési háborúban és a törökök ellen is. Miután II. Frigyes porosz király nem fogadta el szolgálatait, 1742-ben Franz von der Trenck osztrák alezredes hírhedt pandúrhadtestébe kérte a felvételét. Trenck kegyetlenségei miatt ott hagyta a szabadsapatot, és 1746-tól a horvát határőrvidéken szolgált. Ebben az időben vette feleségül a Bazinból való Clara von Haagent, és tért át a római katolikus vallásra.

Többszöri elutasítás után, a hétéves háború (1756–1763) kitörésekor végül elfogadták Laudon jelentkezését a császári hadseregbe. Számos csatában kitüntette magát, és 1758. évi hochkirchi csatában nyújtott teljesítménye miatt Mária Terézia osztrák örökletes bárói rangra (*Freiherr*) emelte őt. I. Ferenc császár (1708–1765) birodalmi grófi címet adományozott neki. A hétéves háború után Daun és Lacy tábornagyok mellett háttérbe szorult, ezért évekig visszavonultságban, – ahogy a korabeli sajtó emlegette – „cincinnatusi életmódban” élt hadesdorfi birtokán. II. József még egyszer, utoljára hadba hívta a 1787-ben kirobbant török elleni háború élére. Az idős és megfáradt Laudon azonban csakhamar kénytelen volt átadni a főparancsnokságot Hadik András tábornagnak. Ő viszont a Belgrád környéki hadműveletek idején megbetegedett, így 1789-ben a főparancsnoki kinevezést ismét Laudon kapta meg. Mindössze háromhetes ostrom után foglalta el Belgrádot (1789. október 8.), majd pár nap múlva Szendrőt. 1790. július 14-én halt meg Morvaországban, miután a kifejezetten számára felállított hadsereg élén a poroszok ellen vonult. Laudon életéről a maig legrészletesebb monográfia: W. E. von JANKO, *Laudon's Leben*, Wien, 1869.

Futaki Hadik András gróf (1710–1790) magyar huszártábornok, császári tábornagy (*Feldmarschall*). A katonai szolgálatot 1732-ben kezdte meg egy magyarokból szervezett huszárezredben, ahol viszonylagos gyorsasággal haladt előre a ranglétrán. 1744-ben ezredessé, majd 1747-ben tábornokká nevezték ki. Mária Terézia uralkodása alatt részt vett az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748), majd a hétéves háborúban (1756–1763). 1762–63-ban a Sziléziában harcoló császári főereg parancsnoka lett. Nevéhez fűződik a „leghíresebb huszárcsínyként” emlegetett megsarcolása Berlinnek, mely tettéért a Mária Terézia Rend nagykeresztjével tüntették ki. A háború befejezése után birtokokat, valamint grófi rangot kapott. 1763-ban egy ideig budai katonai kormányzó, majd 1764–68-ig Erdély katonai főparancsnoka és királyi biztosa, az erdélyi kormányzék vezetője lett. 1772-ben a Habsburg csapatok fővezére, majd a Habsburg Birodalomhoz csatolt lengyel-román terület, Bukovina első polgári kormányzója lett. 1774-től tábornagy és a bécsi Udvari Haditanács elnöke volt. 1776-ban Bács megye főispánja lett, 1777-ben II. József német-római birodalmi gróffá tette. Az uralkodó 1789-ben a 79 éves Hadikot nevezte ki a török elleni háború fővezérévé, de a posztról Belgrád alatt szerzett sebesülése miatt lemondott. 1790. március 12-én Bécsben halt meg. Ő volt az, aki II. Józsefnél kieszközölte a kegyelmet a moldvai határőrvidék kóbor katonaszökevényei számára. Ennek nyomán jöttek létre az 1770-es években a bukovinai székely telepek: Hadikfalva, Andrásfalva, Józseffalva, Istensegíts és Fogadjisten. Hadik András életéről megjelent legfrissebb mű: FÖLDI Pál, *Mária Terézia magyar tábornagya: Hadik András élete*, Bp., Anno, 2008.

⁵⁰ François Sebastien Charles Joseph de Croix, Clerfayt grófja (1733–1798), osztrák tábornagy.

⁵¹ Az orosz-osztrák szövetségkötés utáni egyeztetések arra a megállapodásra vezettek, hogy a török birodalom felosztása esetén a császár kapja Szerbiát, Boszniát és a Havasalföld egy részét. A fegyveres megszállás önmagában nem volt elegendő, bizonyítani kellett a területi igények jogos voltát a történelmi iratok tükrében. II. József még 1786-ban utasította a Magyar Kamarát, hogy gyűjtsék össze a levéltárból azokat az okleveleket, amik igazolják a korona jogát Szerbiára, Boszniára és Dalmáciára, és küldjék azokat a titkos levéltárba. A következő évben pedig felkérte Prayt, hogy dolgozzon ki egy-egy a jogigényt bizonyító értekezést Szerbiára, Boszniára és Bulgáriára, illetve Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára vonatkozóan. Vö. MARCZALI, III, 456.

⁵² Ausztria, Velence és Törökország között 1718. július 21-én, Pozsarevácon (Passarovic) megkötött békeszerződés lezárta az osztrák-török és a velencei-török háborút. A béke aláírásának következtében a történelmi Magyarország területén megszűnt a török uralom. A törökök lemondtak a Temesi Bánságról, Szerbia és Bosznia északi részéről, Havasalföld nyugati feléről Ausztria javára, de megszerezték Velencétől peloponnészoszi birtokait. E békeszerződés után kezdődött a Temesi Bánság betelepítése német telepésekkel. A törökök azonban Havasalföld nyugati részét (Olténiát), valamint Szerbia egy részét (Belgrád és Pozsarevác környékét) 1739-ben visszaszerezték.

⁵³ Pray II. József megbízására, a Magyar Királyság Szerbiára vonatkozó jogigényét történelmi érvekkel támasztotta alá a már többször említett *Commentatio historica de iure regum Hungariae in Bosniam, Serviam et Bulgariam conscripta* (1786) című írásában. Ez a vállalkozás lényegében az itt emlegetett *jus postliminii* elérését célozta meg, vagyis az eredeti állapot visszaállítását a visszafoglalt területeken.

⁵⁴ A szövetségkötés a porosz király megbízottja Henri Frédéric de Dietz ("*Envoyé Extraordinaire*") és a szultán miniszterei között (Kadilekjer de Romélie, Chatschi Mustapha Assur Effendi et le Reis Effendi, Muhamed Radschid Effendi). A megegyezés szövege olvasható: HERTZBERG, III, 44–52.

⁵⁵ József 1790. február 20-án halt meg.

⁵⁶ Szabadkőművesek.

⁵⁷ Vö. „[József], aki a despotizmust választotta, engedelmességet követelt, s közben maga megszegte a törvényt.” BENDA 1980, 42.

⁵⁸ Edmund BURKE, *Thoughts on French Affairs* (1791) című művének német fordításából idéz itt Pray. A Burke hagyatékában lévő emlékiratot két másikkal együtt (*Heads for Consideration, Remarks on the Policy of the Allies*) 1797-ben adták ki először. Johann Joachim Eschenburg ez alapján készítette a német fordítást, melyet *Über den neuern politischen Zustand und die Verhältnisse der europäischen Staaten besonders Frankreichs seit der Revolution* cím alatt 1798-ban jelentetett meg Hamburgban. A *Thoughts on French Affairs* modern német fordítását lásd: *Gedanken über die französischen Angelegenheiten*, Aus dem Englischen übertragen von Rosa Schnabel, Hrsg. Ulrich Frank-Planitz, Zürich 1987.

⁵⁹ II. Lipót (1747–1792), I. (Lotharingiai) Ferenc császár és (Habsburg) Mária Terézia királynő fia, 1765-től, apja halálától kezdve Toszkána nagyhercege, 1790-től német-római császár és magyar király. Számos felvilágosult reformot valósított meg Toszkánában, mely tartomány uralkodójaként ellentétbe került császári bátyjával, II. Józseffel. Az utóbbi halálát követően, elődje ellenkezést kiváltó rendeletei miatt, igen nehéz helyzetben lépett elhunyt fivére örökébe. 1790-ben mégis sikerült megakadályoznia a porosz részről fenyegető háború kitörését, s 1791-ben békekötéssel zárta le a még II. József idején kezdődött, a Török Birodalommal szemben kirobbant fegyveres konfliktust. Élete utolsó heteiben védelmi szövetségre lépett a porosz uralkodóval a forradalmi Franciaország ellen. Magyar királlyá koronázásával egyidejűleg a rendek Sándor Lipót nevű fiát nádorrá választották.

⁶⁰ Toszkána.

⁶¹ Lipót egyáltalán nem sietett. Bátyjával való kapcsolata egyre inkább elhidegült, 1785 óta nem is találkoztak. A nagyherceg saját presztízse érdekében kerülte a császárral való egyetértésnek még a látszatát is. 1790. január végén az immáron halálos beteg József felszólította, hogy menjen Bécsbe, és ossza meg vele a kormányzás terhét, mielőtt végleg átveszi azt. Lipót azonban ezer kifogást talált, ami akadályozza az indulásban, úgy hogy végül a császár halálhíre Firenzében érte. Pray szerint Lipót március elsején érkezett Bécsbe, más források március 12-ére teszik ugyanezt. (Vö. Wiener Zeitung, 1790. március 13., 637. KATONA, *i. m.*, 728, BENDA 1980, 54–55.)

⁶² Június 6. Az országgyűlésre meghívó levelet közli a *Diarium comitiorum regni Hungariae anni 1790/1* alapján KATONA, *i. m.*, 726–728.

⁶³ Hertzberg említett emlékirata közli a Lipót és II. Frigyes Vilmos közötti kétszeres levélváltást. Vö. HERTZBERG, III, 61–76. Lipót 1790. március 25-én kelt leveléhez egy *Mémoire*-t csatolt, amelyben vázolja a békekötés utáni határookra vonatkozó igényeit. II. Frigyes Vilmos április 15-ei dátummal válaszolt. Lásd HERTZBERG, III, 66–71. Lipót június 17-ei levelében berlini követén Heinrich Reuss hercegen kívül, Anton Spielmann bárót (*Staatsreferendar*) bízta meg a közvetítéssel. Vö. MARCZALI Henrik, *Az 1790-91. országgyűlés*, II, Bp, 1907, 137. (A továbbiakban: MARCZALI 1907, II).

⁶⁴ Obra: a Warta mellékfolyója Nyugat-Lengyelországban. Ewald Friedrich Hertzberg, a porosz első miniszter volt a csereterv kiötlője. Ennek keretében II. József a szultántól elfoglalt területekért cserébe átadta volna Galíciát Lengyelországnak, a lengyelek pedig lemondtak volna Poroszország javára a kulcsfontosságú Danzig (Gdańsk) kikötő városról és Thorn (Toruń) erődről. Vö. SZAKÁLY Orsolya, *A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete, báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben*, Száz, 139(2005), 5, 1208.

⁶⁵ John HAYCRAFT szerint a történeti folklór része ma is, hogy „az angolok XVI. Lajosnak az amerikai függetlenségi háborúban való részvétele miatt bosszúból aranyat osztottak szét Franciaországban, s ez az arany indította el és tartotta fenn a forradalmat.” John HAYCRAFT, *A francia forradalom nyomában*, Budapest, é.n., 39.

⁶⁶ Az 1789-es párizsi forradalom nyomában Osztrák Németalföldön is felkelés tört ki II. József központosító és egyházellenes reformjai ellen. A függetlenséget támogató csoport, élén Hendrik Van der Noottal, hamarosan az összes németalföldi tartományt (Luxemburg kivételével) egy szövetségbe tömörítette, és 1790. január 1-jén kikiáltották a Belga Egyesült Államokat. Vö. GONDA Imre, NIEDERHAUSER Emil, *Habsburgok, Egy európai jelenség*, Bp., Pannonica, 1998⁶, 142–143. (A továbbiakban: GONDA–NIEDERHAUSER). H. Balázs Éva a belga mozgalmak szabadkőműves vonatkozásaira mutat rá egyik tanulmányában. A belga rendek a frissen kikiáltott államuk élén, királyként vagy köztársasági elnökjelöltként (az államformáról még nem döntöttek), a braunschweigi herceget vagy Orléans-i (később Égalité) Fülöpöt látták volna szívesen. Mindketten német, illetve francia nagymesterek voltak. Vö. H. BALÁZS 1977, 222.

⁶⁷ A porosz és az osztrák udvar 1790. július 27-én a sziléziai Reichenbachban (ma a lengyelországi Dzierżoniów) döntött az osztrák-török háború befejezését és a belga felkelést illetően Nagy-Britannia és Hollandia parlamentjének garanciavállalása mellett. A tárgyalások befejeztével elfogadták az ún. reichenbachi konvenciót. Ausztria és Poroszország a francia fenyegetés elleni együttműködés jegyében egyezményt kötött az Oszmán Birodalomra vonatkozóan, *status quo* alapján. A poroszok lemondtak a Lengyelország rovására történő terjeszkedésről. Ausztria kötelezte magát, hogy kiszáll a keleti háborúból, Poroszország ennek fejében segítséget nyújt az osztrák uralom helyreállításához Németalföldön. Vö. HERTZBERG, III, 113–115. Ludwig BITTNER, *Chronologisches Verzeichniss der Österreichischen Staatsverträge*, II, 1763–1847, Wien, 1909, 44. (A továbbiakban: BITTNER 1909, II).

⁶⁸ Lipót ekkor még hivatalosan nem volt magyar király, minthogy csak 1790. november 15-én került sor a koronázásra Pozsonyban.

⁶⁹ Szepesség.

⁷⁰ Pokutia. Az egykori Galícia termékeny vidéke, a Prut és Cseremosz folyók és a Kárpátok között. A mai Ukrajna része.

⁷¹ A Sztrij folyó.

⁷² Az Olt folyó.

⁷³ Ocsakov. Török erődítmény volt Déli-Bug és a Dnyeper folyók közti egykori Herszon kormányzóság területén fekvő város volt török erődítménnyel. Az oroszok 1788-ban foglalták el.

⁷⁴ Északnyugat-Bosznia.

⁷⁵ A Vrba folyó.

⁷⁶ Zamość. 1772-ben a város Habsburg fennhatóság alá került.

⁷⁷ San folyó.

⁷⁸ Jaroslaw, Jaroslau.

⁷⁹ Solkiew.

⁸⁰ A brody-i kerület. Brody kisváros a mai Ukrajnában.

⁸¹ A híres wieliczka-i sóbánya.

⁸² III. Gusztáv svéd király (1771–1792), aki szerette volna visszaszerezni a Nagy Péter által elhódított területeket, 1788-ba kapcsolódott be a háborúba a törökök oldalán. Carl HALLENDORF, Adolf SCHÜCK, *History of Sweden*, Stockholm, 1929, 350.

⁸³ Az orosz-svéd háborút lezáró 1721-ben kötött nystadi (a mai, Finnországban lévő Uusikaupunki) béke értelmében Svédország Finnország kivételével, minden balti tartományáról lemondott, és ezzel véglegesen elvesztette a II. "Nagy" Gusztáv Adolf teremtette nagyhatalmi helyzetét.

⁸⁴ Az 1790–91. évi diéta alsó táblájának nyilvános üléseit kiadták. *Naponként-való jegyzései az 1790-dik ezteendőben felséges Ildik Leopold tsászárr, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6-dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3-dik napjára Posony királyi várossába által-tétetett, 's ugyan ott, következő 1791-dik esztendőben böjt-más havának 13-dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak*, Buda, 1791. Marczali az országgyűlésről szóló monográfiájához ezt, a követi jelentéseket, valamint az udvart értesítő levelezést használta fel. Ez utóbbiak névtelen lapok, „Nota” felirattal. Írójuk Bujanovics Károly udvari ágens volt, aki szoros összeköttetésben volt Balassa Ferencel. További forrásaihoz: MARCZALI Henrik, *Az 1790/1-diki országgyűlés*, I, Bp., 1907, 343. (A továbbiakban: MARCZALI 1907, I).

⁸⁵ Abaffy Ferenc javaslatára tették le ezt az esküt az országgyűlési követek. A fogadalom a francia labdaházi eskü mintájára készült. Június 18-án a megyei küldöttek az egész köznemesi párt lelkesedése közepette felesküdtek. Vö. BENDA 1980, 87.

⁸⁶ Az eskü végleges változatából kimaradt a *denunciatio*, vagyis a feljelentés kötelessége. Vö. MARCZALI 1907, I, 384.

⁸⁷ Az országgyűlésen a felekezetek szabadságának és egyenjogúsításának kérdése korbácsolta fel az érzelmeket. A protestánsok a teljes egyenjogúsításért szálltak sikra, vagyis, hogy joguk legyen mindenütt nyilvános istentiszteletet tartani, templomot és iskolát emelni, hogy hitelveikkel ellenkező esküt ne kelljen tenniük. Kérték emellett, hogy egyházi és iskolai ügyeikbe se a Szentszék, se a kormányzat ne szólhasson bele, s hogy hivatali állásokban is arányosan részesedjenek a katolikusokkal. Visszaköveteltek továbbá korábban elvett templomokat és intézményeket is. Vö. BENDA 1980, 93–94.

⁸⁸ A koronázási hitlevél vagy királyi hitlevél (*diploma inaugurale*) a koronázás alkalmával az alkotmány biztosítására kiadott, és az ország törvényei közé beiktatott okmány. Szövegét az országgyűlés készítette el, majd küldöttség vitte a koronázandó királynak, aki azt aláírta, lepecsételte és az országgyűlés előtt a primásnak visszaadta, hogy iktassa törvénybe. A koronázási hitlevélben a király ígéretet tett választóinak, hogy a nemzet jogait tisztelve gyakorolja hatalmát. Az utolsó koronázási hitlevél III. Károly óta változatlan volt. A koronázási hitlevél, vagy diploma pontjainak tárgyalása június 19-én kezdődött meg. A II. József uralkodása alatt nagyobb befolyásra szert tett köznemesség szerette volna, ha Lipót a megváltoztatott alkotmányra tesz esküt, mely egyenlő lett volna a mágnások háttérbe szorításával. A köznemesség célja az volt, hogy az alsótáblán azonos felfogású és utasítású követek gyűljenek össze. A megyék által elfogadott köznemesi programot Ócsai Balogh Péter fogalmazta meg, ennek szellemében kívánta megalkotni az új alkotmányt is. A diplomáról szóló országgyűlési vitát lásd részletesen: MARCZALI 1907, II, 1–74.

⁸⁹ A *Capitulatio* azon feltételek gyűjteménye, melyeket Német-római Birodalomban a császár elé terjesztettek (először V. Károly elé 1519-ben), s melyekre megválasztása alkalmával megesküdni tartozott. A vesztfáliai békekötés (1648) egy állandó szövegezt (*capitulatio perpetua*) helyezett kilátásba, mely azonban soha nem jött létre; a *capitulatio*ot azért minden császárválasztás alkalmával újra szövegezték. A *capitulatio caesarea* tartalmát a császár kötelességeinek, s jogainak részletes meghatározása képezte, a fenntartott (rezervált) császári jogok mind nagyobb megnyirbálásával. A tervezet, mely minden későbbi *capitulatio*nak alapját képezte, 1711-ből való.

⁹⁰ A török háborút lezáró békekötést a gyurgyevói fegyverszünet előzte meg, melyet II. Lipót és III. Szelim török szultán megbízottai 1790. szeptember 29-én írtak alá. Vö. SÁRA János, *A Habsburgok és Magyarország 950-1918*, Bp., Athaeneum 2000 Kiadó, 414.

⁹¹ A mai Bulgáriában lévő Svisztov. Az osztrák udvar és a török porta végül 1791. augusztus 4-én írta alá a békét *status quo ante bellum* alapján.

⁹² Július 19-én az alsótáblán Domokos Lajos javasolta, hogy az országgyűlés küldjön követeket a porosz királlyal és a törökkel folyó béketárgyalásokra, utóbbit a rendek el is fogadták, és határozatban mondták ki. (BENDA 1980, 90.). A király nyilvánosan elismerte a nemzet azon jogát, hogy részt vegyen a nemzetközi tárgyalásokon. A tiszai kerület július 16-ai felterjesztésével megindította a békekövetségre vonatkozó diétai tárgyalást. (Vö. MARCZALI 1907, II, 133.). A július 19-ei ülésen gróf Zichy Károly jelentése szerint szóba került

a külön követek küldése a porosz és török udvarokhoz, külön nemzet utasítással. Bécsben nagyon tartottak ettől, ezért utasítást adtak a határok fokozott őrzésére. MARCZALI 1907, II, 147.

⁹³ Lipótot szeptember 30-án, Frankfurtban választották császárrá.

⁹⁴ Lásd a 84. jegyzetet. Az országgyűlés *Naponként-való jegyzéseinek* latin nyelvű fordítása: *Diarium comitiorum regni Hungariae, ab augusto, romanorum imperatore, et Hungariae rege Leopoldo Secundo in liberam. regiamque ac metropolitanam civitatem Budensem, in diem 6tam Junii anni 1790. indictorum, ac die 3tia Novembris in liberam regiamque civitatem Poseniensem translatorum, ibidemque die 13tia Martii anni 1790. conclusorum. Originarie hungarica lingua conceptum, et auctoritate comitiorum latinitate donatum*, Typis regiae universitatis, Budae, 1791. A kerületi ülésekről származó iratok: „Acta diaetalia, quae in diario diaetae anno 1790. et 1791. non reperiuntur, neque typis impressa habentur.” (Acta sessionum circularium.) OSzKK Fol. Lat. 3038.

⁹⁵ II. Lipót, még mint toszkán nagyherceg, készítetett egy, a belga rendekhez szóló nyilatkozatot, mely az Osztrák Németalföld Bonnbán tartózkodó helytartóinak – Mária Krisztinának és Albert Kázmérnak – kísérőlevelével jutott el az címzetekhez. Lipót ebben a március 2-ai dátummal kiadott nyilatkozatában ígértet tett a *Joyeuse Entrée*, vagyis a németalföldi tartományok privilégiumainak és szabadságjogainak megtartására, és a II. József által kezdeményezett államigazgatási, oktatási és vallásügyi reformok visszavonására. A nyilatkozat megjelent latinul *Declaratio Suae Majestatis Leopoldi II. Hungariae et Bohemiae etc. regis Apostolici ad Belgii provincias missa* címmel 1790-ben Pozsonyban. Magyar fordításban a *Hadi és Más nevezetes Történetek* (Második szakasz, 361–368.) közölte. Tartalmát Ballagi Géza ismerteti. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888, 422. Az 1790. október 14-én Frankfurtban kiadott deklarációjában Lipót ugyanakkor amnesztiát hirdetett azoknak a belga felkelőknek, akik november 21-ig leteszik a fegyvert. Vö. HERTZBERG III, 225. A nyilatkozatot közli a Wiener Zeitung, 1790. november 20-i száma (3000–3004). 1790 novembere és decembere folyamán az osztrák csapatok visszafoglalták Dél-Németalföldet véget vetve ezáltal a Belga Egyesült Államok fennállásának. Vö. GONDA–NIEDERHAUSER 1998⁶, 145.

⁹⁶ 1790. december 10-én Ausztria, Anglia, Poroszország és Hollandia szerződést kötött Hágában. A megállapodás értelmében II. Lipót elismerte a belga rendek kiváltságait, a három másik európai hatalom pedig garanciát vállalt arra, hogy a belga tartományok elválaszthatatlanul az osztrák birodalom részei maradnak. Vö. HERTZBERG III, 233.

⁹⁷ Az első ülést Pozsonyban november 3-án tartották meg. Vö. MARCZALI 1907, II, 346.

⁹⁸ Lipót nem akarta tovább halogatni a koronázást, így nem Budán, hanem az országgyűlés helyszínén, Pozsonyban zajlott le a ceremónia, a Szent Márton székesegyházban. Pray, aki részt vett a szertartáson, részletesen beszámol a koronázásról a nagyváradi káptalannak küldött jelentésében. A referátumokat Fraknoi Vilmos másolta le Marczali Henrik számára, aki az 1790–1791. évi országgyűlésről szóló monográfiájához akarta felhasználni azokat. A másolatok egy része a Marczali-hagyatékban megtalálható az OSzKK, Fol. Hung., 1894 jelzet alatt. A koronázásról szóló jelentés a 406r–407v oldalakon olvasható. Marczali a koronázási szertartást teljes egészében Pray alapján ismerteti. MARCZALI 1907, II, 360.

⁹⁹ Koblenz és Trier.

¹⁰⁰ XVI. Lajos legfiatalabb öccse, Károly Fülöp, Artois grófja (1757–1836), a későbbi X. Károly. 1789 júliusában Conti és Condé hercegekkel együtt elmenekült Franciaországból. Az volt a szándéka, hogy egy szövetséget hoz létre a lojális francia ezredek és más királyhű erők segítségével. Az emigrációban a trieri német választófejedelem területén fekvő Koblenzben állította fel udvarát. A restaurációs háborút szorgalmazó emigránsokból mindössze egy négyezer fős sereg állt össze. Vö. Simon SCHAMA, *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*, Ford. M. NAGY Miklós, Bp., Európa, 2001, 525, 731.

¹⁰¹ Klemens Wenzeslaus.

¹⁰² Gróf Florimond Claude Mercy d’Argenteau (1727–1794), 1766-tól a császár párizsi követe.

¹⁰³ Lord Auckland, akit 1789-ben neveztek ki Nagy-Britannia hollandiai követének.

¹⁰⁴ Laurens Pieter van de Spiegel (1737–1800) Hollandia politikai vezetője, hollandul: *raadspensionaris*.

¹⁰⁵ A jakobinusok, a Jakobinus Klub hivatalos elnevezése a *Société des amis de la Constitution* (Az Alkotmány Barátainak Társasága) volt.

¹⁰⁶ A porosz és az osztrák udvar között létrejött, elsősorban Franciaország ellen irányuló védelmi szövetség aláírására 1792. február 7-én került sor, nem pedig 1791-ben, ahogyan azt Pray írja a fejezethez tartozó jegyzetében, illetve a Ferenc uralkodását tárgyaló rész II. fejezetének b) jegyzetében. A február 19-ei dátum abból származik, hogy II. Frigyes Vilmos ekkor ratifikálta megállapodást. II. Lipótnak már nem volt alkalma jóváhagyni a szerződést, mivel március 1-jén meghalt. A megállapodás aláírói voltak: Karl Wilhelm Graf Finck von Finckenstein (1714–1800) porosz diplomata, 1747-től állam-, 1749-től kabinetminiszter. Friedrich Wilhelm Graf von der Schulenburg-Kehnert (1742–1815), 1791-től kabinetminiszter. Továbbá akit Pray nem említ: Philipp Karl von Alvensleben (1745–1802) ugyancsak állam- és kabinetminiszter, Lipót részéről pedig Heinrich XIII Fürst Reuss követ. Vö. BITTNER 1909, II, 47.; J. B. SCHELS, *Kaiser Leopold II, Geschichte Oesterreichs unter seiner Regierung 1790–1792*, Wien, 1837, 295–296; GONDA–NIEDERHAUSER 1998⁶, 147.

¹⁰⁷ A császári megbízott Herbert Rathkeal mellé kinevezett magyar küldött gróf Eszterházy Ferenc volt. Vö. *Magyarország történeti kronológiája*, 2, főszerk. BENDA Kálmán, Akadémiai, Bp., 1982, 607. A szisztovói béke

teljes szövegét lásd *Treaties between Turkey and Foreign Powers 1535–1855*, compiled by the British Foreign Office, London, 1855, 124–130.

¹⁰⁸ XVI. Lajos 1791. június 20-ról 21-re virradó éjszaka családjával együtt elszökött Párizsból, hogy a keleti határ mellől, az emigráns csapatok körében kedvezőbb helyzetből tárgyalhasson a Nemzetgyűléssel. Vö. *A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk., ford. HAHNER Péter, Bp., Osiris, 1999, 186. (A továbbiakban: HAHNER 1999). Ám Varenne-en-Argonne-ban felismerték a királyt, és június 25-én este halálos csendben, a katonák alkotta sornalak között visszatoloncolták Párizsba. Ez volt a „monarchia halotti menete”. Vö. Albert SOBOUL, *A francia forradalom története 1789–1799*, Bp., Kossuth, 1999, 154. (A továbbiakban: SOBOUL 1999)

¹⁰⁹ Lipótot 1791. szeptember 6-án koronázták cseh királlyá.

¹¹⁰ Az 1791. augusztus 27-én kiadott pillnitzzi nyilatkozat leszögezi, hogy Franciaország helyzete egész Európát érinti, éppen ezért az alkotmányos monarchiát elfogadják, de fenntartják a jogot a beavatkozásra XVI. Lajos érdekében. A nyilatkozat szövegét magyarul lásd: HAHNER 1999, 213. A találkozóról természetesen a Wiener Zeitung (1791, 2330), és annak nyomán a magyar nyelvű lapok (Magyar Kurír, Hadi és Más Nevezetes Történetek) is beszámoltak.

¹¹¹ Anton szász választó (1755–1836), mint I. Anton szász király 1827-től haláláig.

¹¹² V. Vilmos Oránia-Nassau hercege (1748–1806).

¹¹³ A Birodalom és a forradalom közti első konfrontáció Elzászban volt, amely egy volt azon területek közül, ahol az ancien régime fönmaradt. Az elzászi birodalmi hűbéres hercegek (*princes possessionnés*) birtokai ugyanis a Rajna bal partján terültek el. Az 1648-as vesztfáliai béke ezeket a birtokokat a Franciaországnak átengedett Elzászhoz csatolta. Számos fejedelem tiltakozott az ellen, hogy a francia forradalom nem méltányolta az elzászi hercegek kivételes helyzetét, amit a hagyomány és a német jog biztosított számukra: 1790-ben e birtokokat a Felső-Rajna és Alsó-Rajna *département*-okhoz csatolták. Az elzászi birtokok tulajdonosai még birodalmi nemesek voltak, ezért a császárhoz folyamodtak védelemért és kompenzációért. A császár azonban nem reagált, és a többi birodalmi fórum túl lassú volt a segítségnyújtáshoz. A földbirtokosok közül messze a legbefolyásosabbként a württembergi herceg bocsátkozott közvetlen tárgyalásokba Párizssal. James J. SHEEHAN, *German History, 1770–1866*, Oxford University Press, 1989, 237. (A továbbiakban: SHEEHAN). SOBOUL 1999, 152.

¹¹⁴ Lásd a 106. jegyzetet.

¹¹⁵ Bernhard Wilhelm Graf von der Goltz (1736–1795) Nagy Frigyes szárnysegédje, porosz követ Pétervárott és Párizsban, tábornagy. *Neue deutsche Biographie*, Band 6, 627.

¹¹⁶ A szisztovói békét 1791. augusztus 4-én írták alá.

¹¹⁷ Una folyó.

¹¹⁸ Glina, a Kulpa mellékfolyója.

¹¹⁹ Cetina.

¹²⁰ Corana.

¹²¹ Emmanuel Marie Louis de Noailles márkai (1743–1822). Franciaország követe volt Amszterdamban (1770–1776), Londonban (1776–1783), majd Bécsben (1783–1792). Pray az ő Dumouriez-hoz – az akkori külügyminiszterhez – írott leveléből (1792. április 5.) idéz.

¹²² Christoph GIRTANNER, *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution*, Achter Band, Berlin, J. F. Unger, 1794.

¹²³ 1791. október 1-jén először ülésezett a Törvényhozó Nemzetgyűlés. A jobboldalt a Feuillant Klub képviselte, a baloldalon zömmel a Jakobinus Klub tagjai helyezkedtek el, és csak néhány szélsőbaloldalhoz sorolható képviselő volt az új gyűlésben. A legnagyobb csoportot a „függetlenek” alkották. SOBOUL 1999, 159.

¹²⁴ 1791. szeptember 3-án fogadták el az új alkotmányt, mely szerint Franciaország új államformája alkotmányos monarchia.

¹²⁵ 1792. január 25-én a jakobinusok rávették a Törvényhozó Nemzetgyűlést egy olyan, Bécsnek szóló levél küldésére, mely lényegében egy ultimátum volt. Ebben azt kívánták a császártól, hogy tartózkodjék az emigránsoknak nyújtott bármiféle segítségnyújtástól, és tegyen ígéretet arra, hogy (az 1756-ban kötött szerződésnek megfelelően) Franciaország semmilyen ellenfelével nem lép szövetségre. Kaunitz válaszul egy, a bécsi udvar követeléseit tartalmazó jegyzéket küldött Párizsba. Annak határideje, hogy Ausztria az 1756-os szerződéshez híven elégítse ki Franciaország igényét, március 1-je volt, éppen az a nap, amikor Lipót meghalt. Vö. SCHAMA 2001, 741, SOBOUL 1999, 164–165.

¹²⁶ A Magyar Hírmondó a „Bétsi udvari újság”, a Wiener Zeitung, alapján azt írja, hogy Lipót betegsége bélgyulladás volt. Lipót valószínűleg hashártyagyulladásban halt meg, mely akkoriban gyors halálhoz vezetett. GONDA–NIEDERHAUSER 1998°, 147. A császár hirtelen bekövetkezett halála azonban okot adott a találgatásokra. Az egyik híresztelés szerint valaki a szabadkőművesek vagy a jakobinusok közül Prágában mérgezte meg. Lipót a cseh királlyá történő koronázása óta szenvedett hasi görcsrohamoktól, vagyis kólikától. Vö. Viktor BIBL, *Kaiser Franz. Der letzte römisch-deutsche Kaiser*, Leipzig und Wien, 1937, 40–41.

¹²⁷ Edmund Burke (1729–1797) *Reflections on the Revolution in France* (London, 1790) című művét Friedrich von Gentz (1764–1832) ültette át német nyelvre. A fordítás során az egyébként egybefüggő írást két részre tagolta. A hivatkozást bevezető “metaphysicis ideis” fordulat Burke szóhasználatára utal, aki többször él a *Töprengésekben* a „metafizikai jogok”, „metafizikus”, „metafizikailag igaz” stb. kifejezésekkel.

¹²⁸ Az 1771-ben trónra lépett III. Gusztáv (1746–1792) svéd királyt 1792. március 16-án, egy álarcos bálon sebesítette meg Jacob Johan Anckarström katonatiszt, aki több társával együtt összeesküvést szervezett a király, és számos svéd államférfi meggyilkolására. A seb nem volt halálos, de mert elfertőződött, a király március 29-én meghalt.

¹²⁹ Pray itt Camille Desmoulins (1760–1794) mindössze négy számot megért La Tribune des patriotes ou Journal de la Majorité (vagyis nem „municipalité”) című politikai újságából idéz. Vö. Camille DESMOULINS, *Oeuvres de Camille Desmoulins; recueillies et publiées d'après les textes originaux augmentées de fragments inédits, de notes et d'un index et précédées d'une étude biographique et littéraire*, par M. Jules CLARETIE, 1874, 239; Eugène HATIN, *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, V., Paris, 1860, 435.

¹³⁰ Ferenc nagybátyja, II. József, 1790. február 20-án, felesége, Württembergi Erzsébet február 18-án, apja II. Lipót 1792. március 1-jén, anyja Mária Lujza (Mária Ludovika) május 15-én halt meg.

¹³¹ Lásd fentebb a 113. jegyzetet.

¹³² A lengyel országgyűlés 1791. május 3-án fogadta el az új alkotmányt. Vö. SZOKOLAY Katalin, *Lengyelország története*, Bp., Balassi, 1997², 80.

¹³³ A török Porta és Oroszország 1792. január 9-én, a moldvai Iasi-ban (Jászvásár) kötött békét.

¹³⁴ I. Ferenc március 9-ei, a kancelláriáknak és dikasztériumoknak küldött rendeletéről a Magyar Kurír is beszámolt az 1792. március 13-i számában, a 323. oldalon. Eszerint a név nélkül benyújtott denuncians vagy vádló leveleket nem fogadják el, és nem őrzik meg. Ha valaki denunciót akar, annak meg kell adnia nevét, címét, hivatalát.

¹³⁵ Lajos és a mögötte csoportosuló arisztokraták úgy vélték, hogy csak egy katonai kudarc vethet gátat a forradalmárok elbizakodottságának, és teheti lehetővé a király szabadságának visszaállítását.

¹³⁶ Az 1792. április 20-án a francia király minisztereivel a Törvényhozó Nemzetgyűlésbe ment, ahol javaslatot tett a hadüzenetre, amit hét ellenszavazat mellett jóváhagytak. Ennek magyar fordítását lásd: HAHNER 1999, 235–236.

¹³⁷ A Magyar Hírmondó március 30-ai száma tudósít arról, hogy Noailles márki (lásd a 121. jegyzetet) Franciaország bécsi követe, megkapta a visszahívó levelét, de mivel attól félt, hogy hazájában börtön vár rá, Svájcba menekült.

¹³⁸ A francia seregek április 28-án hatoltak be Osztrák Németalföldre. A hadműveleteket Rochambeau (északi sereg a Belga határvidéken), La Fayette (központi sereg a Marne mentén), valamint Luckner (elzászi határvidék) tábornokokra bízta.

¹³⁹ Tornacum: Tournay, vallon város a belgiumi Hainaut tartományban. Montes: Mons, Hainaut tartomány székhelye. Németül és hollandul a neve Bergen, ez utóbbit fordítja vélhetőleg Pray *Montes*-nak. Namurcum: Namur, hollandul Namen, a vallonban Nameür; Namur tartomány székhelye.

¹⁴⁰ Karl Wilhelm Ferdinandot (1735–1806), Braunschweig-Lüneburg hercegét nevezték ki a szövetséges haderők főparancsnokává. Nem élvezett bizalmat a seregében, egyszerre tartott a szövetségeselek illúzióitól és az emigránsok túlzásaitól, és nem szívesen írta alá azt a kiáltványt, (az ún. *Brunswick Manifestót*), amely a nevét viselte. Vö. SCHAMA 2001, 761. Buzgó szabadkőműves lévén jó viszonyban volt az angol nagypáhollyal, és köztudott volt, hogy szimpatizált a forradalom kezdeti szakaszával. A koalíciós erők három csoportot alkottak. A szász-tescheni herceg Hollandiában, Braunschweig a középpontban, és egy osztrák sereg Elzásszal szemben. A főszász-tescheni herceg irányítása alatt volt, ez 30 ezer osztrákból (Clerfayt és Hohenlohe vezetése alatt), 42 ezer hesseni poroszról, és nagyjából 5 ezer emigránsból állt. Vö. HAYCRAFT, 138–139.

¹⁴¹ Rochambeau támadása Mons-nál és Tournai-nál csak leplezte a La Fayette vezette valódi offenzívát Namurnál, aztán Liège-nél a Meuse völgyében. Április 28-án Rochambeau kezdte a támadást. Seregét három hadoszlopokra osztotta, az egyiket Biron vezette Mons-nál, a másikat Dillon Tournai-nál, a harmadikat ő maga Furnes-nál; egyik csapattest sem járt sikerrel. Az osztrák csapatok viszont a kezdeti sikerek ellenére nem merészeltek elkalandozni Flandriában, és így nem tudták kihasználni előnyüket.

¹⁴² Charles François Dumouriez (1739–1823) katonai karrierje az 1770-es években kezdett felívelni: ezredesi, majd tábornoki rangot viselt. A forradalom alatt előbb a jakobinusokhoz, később a mérsékelt girondistákhoz csatlakozott. A katonai-politikai ranglétrán szépen haladt: altábornagyi rendfokozatot szerzett, majd 1792-ben külügyminiszter lett. Miután La Fayette elmenekült, ő vette át a forradalmi sereg vezetését. Nevéhez fűződik az 1792. év két fontos katonai győzelme a valmyi (szeptember 20.) és a jemappes-i (november 6.); ez utóbbi után egész Belgiumot elfoglalta. A párizsi kormányzat „örült” magatartása arra ösztönözte, hogy titokban levelezzen az osztrák fővezérrel, Coburg herceggel, akivel később fegyverszünetet kötött, és seregével Párizs felé indult, hogy szétkeresse a Konventet. A kormánybiztosokat, akik a hadsereg éléről való elmozdítására érkeztek, átadta az osztrákoknak, amely miatt a sereg fellázadt. Dumouriez 1793. április 4-én az osztrákokhoz menekült. Előbb Németországban, azután Angliában élt, ahol a Bourbonoktól kapott nyugdíjból tartotta fenn magát. Emlékiratai *Mémoires du général Dumouriez, écrits par lui-même* címen jelentek meg Hamburgban, 1794-ben. Ez két könyvben számol be az 1793-as év eseményeiről. Ennek német nyelvű fordítása a *Denkwürdigkeiten des General Dumouriez*, amelyből Pray a későbbiekben ugyancsak idéz. Életének 1793 előtti szakaszáról, benne a francia forradalom eseményeiről, a *La vie du Général Dumouriez* (Hamburg, 1795) három kötetbe osztott hat könyvben számol be. Ennek még ugyanabban az évben megjelent a német nyelvű kiadása, a *Das Leben des Generals Dumouriez*, melyre Pray *Biographia* néven hivatkozik erre.

¹⁴³ A rendek nagy szimpátiával fogadták a fiatal trónörökös, aki rendkívül nyájasan viselkedett, minthogy a franciák elleni háború viseléséhez a rendek segítségére volt szüksége. A francia eseményektől megijedt nemesek nagy része támogatta a királyt. A már megkoronázott Ferenc 1792. június 5-én kelt levelében fejti ki öccsének, Sándor Lipót nádornak a magyarok iránt érzett nagyrabecsülését. Vö. KATONA, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tomulus XXII, Ordine XLI, Budae, 1802, 50–52.

¹⁴⁴ A Wiener Zeitung 1792. augusztus 1-jei és 4-i száma folytatásban közlik a porosz királynak a berlini lapokban közzétett kiáltványát, melyben felsorolja a Franciaország elleni hadviselésre kényszerítő okokat. (2134–2136 és 2163–2164.) A Magyar Kurír 1792. augusztus 7-i száma a 983–988. oldalakon tudósít arról, hogy a berlini udvar egy „közönséges újságlevélbe tette be [...] azokat az indító okokat, melyek által a franciák ellen való fegyverforgatásra kényszerített.”

¹⁴⁵ IX. Vilmos a hesseni-kasseli tartománygróf 1785 és 1803 között. Ugyanő 1803 után Bonaparte engedélyével *Kurfürstnek*, azaz választófejedelemnek nevezte magát.

¹⁴⁶ Az ún. *Brunswick Manifesto*, melynek fogalmazója valójában az emigráns Limon márki volt. (SCHAMA, 761.). Teljes címe: „Déclaration de S. A. S. le duc régnant de Brunswick-Lunebourg, commandant les armées combinées de LL. MM. L'Empereur et le roi de Prusse, adressée aux habitants de la France. Német fordítása a Wiener Zeitung 1792. augusztus 8-i számában olvasható (2190–2192). Magyarul lásd: HAHNER 1999, 247–250.

¹⁴⁷ Franciaország első írott alkotmányát a Nemzetgyűlés 1791. szeptember 3-án, a király szeptember 13-án fogadta el.

¹⁴⁸ Az önkéntesek már július közepétől a király trónfosztását követelték. A Törvényhozó Nemzetgyűlés augusztus 9-ére halasztotta a kérdés megvitatását, de mivel erre nem került sor, felkelés kezdődött. Hamarosan tűzharc tört ki a felkelők és a palotát védelmező svájci testőrség között. Augusztus 10-én hajnali két órától ülésezett a Nemzetgyűlés, amikor is megdöntötték a királyságot. Vö. HAHNER 1999, 250–257.

¹⁴⁹ A királyi családot 1792. augusztus 26-án a Temple börtönébe vitték át.

¹⁵⁰ A propaganda a politikával először a francia forradalom idején kapcsolódott össze. A forradalmárok a propagandát annak eszközéül szánták, hogy az egyforma szabadság elvét terjesszék. Ez is, ahogyan számos más, a vallás politikával való helyettesítését szolgálta a forradalom számára. Pray utal is rá, hogy az Egyházzal szembeni gúnyolódásból adták a mozgalomnak a „propaganda” nevet, utalva ezzel a Hitterjesztési Kongregációra (Congregatio de Propaganda Fide), „vagyis a világ minden táján folyó hittérítési tevékenységet összefogó és irányító szentszéki hivatalra.” 1792-től a francia radikálisok kezdték magukat „apostoloknak”, illetve „propagátoroknak” nevezni, feladatuknak pedig a forradalom terjesztését, úgymond „reklámozását” tekintették. Ez az új, politikai értelemben vett propaganda egy program része volt, amely a francia nép teljes megújulását tűzte ki célul. Ennek szolgálatába állítottak minden elérhető eszközt, a sajtót, a képzőművészeteket, az ünnepségeket, a beszédeket, plakátokat. Vö. Lynn HUNT, *Engraving the Republic: Prints and Propaganda in the French Revolution*, History Today 30 (1980), 11. A történelem első propaganda irodáját 1792. augusztus 11-én, Roland miniszter kezdeményezésére hozták létre „Bureau de l'esprit public”, vagyis „a közszellem (vagy közvélemény) irodája” néven. A Közjóléti Bizottság támogatta a forradalommal szimpatizáló újságokat, és bátorította a művészeket, írókat, hogy műveikkel a forradalmi propagandát szolgálják. 442 000 livre-t osztottak szét írók, festők, szobrászok között, akik több mint 400 képzőművészeti és irodalmi alkotást mutattak be a jakobinusok bukásáig (thermidor 9, azaz 1794. július 27.). Vö. Jean TULARD, Jean-François FAYARD, Alfred FIERRO, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789–1799*, Paris, 1987, 1048–1049.

¹⁵¹ Augusztus 10.

¹⁵² Szeptember 2-án az osztrák-porosz csapatok közeledésének hírére pánik tört ki Párizsban, és mintegy 1100–1400 foglyot mészároltak le a börtönökben. HAHNER 1999, 259.

¹⁵³ Varennes-en-Argonne.

¹⁵⁴ A porosz csapatok augusztus 19-én lépték át a francia határt. Négy nappal később a védelem egyik fontos láncszeme, a longwy-i erőd elesett. Ugyanazon hónap 30-án a kulcsfontosságú verduni erődöt vették ostrom alá. Vö. SCHAMA, 778. Stenay-t Clerfay-t, Verdunt Braunschweig tartotta porosz felügyelet alatt, így a Sedanban tartózkodó Dumouriezt sikeresen vágta el a csapataival Metzben lévő Kellermanntól.

¹⁵⁵ Saint-Amand-les-Eaux, amit a Belgiumban állomásozó osztrák csapatok foglaltak el.

¹⁵⁶ Comines.

¹⁵⁷ Philippeville.

¹⁵⁸ Thionville.

¹⁵⁹ Champagne.

¹⁶⁰ Szeptember 20-án Valmynál a jól szervezett, győzelemre esélyes porosz sereg minden ok nélkül meghátrált a vereségek miatt demoralizált, sebtében összeállított francia haderő elől. Ezt követően kezdődtek el a fegyverszüneti tárgyalások a franciák és a szövetségesek között. Dumouriez Valmy után a lehető leggyakorlatiasabb stratégiát választotta. La Fayette-től átvette a két fő taktikai célt: hogy Poroszországot leválasszák a koalícióról, illetve hogy létrehozzanak egy olyan szilárd és megbízható katonai erőt, amelyet szükség esetén be lehet vetni a felkelő Párizs ellen. Frigyes Vilmos azonban nem volt hajlandó engedni abból, hogy a béke előfeltétele XVI. Lajos szabadon bocsátása és visszahelyezése a trónra. Válaszul a franciák kijelentették, hogy addig nem fognak tárgyalni, míg a poroszok ki nem vonulnak az országból. Vö. SCHAMA, 795–796. Dumouriez és Braunschweig hercege jó viszonyban voltak, és állítólag a valmyi csata előtt találkoztak.

A herceg liberális uralkodó hírében állott, aki rokonszenvezett a forradalom kezdeti szakaszával. Vö. HAYCRAFT, 141.

¹⁶¹ A két ellenséges tábornok Dumouriez és Braunschweig hercege ismerték egymást, és találkoztak a valmyi (1792. szeptember 20.) ütközet előtt. Ez utóbbi volt talán a koalíciós háborúk legfurcsább ütközete. A nyerő helyzetben lévő porosz sereg minden ok nélkül meghátrált a franciák elől. Vö. HAYCRAFT, 141.

¹⁶² A Nemzeti Konvent első, szeptember 21-i ülésén Collot d'Herbois és Grégoire indítványára felszámolták a királyságot Franciaországban, és kikiáltották a köztársaságot. Vö. HAHNER 1999, 263–265. Az új törvényhozó testület, amely az előző napon tartotta nyitó ülését, a Nemzeti Konvent nevet kapta. Vö. SCHAMA, 795.

¹⁶³ A porosz hadoszlopok elhagyták a területet: Verdunt október 14-én, Longwy 19-én, és 29-ére elhagyták a határt. Az osztrákok maradtak. Északon Albert Kázmér szász-tescheni herceg Lille előtt volt 1792. szeptember 23-a óta. Azt hitte ugyanis, hogy a város gyorsan megadja magát, ám a lille-i polgárok igen elszántan védekeztek a bombázások ellenére. Október 7-én az osztrákok követve a poroszok példáját befejezték az ostromot, és visszavonultak Hollandiába. Lille ellenállása feltartóztatta a szövetségesek északi előrenyomulását. Vö. SOBOUL 1999, 196–197. Az Alpokban a szárd király, III. Viktor Amadeus, hiába vonult fel seregével. Grenoble-ban (Savoia) a forradalomparti, mintegy 2500 fős „allobrox légió” támogatta a franciákat. Chambéry-t ellenállás nélkül foglalták el szeptember 23-án. Savoyát 1792. november 27-én hivatalosan annektálták, miután az „Allobrogok Gyűlése” kimondta Szardínia királyának a trónfosztását és a tartomány Franciaországgal való „újraegyesítését”. 1793. január 31-én Nizza Grófságot Franciaországhoz csatolták, és így Var egy részével az Alpes Maritimes nevű megyét (*département*-t) alkotta. SOBOUL 1999, 198.

¹⁶⁴ Charles Jean-Marie Barbaroux (1787–1794). A francia forradalom kezdetén a *L'Observateur Marseillais* című hirlapot szerkesztette, és sokat tett a forradalmi szellem élesztéséért. A konventben a girondistákkal tartott. Minthogy nem akart Marat és Robespierre pártjára állni, mint royalistát és a köztársaság ellenségét halálra ítélték. Visszaemlékezéseit fia adta ki 1822-ben, 1866-ban pedig Dauban pótolta ki azokat igen érdekes darabokkal.

¹⁶⁵ Roland de la Platière belügyminiszter, Joseph Servan hadügyminiszter, Étienne Clavière, (az assignata kitalálója) pénzügyminiszter. Roland-t és Clavière-t már XVI. Lajos is kinevezte miniszterekké, így próbálva lecsendesíteni a jakobinusok elégedetlenségét, később menesztette őket. SCHAMA, 742, 774.

¹⁶⁶ Charles François DUMOURIEZ, *Denkwürdigkeiten des Generals Dumouriez*, mit Anmerkungen von Christoph GIRTANNER, 2 Bände, Berlin 1794. Dumouriez *Mémoires*-jának Girtanner jegyzeteivel ellátott német kiadása.

¹⁶⁷ A mai napig folynak a találgatások, miért vonult vissza a Braunschweig hercege által vezetett porosz sereg. HAYCRAFT röviden összefoglalja az ezzel kapcsolatos álláspontokat. Egyes vélemények szerint vérhasjárvány pusztított a katonák között, mások az eszéseket okolják. Sokkal valószínűbb azonban, hogy II. Frigyes Vilmos meg akarta kímélni seregeit, minthogy Lengyelország újabb felosztása napirenden volt, és Oroszországgal, valamint Ausztriával kellett „versengenie a koncon.” Ha a hadjárat lassú és nehézkes (ami a rossz időjárás miatt elképzelhető volt) a porosz csapatok Franciaországban ragadnak, és nem tudják érvényesíteni területszerző szándékukat. Egy fantasztikusabb vélemény szerint Braunschweig herceget az egy héttel azelőtt elrabolt királyi gyémántokkal vesztegették meg. Állítólag halála után gyémántgyűjteményében megtalálták az Aranygyapjú kék gyémántját, amely a francia királyé volt. HAYCRAFT, 140–141.

¹⁶⁸ Az emigráns hercegek seregei csatlakoztak a porosz-osztrák csapatokhoz. Abban bíztak, hogy a helybeli franciák majd tárt karokkal fogadják őket, és parasztfelkeléseket robbantanak ki támogatásukra. Ebből természetesen semmi nem valósult meg, sőt az osztrákoknak és a poroszoknak is inkább a terhére voltak. Vö. HAYCRAFT, 138–139.

¹⁶⁹ Lille.

¹⁷⁰ Miután Braunschweig átkelt a Rajnán, annak bal partján fekvő kis birodalmi államok (pfalzi palotagrófság, a hessen-darmstadti, nassau-i, zweibrückeni hercegségek, a trieri, mainzi, kölni érsekségek, valamint a liège-i püspökség) ki voltak téve Adam Philippe de Custine tábornok előrenyomulásának, aki Biron harctéri parancsnoka volt. Október végén az említett államokból megindult az uralkodók és udvartartásuk emigrációja. Az ősz folyamán a franciák bevették többek között Speyert, Wormst és Mainz-ot. A támadó hadműveletek sikerén felbuzdulva a Konvent jóváhagyta Dumouriez javaslatát, miszerint indítsanak támadást az Albert szász-tescheni herceg és a Clerfayt vezette osztrákok ellen Németalföldön. Dumouriez arra számított, hogy egy, az 1789-eshez hasonló Habsburg-ellenes felkelés fog kitörni, ami megkönnyíti az amúgyis csaknem kétszeres túlerőben lévő francia sereg dolgát. November 6-án indult meg a támadás Jemappes-nál, ahol az osztrákok súlyos vereséget szenvedtek. Ezután Mons következett, majd egy héttel később a francia haderő benyomult Brüsszelbe. SCHAMA, 796–797.

¹⁷¹ Roland belügyminiszter november 20-án jelentette be a Konventben, hogy a király lakatosa, bizonyos Gamain információja alapján egy vasszekrényt (*armoire de fer*) találtak a Tuilériák falában elrejtve. Ebben volt Lajosnak és Marie-Antoinette-nek az osztrákokkal és az ellenforradalmárokkal folytatott teljes levelezése, ami bizonyítékul szolgált a király árulására. Az „igazi csontváz a szekrényben” – ahogy azt Schama írja – Mirabeau volt, akinek a királlyal való levelezése szintén napvilágra került. SCHAMA, 810.

¹⁷² A vádiratot Robert Lindet fogalmazta meg a Huszonegyek Tanácsa nevében.

¹⁷³ Bertrand Barère.

¹⁷⁴ Lajosnak csak a vádirat meghallgatása (1792. december 11.) után engedélyezték, hogy jogászokkal tanácskozzon. A király ügyvédei: Chrétien-Guillaume Lamoignon de Malesherbes, François-Denis Tronchet és Romain de Sèze voltak.

¹⁷⁵ A védőbeszédet Romain de Sèze tartotta.

¹⁷⁶ Malesherbes kifogásolta, hogy a Konvent magára veszi mind a bíró, mind az esküdtszék szerepét. Vö. SCHAMA, 818.

¹⁷⁷ Az idézet angol eredetije, amint az ezt követő két másik Burke-től való citátum is, a *Heads for consideration on the present state of affairs* (1792) című emlékiratban olvasható.

¹⁷⁸ Johann Gottfried DYCK, *Natur, Ursachen und Resultate der französischen Revolution: eine Fortsetzung des Werks: Frankreichs monarchische Staatsverfassung im Kampfe mit seiner Regierung*, Leipzig, 1798.

¹⁷⁹ 1793. január 4-én kezdődtek meg a szavazások három kérdésben: a király bűnös vagy ártatlan, a büntetés módja, és hogy az ítéletet alávéssék-e a nép jóváhagyásának. Január 15-én *appel nominallal*, azaz név szerinti szavazással döntöttek arról, hogy a király bűnös, és nem lesz népszavazás a büntetés módjának jóváhagyására.

¹⁸⁰ A büntetéssel kapcsolatos szavazás január 16-án kezdődött. Simon Schama szerint a 721 jelenlévő közül 361-en szavaztak feltétel nélkül a halálra, 319-en pedig a fogva tartásra és a békekötés utáni száműzetésre. Ketten életfogytiglani börtönre szavaztak, ketten pedig arra, hogy a kivégzést a háború után hajtsák végre. Emellett huszonhárman szavaztak a halálra, azzal a feltétellel, hogy a Konvent vitassa meg a kivégzés időpontját, nyolcan pedig a halálbüntetést ki akarták egészíteni valamennyi Bourbon száműzetésével. Vö. SCHAMA, 823.

¹⁸¹ Edgeworth de Firmont ír lelkész.

¹⁸² Lajos 1792. december 25-én végrendelkezett Malesherbes jelenlétében.

¹⁸³ Lajos január 20-án, este félkilenc körül találkozhatott utoljára családjával. Másnap, a kivégzés napján már nem volt lehetőség a végső búcsúra. SCHAMA, 828–829.

¹⁸⁴ Jean de Batz báró és négy követője megpróbálta megmenteni a királyt, de azon nyomban elkapták őket. SCHAMA, 830.

¹⁸⁵ A guillotine-t a Forradalom terén, a mai Concorde téren állították fel. XV. Lajos lovassobrát, amelyről eredetileg a tér a nevét kapta, 1792. augusztus 11-én ledöntötték. Vö. SCHAMA, 829.

¹⁸⁶ A kivégzésről szóló beszámolók egy része szerint Lajos nyaka túl kövér volt, és a guillotine kése csak nehezen tudta átvágni azt. Vö. HAYCRAFT, 150.

¹⁸⁷ 1793. február 1-jén. A francia forradalom kezdetben nem okozott kellemetlenséget az angol kormánynak, sőt William Pitt miniszterelnök titkon abban bízott, hogy Franciaország meggyöngül az események miatt. Amikor azonban a franciák 1792 őszén behatoltak Belgiumba, a brit politikai vezetés úgy döntött, kiveszi a részét a franciák elleni háborúból. Belgium ugyanis angol érdekszférának számított, Hollandia pedig kifejezetten angol érdekerület volt. A Konvent novemberi határozatára pedig, melyben a francia vezetés felajánlja segítségét a szabadságukért küzdő népeknek, egyenesen a francia belpolitikába való beavatkozásnak minősítették. Az angol-francia viszony rohamos romlásnak indult, és XVI. Lajos kivégzése után Anglia megszakította a diplomáciai kapcsolatot Franciaországgal. Vö. DIÓSZEGI István, *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*, Budapest 1994, 23. (A továbbiakban: DIÓSZEGI 1994).

¹⁸⁸ Dumouriez februárban elfoglalta Bredát, Geertruidenberget és Willemstadot, és arra készült, hogy bevonul Amszterdamba.

¹⁸⁹ Általános vélemény, hogy Dumouriez a fronton szerzett katonai népszerűségét a jakobinusok ellen akarta fordítani. Jemappes után az volt a terve, hogy létrehoz egy független belga köztársaságot, amely megfosztja az osztrákokat Németalföld déli részétől. Vö. SCHAMA, 849.

¹⁹⁰ Friedrich Josias, Saxe-Coburg-Saalfeld hercege.

¹⁹¹ A franciák nem tudták folytatni a benyomulást a Holland Köztársaságba. Nem volt elég emberük, mert az önkéntesek nagy része Jemappes után hazatért. Az előretolt állások megkritikálását kihasználva az osztrák és porosz csapatok éket hasítottak a Rajna és a Moselle térségében állomásozó valamint a Belgiumban lévő fő erők között. Miranda tábornok megrekedt Maastricht előtt, melyet a poroszok jól megerősítettek. Március 3-án az osztrák lovasrohamok szétkaszabolták a francia önkénteseket. Március 18-án Neerwindennél pedig Dumouriez serege szenvedett vereséget. 23-án Dumouriez tárgyalásokat kezdett Coburggal a Belgumból való kivonulásról, azt a feltételt szabva, hogy a hadseregét nem zaklatják rajtaütésekkel. Az osztrák parancsnok ebbe beleegyezett, mert tudta, hogy Dumouriez a csapatait a Konvent ellen akarja felhasználni. Másnap a franciák kivonultak Brüsszelből. Vö. SCHAMA, 854–855.

¹⁹² Poroszország, amely meglehetősen vonakodva bonyolódott bele nyugati határain a háborúba, a valmy-i vereség után keleten szeretne volna kárpótolni magát: 1793. január 23-án Oroszországgal másodsorra osztotta fel Lengyelországot. Vö. SOBOL 1999, 321.

¹⁹³ Az 1790. március 29-én kötött porosz-lengyel egyezség.

¹⁹⁴ Claude-Louis-Michel DESACY, *Opinion de Desacy, Député du Département de la Haute-Garonne, Sur Louis XVI et sur ses Défenses*, Imprimée par ordre de la Convention Nationale, s. d., 1793.

¹⁹⁵ A király halálos ítéletéhez vezető végső szavazás előtt egy breton képviselő, René Lanjuinais vetette fel, hogy a király büntetését csakis kétharmados többséggel lehet eldönteni. (Természetesen a király védői, Tronchet és Sèze is ezen állásponton volt.). Danton hatására azonban ezzel az indítvánnyal nem foglalkoztak. Vö. SCHAMA, 822.

¹⁹⁶ Jean Baptiste Cléry (175–1809), XVI. Lajos hú komornyikja nevéhez fűződik a mű, melynek címe a *Journal de ce qui s'est passé à la tour du Temple pendant la captivité de Louis XVI*, (London, 1798). Németül megjelent ugyanazon évben, Hamburgban: *Tagebuch Ludwigs des Sechzehnten und seiner Familie im Tempel-Thurm* címmel.

¹⁹⁷ A birodalmi gyűlés 1793. március 22-én fogadta el, hogy a német birodalom nevében küldjenek hadüzenetet Franciaországnak. A franciák egy évvel azelőtt a magyar királynak, és nem a császárnak üzentek hadat. 1793 folyamán a brit diplomáciai tevékenység hatására hat ország: Hollandia, Spanyolország, Szardínia, Nápoly, Portugália és Toscana csatlakozott a koalícióhoz. Vö. DIÓSZEGI, 23.

¹⁹⁸ IV. Károly 1788 és 1808 között uralkodott.

¹⁹⁹ I. Ferdinánd 1759-től kisebb nagyobb megszakításokkal 1816-ig Nápoly királya.

²⁰⁰ A Condé-sur-l'Escaut nevű határerőd július 10-én adta meg magát.

²⁰¹ A valenciennes-i helyőrség július 28-án kapitulált, miután az osztrák-angol csapatok több mint két hónapig ostromolták Coburg vezetésével. A két helyőrség (Condé és Valenciennes) elfoglalása után Coburg Párizs felé vette volna az útját, de Pitt parancsba adta a seregben lévő angoloknak és hollandoknak, hogy menjenek Dunkerque-hez. Ez az utasítás megakadályozta Coburgot abban, hogy kihasználja számbeli és helyzeti előnyét. Dunkerque-t augusztus 23-án kezdik ostromolni az angolok York hercegének (Prince Frederick) vezetésével, eközben Coburg Cambrai előtt állomásozott. Vö. SOBOUL 1999, 220.

²⁰² Quesnoy-sur-Deûle-t Coburg foglalta el szeptember 12-én.

²⁰³ Roussillon grófság, tartomány a Pireneusokban.

²⁰⁴ Toulon augusztus 27-én megadta magát a Samuel Hood admirális által vezetett angol flottának.

²⁰⁵ Adam Philippe de Custin tábornok július 21-én adta fel Mainzot, amiért Párizsban árulónak bélyegezték. Vö. SCHAMA, 932.

²⁰⁶ Landau in der Pfalz.

²⁰⁷ Dagobert Sigmund von Wurmser (1724–1797).

²⁰⁸ A mai Wissembourg, ahol Wurmser október 14-én csapott össze a francia hadsereggel.

²⁰⁹ Lazare Nicolas Marguerite Carnot megszavaztatta a népfelkelésről szóló rendeletet, mely az általános hadkötelezettség elvének bevezetésével lehetővé tette egy valódi tömeges fegyveres erő, egy néphadsereg létrehozását, jóval nagyobb létszámban, mint a kor hivatásos katonákból álló eliterői. Az Északi Hadsereghez csatlakozva, 1793 őszén oroszlánrésze volt a Habsburg-csapatok elleni győzelem megszerzésében, majd Toulon britektől való visszavételében, amivel az év végére a köztársaság elérte a közvetlen veszély elhárítását a határokon. Vö. SOBOUL 1999, 241–242.

²¹⁰ A francia hatás legközvetlenebbül Lengyelország galíciai részein érvényesült. Az 1794. április 24-én megalapított varsói jakobinus klub statútuma kimondta, hogy tag lehet bárki, származásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül, aki támogatja a forradalmi kormányt.

²¹¹ Poroszország nem csekély területhez, és ahhoz kapcsolódó népességhez jutott Lengyelország második felosztásakor (1793. január), viszont nyugaton nem számíthatott ugyanerre, és ezzel csaknem befejezettnek tekintette a franciaellenes háborút. A koalícióból ugyan nem lépett ki, de a fronton lévő csapatok nagy részét visszavonta. Vö. DIÓSZEGI 1994, 23. Az angol kormány attól tartva, hogy Poroszország hozzáállása miatt a Német-római Birodalom államai egyre-másra kilépnek a koalícióból, hossza tárgyalások után 1794. április 19-én, Hágában megállapodott a porosz király megbízottjával a háborús segítségnyújtást illetően. Eszerint II. Frigyes Vilmos mivel beleegyezett, hogy 62500 embert állít a tengeri erők rendelkezésére, 300 000 fontot kap, hogy felkészítse a csapatokat az aktív szolgálatra, ezenfelül 50 000 fontot minden, a belgiumi hadjáratban eltöltött hónapért. Az angolok még azt is vállalták, hogy 100 000-et fizetnek akkor, ha a porosz sereg a háború végeztével hazatér. Pitt miniszterelnök és William Wyndham Grenville külügyminiszter, akik eredetileg ragaszkodtak ahhoz, hogy a porosz csapatoknak harcolniuk kellene a tengeri haderővel, a tárgyalások során visszavonták ezt a feltételüket. Ehelyett arra összpontosítottak, hogy Anglia és az Egyesült Tartományok (Hollandia hivatalos elnevezése, mióta a francia csapatok Pichegru vezetésével 1794 decemberében benyomultak az országba, és 1795. február 3-án kikiáltották a Batáviai Köztársaságot. Vö. HAHNER 1999, 414, 2. jegyzet) szabad kezet kapjon a porosz hadsereg által végrehajtott hódításokat illetően. Jennifer MORI, *William Pitt and The French Revolution, 1785–1795*, Keele University Press, Edinburgh, 1997, 165–166.

²¹² William Petty Fitzmaurice, Lansdowne első örgrófja (1737–1805), brit államférfi, 1782 júliusától 1783 áprilisáig miniszterelnök.

²¹³ Brüsszelben, április 23-án, pompás ünnepség közepette Ferenc előtt felolvasták, ahogyan a Magyar Kurír fogalmaz, Belgium „Aranybulláját”, az ún. *Joyeuse Entrée*t. Ennek és Belgium egyéb privilégiumainak megtartására kötelezte magát a császár.

²¹⁴ Landrecy.

²¹⁵ Élisabeth de France (1764–1794).

²¹⁶ 1794 márciusában Tadeusz Kościuszko kirobbantotta a lengyel felkelést, mely a történelmi Lengyelország visszaállítását tűzte ki célul. A lengyel felkelők Danzigot fenyegették, és a porosz hadügyminiszter kénytelen volt védelmi intézkedéseket foganatosítani. Vö. DIÓSZEGI 1994, 26. A felkelés leverésére küldött porosz csapatok vereséget szenvedtek Varsónál, Szuworovnak, az orosz tábornoknak viszont sikerült bevennie a várost. Vö. SOBOUL 1999, 321.

²¹⁷ A szabadkőműves naptár (röviden: kőműves naptár) a XVIII. század eleje óta használatos az angolszász, francia és német szabadkőműves páholyokban. Kiindulópontja a bibliai Teremtés éve, azaz Kr.e. 4004. A szabadkőműves időszámítás megalkotásának célja egy egyetemes, bármiféle vallástól vagy egyháztól független naptár megteremtése volt. A. G. MACKEY, H. L. HAYWOOD, R. I. CLEGG, *Encyclopedia of freemasonry*, Part 3, Kessinger Publishing, 2003, 1182.

²¹⁸ A szervezet működését a templomosok mintájára igyekeztek megszervezni: a provincia (sorszám szerint a VIII., mely a délnémet, osztrák, magyar, erdélyi területeket és az olasz zónát foglalta magában) négy diocézisből állt, ezeket osztották tovább prefektúrákra, s ezek alatt működtek a páholyok. A nemeseket lovagoknak (*equites*), a polgárokat *armigerek*nek, a főnemesi pártfogó tagokat *socius*nak vagy *amicus*nak nevezték. Vö. H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987, 49–50.

²¹⁹ *Journal für Freymaurer. Als Manuskript gedruckt für Brüder und Meister des Ordens*, Wien, 1784–1786. Az "Igaz Egyetértés Keleti Nagypáholy" iratai 1784 és 1786 között jelentek meg Bécsben, negyedévenként. Szerkesztője Alois Blumauer volt, munkatársai közül ismert Joseph von Sonnenfels, Joseph Franz von Ratschky, Ignaz von Born stb. Vö. Ernst Viktor ZENKER, *Geschichte de Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*, Wien und Leipzig, 1892, 75., Kurt STRASSER, *Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit*, Wien, 1962, 109.

²²⁰ A francia forradalommal nem szimpatizálók a szabadkőműveseket és a jakobinusokat általában egy kalap alá vették. Így például Kazinczy Ferenc *Az én életem* című művében emlékezik meg arról, hogy Vitéz Imre fordításában 1793-ban megjelent egy írás „A kőművesek nem jakobinusok” címmel, melyre Szuhányi Xavér Ferenc egykori jezsuita, válaszolt „A kőművesek jakobinusok” cím alatt. Ez utóbbit, minthogy Kazinczy szerint maga II. Lipót is szabadkőműves volt, tiltólistára helyezték. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, szerk., jegyz., SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, 161.

²²¹ 1795. január 16-án a franciák elfoglalták Utrechtet, másnap Amszterdamban kitört a forradalom, január 19-én pedig kikiáltották a Batáviai Köztársaságot. Ez utóbbit tekintik a világtörténelem első bábállamának, minthogy kormányzatát egy külső erő nevezte ki, és tartotta függésben.

²²² Az osztrák kormány 1794-ben tárgyalásokat folytatott II. Katalin cárnővel Lengyelország harmadik felosztásáról, és ezek után a császár mielőbb el szeretne volna foglalni Krakkót. Poroszország ezt mindenáron meg akarta akadályozni, ezért elhatározta, hogy keletre szállítja csapatait, ezáltal kényszerítve Oroszországot és Ausztriát a tárgyalásokra. A porosz csapatok tehát visszatértek a Rajna mögé. II. Frigyes Vilmos 1794 novemberében Svájcba küldte megbízottait, hogy tárgyaljanak François Barthélemyvel, a köztársaság svájci nagykövetével. 1795. január 3-án aláírták Lengyelország harmadik felosztását. Poroszország, amelyet nem vontak be a tanácskozásokba, csak a kötelező részt kapta meg. Vö. SOBOUL 1999, 321.

²²³ Anton Friedrich BÜSCHING, *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Hamburg, 22 Bände, 1767–1788.

²²⁴ François Antoine Boissy d'Anglas (1756-1826) az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, a Nemzeti Konvent, az Ötszázak Tanácsának tagja.

²²⁵ A bázeli különbéke aláírására 1795. április 5-én került sor. (A békeszerződés magyar fordítását lásd: HAHNER 1999, 412–413.). A porosz-francia tárgyalások 1794 novembere óta folytak, de csak akkor élénkültek meg, amikor Frigyes Vilmos a franciabarát érzelmeiről ismert von Goltz grófot küldte Bazelbe. Barthélemy azt az utasítást kapta, hogy kompenzáció ellenében szerezze meg Poroszország hozzájárulását a Rajna bal partjának esetleges annexiójához. Goltz 1795 februárjában meghalt, s utóda Karl August von Hardenberg már Észak-Németország semlegességét követelte Poroszország garanciája alatt. Végül a király, akinek sürgős volt az ügy, mert vesztfáliai hadseregét már Lengyelországba akarta küldeni, engedett a Rajna-vidék kérdésében, s utasította miniszterét, hogy egyezzen meg. Barthélemy elfogadta Németország semlegességét, s magára vállalva a felelősséget aláírta a szerződést. Vö. SOBOUL 1999, 322.

²²⁶ A béke Észak-Németországban való megőrzése, és ezzel kapcsolatban a demarkációs vonal kijelölése már a különbéke elkülönített és titkos cikkelyei között található. A demarkációs vonal Kelet-Frízia, Münster, Mark és Nassau nyugati határán húzódott, elkerülte Pfalzot, Ansbachtól délre és keletre haladt, Bajorország északnyugati határán, majd Szászország déli határán futott végig Sziléziáig. Vö. HAHNER 1999, 414. 3. jegyzet.

²²⁷ Az osztrákok és az angolok Bécsben tárgyaltak arról, hogy Nagy-Britannia Egyesült Királysága (United Kingdom of Great Britain) kölcsönt nyújt a császárnak a Franciaország elleni csapatok felállítására. A két ország között 1795. május 20-án létrejött védelmi szövetség (BITTNER 1909, II, 51.) értelmében Ausztria 200 ezer ember felfegyverzésére kapott segílyt Angliától. SOBOUL 1999, 323.

²²⁸ A Közjóléti Bizottság, amelyben thermidor óta többségben voltak az annexiópártiak, szeretne volna megtartani Belgiumot, s kárpótlásul felajánlotta Ausztriának Bajorországot. Törekvése azonban ellenállásba ütközött. Az osztrákok nem ismerték el a Rajnát Franciaország keleti határaként. 1795. október elsején a franciák annektálták Belgiumot, miután a döntő jelentőségű fleurus-i csata után megszállták az országot 1794 júniusában. Vö. SOBOUL 1999, 323.

²²⁹ Június 8-án.

²³⁰ A forradalmi naptár szerint a III. év thermidor 4-én (1795. július 22-én) Franciaország svájci követe, Barthélemy és Yriarte spanyol megbízott aláírták a bázeli francia-spanyol szerződést. A tárgyalásokat sietette, hogy a franciák addigra elfoglalták Bilbaót és Vittoriát, majd elérték az Ebro melletti Mirandát. Ezen területek kiürítése fejében a franciák megkapták az Antillákon Santo Domingo spanyol részét. Ezt a szerződést a

következő év augusztus 18-án Saint-Ildefonse-ban véd- és dacsövetséggel egészítették ki. Vö. SOBOUL 1999, 322.

²³¹ Rheinfels.

²³² A katzenelnbogeni grófság.

²³³ Az első állam, amelyik követte Poroszország példáját a különbéke megkötését illetően Hessen-Kassel volt. Valójában Hessen-Darmstadt és Hessen-Homburg már előbb, 1795 februárjában kinyilvánította pacifikációs szándékát, de Hessen-Kassel volt az első, mely ezt szerződésbe is foglalta. Vö. Sydney Seymour BIRO, *The German Policy of Revolutionary France, A study in French Diplomacy during the War of the First Coalition 1792–1797*, I, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957, 381. (A továbbiakban: BIRO, I). Clerfayt, a császári seregek hadparancsnoka már 1795. május 10-én azt írta a császárnak, hogy Hessen-Kassel bármiféle figyelmeztetés nélkül kivonta a kontingenseit a császári seregből. BIRO, I, 388, 24. jegyzet. 1796 augusztusában már Baden, Bajorország és Württemberg is békét kötött a franciákkal. SHEEHAN, *i. m.*, 240.

²³⁴ A hadjárat szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszakán kezdődött, amikor Jourdan átkelt a Rajnán egyenesen a neutralizált területbe, és elfoglalta a hegyes Eichelskampot, amely a pfalzi választófejedelem területe volt. A választó nem vonta ki csapatait a császári seregből. Franciaország ezt úgy magyarázta, hogy attól még, hogy egy állam a semlegességi vonal mögött helyezkedik el, attól az még nem lesz semleges, ha csapatai még mindig harcolnak Franciaországgal. Tehát az Eichelskampnál történő átkelés nem volt megsértése a bázeli békének. (Jourdan levele a Közjóléti Bizottsághoz, 1795. szept. 10.). Ezenkívül a francia seregek mozgása Köln-Frankfurt irányban történt – egyikén azon a négy útvonal közül, melyet a poroszok jóváhagytak, és amelyek a semleges területen át haladtak. Az ausztriai seregeket is megvádolták, hogy először sértették meg a határt Elberfeldtől Schwelmig. A poroszok erőteljesen tiltakoztak, de nem tettek semmit. BIRO, I, 389.

²³⁵ Szardínia királya valójában április 28-án írta alá a cherascói fegyverszünetet. Az itáliai hadjárat élére 1796. március 2-án Bonapartét nevezték ki. Mindössze tíz nap alatt, a montenottei (április 12.), a millesimoi és a mondovi (április 21.) csatával elszakította Beaulieu 35000 osztrákját Colli 12000 piemonti katonájától, (Vö. François FURET, *A francia forradalom története*, Bp., Osiris, 1996, 206. A továbbiakban: FURET 1996). III. Viktor Amadé, Szardínia és Piemont királya május 15-én kötötte meg a békét a franciákkal. Ennek értelmében Savoyát és Nizzát Franciaországnak engedte át, és biztosította a szabad keresztülhaladást a francia haderő számára. Vö. Desmond GREGORY, *Napoleon's Italy*, London, 2001, 28.

²³⁶ Az első direktórium (Directorie) tagjai Barras, La Revellière, Letourneur, Reubell és Sieyès.

²³⁷ Lüttichi (liége-i) püspökség.

²³⁸ Porrentruy.

²³⁹ Mömpelgardi (montbéliardi) grófság.

²⁴⁰ A mai Bad Mergentheim.

²⁴¹ Guastalla. Az 1748. évi aix-la-chapelle-i béke óta része a Parma-Piacenza-Guastalla Hercegségnek.

²⁴² 1415-ben a szigetet az Aragóniai Koronához csatolták, Szicília élére alkirály került. A század folyamán "Regno delle due Sicilie" (a Kettős Királyság) néven Nagylelkű Alfonz király egyesítette Dél-Itáliát és Sziciliát.

²⁴³ Kréta.

²⁴⁴ Lausitz.

²⁴⁵ Meißen.

²⁴⁶ Kehl.

²⁴⁷ Privilegium de non appellando: kivétel a birodalmi igazságszolgáltatás alól.

²⁴⁸ Edmund BURKE, *Thoughts on French Affairs* (1791).

²⁴⁹ Politisches Journal nebst Anzeige von gelehrten und andern Sachen, Jahrgang 1799, Zweyter Band, Hamburg, 1799.

²⁵⁰ Jourdan serege 1796. május 31-én lépte át a Rajnát. Vö. SOBOUL 1999, 351.

²⁵¹ Károly főherceg Wetzlarnál győzte le Jourdan csapatait.

²⁵² Lombardiában Bonaparte, miközben Beaulieu osztrák csapatát üldözte, hirtelen délnek fordult, és Piacenzánál átkelt a Pón. Május 10-én győzelmes csatát vívott az Adda folyó lodi hídjánál, és rá öt napra bevonult Milánóba, Május 30-án ostrom alá vette Mantovát. A pármái és a modenai herceg aláírta a fegyverszünetet, Bologna megnyitotta kapuit a franciák előtt, a pápa pedig június 23-án elfogadta a felajánlott egyezséget. Vö. SOBOUL 1999, 350.

²⁵³ Carnot tervéről van szó valószínűleg, mely szerint három irányból indul támadás Bécs ellen. A három sereget Jourdan, Moreau és Bonaparte vezényli. Az első 80 ezres seregével a Majna völgyén, a második ugyancsak 80 ezer emberrel a Duna mentén, a harmadik pedig a Pó síkságon és az ausztriai Alpokon át haladna Bécs felé. Vö. Jean TULARD, *Bonaparte*, ford. HOLUB Krisztina, Bp., Osiris, 1997, 92. (A továbbiakban: TULARD 1997).

²⁵⁴ Eger Csehországban.

²⁵⁵ Philippsburg a mai Baden-Württemberg tartományban.

²⁵⁶ Bonaparte állítólag ötvenmilliót csikart ki az itáliai városokból, s ebből tíz jutott a Direktóriumnak. Vö. SOBOUL 1999, 350.

²⁵⁷ A scudo a Pápai Állam ezüstpénze volt 1866-ig.

²⁵⁸ IV. (Bourbon) Ferdinánd kisebb megszakításokkal Nápoly királya (1759 – 1799. január 23.; 1799. június 13. – 1806; 1815 – 1816). III. Ferdinánd néven Szicília királya is volt (1759-1816). 1816-tól a Két Szicília Királysága (*Regno delle due Sicilie*) uralkodója lett.

²⁵⁹ III. Viktor Amadeus (1726–1796).

²⁶⁰ IV. Károly (1788–1808).

²⁶¹ Girolamo Lucchesini (1751–1825) porosz követ.

²⁶² 50 xr [=cruciatorum] a krajcár (a német *Kreuzer*ből) rövidítése.

²⁶³ József Antal János főherceget (1776–1847), a későbbi József nádort, 1795. szeptember 20-án jelölte ki a császár Magyarország helytartójának (*Regent*). Az országgyűlés 1796. november 12-én választotta meg nádornak.

²⁶⁴ A törvéycikkely szövegében a megajánlott mennyiségek némileg eltérnek: kétmillió-negyvenezer mérő rosz és hárommillió-hetvenhatezer mérő zab szerepel. Lásd az 1796:2. törvéycikket.

²⁶⁵ Az országgyűlést nem egészen egy hónappal a megnyitása után I. Ferenc feloszlatta. Noha az 1790-es függetlenségi törekvések már nem voltak napirenden, és a nemesség nagyobb része az udvar szövetségese volt, mégis, amikor a királytól a Magyarországra nézve hátrányos vámrendszer megváltoztatását kérték, a kért segítség megkapását követően Ferenc berekesztette a diétát. Vö. BENDA 1980, 447.

²⁶⁶ Alvinczi József (1735–1810) császári tábornagy. A hétéves háborúban (1756–1763) mint kapitány vett részt, 1763-ban báróságot és tábornoki rangot kapott, mert elfogta a hesseni herceget. A későbbi I. Ferenc katonai oktatója, 1790-ben a belga forradalmat leverő császári csapatokat vezette. 1792-1793-ban részt vett a koalíciós hadjáratokban. 1795-ben az udvari haditanács tagja lett. A napóleoni háborúk idején, 1796 novemberében az arcolei, a következő év januárjában pedig a rivoli csatában súlyos vereséget szenvedett. Ezt követően Magyarország főhadikormányzójává nevezték ki. 1808-ban tábornagy és a katonai reformbizottság elnöke lett. Davidovics Pál, osztrák tábornok (1737–1814) korán lépett osztrák hadi szolgálatba és Boszniában a törökök, a hétéves és a bajor örökösödési háborúban pedig Poroszország ellen harcolt. 1790-ben már tábornok volt, kitűnt a belga felkelők, majd a franciák ellen viselt harcokban, így különösen Neerwinden, Marchiennes és Wattignies mellett. 1796-ban mint tábornagy Alvinczi alatt az olasz hadsereghez ment, de Mantovát nem volt képes felszabadítani. 1805-ben kitüntetéssel harcolt Caldiero mellett, és Károly főhercegnek Magyarországra való visszavonulása alkalmával. 1809-ben Komárom parancsnoka lett.

²⁶⁷ Bonaparte 33 éves koráig így írta nevét, később franciásította Bonapartéra. TULARD 1997, 45.

²⁶⁸ Február 19-én Franciaország és a pápa békét kötött Tolentinóban. VI. Pius lemondott Avignonról, a Venaissini Grófságról. FURET 1996, 167.

²⁶⁹ A levél szövegének kiadása: NAPOLEON, Jean Baptiste Philibert VAILLANT, *Correspondance de Napoléon Ier publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*, Tome II, Paris, Imprimerie Impériale, 1859, 436–437.

²⁷⁰ Bonaparte a Bécstől mindössze 100 kilométerre lévő Semmeringig jutott el, amikor március 31-én Károly főhercegnek felajánlotta a fegyverszünetet. TULARD 1997, 96. Ez utóbbit, amely körvonalazta az Ausztriával megköthető béke feltételeit, Bonaparte tervezte el, ő vezette a tárgyalásokat és ő írta alá Leobenben. A feltételek a következők voltak: „Ausztria vagy átadja Belgiumot és Lombardiát, és cserébe megkapja a velencei területek nagy részét (kivéve Velencét magát); vagy Belgium mellett lemond a Rajna-vidékről is, és ekkor visszakapja Lombardiát a velencei területekkel együtt.” FURET 1996, 210.

²⁷¹ Az április 13-án megújított fegyverszünetet 18-án Leobenben előzetes békévé nyilvánították. Vö. TULARD 1997, 96. Ennek értelmében Ausztria átadta Franciaországnak Belgiumot és Milánót, de megtartotta a Rajna bal partját, és megszállta a velencei területeket. Vö. FURET 1996, 210.

²⁷² Massenát május 10-én fogadta a Direktórium rendes ülése. Bonaparte generálisa vitte Párizsba a leobeni béke császári jóváhagyását és megerősítését. *Bétsi Magyar Hirmondó*, 1797. máj. 26. Nr. 42., 631.

²⁷³ 1797. április 17. vö. TULARD 1997, 98.

²⁷⁴ Bonaparte május 2-án üzent hadat Velencének, és 15-én egyetlen kardcsapás nélkül bevette a várost. *Uo.*

²⁷⁵ A Cisalpin Köztársaság alapítására június 29-én került sor. Lombardiához csatolta Valtellinát (az Adde folyó felső völgyét), s a szárazföldi velencei területekkel és a Cispadán Köztársasággal együtt létrehozta ezt a mesterséges államot, melynek alkotmányt is adott. (SOBOUL 1999, 355). Intézményrendszere pontos mása volt a franciaországinak. Bonaparte még kikötöt is szerzett az új államnak – egyszerűen ultimátumot intézett Genovához, hogy biztosítson egy tengerpartrészt, mely francia befolyás alá kerülhet. TULARD 1997, 98. A régi Genovai Köztársaság helyén egyébként az olasz jakobinusok a Ligur Köztársaságot alapították meg. (SOBOUL 1999, 355).

²⁷⁶ Udinében a végleges békekötésre vonatkozó tárgyalások kezdődtek meg a franciák és az osztrákok között. A tárgyalások eleinte nem vezettek eredményre, mert Franciaország nem tudott úrrá lenni a belső válságon, és az osztrákok pedig arra számítottak, hogy a royalista jobboldal győzelme esetén sokkal előnyösebb feltételekkel tárgyalhatnak. A fructidor 18-i (szeptember 4-i) államcsíny azonban megmerevítette a Direktórium külpolitikáját, melyet ismét Reubell vett át. Udinében Bonaparte és Thugut osztrák kancellár megbízottja, Cobenzl között folytatódtak a tárgyalások, melyeknek eredményeképpen októberben létrejött a campoformiói békekötés. SOBOUL 1999, 356.

²⁷⁷ Anglia súlyos bank- és pénzügyi válságon esett át, Írország lázadott, ezért Pitt kormánya úgy döntött, hogy fölveszi a tárgyalásokat a franciákkal, ezért James Harrist, Malmesbury első grófját (1746–1820), aki már 1796-ban Párizsban képviselte az angol kormányt, júliusban Lille-be küldték. SOBOUL 1999, 351.

²⁷⁸ Lille.

²⁷⁹ Lajos József Condé hercege (Louis V Joseph Bourbon-Condé, 1736–1818). 1758-ban a hadsereg főparancsnokává nevezték ki. Részt vett a hétéves háborúban. 1789-ben elhagyta hazáját s hol Brüsszelben, hol Torinóban lakott; 1792-ben az emigránsokból hadsereget gyűjtött, és a szövetségesekhez csatlakozva, betört Franciaországba. Bátran, de nagyobb eredmény nélkül harcolt Elzászban. A campoformiói békekötés után (1797) orosz szolgálatba lépett s 1799-ben Szuworov alatt Svájcban harcolt a köztársaság ellen.

²⁸⁰ Bonaparte önálló politikája irritálta a királypárti jobboldalt, amely jelentősen előretört a választások után. Azt is szemére hányták, hogy Itáliában a jakobinusokat támogatta. Bonaparte azonban „kellően fel volt fegyverkezve ahhoz, hogy megvédje magát. Éppen akkor fogta el a royalisták egyik legfőbb ügynökét, Antraigues grófját, s szerezte meg a nála lévő iratokat.” A grófnál megtaláltak, egy a Köztársaság katonai vezetőire nézve terhelő jelentést a XVIII. Lajost támogató tárgyalásokról. Az ügybe belekeveredett Pichegru, az Ötszázak Tanácsának elnöke. Carnot és Barthélemy, a Direktórium két tagja, a jobboldali többséghez csatlakozott. Szeptember 3-ról 4-ére virradó éjszaka Barras, Reubell és La Réveilliére (a Direktórium tagjai) utasítására több királypártit letartóztattak. Pichegrut és Bathélemyt elfogták, Carnot-nak sikerült elmenekülnie. TULARD 1997, 98–99.

²⁸¹ A júliustól szeptemberig tartó lille-i értekezlet, ahol Malmesbury grófja képviselte Angliát, kudarcba fulladt. Franciaország nem ragaszkodott európai hódításaihoz, viszont visszakövetelte saját, és szövetségeseinek gyarmatait. Anglia viszont nem volt hajlandó lemondani a Hollandiától elvett Fokföldről és Ceylonról, így a tárgyalások megszakadtak. SOBOUL 1999, 356.

²⁸² Schelde.

²⁸³ A tengeri csata Kamperduinnél 1797. október 11-én zajlott az angol és a holland flotta között. Az angolok hónapokon át blokád alatt tartották a holland flottát Den Heldernél és Texelnél. A franciák terve az volt, hogy Írországba küldenek csapatokat egy ottani felkelés támogatására, és a holland hajók egyrészt fedezték volna azok hadműveleteit, másrészt Skóciába vittek volna csapatokat, hogy elfoglalják az országrész legsűrűbben lakott övezetét. A brit haderő október 11-én reggel hét órakor pillantották meg az ellenséget Kamperduinnál a part közelében. A csata délelőtt 11-kor kezdődött. A brit flottát vezető Adam Duncan admirális két, nagyjából egyforma párhuzamos oszlopba parancsolta a 23 brit hajót, melyeknek az ellenséges hajósor közepét és hátsó részét kellett támadniuk. (Nyolc évvel később Nelson szándékosan ezt az alakzatot alkalmazta Trafalgarnál.). A hollandok vezérhajóját *Vrijheidet* („Libertas”) tíz másik holland hajóval együtt elfogták. Ez utóbbiak közül egy elsüllyedt három nappal később, egy másik pedig zátonyra futott, tehát a Pray szerinti száma a zsákmányolt hajóknak, tíz nyolc, megfelel a valóságnak. Vö. Nicholas BLAKE, Richard LAWRENCE, *The Illustrated Companion to Nelson's Navy*, Stackpole Books, 2005, 166–167.

²⁸⁴ A párizsi kormány elismerte a Napóleon által Leobenben kötött előzetes békét, így azt is, hogy Velence szárazföldi területei a császárt illetik meg. A Direktóriumnak csak egy követelése volt: Bonaparte a szuverén Velence elleni minden katonai vállalkozással hagyjon fel: a császár majd megszerzi magának az ominózus területet. Napóleon azonban elhallgatta, hogy Leobenben kötelezettséget vállalt arra, hogy megszerzi az osztrákoknak Velence szárazföldi birtokait. A katonai beavatkozáshoz az ürgyvet már jó előre előkészítette a kormányellenes, franciaszimpatizáns felkelést. A kormánypárti lakosság erre válaszul több felkelőt és francia katonát megölt. Veronában is ellenforradalmi megmozdulásra került sor. Napóleonnak így megvolt az ürgyvet, hogy hadat üzenjen a dozsénak. August FOURNIER, *I. Napoleon életrajza*, I, ford. SUPKA Géza, Budapest, 1916³, 164–165. (A továbbiakban: FOURNIER 1916).

²⁸⁵ Bayreuthi hercegség.

²⁸⁶ Ansbachi örgrófság. 1792-ben a porosz Hohenzollern-dinasztia anektálta Ansbachot. 1796-ban a zweibrückeni herceg Miksa József, a későbbi I. Miksa József bajor király Ansbachba kényszerült száműzetésbe, miután a franciák elfoglalták Zweibrückent.

²⁸⁷ Emanuel Louis Henry Delaunay d' Antraigues (1755–1812), royalista ügynököt Triesztben tartóztatták le. A nála lévő iratok között bizonyítékokat talált egy számos politikust érintő királypárti összeesküvésre. Antraigues grófot családjával együtt Milánóba vitték, és ott őrizetbe vették. Kiszabadulását, állítólag, Bonaparte feleségének, Joséphine de Beauharnais-nek köszönhette, aki nagy rajongója volt a gróf operaénekes feleségének. FOURNIER 1916, I, 171.

²⁸⁸ Pray Antraigues grófjának *Mémoires*-jára gondol valószínűleg.

²⁸⁹ A campoformiói békeszerződést október 17-én, tulajdonképpen Passarianóban, Bonaparte főhadiszállásán írták alá. A franciák részéről Bonaparte, a császár részéről pedig Gallo márki, Cobenzl gróf, Meerveldt gróf és Degelmann báró írta alá. Szövege olvasható DE CLERCQ, *Recueil des traités de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours*, I, 335–343, magyarul, kivonatos formában: HAHNER 1999, 474–478.

²⁹⁰ Vö. a békeszerződés IV. pontjával.

²⁹¹ Károly Sándor lotharingiai herceg (1712–1780) Osztrák Németalföld helytartója.

²⁹² Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798) férjével, Albert Kázmér szász-tescheni herceggel (1738–1822) együtt II. József Osztrák Németalföld kormányzójává nevezte ki 1780-ban. 1789-ben a francia forradalom fenyegetése elől az osztrák főkormányzónak és feleségének menekülnie kellett Brüsszélből, ahová francia

köztársasági csapatok vonultak be. 1792-ben rövid időre visszatérhettek, de 1793-ban végleg távozniuk kellett. Bécsbe költöztek, a Hofburg szomszédságában megvették és kibővítették a mai, Albert Kázmérről elnevezett, Albertina palotát, és ide menekítették Brüsszelből a herceg műgyűjteményét is.

²⁹³ Ferdinánd Károly Antal főherceg (1754–1806), Mária Terézia éa Lotharingiai Ferenc fia. 1780-ban Lombardia fő kormányzója lett, s mint ilyen, 1771. október 15-én Milánóban feleségül vette Mária Beatrix modenai hercegnőt, az utolsó Este uralkodó herceg leányát. Házasságával megalapította a Habsburg-Lotharingiai-ház Este-Modenai ágát.

²⁹⁴ Breisgau Vorderösterreich (Austria Anterior), vagyis Elő-Ausztria része. Elő-Ausztria összefoglaló elnevezés a Habsburgok felső-svábországi, elzászi és vorarlbergi birtokaira.

²⁹⁵ A mai Kotori-öböl, az Adriai-tenger délkeleti partján, Montenegró része.

²⁹⁶ Az ún. Terra Firma, a velencei szárazföld, vagyis nem a Velencei Köztársasághoz tartozó szigetek. SOBOUL 1999, 356.

²⁹⁷ Lazise.

²⁹⁸ Az Adige folyó.

²⁹⁹ A békeszerződés VI. pontja.

³⁰⁰ A békeszerződés V. pontja rendelkezik az egykor velencei kézen lévő Ión-tengeri szigetekről.

³⁰¹ Brescia.

³⁰² Bologna, Ferrara és Reggio Emilia.

³⁰³ A Ciszalpin Köztársaság részeit a békeszerződés VIII. pont tárgyalja.

³⁰⁴ Pray nem említi a békeszerződés végén a 17 cikkelyből álló titkos záradékot. Ezekben többek között Ausztria beleegyezett a Rajna bal partjának franciák általi annexiójába, egészen a Nette torkolatáig, és kötelezte magát, hogy a kongresszuson latba veti befolyását, hogy a Francia Köztársaság megkapja ezt a határvonalat. Vö. SOBOUL 1999, 356. A 12. számú titkos cikkely szerint a császár beleegyezett abba, hogy a békeszerződés miatt területi veszteséget szenvedett fejedelmek és államok „megfelelő jóvátételben részesüljenek német földön.” Vö. HAHNER 1999, 476–477.

³⁰⁵ Az utrechti békeszerződés, amely alapján többek között Spanyol Németalföld VI. Károly német-római császár kezére került 1713-ban volt, vagyis 84 éve.

³⁰⁶ Guillaume de LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII siècle contenant les négociations, traitez, resolutions, et autres documens authentiques concernant les affaires d'etat*, 14 volumes. Amsterdam, La Haye, 1725–1757.

³⁰⁷ A pireneusi békét (1659) a szintén Habsburg IV. Fülöp spanyol király kötötte meg XIV. Lajos francia uralkodóval. A nimwegeni békében (1678), Franciaország és Hollandia kötött békét, amelynek értelmében Hollandia ugyan nem vesztett el semmit, de a Habsburgok néhány megerősített helyet Spanyol Németalföldön Franciaországnak voltak kénytelenek átengedni.

³⁰⁸ A XVII. fejezetben.

³⁰⁹ Bonaparte Tolentinóban kényszerítette VI. Pius pápát a béke megkötésére (1797. február 19.). A szerződés egyebek mellett megfosztotta a pápát Bologna, Ferrara és Romagna tartományaitól, az ún. legációktól, és összesen 30 millió frankot követelt hadisarcként. Vö. HAHNER 1999, 458–460.

³¹⁰ 1797. december 28-án a forradalom pártiak megalakították a Római Köztársaságot.

³¹¹ Valtellinát Bonaparte csatolta Lombardiához, mert Wallis kantonon át akarta biztosítani az összeköttetést Franciaország és Ciszalpin Köztársaság között. SOBOUL 1999, 366.

³¹² 1798. február 13-ról 14-re virradó éjszakán Brune csapatai bevonultak Bernbe, és rátették kezüket a kincstárra. Az aarai gyűlés elfogadta a Direktórium által szerkesztett alkotmányt.

³¹³ Pray itt az ún. „bécsi zászlólázadásra” utal. Franciaország nagykövete, Jean Baptiste Bernadotte tábornok 1798. április 13-án elrendelte, hogy egy francia nemzeti ünnep alkalmából bécsi rezidenciájának erkélyére tüzzék ki a francia zászlót. Az utcán (amit a történetekre emlékezve később *Fahngassen*nek neveztek el) jelentős tömeg gyűlt össze, felháborodottan követelve a trikolor eltávolítását. Az osztrákok a Habsburg Marie Antoinette kivégzése óta különösen nem szimpatizáltak a franciákkal. A tömeg a zászlót letépte és elégette, majd betört a követség épületébe. Bernadotte-ot a katonaság védte meg a lincseléstől. A francia követ április 15-én katonai kísérettel hagyta el Bécset. Vö. Wilhelm WACHSMUTH, *Das Zeitalter der Revolution: Geschichte der Fürsten und Völker Europa's seit dem Ausgange der Zeit Friedrichs des grossen*, Leipzig, 1847, 23–24. A történetekről egy 30 oldalas beszámoló is napvilágot látott: Glove von KOBOLSKY, *Getreue Darstellung des Auflaufes welchen die französische Bothschaft durch Aushängung einer dreyfärbigen Fahne den 13. April(!) 1798 in Wien veranlassen hat, von einem Augenzeugen*, [Wien], 1798.

³¹⁴ Jacques Mallet du Pan (1749–1800), a régi hugenotta családból származó, francia újságíró. 1783-tól a párizsi *Mercure de France* című lapot szerkesztette Jean-François de La Harpe-pal együtt. A francia forradalom kitörésekor a királypárti oldalon állt, amiért is XVI. Lajos Frankfurtba küldte, hogy nyerve meg a német hercegeket egy Franciaországba irányuló intervenció ügyének. Számos forradalomellenes pamfletet adott ki, köztük egy éles támadást Bonaparte és a Direktórium ellen, amiért 1797-ben száműzték. A következő évben Londonba ment, és megalapította a *Mercure britannique* című lapot, melyre mint „Journal Britannique” Pray is hivatkozik. Vö. Hannah BARKER, Simon BURROWS, *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820*, Cambridge, 2002, 25–26.

³¹⁵ Málta a Földközi tenger stratégiai szempontból kiemelt fontosságú szigete volt. Bonaparte tudta, hogyha sikerülne a szigetet a jeruzsálemi Szent János lovagrend ellenőrzése alól kivonni, azzal rövidtávon megkönnyítené az egyiptomi expedícióban résztvevő csapatok ellátását, hosszútávon pedig növelné a francia tengeri haderő teljesítményét a térségben. A hatalomátvétel előkészítésére még 1797 decemberében Máltára küldött két ügynököt. Dolomieu – akit Pray is említ jegyzetében – maga is a lovagrend tagja volt, Possielgue pedig rokonságban állt a sziget francia konzulával. Mindketten négy hónapig maradtak a szigeten. Dolomieu feladata a lovagrend védelmi rendszerének feltérképezése volt, míg Possielgue kapcsolatot épített ki a francia nemzetiségű lovagokkal, akik akkoriban a teljes létszám kétharmadát képviselték. Az összeesküvők, – akiknek vezetője, a Pray által is megnevezett Bosredon de Ransijat, a rend kincstárnoka volt – aknamunkája révén a francia flotta egy gyors akcióval elfoglalhatta a szigetet 1798. június 11-én. Dennis CASTILLO, *The Maltese Cross: A Strategic History of Malta*, London, Westport, 2006, 100–101.

³¹⁶ A muzulmán hitű Tippu Saeb (Tippo Szahib, 1751–1799) Mysore (India) szultánja. 1782-ben lett Mysore királyságának uralkodója. Négy ún. mysorei háborúban harcolt a gyarmatosító angolok ellen. A harcok folyamán a franciákkal is szövetségre lépett.

³¹⁷ Auguste DANICAN (1763–1848), *Cassandre, ou quelques réflexions sur la révolution française et la situation actuelle de l'Europe*, melyet von Kilmory fordított le német nyelvre *Cassandra oder einige Betrachtungen über die französische Revolution und die gegenwärtige Lage von Europa* címmel.

³¹⁸ 1 német mérföld (Meile)=7500m (régében 7532,5m és 7422m).

³¹⁹ Báró krajovai és topolyai Kray Pál (1735–1804) a Szepességben, Késmárkon született. 1798-ban az itáliai, 1800-tól a németországi császári és királyi hadsereg főparancsnoka volt. 1801-ben helyezték nyugállományba. Elnyerte a Habsburg Birodalom legmagasabb katonai kitüntetésének, a Mária Terézia-rend középkeresztjét. Több más, a császári hadseregben szolgáló magyar hadvezér (Alvinczi József, Ott Károly, Sztáray Antal stb.) mellett ő is európai hírnévre tett szert a napóleoni háborúk idején.

³²⁰ A rastatti merénylet dátuma: 1799. április 18.

³²¹ Jean-André Masséna, Rivoli és Essling első hercege (1758–1817) francia katonai parancsnok a francia forradalom és a Bonapartei háborúk idején.

³²² II. Katalin 1796 novemberében bekövetkezett halála után a labilis idegzetű I. Pál (1796–1801) foglalta el a cári trónt. Ő feladva addigi semlegességét 1798 decemberében csatlakozott Anglia és Nápoly Franciaország elleni szövetségéhez, és kötelezettséget vállalt, hogy csapatokat irányít Itáliába. 1799-ben I. Pál cár Szuvorovot küldte Észak-Olaszországba, hogy az osztrákokkal egyesülve üzze ki onnan a franciákat.

³²³ Grenoble.

³²⁴ A dél-franciaországi Valence.

³²⁵ Vö. Sám15, 9.

³²⁶ Szuvorov serege április 27-én Cassanónál, július 17–19-én a Trebia mentén és augusztus 15-én Novi mellett aratott győzelmet, melynek eredményeképpen a franciák kiszorultak Itáliából.

³²⁷ Fabrizio Ruffo (1744–1827) itáliai kardinális és politikus.

³²⁸ I. Pál cár céljai között szerepelt az orosz befolyás megteremtése a Földközi-tengeren. A franciák egyiptomi hadjárata lehetővé tette az orosz és a török érdekek közeledését. Az 1798. december 23-i szerződés értelmében a törökök megnyitották kikötőiket és tengerszorosait az orosz flotta előtt. Vö. SOBOUL 1999, 370.

³²⁹ Az Anglia javasolta haditerv alapján Szuvorov Itáliából átvonult Svájcba, míg az ott állomásozó Károly főherceget átrendelték Dél-Németországba. Ez utóbbi feladata az volt, hogy a Rajna középső folyása irányában előrenyomulva támogassa a Hollandiában lévő angol-orosz haderőket. Ezen haderő-átcsoportosításnak köszönhetően tudott Masséna győzelmet aratni a Zürich mellett állomásozó orosz hadtesten. FOURNIER 1916, 316.

³³⁰ Alexander Rimsky-Korsakov (1753–1840) orosz hadparancsnok.

³³¹ Schaffhausen.

³³² A császár és a cár dinasztikus házassági szerződéssel is meg akarták erősíteni Ausztria és Oroszország szövetségét. Ennek jegyében került sor Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (1783–1801, a cár és Marija Fjodorovna cárné, született Zsófia Dorottya Augusztia Lujza württembergi hercegnő leánya) József nádorral kötött frigyére 1799. október 30-án Szentpétervárott.

³³³ Frederick, York és Albany hercege (1763–1827) III. György, angol király második fia. Tábornagyként az ausztriai erőkhez csatlakozva legyőzte a franciákat Flandriában 1793 elején, de vereséget szenvedett Hondshoote-nál, (Dunkerque-től nem messze) az év szeptemberében, és Tournai-nál 1794 májusában. 1799-ben rábízták az angol-orosz hadjárat vezetését, melynek célja a franciák által megszállt Hollandia visszaszerzése lett volna.

³³⁴ A bergeni (szeptember 19.) és a castricum (október 6.) vereségek után Frederick 1793. október 18-án kénytelen volt aláírni a békeszerződést Alkmaarban.

³³⁵ 1798. augusztus 1-jén Nelson rajtaütött Abukir kikötőjében a francia flottán, mely a Földközi-tengeren való átkeléskor sikeresen elmenekült az angol hajók elől. TULARD, 113. Pray az esemény feletti örömeinek egy epigrammában adott hangot. Vö. SZÖRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások, Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. SÜLYOK Elemér, VARGA Mátyás, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2006, 221–235.

³³⁶ A mai Dumyat (az ókorban Tamiathis, középkori nevén Damietta), város Alsó-Egyiptomban, a Nílus keleti ágának jobb partján, 12 kilométernyire annak torkolatától.

³³⁷ A törökök szeptember 9-én hadat üzentek Franciaországnak. Szeptember 22-én pedig a szultán Isztambulból meghirdette a szent háborút, vagyis a dzsihádot a franciákkal szemben, és megindultak Egyiptom felé. Bonaparte 1799 februárjában elébük ment Szíriába; Gázát, majd Jaffát könnyen elfoglalták. Ezt követően azonban „belebotlottak” Saint-Jean-d’Acre erődjébe, melyet Dzszejár pasa és Phélippeaux, Bonaparte egykori iskolatársa, védtek. Míg az erőd számára az utánpótlásról az angolok gondoskodtak, a franciák szűkében voltak az ostromhoz szükséges lövegeknek. Ráadásul fel kellett tartóztatniuk a Damaszkusz felől érkező török sereget a Tábor-hegyi csatában, április 16-án. Bonapartenak azért kellett vissza sietnie Egyiptomba, hogy szétkergeessen egy másik török sereget, ami Abukirban szállt partra július 25-én. A győzelem azonban nem sokat javított az éghajlattól szenvedő hadsereg helyzetén, ezért Bonaparte átadta a parancsnokságot Klébernek, ő maga pedig két fregattal titokban elhagyta Egyiptomot. Vö. TULARD 1997, 113–114; SOBOUL, 1999, 378.

³³⁸ Pontos információk híján Párizsban elképesztő pletykák kaptak szárnyra az egyiptomi hadjáratról. Bonaparte ellenfelei sokkal sötétebb színben tüntették fel az abukiri tengeri vereséget és a franciák egyéb egyiptomi kudarcait. A bonapartista propaganda erőltén volt, nehezen tudta elhíttetni a közvéleménnyel, hogy a „tábornokot és az itáliai elit alakulatokat elűzték Egyiptomba.” TULARD 1997, 114.

³³⁹ Az angolok is csatlakoztak Bonaparte párizsi ellenfeleihez, hogy befektítsék a tábornokot. Érzékletes tudósításokban számoltak be például arról, hogyan mészárolták le a franciák a lefegyverzett törököket. TULARD 1997, 114.

³⁴⁰ Torinó.

³⁴¹ Jóllehet már május 26-án hivatalosan visszarendelték, Bonaparte csak augusztus 23-án szállt hajóra Egyiptomban, és október 14-én érkezett Párizsba. Vö. TULARD 1997, 114–115; SOBOUL 1999, 379.

³⁴² Joseph Emmanuel Sieyès (1748–1836) egykori chartres-i püspök, aki rokonszenvezve a francia forradalmat megelőző szellemi mozgalommal írta meg híres, *Qu’est-ce que le tiers-état?* (Mi a harmadik rend?) című röpiratát. Ő fogalmazta a harmadik rend képviselőinek a nevezetes 1789. június 20-i esküt, amely szerint a nemzetgyűlés addig szét nem oszlik, amíg Franciaország alkotmányt nem kap. Robespierre bukása után lépett ismét a politikai színtérre, amikor is tagja lett a Közjóléti Bizottságnak. A bázeli béketárgyalásokon (1795) is részt vett. Később felajánlottak neki egy helyet a Direktóriumban, de azt nem fogadta el. 1798-ban mint meghatalmazott miniszter Berlinbe utazott, ahol diplomáciai feladatokat látott el. Visszatérése után belépett a Direktóriumba, s az Egyiptomból visszaérkezett Bonapartéval szövetkezve, dolgozta ki a brumaire 18-i államcsíny tervét, majd a hatalomátvétel után ideiglenes konzul lett. Vö. *Dictionnaire Napoléon*, sous la direction Jean TULARD 1987, 1574–1576. (A továbbiakban: TULARD 1987).

³⁴³ Az 1799-ben elszenvedett katonai kudarcok, „a belső ellenforradalom és a baloldali fenyegetés légkörében a kormányzat vezető politikusai is úgy érezték, hogy a rendszer megszilárdításához erősebb végrehajtó hatalomra van szükség. Mivel a törvényes úton lezajló alkotmánymódosítás éveket vett volna igénybe, úgy tervezték, hogy katonai nyomással kényszerítik rá a törvényhozó szerveket a szükséges reformok elfogadására.” A berlini követségből hazatért Sieyès 1799 májusa óta tagja volt a Direktóriumnak. Az ún. brumaire 18–19-i (november 9–10.) államcsíny az általa kidolgozott forgatókönyv szerint ment végbe. „Segítőtársai között ott volt Talleyrand, Fouché, Roederer, Lucien és Napoleon Bonaparte, valamint más főtisztviselők és katonatisztek. Bonaparténak a »kard« szerepét szánták, aki a képviselők megfélemlítése után visszavonul, s nem szól bele az új alkotmány megszerkesztésébe.” (HAHNER 1999, 498). Sieyès és Bonaparte között Talleyrand közvetített. Sieyès és Roger Ducos önként lemondtak direktori tisztségéről. Barras-t menesztették. Moulin és Gohier direktorok nem akartak lemondani, ezért őket a Luxembourg-palotába zárták fegyves őrizet alatt. Vö. TULARD 1997, 32.

³⁴⁴ A két nap alatt lezajló államcsínynek ez a Pray által említett mozzanata november 9-én történt, nem 10-én. A Vének Tanácsa elfogadta a határozatot, melyben a Vének Tanácsának és az Ötszázak Tanácsának Párizson kívüli üléséhez rendelték el, és a határozat végrehajtásával Bonapartét bízták meg. Ez utóbbinak a Vének Tanácsa előtti tett híres esküjére utal Pray. „[...] nous voulons une république fondée sur la vraie liberté, sur la liberté civile, sur la représentation nationale. Nous l'aurons, je le jure, je le jure en mon nom et en celui de mes camarades d'armes.” Az eskü szövegét közli: Philippe BUCHEZ, Pierre-Célestin ROUX-LAVERGNE, *Histoire parlementaire de la Révolution française, ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815, contenant la narration des événements, précédée d'une introduction sur l'histoire de France jusqu'à la convocation des États-Généraux*, Tome 38, Paris, Paulin, 1838, 172.

³⁴⁵ A brumaire-i államcsínyt követően, a végrehajtó hatalom gyakorlására kijelölt három ideiglenes konzul Bonaparte, Sieyès és Roger Ducos volt. Pár héten belül azonban elkészült az új alkotmány, amely kijelölte a konzulokat Bonaparte, Cambacérés és Lebrun személyében. TULARD 1997, 35, 135.

³⁴⁶ A törvényhozó hatalom négy gyűlés között oszlott meg. Csak a kormány rendelkezett törvénykezdeményezési joggal, a tervezeteket az államtanács 30, illetve 40 fős testülete dolgozta ki, ahol az első konzul elnökölt. Ezután a száztagú tribinátus elé terjesztették azokat, amelynek évente egyötödét újraválasztották. E testület megvitatta a javaslatokat, és jelezte, hogy egyetért azokkal vagy sem. A tervezet ezek után a 300 tagot számláló törvényhozó testület elé került, mely vita nélkül szavazott. A szenátus, mely hatvan, semmilyen más közhivatalt be nem töltő, legalább negyvenéves, kooptált tagból állt, választotta ki a nemzeti listák alapján a tribinátus és a törvényhozó

testület tagjait. Ez a bonyolult mechanizmus, ami a parlamenti hatalom megbénításához vezetett, Sieyès elképzelésein alapult, amelyeket Bonaparte megőrzött. Vö. TULARD 1997, 134.

³⁴⁷ Az ún. VIII. év alkotmányát 1799. december 13-án fogadták el, és 24-én léptették életbe, de csak 1800 februárjában bocsátották népszavazásra.

³⁴⁸ Valódi hatalma csak az első konzulnak, vagyis Bonaparténak volt: övé volt a törvénykezdeményezési jog, a törvények kihirdetésének a joga, az államtanács tagjai, a miniszterek és a tisztviselők kinevezésének, valamint a hadüzenetnek és a békekötésnek a joga is. A két másik konzul mindössze tanácskozási joggal rendelkezett. TULARD 1997, 135.

³⁴⁹ Francis d'Ivernois (1757–1842) a korszak nagy formátumú közgazdászainak egyike, aki a Franciaországot 1789 és 1815 között sújtó gazdasági válságok okait elemezte. A forradalom ellenségeként szülővárosában, Genfben halálra ítélték, ezért Londonba emigrált. Angliában maradt egészen 1814-ig. Műve, amelyre Pray hivatkozik a *Tableau historique et politique des pertes que la révolution et la guerre ont causées au peuple français*, London, 1799.

³⁵⁰ Johann B. SCHÉNER, *Wichtige Anekdoten eines Augenzeugen über die französische Revolution : Ein unentbehrlicher Nachtrag zu Girtanner's historischen Nachrichten und Betrachtungen*, I–II, Berlin, Leipzig, 1800.

³⁵¹ Bonaparténak 1799 novemberében sikerül lecsendesítenie a nyugati országrészek royalista felkeléseit, melyek még 1793-ban Vendée-ből indultak ki. Eredményesen tárgyalt a forradalom ellen 1792 óta gerillaharcot folytató huhogók (Les Chouans) vezetőjével is. TULARD 1997, 150–152.

³⁵² A konzulátus hatalomra jutása idején Franciaországot az Ausztria, Oroszország és Anglia alkotta második koalíció szorongatta. Bonaparte felmérte, mekkora népszerűsége tenne szert, ha az Európa elleni háborúnak véget vethetne. Először Angliához fordult, de Pitt miniszterelnök elutasította a közeledést. TULARD 1997, 164.

³⁵³ A második koalíció résztvevői közül Ausztria és Anglia nem kötött egymással szerződést, vagyis tényleg csupán az „adott szó” kötelezte őket a közös érdek szem előtt tartására. Abban ugyanis egyetértettek, hogy Franciaországot vissza kell szorítani régi határai közé, de egyéb pontokban eltérő véleményen volt a két hatalom.

³⁵⁴ Szuvorov a Szent Gotthárd-hágón át érkezett Svájcba, hogy Hotze osztrák és Korszakov orosz tábornokkal egyesülve, onnan is kiverje a franciákat. Még mielőtt azonban oda ért volna, Masséna már megszalasztotta a szövetségeseket, így Szuvorov kénytelen volt seregének maradványait (a sereg java az elemeknek esett volt áldozatul) Graubündenben át Itáliába visszavezetni. Kutuzov és Hotze veresége valamint az elemi csapások teljessé tették a vakmenő svájci expedíció kudarcát, így alig hogy Szuvorov Itáliába visszatért, I. Pál seregestül hazahívta. Vö. V. MOLNÁR László, *Szuvorov generalissimus*, Valóság, XLIII(2000)/ 6, 80.

³⁵⁵ Oroszország és a Török Birodalom között még 1798 nyarán jött létre szövetség, I. Pál orosz cár kezdeményezésére. Az egyezség célja a „Franciaország gonosz szándékai elleni közös fellépés” volt. Mihail HELLER, *Az Orosz Birodalom története*, I. kötet, ford. BALOGH Magdolna, PÁLL Erna, Osiris, Bp., 1996, 448. (A továbbiakban: HELLER 1996).

³⁵⁶ Az orosz udvar kapcsolatai a Máltai Lovagrenddel még II. Katalin cárnő uralkodása (1762–1796) idején alakultak ki. I. Pál orosz cár (1796–1801) először 12 éves korában hallott a Máltai Lovagrendről, amely iránti érdeklődése élete végéig megmaradt. 1798-ban önkényesen magára öltötte a Lovagrend nagymesterének koronáját és rendi jelvényeit, és Málta védnökének nyilvánította magát. HELLER 1996, 443, 448.

³⁵⁷ A második koalíció győzelmei után Ferenc császár arra törekedett, hogy a régi lombardiai területek mellett a három pápai legatiót (Ferrara, Bologna és Romagna), valamint Piemontot is megszerezze Ausztria számára. Az oroszok gyanakodtak, de az Anglia által javasolt haditerv, mely szerint Szuvorov Itáliából átvonult Svájcba (vö. XXIV, 4.), elodázta a szövetségből való kilépésüket. 1799 novemberében azonban, amikor Ancona közös foglalása miatt az orosz és osztrák hadvezetés vitába keveredett, Szuvorov végleg hazaindult. FOURNIER 1916, 316.

³⁵⁸ Michael von Fröhlich (1740–1814). Az osztrák haderő parancsnoka Ancona ostrománál 1799. október 14-től november 13-ig.

³⁵⁹ A Szent Bernát hágón való átkelésre 1800. május 20-án került sor.

³⁶⁰ Marengo, a mai Spinetta Marengo, falu Itália Alessandria tartományában, Genovától mintegy 90 kilométernyi távolságra.

³⁶¹ A marengói csata 1800. június 14-én zajlott le. Michael Friedrich von Mélas (1729–1806) osztrák tábornok vezette haderő 30 ezer főt számlált és 100 ágyúval rendelkezett. Ezzel szemben a franciák (a vezérek Bonaparte és Kellerman voltak) a csata elején 22 ezren, majd Desaix marsall érkezése után is csak 28 ezren voltak, és mindössze 15 ágyú tüzérvél bírtak, (Pray értesülései tehát a 70 ezres francia haderőről nem megalapozottak.). A csata délelőtt 9 és délután 5 óra közti szakaszában úgy tűnt a császáriak nyerik a csatát, Mélas el is küldött egy lovas futárt a császárhoz a győzelmi jelentéssel. Ekkor azonban megérkezett a Louis Charles Antoine Desaix vezette erősítés, melynek segítségével végül Bonaparte győzelmet aratott. Vö. TULARD 1987, 1136–1137. A csata után Mélas aláírta az egyezményt, miszerint Ausztriának ki kell ürítenie Piemontot, Lombardiát és Ligúriát. TULARD 1997, 166.

³⁶² Bonaparte a marengói csata után, még milánói tartózkodása idején levelet írt Ferenc császárnak, melyben a békét ajánlta a császárnak a campoformiói feltételek alapján. A bécsi udvar azonban még mindig nem hitte el, hogy a hadihelyzet olyannyira kedvezőtlen lenne, hogy ezen az alapon kellene tárgyalnia. Ezenfelül 1800.

június 20-án megegyeztek Angliával egy tetemes pénzbeli segítségért cserében, hogy 1801 februárjáig Franciaországgal nem fognak különbékét kötni, legfeljebb abban az esetben, ha Bonaparte nem ragaszkodik az eddigi feltételekhez, és Anglia számára is kedvező javaslatokat tesz. Ebben az értelemben foglamzták meg tehát a császárnak az első konzulhoz intézett válaszát, és kézbesítését Joseph Saint Julien gróf osztrák tábornokra bízták. A gróf, minthogy már nem találta Bonapartét Milánóban, Párizsba utazott, ahol is Talleyrand meggyőzte, hogy felhatalmazása béketárgyalásokra is szól, s amennyiben ezzel a jogával nem él, azonnal újból kitor a háború. Saint Julien gróf, noha Thugut kancellár eltiltotta bárminemű tárgyalástól, július 28-án aláírta a campoformiói megegyezésen alapuló előzetes békefeltételeket. Géraud Christophe Michel Duroc-t (1772–1813), Frioul hercegét, Bonaparte bizalmasát azért rendelték Saint Julien gróf mellé, hogy vele együtt megérkezvén Bécsbe, ott várja be, amíg a császár szignálja az iratot, majd álljon elő újabb követelésekkel: Mantua és Peschiera várának lerombolásával, a toscanai nagyherceg pápai legatciókba való helyezésével. FOURNIER 1916, 333–335.

³⁶³ Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838). Autun püspöke volt, amikor 1789-ben a rendi gyűlés képviselőjévé választották. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben javasolta az egyházi javak államosítását, és támogatta a papság számára kidolgozott polgári alkotmányt. Miután elhagyta a papi pályát, diplomáciai képviselő lett Londonban (1792), ahova emigrált, mielőtt Amerikába utazott (1794). 1796-ban visszatért Franciaországba, s kinevezték a Direktórium külügyminiszterének (1797–1799). A brumaire-i államcsíny után visszakarta miniszteri tárcáját.

³⁶⁴ Károlyváros (Karlovac), a horvát határőrvidék egykor kiemelkedő fontosságú katonavárosa a pozsareváci békétől (1718) kezdve mindinkább elveszítette katonai jellegét, és a 18. század végére a kereskedelem lett a fő profilja. Katonai karrier szempontjából valószínűleg „parkolópályának” minősült.

³⁶⁵ Az optikai telegráfot Claude Chappe (1763–1805) francia feltaláló és társai fejlesztették ki, és mutatták be 1792-ben. A gyakorlatban is jól bevált szemaforrendszer hamarosan behálózta egész Franciaországot.

³⁶⁶ 1800. december 2–4-én a Moreau vezette rajnai hadsereg a Hohenlinden melletti csatában tönkrevverte János főherceg osztrák seregét. A Jánost felváltó Károly főherceg fegyverszünetet kért, amit december 25-én Steyrben írtak alá. TULARD 1997, 167.

³⁶⁷ Ausztria félreállítását után csak Anglia és Oroszország tartotta magát mint Franciaország ellenségei. Bonaparte joggal reménykedhetett az orosz támogatásban, minthogy I. Pál cár egyrészt csodálattal tekintett rá, másrészt egy, a cári udvarban megalakult franciabarát párt segítségére is számíthatott. Esélyeit növelte, hogy I. Pál Málta miatt elszakadt az angol szövetségétől, és még 1800 decemberében létrehozta a Semlegesek Ligáját Svédország, Dánia és Poroszország részvételével, így zárva el a brit kereskedelem fontos útvonalait TULARD 1997, 168.

³⁶⁸ A marengói győzelem után a franciák vereséget mértek Kray osztrák seregére Bajorországban, majd Hohenlindénél (lásd az előbbi jegyzetet) arattak győzelmet. Ezután Ausztria úgy határozott, hogy tárgyalásokba bocsátkozik Franciaországgal. Az osztrák kancellár Ludwig Cobenzl (1753–1809) Lunéville-ben, 1801. február 9-én aláírta a békeszerződést, amely megerősítette a campoformiói béke Itáliára, Belgiumra és Rajna mentére vonatkozó részleteit. Egyedül Velence maradt az osztrákok kezén, akik ugyanakkor elismerték a Batáviai, Helvét és Cisalpin Köztársaságot, melyek közül ez utóbbi Modena és a Legációk területeivel bővült. A rastatti kongresszus alapvetéseinek elfogadása pedig azt jelentette, hogy a császárnak el kellett tűrnie a francia beavatkozást a Rajna bal partját elvesztő birodalmi hercegek kártalanítási ügyébe. Vö. TULARD 1997, 166–167, FOURNIER 1916, 340–341.

³⁶⁹ Koppenhágának az angol flotta általi, 1801. április 2-án végrehajtott bombázása felgyorsította az orosz-svéd-dán-porosz szövetség bomlását. TULARD 1997, 168.

³⁷⁰ I. Pál cárral az angolbarát párt által felbujtott tisztak végeztek 1801. március 11-én. A hivatalos verzió szerint az uralkodó szélütés következtében hunyt el. Az új cár, I. Sándor azonnal bejelentette Oroszország Angliához való közeledési szándékát. Vö. HELLER 1996, 396–398; TULARD 1997, 168.

Pray György *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés)

Dolgozatom lényegi részét Pray György (1723–1801) jezsuita történetíró kéziratban maradt művének, az *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum*nak a szövegközlése képezi. A mű, ahogyan azt a cím is sugallja, egy rövid lélegzetű, vázlatjellegű munka. Témája a három uralkodó, II. József, II. Lipót és I. Ferenc magyar királyok regnálása alatti fő bel- és külpolitikai események egyes évekhez kapcsolódó ismertetése. Az időszak, amelyet az írás átfog, az 1780-tól, vagyis II. József trónra lépésétől, egészen 1801 áprilisáig, a koppenhágai ütközetig tartó huszonegy esztendő. Prayt súlyos betegsége, majd 1801 szeptemberében bekövetkező halála akadályozta meg abban, hogy folytassa az írást.

A szövegközlés a műnek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető példányának (Quart. Lat. 310.) szövegén alapul. Az ettől különböző szövegváltozatokat, így a végleges szöveg alapján készült egyik másolat, valamint Pray saját kezű piszkozatpéldányának eltéréseit kritikai apparátus formájában jelöltem. A műhöz végjegyzet formájában írt magyarázó (tárgyi) jegyzetek is kapcsolódnak.

A szövegközlést egy bevezető tanulmány előzi meg, mely két nagyobb tematikai egységből áll. Az első rész Pray utolsó, nagyobb volumenű történetírói vállalkozásával, a *Historia regum Hungariaeval* (Buda, 1801) foglalkozik. Pray ennek, a honfoglalástól egészen Mária Terézia 1780. évi haláláig vezetett, három kötetes királyságtörténetének, vélhetőleg a folytatásaként kezdte el az *Epitome* írását. A tanulmány első részében ezért a *Historia regum Hungariae* keletkezési körülményeit, lényeges tartalmi elemeit, és az olvasóközönség részéről történő fogadtatását kívántam bemutatni.

A *Historia regum Hungariae* megírásával a bécsi udvar bízta meg Prayt 1788-ban, aki mint *historiographus regius*, történetírói tevékenységét az udvar szolgálatába állította. A császár távlati céljai között szerepelt ugyanis a magyar államjog és a rendi alkotmány megváltoztatása. A király eredetileg egy ún. *historia statistica* (államtörténet, *Staatsgeschichte*) megírására adott megbízást Praynak, amely az említett alkotmánymódosító törekvések történeti alátámasztását szolgálta volna. Prayt a mű megírása során két erőteljes vélemény befolyásolta. A bécsi udvar részéről Izdenczy József államtanácsos az aktuálpolitikai érdekek szolgálatába akarta állítani a készülő munkát.

Skerlecz Miklós ezzel szemben egy szakmai-tudományos megközelítést javasolt Praynak, amennyiben a korban igen népszerű statisztikai (lényegében országleírás körébe tartozó) művek szempontrendszerét tartotta követendőnek egy államtörténet számára.

Az 1801-ben megjelent *Historia regum Hungariae* nem *historia statistica*, amennyiben az állam részterületeinek változásait nem követi nyomon a történeti események folyamában. Az államszervezet fő összetevőinek kialakulását és változásait a 155 oldalnyi terjedelmű bevezetés, a *Notitiae praeviae* van hivatva bemutatni. Ezt követően azonban a mű nem más, mint Magyarország rövid, összefoglaló történelme 1780-ig.

A *Historia regum Hungariae*ban lezárt eseményismertetés az *Epitomé*ban folytatódik II. József trónra lépésével. A bevezető tanulmány második felének témája maga az *Epitome*. Ez utóbbi részben térek ki a mű példányaira, azok történetére, a mű keletkezési körülményeire, a Pray által idézett forrásokra is. A mű rövid tartalmi bemutatása után a szövegközlés alapelveit, illetve az annak során felmerült nehézségeket, illetve az ezek megoldását ismertetem.

Orsolya Báthory

György Pray's *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* (introductory study and text edition)

The essential part of my thesis is the text edition of György Pray (1723-1801) Jesuit historian's work the *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* which has existed only in manuscript so far. As its title suggests this work is a short, outline-like one. It presents the main inner and external political events of the period between 1780 and 1801. The line of events starts from the ascending to the throne of Joseph II, and the last event mentioned is the battle of Copenhagen on the 2nd of April 1801. His severe disease and death in September of 1801 prevented Pray from continuing his work. The text edition is based on the copy which can be found in the Manuscript Collection of the Széchényi National Library (Quart. Lat. 310.). I showed the different text versions such as the copy which had been made from final text or the differences of Pray's handwritten drafts in a form of a critical apparatus.

The text edition is preceded by an introductory study which has two main thematic parts. The first one deals with Pray's last larger scaled historian's enterprise, the *Historia regum Hungariae* (Buda, 1801). Pray probably started the writing of the *Epitome* as the continuation

of this three-volume-long kingship history which had been led from the Hungarian conquest to the death of Maria Theresa in 1780.

It was the Viennese court which commissioned Pray by the writing of the *Historia regum Hungariae* in 1788. Pray had entered the Viennese court's service as *historiographus regius*. Among his further goals the emperor had the alteration of the Hungarian state law and the feudal constitution. Originally the king trusted Pray with the writing of a so-called *historia statistica* (state history, *Staatsgeschichte*) which would have served as the historical support for the aforementioned efforts for constitutional changes. On behalf of the Viennese court József Izdenczy state councillor wanted the work to serve actual political interests. On the other hand Miklós Skerlecz suggested a professional-scientific approach to Pray as he believed the contemporarily very popular statistical points of view to be followed for the purposes of a state history.

The *Historia regum Hungariae*, which appeared in 1801, is not a *historia statistica* as it does not follow the changes of the parts of state in the course of the historical events. The formation and the changes of the main elements of the state organization are supposed to be presented by the 155-page-long introduction, a *Notitiae praeviae*. However, after this the work is just the summarizing history of Hungary until 1780.

The event presentation closed in the *Historia regum Hungariae* is continued in the *Epitome* with the coming to the throne of Joseph the Second. The topic of the second part of the introductory study is the *Epitome* itself. In this latter part I talk about the copies of the work, the stories of the copies, the circumstances of the formation, the sources quoted by Pray. After a short content presentation I present the basic principles of text edition, the occurring hardships of the publication, and their solutions.

Felhasznált irodalom

- A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979
- ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, praefat, rec. Aemilius JAKUBOVICH, annot. Desiderius PAIS, Budapestini, 1937 (Scriptores Rerum Hungaricarum, I)
- ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford., utószó, jegyz. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 1999
- BALLAGI = BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888
- BARKER, Hannah, Simon BURROWS, *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820*, Cambridge, 2002
- BARTA János, ifj., *A tizennyolcadik század története*, Bp., Pannonica 2000
- BARTONIEK Emma, *Az Árpádok trónöröklési joga*, Száz, LIX-LX (1925–1926), 785–841.
- BÁTHORY Orsolya, *Pray György egy kiadatlan epigrammája*, ItK 112 (2008)/5-6, 741–745.
- BEALES 1987 = Derek BEALES, *Joseph II, I – In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780*, Cambridge, 1987
- BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792) = Magyarország története 1790–1848*, I, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Bp., Akadémiai, 1980
- BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*, Bp., OSzK, 1981
- BERTÉNYI Iván, *Magyarország az Anjouk korában*, Bp., Gondolat, 1987
- BIBL, Viktor, *Kaiser Franz. Der letzte römisch-deutsche Kaiser*, Leipzig und Wien, 1937
- BIRO, I = BIRO, S. S., *The German Policy of Revolutionary France, A study in French Diplomacy during the War of the First Coalition 1792–1797*, I, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957
- BITTNER 1909, II = Ludwig BITTNER, *Chronologisches Verzeichnis der Österreichischen Staatsverträge*, II, 1763-1847, Wien, 1909
- BLAKE, N., Richard L., *The Illustrated Companion to Nelson's Navy*, Stackpole Books, 2005
- BLANNING, T. C. W., *The French Revolution in Germany: occupation and resistance in the Rhineland, 1792–1802*, Oxford, Oxford University Press, 1983
- BOULAY, Helga, *Le journalisme politique en mutation: l'exemple du Politisches Journal de Gottlob Bendict von Schirach dans les années 1780 = Les limites de siècles: lieux de ruptures novatrices depuis les temps modernes : actes du colloque international*, réd. Marita GILLI, Franche-Comté, 1998
- BÖHM, Constantin Edler von, *Die Handschriften des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, Wien 1873

-
- BRUCKNER János, *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár (1780-1784)*, MKSz, LXXII (1956)/2, 112–137.
- BUCHEZ, Philippe, ROUX-LAVERGNE, Pierre-Célestin, *Histoire parlementaire de la Révolution française, ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815, contenant la narration des événements, précédée d'une introduction sur l'histoire de France jusqu'à la convocation des États-Généraux*, Tome 38, Paris, Paulin, 1838
- BURKE, Edmund, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, published by Paul LANGFORD, W. B. TODD, L. G. MITCHELL, Oxford, 1989
- BURKE, Edmund, *Töprengések a francia forradalomról*, ford. KONTLER László, Bp., Atlantisz, 1990
- CASTILLO, Dennis, *The Maltese Cross: A Strategic History of Malta*, Westport, London, 2006
- CSOKONAI Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r., jegyz., BORBÉLY Szilárd, Bp., Akadémiai, 2002
- CSORBA László, VELKEY Ferenc, *Reform és forradalom (1790–1849)*, Debrecen, Csokonai, 1998
- CZEROVSZKI Mariann, KASZA Péter, *Hierakologoi = „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 333–339
- DESMOULINS, Camille, *Oeuvres de Camille Desmoulins; recueillies et publiées d'après les textes originaux augmentées de fragments inédits, de notes et d'un index et précédées d'une étude biographique et littéraire*, par M. Jules CLARETIE, 1874
- DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete és iratai*, I-IV., Bp., 1925–1944
- DÜMMERTH Dezső, *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében*, Filológiai Közlemények, 391–412.
- ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története 1667-1935* (A királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem története, II. kötet), Bp., 1936
- EGEDY Gergely, *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*, Bp., Századvég, 2005
- EMBER Győző, *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában*, Száz, LXX (1936)/7-8, 241–281.
- EMÖDI András, *A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, Budapest-Szeged, 2002
- EMÖDI András, *Nagyváradi katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára*, MKSz, 119 (2003)/ 4, 413–428.

-
- FEJTŐ = FEJTŐ Ferenc, *II. József*, Bp., Atlantisz, 1997
- FENYŐ István, *Figyelő szemmel*, Bp., Szépirodalmi, 1976
- FÖLDI Pál, *Mária Terézia magyar tábornagya: Hadik András élete*, Bp., Anno, 2008
- FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*, I, Bp., 1901
- FREMONT-BARNES, G., *Encyclopedia of the Age of Political Revolutions and New Ideologies, 1760–1815*, Westport, London, 2007
- FURET 1996 = François FURET, *A francia forradalom története*, Bp., Osiris, 1996
- FOURNIER 1916 = August FOURNIER, *I. Napoleon életrajza*, I, ford. SUPKA Géza, Bp., 1916³
- GONDA–NIEDERHAUSER 1998⁶ = GONDA Imre, NIEDERHAUSER Emil, *Habsburgok, Egy európai jelenség*, Bp., Pannonica, 1998⁶
- GRAB, A. I., *Napoleon and the transformation of Europe*, New York, Palgrave Macmillan, 2003
- GREGORY, Desmond, *Napoleon's Italy*, London, 2001
- GURKA Dezső, *A rassz fogalma körüli vita mint a göttingai tradíció és a kanti filozófia kapcsolódási pontja*, Magyar Filozófiai Szemle, 2003/4, 461–478.
- H. BALÁZS 1963 = H. BALÁZS Éva, *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz*, Századok XCVII(1963)/6, 1187–1206.
- H. Balázs 1977 = H. BALÁZS Éva, *Szabadkőművesség a XIX. században*, Világosság, 1977/4, 216–223.
- H. BALÁZS 1987 = H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987
- H. BALÁZS 1989 = H. BALÁZS Éva, *A jozefinus program menetrendje = Magyarország története, 1686–1790*, II, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1989, 1035–1036.
- HAHNER 1999 = *A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk., ford. HAHNER Péter, Bp., Osiris, 1999
- HAJDU 1982 = HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1982
- HAJDU 1983 = HAJDU Lajos, *A közjó szolgálatában*, Bp., Magvető, 1983
- HAJNÓCZY József, vál., bev., jegyz. POÓR János, Bp., Új Mandátum, 1998,
- HALLENDORF, Carl, SCHÜCK, Adolf, *History of Sweden*, Stockholm, 1929
- HATIN, Eugène, *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, V., Paris, 1860
- HAYCRAFT = John HAYCRAFT, *A francia forradalom nyomában*, Budapest, é.n.

-
- HEER, Friedrich, *Das Heilige Römische Reich*, Bern, 1967
- HELLER 1996 = Mihail HELLER, *Az Orosz Birodalom története*, I, ford. BALOGH Magdolna, PÁLL Erna, Osiris, Bp., 1996
- HERTZBERG = E. F. von HERTZBERG, *Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités, et autres actes et écrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prusse 1756–1790*, I-III, Berlin, 1789–1791
- HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*, Bp., 1920
- HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története*, Bp., Magyar Történelmi Társulat (A magyar történettudomány kézi könyve, I. 3/A), 1925
- HÓMAN Bálint, *Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar történelmi Társulat, 1938
- HORMAYR, Joseph von, *Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten des österreichischen Kaiserstaats*, XI. Bändchen, Wien, 1807
- HORN MELTON, James Van, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003
- HORVÁT István *1843-ik évi Emlékirata a Nemzeti Múzeum könyvtáráról*, MKSz, 1887, 224–238.
- HORVÁTH Pál, *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*, Bp., Gondolat, 1974
- HORVÁTH Róbert, *Hatvani István professzor (1718–1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei*, Bp., Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, 1963
- HUNT, L. A., *Engraving the Republic: Prints and Propaganda in the French Revolution*, *History Today* 30 (1980), 11–17.
- HUNT, L. A., *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Berkeley, 2004²⁰
- HUYGENS, R. B. C., *Ars edendi, A practical introduction to editing medieval Latin texts*, Brepols, Turnhout, 2000
- JANKO, W. E. von, *Laudon's Leben*, Wien, 1869
- JENTGENS, Stephanie, *Kassandra, Spielarten einer literarischen Figur*, Osnabrück, Georg Olms Verlag, 1995
- KARÁCSONYI János, *Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére*, Múzeumi és könyvtári értesítő, 1911 (V. évf.), 289–293.
- KATONA XXI = KATONA, S., *Historia critica regum Hungariae*, Tom. XXI, Budae, 1810
- KATONA, S., *Historia critica regum Hungariae*, Tom. XXII, Budae, 1802
- KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, szerk., jegyz., SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987

-
- KERESZTURY = KERESZTURY József, *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum, quae regnante (...) Josepho II. pro regno Hungariae et ei adnexis provinciis, magno item principatu Transilvaniae condita sunt*, Pars I–II, Viennae, 1788
- Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789–1867*, összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkaközössége, Bp., OSzK, 1950
- KOLLAR, A. F., *Historiae iurisque publici regni Ungariae amoenitates*, Vindobonae, I–II, 1783,
- KONTLER László, *William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában*, Korall, 2006/23, 133–154.
- KOSÁRY Domokos, *A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén = A magyar hivatalos statisztika történetéből, Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és referátumai*, Bp., Statisztikai Kiadó, 1968
- KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980
- KÖLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811*, vál., bev. SZAUDER József, Bp., Akadémiai, 1968
- KRISTÓ Gyula, *Szent István király*, Bp., Vince, 2001
- KRISTÓ Gula, *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*, Bp., Akadémiai, 2002
- KULCSÁR Krisztina, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*, Bp., Gondolat, MOL, 2004
- LÁNG Lajos, *A statisztika története*, Bp., k.n., é.n.
- LEBRUN, Richard, *Joseph de Maistre's Life, Thought and Influence: Selected Studies*, Montreal, McGill-Queen's Press, 2001
- LISCHERONG Gáspár SJ, *Pray György élete és munkái*, Bp., 1937
- LOCK, F. P., *Edmund Burke, Volume II, 1784-1797*, Oxford, 2006
- LUKÁCS, Ladislaus, S. I., *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, Pars III, Romae, 1988
- MACKEY, A. G., HAYWOOD, H. L., CLEGG, R. I., *Encyclopedia of freemasonry*, Part 3, Kessinger Publishing, 2003
- MACKNIGHT, Th., *History of the Life and Times of Edmund Burke*, Volume III, London, 1860
- Magyar alkotmánytörténet*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Osiris, 2003⁵
- Magyar Katolikus Lexikon*, III, szerk. Dr. DIÓS István, VICZIÁN János
- Magyar Törvénytár, 1000–1526. évi törvényczikkek*, ford., jegyz. NAGY Gyula, Bp., Franklin, 1899

-
- Magyar Törvénytár, 1608–1657. évi törvényczikkek*, ford., KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin, 1900
- Magyarország történeti kronológiája, 2*, főszerk. BENDA Kálmán, Akadémiai, Bp., 1982
- MARCZALI = MARCZALI Henrik, *Magyarország története II. József korában*, I-III, Bp., 1882–1888
- MARCZALI Henrik, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711–1815)*, Bp., 1898
- MARCZALI 1907 = MARCZALI Henrik, *Az 1790-91. országgyűlés*, I-II, Bp., 1907
- MÁTRAY Gábor, *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre*, Pest, 1868
- MARX, K. – PLAUT, E. A. – ANDERSON, K. – EDGCOMB, G, *Marx on suicide*, Northwestern University Press, 1999
- MISKOLCZY István, *Bajtay J. Antal*, Bp., 1914
- MITROFANOV, Paul von, *Joseph II. seine politische und kulturelle Tätigkeit*, aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt von V. von DEMELIČ, mit einem Geleitwort von Dr. SCHLITTER, Hanns, Wien und Leipzig, 1910
- MORI, Jennifer, *William Pitt and The French Revolution, 1785–1795*, Edinburgh, Keele University Press, 1997
- NAGY 1971 = NAGY István, *A Magyar Kamara 1686–1848*, Bp., Akadémiai, 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 3.)
- NAPOLÉON, Jean Baptiste Philibert VAILLANT, *Correspondance de Napoléon Ier publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*, Tome II, Paris, Imprimerie Impériale, 1859
- NIEDERHAUSER Emil, *Mária Terézia élete és kora*, Bp., Pannonica, 2004
- O'BRIEN, C. C., *The Great Melody: a thematic biography and commented anthology of Edmund Burke*, Chicago, 1994
- PAINTNER Mihály, *Pray György életrajza*, kéziratból kiadta GÁLOS Rezső (Különnyomat a győri női felső kereskedelmi iskola értesítőjéből), Győr, 1937
- PÁNDI Lajos, *Köztes-Európa 1763–1993*, Bp., Osiris-Századvég, 1995
- Polgárosodás és szabadság, (Magyarország a XIX. században)*, szerk. VELKEY János, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999
- PRAY G., *Specimen hierarchiae Hungariae complectens eriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae (...)*, Pars II, Posonii et Cassoviae, 1779
- PRAY, G., *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, Budae, 1799
- PRAY 1801 = PRAY, G., *Historia regum Hungariae*, I-III, Pestini, 1801

-
- PRAY, G., *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis autore Georgio Pray canonico quondam Magno-Varadiensi. Opus postumum cum XVI tabulis aeri incisus*, Budae, 1805
- PRUZSINSZKY Sándor, *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2001
- Ratio Educationis, Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyzetekkel ellátta MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981
- REINALTER, Helmut, *Die Freimaurer*, München, C.H. Beck Verlag, 2000
- RÉNYI Zsuzsa, *Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartzner Márton Statistik des Königreichs Ungarn című művében*, Századok CXXII(1988)/3,
- SÁRA János, *A Habsburgok és Magyarország 950-1918*, Bp., Athaeneum 2000 Kiadó
- SCHAMA = Simon SCHAMA, *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*, Ford. M. NAGY Miklós, Bp., Európa, 2001
- SCHELS, J. B., *Kaiser Leopold II, Geschichte Oestreichs unter seiner Regierung 1790–1792*, Wien, 1837
- SCHÖN István, *Első nemzeti intézményeink megalakulása és a szabadkőművesek*, Magyar Tudomány, 2000,
- SHEEHAN, James J., *German History, 1770–1866*, Oxford University Press, 1989
- SINKOVICS István, *Pray György diplomatikája*, Levéltári Közlemények, XLIV–XLV, 525–546.
- SCHWARTNER 1798 = SCHWARTNER, Martin v., *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest, 1798
- SKERLECZ Miklós báró *Művei*, ford. BERÉNYI Pál, Bp., 1914
- SOBOUL 1999 = Albert SOBOUL, *A francia forradalom története 1789–1799*, Bp., Kossuth, 1999.
- SOÓS István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005
- STOEGER, J. N., *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, Viennae, 1855
- STRADA = STRADA Ferenc, *Izdecny József, az államtanács első magyar tagja*, A gróf Klebelsberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, Bp., 1940, 54–149.
- STRASSER, Kurt, *Die Wiener Presse in der Josephinischen Zeit*, Wien, 1962
- SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről*, Bp., Balassi, 2006
- SZABADOS György, *Katona István történetírói időszerűségéről*, ItK CXII (2008)/5-6, 679–699.

-
- SZABÓ Flóris, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSzK, 1981,
- SZAKÁLY Orsolya, *A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete, báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben*, Századok, 139(2005)/5, 1207–1232.
- Szent Istvántól Mohácsig. *Források a középkori Magyarországról*, összeáll. BLAZOVICH László, KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc, Szeged (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 6), 1994
- SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi kar története, 1635–1935*, Bp. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, 4), 1935
- SZOKOLAY Katalin, *Lengyelország története*, Bp., Balassi, 1997²
- SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, ItK, CI/1-2 (1997), 16–24
- SZÖRÉNYI László, *Palma Ferenc Károly történetírói munkássága = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, Szeged, JATEPress, 1999, 165–174.
- SZÖRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások, Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. SULYOK Elemér, VARGA Mátyás, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2006, 221–235.
- SZÖRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete = Classica, mediaevalia, neolatina, acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habitu*, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 199–207.
- SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*, MKSz, 1915/1-2, 5–28.
- Tanulmányok Werbőczy Istvánról*, szerk. HAMZA Gábor, BOÓC Ádám, BUZÁDY Csongor, Bp., (MF könyvek, 21), 2001
- THALLÓCZY Lajos, *Pray György, s a Magyar Korona melléktartományai*, Századok XXII(1888), 523–532.
- TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában, 1790–1823*, Bp., (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai, 21), 1963
- TÓTH ANDRÁS, VÉRTESY MIKLÓS, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561 – 1944)*, Bp., 1982
- TÓTH-BARBALICS = TÓTH-BARBALICS Veronika, *Sok hűhó Münchenért: harc a bajor örökség körül 1778–1779-ben*, Sic itur ad astra, 14 (2002)2/3, 86–149.
- Treaties between Turkey and Foreign Powers 1535–1855*, compiled by the British Foreign Office, London, 1855

-
- TULARD, Jean, FAYARD, Jean-François, FIERRO, Alfred *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789–1799*, Paris, 1987
- TULARD 1987 = *Dictionnaire Napoléon*, sous la direction Jean TULARD, Paris, Fayard, 1987
- TULARD 1997 = Jean TULARD, *Bonaparte*, ford. HOLUB Krisztina, Bp., Osiris, 1997
- V. MOLNÁR László, *Szuovorov generalisszimusz*, Valóság, XLIII(2000)/6, 70–81.
- WACHSMUTH, Wilhelm, *Das Zeitalter der Revolution: Geschichte der Fürsten und Völker Europa's seit dem Ausgange der Zeit Friedrichs des grossen*, Leipzig, 1847
- WEHLI Tünde, *Négy wolfenbütteli corvina = Uralkodók és corvinák, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján (2002. máj. 16.–aug. 20.)*, szerk. Karsay Orsolya, Bp., OSzK, 2002, 103–105.
- WEST, M. L., *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor, Budapest, 1999
- WIEMMER Éva, Joseph Grossing kéziratok szótárai az Egyetemi Könyvtárban, MKSz, 1986/1, 17–38.
- WIX Györgyné, *Egy magyar jakobinus könyvtára, (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban)*, OSZK évkönyv, 1991/1993, 395–427.
- ZENKER, Ernst Viktor, *Geschichte de Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*, Wien und Leipzig, 1892
- ZSOLDOS Attila, *Szent király szabadjai, Fejezetek a várjobbágyság történetéből*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1999

A szerzőnek a dolgozat témájához kapcsolódó további publikációi

- BÁTHORY Orsolya, *Pray György II. József-képe = Summa, Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2007, 30–32.
- BÁTHORY Orsolya, *Pray György Dudith András életéhez = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2009, 35–41.
- BÁTHORY Orsolya, *György Pray's Unpublished Manuscript: Epitome rerum sub Josepho II., Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum = Classica - Mediaevalia - Neolatina 3.*, edd. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debreceni, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2009, 407–17.

et subrogati a Legatis Anglorum et Hollandiae ...
 Comendat in his actibus Augustus, et in Romano die ...
 videri debent. Tum, deinde ...
 scripta, induit ab anno 1179 ...
 clausa. (A)

II. fulcitur Bona Concordia Taliter magis geruntur, quam ...
 magis et non minus visum, quod aliqui necessarium putant,
 ut Legati Comitalium novum summum fenum se obstringant,
 et subrogati a Legatis Anglorum et Hollandiae ...
 Comendat in his actibus Augustus, et in Romano die ...
 videri debent. Tum, deinde ...
 scripta, induit ab anno 1179 ...
 clausa. (A)

Comendat in his actibus Augustus, et in Romano die ...
 videri debent. Tum, deinde ...
 scripta, induit ab anno 1179 ...
 clausa. (A)

(a) Honnberg Recueil etc.
 Vol. 2. p. 44. — 141.
 cum a ad Comendat in his actibus Augustus, et in Romano die ...
 videri debent. Tum, deinde ...
 scripta, induit ab anno 1179 ...
 clausa. (A)

Gloria
 ?
 Patri et Filio
 & Spiritui Sancto

us antiqua ...
 Pontifex ...
 ...
 ...
 ...
 ...

(c) Long. A. v. s. p. v.
 S. 18.
 ...
 ...
 ...
 ...

(d) ...
 ...
 ...
 ...

Accum quoque est, ut de congressum, qui in pro de ultimo
 Decembris ...
 ...
 ...
 ...

an. 1670. fol. 30. an. 1671. fol. 27. an. 1672. fol. 3. an. 1673. fol. 7. an. 1674. fol. 7. an. 1675. fol. 12. an. 1676. fol. 12 et 13.
 an. 1677. fol. 4. — an. 1677. fol. 8.

Az Epitome piszkozatpéldányának egy nehezebben kiolvasható oldala. EKK, Coll. Pray. Tom. 68. 1. köteg, 85r.

duo praesidia, agro Mediolanensium proxima, praecipue Tortonam
 Gallis, instar depositi, ad tempus cadet; liberumque eis aditum
 in Italiam permittet; Sardinia vero interim in eo, quo nunc est,
 statu permaneat: postremo, si qui, Gallorum gratia, in regem,
 et rem publicam, confuissent, hos punire, ne ausit. (a) Haec
 fuere capita probrosa pacis, qua regi, etiam in publicos
 regni sui hostes animadvertendi potestas adenta est, cuius re-
 rem, simulata facie foederis, (b) extortam, ne barbari quidem,
 hosti justis armis victo, dictassent.

Atque haec secundum formam pacis universalis videntur
 transacta fuisse, quam quinque reguli Parisini, quibus re-
 rum summa credita est, ^{longo antea tempore} designarunt, no-
 visque, suo arbitratu, regionibus dominari dare, et Germa-
 niam membratim discernere, primamque illius constitutionem
 funditus convellere decreverant. Designatio autem fuit hu-
 jusmodi: Valli Belgicas, provincias Sabaudiam, Comitatum
 Nivernensem, Ducatum Luxemburgicum, ^{et} ^{longo antea} ^{tempore} ^{designarunt} ^{et} ^{Germa-}
 Trajecto ad Mosam, Brunnico, et Mompelgardensi Princi-
 patu, sibi servabunt; Hollandis quidem suas provincias
 relinquent, imperatam tamen pecuniam quotannis solvere
 cogentur. Caesari, pro Belgio Bavariam, praeterea epi-
 scopatus, Salisburgensem, Augustanum, Herbipolensem, Fri-
 singanum, et Passaviensem, cum Mergerheimio cedent; re-
 gi Borussiae, praeter Curlandiam, episcopatus Dambergen-
 sem, et Hildesensem, tum quae Ducatu Bremensi, et Ver-
 densi, ad mare Germanicum vicina sunt, et continente tractu
 portui Embdano iunguntur, quo mari etiam valere possit, domant:
 Electori Palatino, pro Bavaria, statum Pontificum tribuunt:
 Trevirensis, Moguntinus, et Coloniensis Electoratus, cum
 reliquis episcopatibus, Praeposituris, et Commendis Teutonici
 Ordinis, pro abolitis decem habebuntur, cuius tamen Ele-
 ctori decies centena librarum millia, ceteris autem pensio, quae
 cuiusvis conditioni admenta sit, dum vivent, tribuetur. haec

(a) Ferrus, Abbatem Lyces orasse, ut rex Parisios accessatus,
 quasi veniam petiturus. Simili fasces olim cum Duce Senu-
 casium usus est Ludovicus XIV. Nulcum tamen interhunc, et illum in-
 terest. (b) Videntur confederationes hujus seculi nulcum similitudinis
 habere cum mercibus, quarum pretia, pro spe lucri vendentium, aut
 ementium cupiditate, crescant, et decrescant, esse. Neque contingat, utrosque
 decipi, quod cuius facile patet, qui variaram aulatum pacifica-
 tiones, inde ab Ultrajectensi pace, an. 1713. ad an. 1795. quo rex Ro-
 russia, deserto communi foedere, seorsim pacem cum Gallis inierat, voleat
 in censum vocare. (c) Haec jam dudum reges Gallorum inhabitant, nullumque bel-
 lum fere cum Germanis gesserunt, quo non aliquam partem, pace confecta,
 ex eis decerpserint. Ita an. 1659. pace Pyrenaea, Comitatus Artoisia, ducato
 S. Audomari, amicus, ex Flandria vero Trevelinga, Pusa, casum S. Philippi
 S. Audomari: ex Flavia, Dunkercha, Falsula, Noriacum, Gera, Mons
 villa, Landreicum, Avenna, Sueracum, Valencienna, Trenchain, Bayay, Naube-
 ge, Condé, et Cameracum. Et Ducatu Luxemburgico, Dividurum, Montmedy, Da-
 villicus, Yvois, Chavancy, Marville, praeter liberum Comitatum, Francon-
 Haec omnia incuria partim Anglorum, et Hollandorum, partim
 Imperialium, amissa fuere.

Haec haec, ut apparet, secundum
 Systema pacis universalis, quae eodem
 tempore Parisiis vulgatum
 fuit, quo novi domini regio-
 nibus danti, alia curia forma,
 quae regionibus domini, et con-
 sistentibus Germanis funditus
 convellenda, designabat. Quae
 autem illius tunc erat. (c)
 (c) Auctor illius Bavariam habe-
 batur.

A piskozatpéldány egy oldala (EKK, Coll. Pray. Tom. 68. 1. köteg, 80v). Az itt olvasható szövegváltozat egy részét végleges formájában lásd a következő oldalon.

idem praeterea duo praesidia Mediolanensium, agro (a) proxima, imprimis Tortonam, Fallis cedet, liberumque illis per divisiones suas transitum permittet, Sardinia vero interea in eo, quo nunc est, statu permaneat, denique si qui Gallorum gratia, in regem, remque publicam conspirassent, ~~et~~ (b) hoc iunire non aufit. Hoc est probrosa illa pax, qua regi, etiam in publicos regni sui hostes animadvertendi potestas, ~~adempta~~ et bona ditionum pars, adempta fuit.

At hoc quidem secundum formam pacis universalis, quam quinque Gallorum, ut vocant Directores, re ipsa autem Reguli, quibus rerum summa credita erat, respirii tempore designarunt, novisque suo arbitrato, regionibus dominos dare, et Germaniam membratim discerpere constituerant. Destinatio autem fuit huiusmodi. Galli Belgicas provincias, Sabaudiam, Comitatum Niensem, Ducatum Luxemburgicum, et ditionem Leodiensem cum Trajecto ad Mosam, Brunerico, ac Mompelgardensi Principatu, sibi servabunt: Hollandis quidem suas provincias relinquent, imperatam tamen pecuniam, quotannis solvere cogentur. Cæsari pro Belgio Bavariam, tum Salisburgensem, Augustanum, Herbipolensem, Frisingianum, et Passavianum episcopatus, cum Mergentheimio cedent. Regi autem

(a) Idque praeterea, quod in Mediolanensi provincia Borussia plerique Galli clam faverent, ut Burke l. cit. observat. Mayland nähet gewiß große Luxus, und wenn nicht wegen solter, so ist kein Stück der Combaadig, für sein Jahrgang Infanterie geschick, an meig du Venedig, o der du Dynastie reformu. ut iste eventus postea ostendit.

(b) Hanc conditionem in omni pacificatione proposuerant manifesto iudicio, eos ubique occultos conjugationis socios habuisse. Itaque mirum non est, quod fortunam sibi ubique faventem fere habuerint, prodicione magis quam virtute clari.

Az Epitome végleges, letisztázott példányából egy oldal. A OSzKK, Quart. Lat. 310., 51r

Leopoldus II

1790

1792

1790

I. Cognito fratris obitu, cum non ignoraret, quae passim animorum
conversis res ab illo novatas consequuta fuisset, ex Hungaria properans,
ipsis Calendis Martii Vienna adfuit, ut regna hereditario jure sibi
debita capesseret. Ab itinere paulum respirans, 29. die ejusdem men-
sis, sequentibus, et Ordines ad VIII. Idus Junii pro Comitibus Budam convo-
cavit. Interea autem donec ad propitium diem coirent, belli Turcici
causa sollicitus, datus ad Regem Borussiae literis, se eo interprete ab
ineunda cum Turcis pace non esse alienum significavit, si modo sibi
suffragium pro consequenda Imperii dignitate addideret, officioque, ut
Belgradum cum suis districtis, et Valachia usque fluvium Hungarum ad
serentur. Respondit rex officiose, politicus est suffragium, procuraturum quoque,
ut pax istem, quibus olim Passaroviensis, conditionibus, et limitibus coalescat, (a)
modo aliquam Galicid partem Poloniae septimus hi vero Borussiae Danubium, et
Thorumum, cum finitimo agro ad fluvium Oboram cedent. (b) Dum de his
utranque deliberatur, ingessit de Anglia, quae cum futuris in Gallia motus velut
e specula provideret, ne properata bellum Turcicum optaret quantoque con-
stitutum, (c) magnopere cum Vienna, tum Petropoli agebat, ut pax solita forma
in Stato, quo ante bellum, conficeret.

Sed cum id utraque aula, ob felicem hactenus armorum fortunam, reversa,
res, rex vero Borussiae Anglos in proposito perstare, et negotium ducere,
quam vellet, adherere videret, capis cum Polonia interea de foedere cogendo
agere, quod brevi etiam die 29. Martii his conditionibus confectum est. Utraque
pauciscentium part pro suis ditionibus, quas jure possident, cautionem mutuo sibi
pollicentur; si alterutra bello impetentur, rex Borussiae Poloniae quatuordecim
pedum, et equitum quatuor millia, vicissim rex Poloniae mille equites, et qua-
tuor pedum milia, si autem hoc propulsando periculo non viderentur suffi-
cientia, tunc rex Borussiae triginta, Poloniae vero universae viginti milia sibi
subsidio utrinque mittent, cum eo tormentorum apparatus, qui copis ad-
mensuris sit. (d) Haec, ut Poloniae a Russis averteret, praecipua foederis capita
fuerunt, qua fide autem a Borussiae servata, alias dicendi locus erit.

(a) Et tamen prius Turcis promiserat, non se passurum, ut quidquam ex eorum
ditione avelleretur. (b) Herzberg Recueil etc. Vol. 3. p. 64-70. Et in epist. an. 1791
p. 19 Nov. In König antwortete ihm (Leopoldo) Johann Christoph, Herzog von
Sachsen, dass er, wie er schon oft gesagt, die russische Regierung nicht
widerstehe, sondern sich für die russische Regierung erklären werde, und
die russische Regierung die russische Regierung sei. (c) Herzberg
Recueil etc. Vol. 3. p. 1-9.

II. Non perinde, ac cum Poloniae coacta super cum aula Viennensi tractatus
successum habuit. Spectata enim priorem temporum ratione, dubitata Vienna
fuit, utrum aula Borussiae, cupis molimina hactenus ad minime dantes
Austriacae potentiae perstabant, satis tuto fide possit. Atque erat deliberatio.

Fuerit

Schönvisner István másolati példányának egy oldala. EKK, Coll. Pray. Tom. 68. 1. köteg, 7v.